विभाग पहिला

मराठी साहित्य

लेखकः—मोरेश्वर सखाराम मोने
(अध्यापिकाशाला, हिंगणें, पुणें)

सन १९३४

किंमत दहा आणे

मुद्रक व प्रकाशकः—**शंकर नरहर जोशी,**
' चित्रशाळा प्रेस, ' १०२६ सदाशिव पेठ, पुणें शहर.

मंत होळकर सरकार ग्रंथमाला, पुस्तक २९ वें

राठी साहित्य व व्याकरण

विभाग १ व २

लेखकः—मोरेश्वर सखाराम मोने

(अध्यापिकाशाला, हिंगणें, पुणें)

सन १९३४

किंमत एक रुपया

मुद्रक व प्रकाशकः—शंकर नरहर जोशी,
' चित्रशाळा प्रेस, ' १०२६ सदाशिव पेठ, पुणें शह

प्रस्तावना

" दुसरें कांहीं शिकला नाहींस तरी व्याकरण शीक, कारण तें शिकला नाहींस तर 'स्व-जनां'ना तूं 'श्व-जन' (कुत्रे) करून टाकण्यासारखा मूर्खपणा तुझ्या हातून होईल " अशा अर्थाचें संस्कृतामध्यें एक सुभाषित आहे. त्यांतील अतिशयोक्ति अर्थात् सोडली पाहिजे; व व्याकरणाला फाजील महत्त्व देण्याचा शिक्षकलोकांना जो मोह होतो तोहि आवरला पाहिजे. परंतु कांहीं म्हटलें तरी व्याकरणाकडे अलीकडे जे बरेचसें दुर्लक्ष होत आहे ती गोष्ट विशेष स्पृहणीय नाहीं असे माझें मत आहे. व्याकरणाविषयीं अप्रीति उत्पन्न झालेली आहे ती व्याकरणविषयाच्या दोषामुळे नव्हे, तर विशेषेंकरून तो विषय शिकविण्याच्या सदोष पद्धतीमुळें व थोडीबहुत त्या विषयावरील रूक्ष भासणाऱ्या पुस्तकांमुळें झालेली आहे.

माझे मित्र रा० मो० स० मोने यांनीं या दोन गोष्टी मनांत बाळगून, शिक्षकांना व विद्यार्थ्यांना अगदीं हौशीनें नाहीं तरी कंटाळा न येतां वाचावेंसें वाटेल व याहून अधिक म्हणजे त्यांतील प्रश्नाविषयीं विचार करावासा वाटेल अशा तऱ्हेनें हें पुस्तक लिहिले आहे. रा० मोने यांना व्याकरणविषयाचा चांगला नाद आहे हें त्यांनीं लिहिलेल्या " **मराठी भाषेचे व्याकरणकार** " या पुस्तकावरून आणि प्राथमिक शाळांतून व हायस्कुलांतून त्यांच्या चालू असलेल्या " **आपलें बोलणें** " इत्यादि पांच-सहा व्याकरण-पुस्तकांवरून दिसून येतें.

हें पुस्तक इंग्रजी सहावी, मॅट्रिक व ट्रेनिंग संस्थांमधील विद्यार्थी यांकरितां अभ्यास-पुस्तक म्हणून नेमलें जावें या हेतूनें लिहिलें आहे; आणि त्यांत व्याकरण, छन्दःशास्त्र, अलंकार, काव्यचर्चा, व्युत्पत्ति व मराठी भाषेची परिणति, इतक्या साहित्यांगांचें त्रोटक विवेचन केलें आहे. सरकारनें नेमलेल्या ग्रॅमर कमिटीनें प्राथमिक शाळांतील व्हर्नाक्युलर फायनलच्या विद्यार्थ्यांकरितां जो व्याकरणाचा विषय ठरविलेला आहे, त्यापेक्षां थोडी तरी ज्यास्त लायकी मॅट्रिकच्या विद्यार्थ्यांची व ट्रेनिंग संस्थांमधून बाहेर पडणाऱ्या भावी शिक्षक-विद्यार्थ्यांची असली पाहिजे, हें कोणासही मान्य होईल. अशा विद्यार्थ्यांच्या उपयोगाकरितां सध्याचा मॅट्रिकचा अभ्यासक्रम व ट्रेनिंगच्या विद्यार्थ्यांचा अभ्यासक्रम डोळ्यांपुढें ठेवूनच पुस्तकाची सुटसुटीत व बांधेसूद रचना त्यांनीं केलेली आहे.

यापूर्वी रामभाऊ जोशी यांचें " प्रौढबोध व्याकरण " हें एक पुस्तक कित्येक वर्षेपर्यंत या विद्यार्थ्यांकरितां चालू होतें; व अलीकडे प्रो० केळकर यांचेंहि एक

व्याकरण प्रसिद्ध झालें आहे. 'प्रौढबोधां'त फक्त मराठी व्याकरणाचाच तेवढा विचार केलेला आहे. त्याऐवजीं आतां भाषाशास्त्राच्या अनेकांगी व महत्त्वाच्या आणि रसग्रहणास आवश्यक अशा गोष्टींचा समावेश असलेल्या पुस्तकांची सध्यां फार जरूरी होती, ती या पुस्तकानें भरून निघेल असा प्रयत्न रा० मोने यांनीं केला आहे.

शास्त्रीय मराठी व्याकरण, दादोबांचें व्याकरण, कृष्णशास्त्री गोडबोले यांचें व्याकरण, मराठी भाषा उद्गम व विकास, मराठीची सजावट, अलंकारशास्त्रावरील अनेक ग्रंथ व छन्दोरचना वगैरे ग्रंथ, या पुस्तकांत आलेल्या विषयांसंबंधीं उद्घाटन करणारे आहेत; परंतु ते सर्व मॅट्रिकच्या व ट्रेनिंगच्या विद्यार्थ्यांच्या मानानें वरच्या दर्ज्याचे व भारी किंमतीचे आहेत. ह्या पुस्तकांत फक्त ह्या विद्यार्थ्यांना आवश्यक तेवढाच भाग सुबोध रीतीनें मांडलेला असून, या ३०० पानांच्या पुस्तकाची किंमत अवघी १ रु० इतकी अल्प ठेविली आहे.

या पुस्तकाचे **साहित्य-विभाग** व **व्याकरण-विभाग** असे दोन भाग केले आहेत. हल्लीं प्रिं० ना० म० पटवर्धन, चित्रशाळा, ढवळे, मॅकमिलन, इत्यादिकांनीं प्रसिद्ध केलेलीं निरनिराळ्या लेखकांच्या वाङ्मयांतील उताऱ्यांचीं वाचन-पुस्तकें हायस्कुलांतून व ट्रेनिंग संस्थांतून अध्ययनाकरितां लाविलीं जातात. त्या पुस्तकांतील सुप्रसिद्ध लेखकांच्या व कवींच्या भाषेमधील वैशिष्ट्य व रसग्रहणाच्या दृष्टीनें आवश्यक अशा गोष्टी, तसेंच प्रत्येक काल-विभागांत मराठीचीं आढळून येणारीं स्थित्यन्तरें, '**मराठी भाषेचा इतिहास**' ह्या प्रकरणांत स्पष्ट दिग्दर्शित होतील, अशा रीतीनें मांडलीं आहेत.

'**काव्यविचार**' या प्रकरणांत काव्यगुण, काव्यांतील रस, प्रमुख अलंकार, भाषा-कला-विलासाचीं सुभाषित, कोटि, विनोद, म्हणी, इ० अंगें व कांहीं काव्यदोष यांचें उदाहरणांसहित स्थूल दृष्टीनें विवेचन केलें आहे.

'**छन्दःशास्त्र**' या प्रकरणांत जुन्या कवींच्या कवितांचीं **श्लोक-वृत्तें** व आधुनिक कवींनीं गाऊन प्रसृत केलेलीं **जाति-वृत्तें**, यांचीं लक्षणें व उदाहरणें यांसहित सुबोध माहिती दिली आहे. हल्लींच्या क्रमिक पुस्तकांतून आधुनिक कवींचीं सुंदर पद्यें ग्रथित केलेलीं असतात; आणि मुलें तीं आवडीनें गुणगुणत असतात; अर्थात् त्या पद्यांच्या रचनेची छन्दःशास्त्रदृष्ट्या माहिती जुन्या श्लोकात्मक वृत्तांच्या रचनेप्रमाणें व प्रौढ विद्यार्थ्यांस अत्यन्त आवश्यक आहे, ही गोष्ट ओघानेंच उत्पन्न होणार; म्हणून त्या माहितीचा समावेश इतर कोणीं अद्यापपर्यंत केला नाहीं

अशा सुबोध स्वरूपांत (छन्दोरचना ह्या पुस्तकाच्या आधारें) या पुस्तकांत रा० मोने यांनीं केला आहे.

व्युत्पत्ति-प्रकरणांत मराठी शब्द-घटनेचें स्वरूप थोडक्यांत दिलें असून वर्णभेद, वर्णवृद्धि, वर्णलोप, वर्णविपर्यय आणि लक्षणा किंवा रूढि इत्यादिकांच्या योगानें अर्थान्तर पावणाऱ्या कांहीं मनोरंजक व निवडक शब्दांची व्युत्पत्ति दिली आहे.

व्याकरण-विभागामध्यें आतांपर्यंत मराठी व्याकरण-विषयासंबंधीं चर्चा होऊन जीं मतें निश्चित ठरलीं त्यांचा (विशेषतः दामले यांच्या व्याकरणाच्या आधारें) रा० मोने यांनीं समावेश केलेला आहे. तथापि सरकारनें नेमिलेल्या ग्रॅमर कमिटीनें प्राथमिक शाळांकरितां व्याकरणाचा जो अभ्यासक्रम ठरविलेला आहे, त्यास विसंगत होणार नाहीं, अशा प्रकारें विवेचन करण्याचें धोरण ठेविल्यामुळें, कांहीं ठिकाणीं कोणाचा मतभेद झाल्यास त्यास त्यांचा उपाय नाहीं. प्रमुख समास, संधि, विभक्ति, कारकें, संयुक्त क्रियापदें, प्रयोग, इ० गोष्टींबद्दल थोडक्यांत त्या त्या प्रकरणांत जी चर्चा केली आहे, ती ट्रेनिंगच्या विद्यार्थ्यांस स्मरणांत ठेवण्यास व त्यांस शिकविणाऱ्या विद्वान् अध्यापकांस वर्गांत अधिक मार्मिक विवेचन करण्यास उपयुक्त होईल अशी आहे. **वाक्य-पृथक्करणा**संबंधीं यथोचित विवेचन केलें असून, शाळाखात्यानें ठराव करून वाक्य-पृथक्करणाचा जो आराखडा मान्य केला आहे, तोच सुटसुटीत असल्यानें त्यांनीं स्वीकारिलेला आहे. यांशिवाय **पद्य-विशेष, विराम-चिन्हें,** व **लेखन-शुद्धि** यांचाही या विभागांत समावेश केला आहे.

तात्पर्य, हें पुस्तक शालोपयोगीच नव्हे, तर सामान्य जिज्ञासु वाचकांसहि उपयुक्त होईल असें झालें आहे. रा० मोने हे आज १५।२० वर्षें शिक्षकाचें काम करीत असल्यामुळें शिक्षकांच्या व विद्यार्थ्यांच्या काय अडचणी असतात हेंहि त्यांना ठाऊक झालें आहे. अशा हौशी व अनुभवी शिक्षकाच्या हातून लिहिलें गेलेलें हें व्याकरणविषयक पुस्तक चांगलें होण्याचा पुष्कळ संभव आहे अशी जी लोकांची अपेक्षा स्वाभाविकपणें असणार ती सफल होईल असें मी आश्वासन देऊं शकतों. रा० मोने यांनीं मराठी ग्रंथांत अशा चांगल्या पुस्तकाची भर घातल्याबद्दल यांचें अभिनंदन करणें जरूर आहे.

श्री० ना० दा० ठाकरसी कॉलेज,
एरंडवणें, पुणें. ता० १९।१२।३४

वा० म० जोशी.

अ भि प्रा य

माझे मित्र रा० मो० स० मोने यांनीं नुकतेंच लिहिलेलें " **मराठी साहित्य व व्याकरण** " हें पुस्तक छापत असतांनाच त्यांनीं मला वेळोवेळीं दाखविलें. त्यांतील बहुतेक प्रकरणें मीं वाचलीं आहेत; व त्यांवरून मला अशी निश्चिति वाटते कीं, हें पुस्तक कर्त्याच्या अपेक्षेप्रमाणें इंग्रजी हायस्कूलमधील व मराठी ट्रेनिंग कॉलेजांतील विद्यार्थ्यांस उपयुक्त होईल; व त्यांच्या भाषाशास्त्राच्या अध्ययनासंबंधाच्या सर्व गरजा ह्या पुस्तकानें भागतील.

परीक्षेंत उत्तीर्ण होण्याची भाडोत्री दृष्टि बाजूस ठेवून व ज्ञानाकरितां ज्ञानार्जन ह्या दृष्टीनें पाहूं जातां, 'मराठी भाषेचा इतिहास' हें प्रकरण विशेष उपयुक्त आहे. यांत अंगे दोन. (१) मराठी भाषेच्या परिणतेची संकलित माहिती,—अर्थात् संस्कृत व प्राकृत भाषा यांचे द्वारा तिचें जनन व क्रमविकास यांबद्दल साधार विवेचन;—आणि (२) मराठी भाषेच्या अत्यन्त जुन्या रूपांपासून तों वर्तमानकालीन नव्या रूपांपर्यंत सर्वच रूपें धारण करणाऱ्या अनेक निवडक उताऱ्यांचा संग्रह. पैकीं पहिल्या अंगाबद्दल रा० कृ० पां० कुळकर्णीच—ज्यांच्या पुस्तकावरून ग्रंथकारानें ही माहिती घेतली आहे ते—अभिनंदनास विशेषतः पात्र असले, तरी दुसरें अंग जे उतारे, ते रा० मोने यांनींच विद्यार्थ्यांस उपयुक्त असे सपरिश्रम शोधून व निवडून ग्रथित केले असल्यानें त्यांबद्दल तेच अभिनंदनार्ह ठरतात. हे उतारे एकामागून एक वाचतांना वाटतें कीं, आपल्यापुढें जुन्या ज्ञानेश्वर–कालापासून तों वर्तमान केळकर–काळापर्यंतचा मराठी भाषेच्या स्थित्यन्तराचा चित्रपटच उलगडत आहे. त्यांत सांठलेल्या विविध व मनोरंजक ज्ञानानें व भाषेच्या रूपवैचित्र्यानें मनाची चांगलीच उदात्त करमणूक होते; म्हणून सामान्य वाचकांसही मी असें सप्रशंस सुचवितों कीं, त्यांनीं इतर प्रकरणें न वाचिलीं तरी ' मराठी भाषेचा इतिहास ' हें प्रकरण अवश्य वाचावें. या वाचनापासून त्यांना ज्ञान व मनोरंजन हीं दोन्हीं लाभतील.

इतर साहित्यांगांच्या दृष्टीनें पाहतांही लेखकानें हें पुस्तक आजच्या कालापर्यंत आणून ठेविलें आहे, हें त्यांतील छन्दः–शास्त्र या प्रकरणावरून उघड दिसून येतें. प्रो० मा० त्रिं० पटवर्धन यांनीं जुन्या व नव्या वृत्तांचा संग्रह ‘ छन्दोरचना ’ या स्वतंत्र पुस्तकांत केला आहे; पण त्यांतील विविध उपयुक्त ज्ञान--विशेषतः नव्या चालींच्या वृत्तांविषयीं माहिती–विद्यार्थ्यांच्या आटोक्यांत सुलभपणें आणून देण्याचें काम रा० मोने यांनींच केलें आहे, अर्थात् त्याबद्दलचें श्रेय त्यांसच आहे. शिवाय या ग्रंथांतील निरनिराळ्या प्रकरणांच्या उत्कृष्टत्वाबद्दल प्रस्तावक रा० वामनराव जोशी यांशीं मी पूर्ण सहमत आहें; म्हणून त्यांच्यापेक्षां कांहीं अधिक लिहिण्याचें मला प्रयोजन दिसत नाहीं.

रा० मोने यांच्यासंबंधानें सांगणें म्हणजे त्यांचें मराठी भाषेचें—विशेषतः त्यांतील व्याकरण-शास्त्राचें—अध्ययन विस्तृत, दीर्घकालीन व मार्मिक असें आहे. आज वीस वर्षे ते मराठीच्या अध्यापकाचें काम हिंगणें येथील हायस्कुलांत व ट्रेनिंग कॉलेजांत करीत आहेत. अध्यापनाचे बाबतींत त्यांनीं चांगला लौकिक संपादन केला आहे. **‘मराठी भाषेचे व्याकरणकार’** या त्यांनीं लिहिलेल्या पुस्तकावरून त्यांची शोधक व व्यासंगी बुद्धि चांगलीच निदर्शनास येते. अशा रीतीनें मराठी भाषेचा दीर्घकालीन व्यासंग, अध्यापनाचा अनुभव, व आपलें म्हणणें थोडक्यांत व टापटिपीनें मांडण्याची ग्रंथलेखनामुळें आलेली हातोटी, इ० ग्रंथकाराच्या गुणांमुळें प्रस्तुत ग्रंथ चांगला उतरला आहे हें निराळें सांगण्याचें कारणच नाहीं. अभ्यासु लोकांकडून प्रस्तुत पुस्तकाचा योग्य आदर केला जाईल असा मला भरंवसा आहे.

न्यू इंग्लिश स्कूल, पुणें
ता० २८।१२।३८

गो० कृ० मोडक

भूमिका

" सध्यांच्या देशस्थितींत पुस्तकें लिहिणारांनीं शुद्ध भाषाविषयक वादांत आपली हिंमत खर्चावी किंवा नाहीं ? शेंकडा नव्याण्णव लोकांस ज्याची पर्वा नाहीं किंवा गरज नाहीं, अशा व्याकरणासारख्या एकदेशीय विषयांत काळ घालविणें कितपत फायदेशीर आहे ? यास उत्तर असें कीं, एक तर मराठी भाषेस उत्तरोत्तर उन्नतावस्था येत जाणार आहे, अशी खातरी असल्यामुळें या कामास मीं हात घातला " असें कै० **आगरकर** यांनीं आपल्या '**वाक्य-मीमांसे**'त म्हटलें आहे; आणि त्याच कारणास्तव मींही हें पुस्तक लिहिण्यास हात घातला. शिवाय, एकाद्या गोष्टीचा नाद किंवा वेड म्हटलें तरी चालेल; हेंही हें पुस्तक लिहिण्याचें माझें दुसरें कारण आहे. तिसरें कारण असें कीं, 'मराठी' हा विषय आणि व्याकरण व तदन्तर्गत अलंकार, व्युत्पत्ति, छन्दःशास्त्र, काव्यचर्चा, इ० गोष्टींकडे विद्यार्थ्यांचें किंवा विद्यापीठांचें सध्यां फारसें लक्ष नाहीं ही गोष्ट खरी असली, तरी विद्यापीठांतील 'मराठी' विषयाचे विद्वान् सभासद व ट्रेनिंग कॉलेजाचे चालक यांस त्यासंबंधानें कांहीं आस्था नाहीं असें नसून, त्यांनाही '**मराठी**'चा विशेष पुरस्कार करण्यांत कांहीं अडचणी असाव्या, हेंच अधिक संभाव्य आहे. अर्थात् योग्य काल आल्यानंतर—आणि आगरकरांच्या वरील भाकिताप्रमाणें तो येणार हें खचित—या विषयाचें अधिक आस्थापूर्वक अध्ययन विद्यार्थ्यांकडून व्हावें, अशी योजना विद्यापीठांकडून व ट्रेनिंग संस्थाकडून होईल, यांत कांहीं शंका नाहीं. अशा वेळीं मराठीच्या अभ्यासकांस जशा प्रकारचीं पुस्तकें [असा]वीं, तशा प्रकारचें हें पुस्तक मराठीची आस्था बाळगणाऱ्यांपुढें मी ठेवीत आहें.

हें पुस्तक प्रथम दोन वेळां प्रि० **महादेव काशीनाथ कारखानीस** (ट्रेनिंग कॉलेज फॉर मेन, धुळें) यांनीं वाचून पाहिलें. तसेंच माझे आप्त व न्यू [इं]ग्लिश स्कूलमधील विद्वान् शिक्षक श्री० **गोविंद कृष्ण मोडक** यांनींही पुस्तक [छ]पत असतां आपुलकीचे भावानें बराचसा भाग वाचून पाहिला. या उभयतांनींही [ज्]या अमूल्य सूचना केल्या, त्यांबद्दल त्यांचे मीं प्रथम आभार मानितों. तथापि पुस्तक [सु]टसुटीत व्हावें म्हणून अनेक ठिकाणचीं निवडलेलीं अनेक उदाहरणें कमी करून

तें हल्लींच्या स्वरूपांत दिसत आहे इतकें आटोपसर करीत असतांना, माझ्या हात
कांहीं न्यूनाधिक झालें असल्यास त्याचा जबाबदार मीच आहें.

या पुस्तकांतील विशेषांसंबंधानें प्रस्तावनाकार प्रो० **वा० म० जोश**
यांनीं जें कांहीं लिहिलें आहे त्यापेक्षां मला कांहीं ज्यास्त सांगावयाचें ना
या पुस्तकाच्या लेखनाच्या कामीं मला शेकडों पुस्तकें वाचावीं, चाळा
अभ्यासावीं लागलीं; तीन वर्षें सक्त परिश्रम झाले; पुढें ज्यांनीं आपल्याक
पुस्तकाची माझ्याकडे मागणी केली त्यांच्या अभिवचनांतच एक वर्ष खर्ची प
अखेर मराठीचा युनिव्हर्सिटींत व इतरत्र कोणी वाली नाहीं या सबबीवर तें
करण्यांत आलें; हें सर्व समजून उमजून चित्रशाळेच्या चालकांनीं तें छापावय
घेतलें, ही गोष्ट त्यांनीं विशेष केली यांत कांहीं शंका नाहीं; म्हणून त्यांचे ये
आभार मानणें अवश्य आहे.

हें पुस्तक लिहीत असतां '**छन्दोरचना**' व '**मराठी भाषा उद्ग
व विकास**' ह्या पुस्तकांचा मला बराच उपयोग झाला. माझ्या पुस्तकां
जाति-वृत्तांसंबंधाचा भाग तर मीं पहिल्या पुस्तकाच्या आधारेंच लिहिला
यास्तव व आपल्या पुस्तकाचा उपयोग करण्यास परवानगी दिल्याबद्दल मी
मित्र प्रो० **माधव त्रिंबक पटवर्धन** (राजाराम कॉलेज, कोल्हापूर)
फार आभारी आहें. त्याचप्रमाणें दुसऱ्या पुस्तकाचे लेखक व माझे दुसरे
श्री० **कृष्णाजी पांडुरंग कुळकर्णी** यांचाही मी आभारी आहें.

आमच्या संस्थेंतील आमचे प्रोत्साहक प्रो० **वा० म० जोशी** यांनीं मा
प्रस्तावना लिहून दिल्याबद्दल व माझे सहकारी श्री० **वि० आ० मोडक** य
अनेक प्रकारें साह्य केल्याबद्दल त्यांचे मी मनःपूर्वक आभार मानितों.

मराठी ग्रंथोत्तेजक मंडळ, इंदोर, या संस्थेनें माझ्या ' मराठी भाषेचे व्याकर
कार ' या पुस्तकास आपल्या मालेंत समाविष्ट करून घेऊन पूर्वी दोनशें रु
उत्तेजनादाखल दिले होते; होळकर सरकारकडून काटकसरीच्या धोरणामु
सदरहू संस्थेस मिळणारी मदत आतां बंद झाली आहे. अर्थात् त्या संस्थेला पूर्वी
प्रमाणें लेखकांस उत्तेजन देतां येणें अशक्य आहे; तरीही त्या संस्थेच्या परीक्षक
मंडळानें माझें हें पुस्तक पाहून त्यास आपल्या मालेंत समाविष्ट करण्याची पर
नगी दिली आहे, याबद्दल मी त्या मंडळाचे कृतज्ञता-बुद्धीनें आभार मानितों.

'अध्यापिका-शाला,"
हिंगणें, पुणें. ता० २०।१२।३४

आपला नम्र,
मोरेश्वर सखाराम मो

शुद्धिपत्र.

साहित्य-विभाग

पृष्ठ	ओळ	अशुद्ध	शुद्ध
४८	२	विष्णुशात्रा	विष्णुशात्री
७८	२२	पाणी चाले तैं	(तैं) हें अक्षर नको.
,,	२३	५व्या	४ थ्या
८७	२	विंवा	किंवा

व्याकरण-विभाग

पृष्ठ	ओळ	अशुद्ध	शुद्ध
५५	१	–शिब्दवचार	शब्द–विचार
९५	११	गृह व गृहस्थित	गृहस्थ व गृहस्थित

———

अनुक्रमणिका

विभाग पहिला

मराठी साहित्य व व्याकरण

विभाग पहिला

मराठी साहित्य

मराठी भाषेचा इतिहास

उत्पत्ति

मराठी भाषेच्या उत्पत्तीसंबंधानें विद्वानांत एकमत नाहीं; संस्कृत भाषेपासून **मागधी**, **पैशाची**, **शौरसेनी** व **माहाराष्ट्री** या प्राकृत भाषा झाल्या आणि त्यांपैकीं माहाराष्ट्री नांवाच्या प्राकृत भाषेपासून मराठीची उत्पत्ति झाली. म्हणजे मराठीची माहाराष्ट्री प्राकृत ही आई व संस्कृत ही आजी, असें कांहींचें म्हणणें आहे. वर्णलोप, वर्णवृद्धि, वर्णविपर्यय, इ० फरकांनीं संस्कृतापासून प्राकृत (माहाराष्ट्री) आणि प्राकृतापासून मराठी, अशी ढोबळ व सरळ उत्पत्ति ते प्रतिपादितात, कार्य–कज्ज–काज, सर्प–सप्प–साप, अरघट्ट–रहट्ट–रहाट, घोटक–घोडअ–घोडा, अंगार–इंगालो–इंगळा, हृदयं–हिअअ–हिय्या, याप्रमाणें.

दुसऱ्या पक्षाचें म्हणणें असें कीं, मराठी भाषा कोणत्याही एका प्राकृतापासून निघाली नसून, सर्व प्राकृत भाषांतील शब्द तिनें घेतले आहेत. त्यांतल्या त्यांत माहाराष्ट्री आणि अपभ्रंश ह्या दोन भाषांचे अवशेष मराठींत पुष्कळ सांपडतात; (म० भा० उ० वि० पृष्ठ १५१). संस्कृत भाषा जेव्हां प्रचारांत होती तेव्हांपासून किंवा त्यापूर्वीही वैदिक कालापासून प्राकृत भाषा बोलभाषा म्हणून ह्या देशांत सामान्य लोकांच्या प्रचारांत होत्या; परंतु संस्कृत भाषा बोलणाऱ्या आर्य लोकांची संस्कृति ह्या लोकांपेक्षां श्रेष्ठ दर्जाची असल्यामुळें, संस्कृत भाषेचा पगडा ह्या प्राकृत भाषांवर ज्यास्त बसला; आणि पुढें पुढें " राजा व पंडित इ० श्रेष्ठ संस्कृतीचे लोक संस्कृत भाषा, त्यांच्यापेक्षां कमी संस्कृतीचे लोक प्राकृत भाषा व राजाचे सेवक, सुतार, लोहार, तेली, तांबोळी, इ० कारागीर लोक अपभ्रंश भाषा वापरूं लागले; (म० भा० पृ० ११३). असा प्रकार एकाच वेळीं आढळून येतो.

मागधी, पैशाची, शौरसेनी व माहाराष्ट्री ह्यांपैकीं मगध म्हणजे बहार प्रांत व त्याच्या लगतचा प्रदेश यांत **मागधी** भाषा चालू होती; शूरसेन राजाचा प्रांत मथुरा व त्याच्या आसपासचा प्रदेश यांत **शौरसेनी** भाषा चालू होती; पंजाब व त्याच्या आसपासच्या प्रदेशांत **पैशाची** भाषा चालू होती; महाराष्ट्र ह्या नांवाचा एक देश नसून (महा + राष्ट्र) म्हणजे मोठा देश ह्या अर्थानें तें नांव प्रचारांत आलें; व अशा बऱ्याच मोठ्या प्रदेशांत चालू असलेली भाषा ती **माहाराष्ट्री** असें म्हणूं लागले. माहाराष्ट्री भाषा उज्जनीपासून दक्षिणेकडे गोदावरीपर्यंतच्या विस्तृत प्रदेशांत चालू होती असें मानिल्यास, त्या प्रदेशाला त्या कालीं महाराष्ट्र असें म्हटल्याचा पुरावा कोठेंही नाहीं. आज ज्या प्रदेशाला आपण महाराष्ट्र असें म्हणतों, त्या गोदावरीच्या दक्षिणेकडील भागास पूर्वी दण्डकारण्य, दक्षिणापथ, अशीं नांवें होतीं. ह्यावरून माहाराष्ट्री हें प्राकृत भाषेचें नांव प्रांतावरून पडलेलें नसून, इतर प्राकृत भाषांनीं व्यापिलेल्या प्रदेशाशिवाय बाकी उरलेल्या मोठ्या प्रदेशांत जी भाषा चालू होती, तिला माहाराष्ट्री असें म्हणण्यांत आलें. इतर प्राकृत भाषांपेक्षां वाङ्मय–निर्मितीही तिच्यांत अधिक झाली.

संस्कृताचा प्रचार राजे व पंडित यांत चालू असतांच त्यांच्यापेक्षां कमी संस्कृतीच्या लोकांत प्राकृत भाषा चालू होत्या; व त्यांच्यापेक्षांही खालच्या वर्गांत संस्कृत व प्राकृत यांमध्यें फरक होऊन बनलेल्या **अपभ्रंश** भाषा वैदिक व पाणिनीय कालांतही चालू होत्या. ह्या सर्व भाषा वस्तुतः पृथक् पृथक् आहेत. संस्कृत भाषा निराळी, प्राकृत भाषा निराळ्या, आणि ह्या दोहोंपासून बनलेल्या अपभ्रंश भाषा निराळ्या.

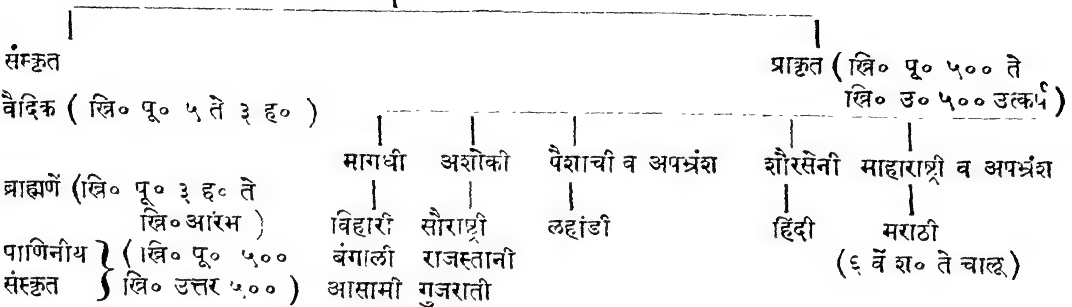
मराठीनें ह्या सर्वांचें ऋण घेतलेलें आहे. संस्कृत तत्सम शब्द मराठींत फार आहेत आणि जरूर तर आणखी हवे तेवढे घालण्याचा प्रचार आजच्या प्रौढ मराठींत मुळींच कमी झालेला नाहीं. तद्भव शब्दही जवळ जवळ संस्कृताइतकेच सांपडतील. प्राकृतोत्पन्न आणि अपभ्रंश हेही शब्द जवळ जवळ तितकेच आढळतात; माहाराष्ट्री प्राकृतांतीलच तेवढे शब्द मराठींत आले आहेत असें नाहीं, इतर प्राकृतांतीलही शब्द मराठींत आहेतच; माहाराष्ट्रींतून आलेले ज्यास्त आहेत इतकेंच. तेव्हा मराठी भाषा ही केवळ संस्कृतापासूनच उत्पन्न झाली, किंवा माहाराष्ट्रीपासूनच निर्माण झाली असें कांहींच म्हणतां येत नाहीं; तर संस्कृत–माहाराष्ट्री-

अपभ्रंश ह्या सर्वांच्या मिश्रणानें मराठीची उत्पत्ति झाली, अशी कांहीं विद्वानांची विचारसरणी आहे.

आजच्या मराठींत मुसलमानी राजवटीमुळें पुष्कळच आरबी व फारसी शब्द घुसून ते मराठीशीं जवळ जवळ एकरूप झालेले आहेत; पण एवढ्यावरून त्या भाषांपासून मराठी उत्पन्न झाली असें कांहीं होत नाहीं. त्याचप्रमाणें इंग्रजी, पोर्तुगेज, इ० पाश्चात्य भाषा; व कानडी, तेलगू, इ० द्राविडी भाषा; आणि हिंदी, गुजराती, इ० आज देशांत चालू असलेल्या भाषा; ह्यांचाही मराठीवर कांहीं अंशीं परिणाम घडलेला आहे खरा, परंतु तेवढ्यावरून मराठीचें जनकत्व त्या भाषांकडे जाऊं शकत नाहीं, हें स्पष्टच आहे. भाषासमृद्धीच्या दृष्टीनें त्या सर्वांचें कमीजास्त उपकारित्व मात्र मराठीनें कबूल केलें पाहिजे.

कोणत्याही एका भाषेलाच मराठीची जननी असें न म्हटलें, तरी मागधी, पैशाची, शौरसेनी व माहाराष्ट्री, ह्या चार मुख्य प्राकृत भाषा निरनिराळ्या प्रांतांत उदयास आल्या व संस्कृत चालू असतांही कित्येक वर्षे त्या नांदतच होत्या आणि त्या प्राकृत भाषांपासूनच सध्यांच्या देशभाषा झाल्या, असें एकंदरींत म्हणण्यास कांहींच हरकत नाहीं. म्हणजे सर्व उत्तर-हिंदुस्थान हा आर्यांच्या तत्कालीन वसाहतींचा एक विस्तृत प्रांत मानिला, आणि त्याचे प्राच्य, प्रतीच्य, उदीच्य, मध्य व दाक्षिणात्य असे भाग मानिले, तर प्राच्य म्हणजे पूर्वेकडील मगध व त्यालगतच्या प्रदेशांत मागधी ही प्राकृत भाषा चालू असून, तिच्यापासूनच आतांच्या बहारी, बंगाली, उरिया, ह्या भाषा बनल्या आहेत; मध्यदेशांत शौरसेनी प्राकृत चालू होती व तिच्यापासूनच हल्लींची हिंदी भाषा निघालेली आहे व ती मुख्यतः संयुक्त प्रांतांत चालू आहे; प्रतीच्य म्हणजे पश्चिमभागांत अशोकाच्या शिलालेखांतील प्राकृत भाषा होती व तिच्यापासून हल्लींच्या काठेवाडी, राजस्तानी व गुजराती, ह्या भाषा निघाल्या आहेत; व त्या त्या प्रांतांतून चालू आहेत; तसेंच उदीच्य म्हणजे उत्तर–भागांत पैशाची ही प्राकृत भाषा चालू होती व तिच्यापासून लहांडी, पंजाबी, ह्या आतांच्या भाषा निघाल्या आहेत; दक्षिणेकडील मोठ्या प्रदेशांत म्हणजे महा-राष्ट्रांत 'माहाराष्ट्री' नांवाची प्राकृत भाषा चालू होती व तिच्या पुष्कळ अंशापासून हल्लींच्या मराठीची उत्पत्ति झाली आहे. माहाराष्ट्री भाषा बोलणारे आर्य लोक गोदावरीच्या दक्षिण-भागीं तुंगभद्रेपर्यंत पसरून स्थायिक झाल्यानंतर त्या प्रदेशाला महाराष्ट्र हें नांव प्राप्त झालें; आणि त्यांतील लोकांची हल्लींची भाषा ती **मराठी भाषा** होय.

वरच्या विवेचनाची स्पष्टता खालील मांडणीवरून होईल—

[मराठी भाषा, उत्पत्ति व विकास पृ० १२४ वरून किंचित् फरकानें.

आरंभ-काल

येथपर्यंत कोणत्या भाषांपासून मराठीची उत्पत्ति झाली, यासंबंधाचें विवेचन झालें. आतां कोणत्या कालापासून मराठीचा आरंभ झाला त्याचा विचार करूं.

कोणतीही भाषा अगोदर बोलण्यांत व नंतर लेखनांत येत असते. तेव्हां लेखी पुरावा जेथपर्यंतचा सांपडतो, तो मराठीचा आरंभकाल समजण्यास हरकत नाहीं. लेखी पुरावा म्हणजे ग्रंथ, शिलालेख, ताम्रपट वगैरे. पैकीं मराठीचा आरंभकाल ठरविण्यास उपयुक्त असे खालील शिलालेख सांपडले आहेत—

(१) सन ९८३ तला म्हैसूरजवळील श्रवणबेळगोळ येथील गोमतेश्वराच्या पुतळ्याच्या खालील शिलालेख. यांत "श्रीचावुण्डराजें करवियलें" व "गंगरायें सुत्तालें करवियलें" अशा दोन मराठी ओळी आहेत.

(२) ११ व्या शतकाच्या उत्तरार्धांतील 'राजीमतीप्रबोध' नामक एका ग्रंथांत एका महाराष्ट्रिक स्त्रीचें वर्णन आहे. त्यांत "मी काई सांघओ, गोमटी मुह" इ० मराठी वळणाचीं वाक्यें आहेत.

(३) त्यानंतर सन ११२९ तील मानसोल्लास नामक ग्रंथांत "**जेणे** रसातल उणु मत्स्यरुपें वेद **आणियले** मनु शिवक **वाणियले** तो संसार सायर तारण मोहंतो **रावो नारायणु** जो गीची" ह्या ओळी आहेत. त्यांतील मराठी ठशाचीं रूपें स्पष्ट कळण्यासारखींच आहेत.

(४) सन ११८७ तला परळचा शिलालेख. यांत "अथ तु जो कोणु हुवि ए शासन लोपी तेया श्रीवैद्यनाथ देवाची भाल सकुटुंबिआ पडे" इ० शपथ सर्वांना कळण्यासाठीं मराठींत कोरलेली आहे.

(५) सन १२०६ मधील भास्कराचार्यांचा नातू चांगदेव यानें चाळीसगांवाजवळ पाटणच्या भवानीच्या मंदिरांत कोरविलेला लेख मराठीच्या दृष्टीनें अधिक स्पष्ट आहे. त्यांत "इयां पाटणीं जें केणें उघटे तेहाचा असि आऊं जो राउला होता ग्राहकापासी तो मढा दिन्हला" इ० वाक्यें तत्कालीन मराठीच्या स्वरूपाचीं निदर्शक आहेत.

(६) सन १२७३ मधील पंढरपूरच्या विठ्ठलाच्या मंदिरांतील 'चौऱ्यांयशींच्या शिळेवरील लेख' यांत पुढील वाक्यें आहेत—"स्वस्ती श्री सकु ११९५ श्रीमुख संवत्सरे फागनिपूर श्रीविठ्ठलदेव रायासि तिसा सिति फुलें दांडे आचंद्रार्क चालावेआ नाना भक्त मालीआं दत्त पैकाचा विवरु"

याप्रमाणें शिलालेखांचें व जुन्या आरंभींच्या मराठीचें स्वरूप ध्यानांत यावें म्हणून हे त्रोटक उतारे दिले आहेत; त्यांवरून असें दिसून येईल कीं, सन ९८३ च्या लेखापूर्वी निदान शें-दोनशें वर्षें तरी मराठी भाषा बोलण्यांत असावी; ग्रंथ-लेखन संस्कृतांतच होत होतें; विद्वानांत संस्कृतचें प्राबल्य ज्यास्त होतें; केवळ सर्वसामान्य लोकांना कळण्यासाठीं त्यांच्या चालू बोलभाषेंत कांहीं आज्ञा वगैरे कोरविल्या जात. सन ७८० पर्यंत ताम्रपट इत्यादिकांत मराठी शब्दांचीं तुरळक रूपें आढळतात.

मराठींतील पहिला उत्कृष्ट ग्रंथ **ज्ञानेश्वरी** (शक १२१२ सन १२९०). तिच्या पूर्वीचें बाळसें मराठींत अवलोकावयास मार्ग नाहीं. ज्ञानेश्वरीपूर्वी निदान ४।५ शें वर्षें तरी मराठी बोलभाषा म्हणून वावरत असतां तींत संस्कृताच्या वर्चस्वामुळें ग्रंथ-रचना झाली नाहीं; पण कांहीं लोक-कथा, लोक-गीतें, त्या काळांत 'सरस्वतीकंठभू' म्हणून प्रसिद्ध असलेल्या महाराष्ट्रांत व मराठींत झालींच नसतील असें नाहीं; तथापि तीं उपलब्ध मात्र नाहींत.

मराठीचीं निरनिराळीं स्वरूपें

भाषेवर मुख्यतः राजवटींचा परिणाम होतो, असें म्हणावयास हरकत नाहीं. राजवटींमुळें राज्यक्रान्तीबरोबरच धर्मक्रान्ति, समाजक्रान्ति, विचारक्रान्ति, भाषाक्रान्ति, ह्याही गोष्टी होत असतात. आपल्या मराठीवर निरनिराळ्या राजवटींमुळें असेच परिणाम झाले असल्यानें, आपण त्या दृष्टीनें भाषेचीं निरनिराळीं स्वरूपें केव्हां कशा प्रकारचीं आढळतात, त्याचा विचार करूं.

१. यादवकालीन मराठी (सन १२५० ते १३५०) ज्ञानेश्वर, महानुभाव
२. बहामनीकालीन मराठी (सन १३५० ते १६००) एकनाथ, दासोपंत
३. शिवकालीन मराठी (सन १६०० ते १७००) रामदास, तुकाराम
४. पेशवेकालीन मराठी (सन १७०० ते १८००) मोरोपंत, रामजोशी
५. इंग्रजकालीन मराठी (सन १८०० ते चालू)
  (क) सन १८०० ते १८३६ डॉ० कॅरे, जाभेकर, इ०
  (ख) सन १८३६ ते १८५७ बापू छत्रे, दादोबा, इ०
  (ग) सन १८५७ ते १८७४ कृ० शा० चिपळूणकर, राजवाडे, इ०
  (घ) सन १८७४ ते १९०० विष्णुशास्त्री चिपळूणकर, टिळक, इ०
  (ङ) सन १९०० ते चालू केळकर, कोल्हटकर, इ०

प्राचीन गद्य व पद्य

१. यादवकालीन मराठी

मराठीचा ग्रंथनिविष्ट काल इ० स० च्या १२ व्या शतकापासून सांपडतो. त्या काळीं देवगिरी येथें यादवांची कारकीर्द सुरू होती. त्या राजांनीं मराठीला अतिशय उत्तेजन दिलें. याच कालांत सन ११८८ मध्यें मुकुंदराजानें आपला ' विवेकसिंधु ' नांवाचा ग्रंथ लिहिला. मराठींतील महत्त्वाची अशी हीच पहिली वाङ्मयनिर्मिति सांपडते. त्यानंतर रामदेवराव जाधवांच्या कारकीर्दींत ' **ज्ञानदेवी** ' नांवाचा वाङ्मयमय, भक्तिप्रधान, तात्त्विक ग्रंथ, ज्ञानेश्वरांनीं लिहिला (सन १२९०). " यांतील मराठी भाषेचें स्वरूप पाहिलें म्हणजे एक प्रकारचें कोडेंच वाटतें. जन्मानंतर थोड्याच काळांत ही अर्भकी आपल्या प्रभावानें, सौंदर्यानें, गांभीर्यानें, प्रसादानें, भूषणानें व लालित्यानें, सर्वांस दिपविणारी अशी कशी झाली, लहानशा काळांत असलें हें प्रशान्त, प्रबुद्ध व प्रौढ स्वरूप तिला कसें प्राप्त झालें, व ह्याच्या पूर्वींचें लहानपणचें तिचें बाळसें, तिचा दूडपणा, वगैरे अजमावण्यास कांहींच साधन असूं नये, याचें कोडें उलगडत नाहीं. मराठी भाषा जी एकदम पुढें येते ती अशा दिपविणाऱ्या स्थितींत येते (म० भा० पृ० १७९).

याच शतकांत ' **पंचतंत्र** ' नांवाचें संस्कृत पंचतंत्राचें मराठी भाषान्तर झालेलें उपलब्ध आहे. याच्या पूर्वींचा मराठी गद्य ग्रंथ उपलब्ध नाहीं.

याच सुमारास महानुभावीय वाङ्मयास सुरुवात झाली. महानुभावीयांचा संस्थापक श्रीचक्रधर, यानें तत्कालीन चालू असलेल्या मराठींत लोकांस उपदेश करण्यास सुरुवात केली. तो जरी मूळचा गुर्जर प्रांतांतील होता, तरी त्याचा मराठीविषयीं विशेष अभिमान दिसून येतो. " कानडदेशा, तेलंगदेशा न वचावें, महाराष्ट्रीं असावें " असा त्याचा ग्रंथलेखनासंबंधानें त्याच्या अनुयायांना दंडक होता. त्याचप्रमाणें संस्कृतांत ब्रह्मविद्येसंबंधीं ज्ञान लिहिल्यास सामान्य लोकांना त्याचा कांहीं उपयोग होणार नाहीं; म्हणून श्रीचक्रधराचे शिष्य नागदेवाचार्य यांनीं "ब्रह्मविद्येस माझिया स्वामीचा परिवारू नागवैल की, भणौनि हे केशवा, संस्कृत सूत्रबद्ध प्रकरण न करी तूं " असा आपल्या शिष्यांस उपदेश केला आहे. श्रीचक्रधरानें स्वतः कांहीं ग्रंथ लिहिलेला नाहीं; परंतु तत्पंथीय विद्वान् शिष्य

महीन्द्र व्यास ह्यानें सन १२६० च्या सुमारास म्हणजे ज्ञानेश्वरीपूर्वी सुमारें ३० वर्षें श्रीचक्रधराचें ' लीलाचरित्र ' गायिलें. त्यानंतर भास्कर व्यास ह्यांनीं ज्ञानेश्वरीपूर्वी १६-१७ वर्षें शिशुपालवध, उद्धवगीता, इ० ग्रंथ लिहिले. खुद्द चक्रधराच्या तोंडचीं त्याच्या शिष्यांनीं उतरून घेतलेलीं सिद्धान्त-सूत्रें गद्य-स्वरूपांत असून, महानुभावीयांचें गद्य व पद्य असें दोन्ही प्रकारचें वाङ्मय एव्हां-पासून सुरू झालेलें आहे. पुढें पुढें चक्रधराच्या सूत्राचे अर्थ विकृत होऊं नयेत म्हणून त्यांच्यांतील विद्वानांनीं व्याकरणें व कोश लिहिले.

आतां या कालांतील मराठी भाषेचें स्वरूप स्पष्ट कळण्यासाठीं दोन-तीन लहान अवतरणें देतों.

मुकुंदराज (सन ११८८)

विवेकसींधुची शब्दरत्नें। कंठी धरीजे प्रयत्ने।
तरी जनकाचेनि महीमाने। श्लाघ्यता पावे ॥ ५१ ॥
लवण समुद्रीचीं भुशणें मुक्तें। होती कीरू समस्ते।
परी भुशीतया हीसी मुक्तत्वें। विवेकसिंधुची कीं ॥५२॥
अहो विवेकसींधुची पूर्वार्द्ध। क्षीरसिंधुपरीस अगाध।
जेथें निर्गुण निजबोध। भेटे विष्णुस्वरूप ॥ ५३ ॥
नरुसींव्हाचा बळ्ळाळु। ह्याचा कुमर जैतपाळु।
तेणे करविला हा रोळु। ग्रंथरचनेचा ॥ ५५॥ ॥

[यांत (१) वेदान्तग्रंथ असल्यामुळें, विवेकसिंधु, श्लाघ्यता, लवणसमुद्र, क्षीर-सिंधु, निर्गुण, निजबोध, विष्णुस्वरूप, हे शुद्ध संस्कृत शब्द आहेत; (२) जैतपाळु बळ्ळाळु इ० नामांचीं प्रथमेचीं एकवचनीं ऊकारान्त रूपें आहेत; (३) कान-डीच्या संसर्गामुळें आलेला 'ळ' हा वर्ण आहे; (४) रोळु हें शुद्ध देशभाषेंतलि रूप दिसतें; (५) नरुसींव्ह, पूर्वार्द्ध, भुशणें, इ० संस्कृतचीं विकृत रूपें आहेत (६) पावे, भेटे, हीं जुन्या वर्तमानकाळाचीं रूपें आहेत व (७) धरिजे हें कर्मणि क्रियापदाचें रूप आहे.]

केशवराज व्यास (१३ वें शतक)

" सर्वज्ञें भणितलें: अनंत शक्तिः परमेश्वरुः सकळांसीही निश्चयें व्यवस्था करितिः गावां हत्ती आलाः तै जात्यंध हस्तीतें पाहों गेलेः एकें पावो देखिलाः एकें

सोंड देखिली: एकें कानू देखिला: एकें पाठी देखिली: एकें पोटु देखिलें: एकें पुंस देखिलें: मग एकुमेकेंसी संवादति : हा रे तुवां हस्ती देखिला: पावो देखिला तो भणे हस्ती खांबा सारिखा: सोंड देखिली तो भणे हस्ती मुसळा सारिखा: कानु देखिला तो भणे हस्ती सुंपा सारिखा: पाठी देखिली तो भणे हस्ती भिंती सारिखा......तेयां मध्ये डोळसू असे: तो भणे: हा हस्तीचा एकेकू अवयेवू होये: पर: हस्ती नोहे: एवं अवयेवीं युक्त तो हस्ती: "

[यांतही (१) कानू पोटू, डोळसू, एकेकू, हीं ऊ-कारान्त व पावो हें ओ-कारान्त प्रथमेचें एकवचनी अशीं रूपें आहेत; (२) जात्यन्ध, निश्चयें, शक्तियुक्त, हीं शुद्ध संस्कृत शब्दांचीं रूपें आहेत; (३) कानु, हत्ती, पाठी, पोटु, पुंस, मुसळ, भिंत, गांव, पावो, सोंड, हीं तद्भव शब्दांचीं रूपें आहेत; (४) भणे, भणितलें, हीं भूतकाळीं रूपें आहेत; (५) सकळांसी, हस्तीतें, एकुमेकेंसीं, हीं द्वितीयेचीं रूपें आहेत; (६) निश्चयें, एकें, तुवां, अवयेवीं, हीं तृतीयेचीं रूपें आहेत; (७) कोथळेया, खराटेया जेयासी, तेयांमध्यें, हीं सामान्यरूपें आहेत; (८) होये, नोहे, हीं जुन्या वर्तमानकाळाचीं एकवचनी रूपें व (९) करिती, उरोधिती, हीं अनेकवचनी रूपें आहेत; (१०) शेवटचें असे किंवा होय हें क्रियापद गाळण्याची प्रवृत्ति; (११) संवादिति वगैरे नामधातुही आहेत; (१२) 'पाहों गेले' हें संयुक्त क्रियापद; याप्रमाणें भाषेचें स्वरूप आढळतें.]

ज्ञानेश्वर (सन १२९०)

माझा मऱ्हाटा चि बोलु कवतिकें । परि अमृतातें हीं पैजेसीं जिंके । ऐसीं अक्षरें चि रसिकें । मेळवीन ॥ १४ ॥ जिये कोवलिकेचेनि पाडें । दीसति नादिचे तरंग थोकडे । वेधें परिमळाचें बीक मोडे । जेयाचेनि ॥ १५ ॥ आइका रसाळ-पणाचेया लोभा । किं श्रवणीं चि होथि जीभा । बोलें इंद्रियां लागे कलभा । येकमेकां ॥ १६ ॥ साहाजें शब्दु तरि विषो श्रवणाचा । परि रसना म्हणे कां रसु चि आमुचा । घ्राणासि भावो जाये परिमलाचा । हा तो चि कां होईल ॥ १७ ॥ नवल बोलतिये रेखेची वाहाणी । दावितां डोलेयांहीं पुरों लागे आणि । ते म्हणति उघाडिली कां खाणि । रूपांची हे ॥ १८ ॥

जेथ संपूर्ण पद उभारे। तेय मन चि धावे बाहिरे। बोलुभुजांहीं आशे भरे। आलिंगावेया ॥ १९ ॥ ऐसां इंद्रियें आपुलालां भावि। झोंबतां परि तो सरिसेपणें चि बुझावी। जैसा एकला जग चेववी। सहस्रकरू ॥ २० ॥

[यांत (१) बोलु, शब्दु, रसु, सहस्रकरू, हीं उ-कारान्त व विषो हें ओ-कारान्त, अशीं प्रथमेचीं रूपें आहेत; (२) अमृतातें हें द्वितीयेचें रूप आहे; (३) पैजेसीं, रसिकें, बोलुभुजांहीं, सरिसेपणें, हीं तृतीयेचीं रूपें आहेत; (४) प्राणासि हें चतुर्थीचें रूप आहे, (५) नादिचें, परिमलाचा, रेखेची, हीं षष्ठीचीं रूपें; (६) जिये, रसालपणाचेया, इंद्रियां, येकमेकां, बोलतिये, आलिंगावेया, आपुलालां, हीं सामान्यरूपें आहेत; (७) कांहींच्या मताप्रमाणें कोवलिकेचेनि, जेयाचेनि, यांतील शेवटचा 'न' कार कानडींतून आलेला आहे; (८) मेलवीन, रसालपणाचेया, परिमलाचें, इ० ठिकाणीं नसलेला, पण पुढें एकनाथानें शुद्ध केलेल्या ज्ञानेश्वरीच्या प्रतींत आढळणारा 'ळ'कारही मूळचा नसून, कानडींतून आलेला आहे. क्वचित् ज्ञानेश्वरकालीन वाङ्मयांतही तो आढळतो, याचें उदाहरण वर दिलेंच आहे; (९) चि हें अव्यय व बोलु, शब्दु, रसु, इ० शब्द ऱ्हस्वान्त आढळतात; (१०) जींके, मोडे, लागे, म्हणे, उभारे, धावे, भरे, दीसति, बुझावी, चेववी, इ० जुन्या वर्तमानकाळाचीं रूपें आहेत; (११) कोवलिकेचेनि पाडें येथें ' पाडें ' हें शब्दयोगी अव्यय आहे. (१२) ' भावों जाये ', 'पुरों लागे, ' हीं संयुक्त क्रियापदें आहेत; (१३) अक्षरें, रसिकें, परिमलाचें, अमृतातें, रसाल, श्रवणिंचि, घ्राण, रसना, रूप, संपूर्ण, तरंग, पद, इंद्रियें, हीं शुद्ध संस्कृत शब्दांचीं रूपें आहेत; (१४) मऱ्हाटा, कवतिक, जीभ, शब्दु, विषो, रसु, भावो, रेखा, बाहिरे, इ० तद्भव शब्द आहेत; (१५) पैज, बीक, डोलेयां, हे निव्वळ देशी शब्द असावेतसें वाटतें.]

ज्ञानेश्वर-कालीन मराठीचें स्वरूप नीट ध्यानांत येण्यासाठीं हें एवढें येथें विस्तारपूर्वक लिहिलें. या कालांतच निवृत्तिनाथ, ज्ञानदेव, सोपानदेव व मुक्ताबाई हीं भावंडें, नामदेव, गोरा कुंभार, सावता माळी, विसोबा खेचर, नरहरि सोनार, बंका महार, चोखा मेळा, परिसा भागवत, राका कुंभार, कान्हो पात्रा, सेना न्हावी, सजन कसाई, इ० मराठीची सेवा करणारी संत–मंडळी होऊन गेली.

२. बहामनीकालीन मराठी (१३५० ते १६००)

यादवांच्या राजवटींत भाषेचें निर्मळ, स्फूर्तियुक्त स्वरूप कसें होतें, तें आपण पाहिलें. या राजवटींत मराठी-भाषा-मंदाकिनी नितांत-रमणीय रीतीनें वहात होती; परंतु हा प्रकार फार दिवस टिकला नाहीं. अल्लाउद्दीन खिलजी व त्याचा हस्तक मलीक काफूर यांच्या स्वाऱ्यांनीं सन १३१८ त देवगिरीचें राज्य बुडालें. त्यानंतर दक्षिणेंत बहामनी राज्याची स्थापना झाली व पुढें त्याचींही शकलें होऊन निरनिराळ्या ठिकाणीं आदिलशाही, कुतुबशाही, इ० शाह्या सुरू झाल्या; त्यांच्या कारकीर्दीतील मराठी भाषेच्या स्वरूपाचा आतां आपल्याला विचार करावयाचा आहे.

ह्या कालाला मुख्यतः एकनाथ–दासोपंताचा काल असें म्हणतां येईल. ह्या कालांत एकनाथानें ज्ञानेश्वरीचें संशोधन करून तिची नवी प्रत तयार केली. तीवरून व खुद्द एकनाथाच्या ग्रंथांवरून तत्कालीन मराठी भाषेला कोणतें स्वरूप प्राप्त झालें तें दिसून येईल. केवळ वेदान्त व भक्तिपर वाङ्मयांत जरी भयंकर भेसळीचें स्वरूप आढळत नाहीं, तरी रोजच्या व्यवहारांत इतर अनेक गोष्टींप्रमाणेंच फारसीनें मराठीला जेरदस्त करून टाकिलें होतें. सरकार–दरबारांत फारसी भाषा सुरू झाली व कागदपत्रही फारसींत राहूं लागले. ‘ अर्जदारां ’च्या ‘ फिर्यादी ’ ‘ काजी ’पुढें जाऊन, त्यांचा ‘ फैसला ’ किंवा ‘ इन्साफ ’ होऊं लागला. अग्रवादी, पश्चिमवादी, व्यवहार, वगैरे पूर्वापर धर्मग्रंथांत आढळणाऱ्या संज्ञा नाहींशा झाल्या; व त्यांच्या जागा मुसलमानी शब्दांनीं घेतल्या. पत्रांबदलीं ‘ कागद ’ आले; व त्यांवर प्रमाणांकरितां साक्षी होत असत त्या ‘ गोही ’ झाल्या. अधिकाऱ्यांचे ‘ मोकदम ’ झाले; आणि त्यांना प्रतिवर्षी मिळणाऱ्या वार्षिक वेतनाऐवजीं ‘ सालीना मुशाहिरा ’ मिळण्याचा ‘ सिलसिला ’ पडला. लोक स्वतःच्या बापाचें नांव पिते म्हणून न लिहितां ‘ बिन ’ योजून लिहूं लागले. राजेलोकांच्या सभोंवतालच्या मंडळींत तर साफच बदल झाला. राजसभेंत बैसणाईत होते तेथें ‘ दरबारी ’ आले. राजाबरोबर स्वारींत सवंदळी, दांडिवत, हाडपी, बारी, सागाळिय, चवरधरू, भांडारी, वेचकरू, देवहारू, दिवटे, बडवे, वगैरे सेवक असत ते आतां दिसेनासे झाले. झुंझुमल, अनुभीम, राईक, पाईक, मांडलीक, राऊत, रजपूत (शस्त्रधारी शिपाई) वगैरे हुद्दे आणि पदव्या, ऐकूं न

येतां, ' जमादार, ' ' हवलदार, ' ' शिलेदार, ' अशा प्रकारच्या पदव्या नव्यानें ऐकूं येऊं लागल्या.

आतां याच्याही स्पष्टीकरणासाठीं दोन-तीन उतारे देतों.

एकनाथ, गद्य (सोळावें शतक)

" अर्जदास्त अर्जदार बंदगी बंदेनवाज अलेकं सलाम साहेबांचे सेवेसी बंदे शरीराकार जीवाजी शेखदार बुधाजी कारकून प्रगणे शरीराबाद किल्ले कायापुरी सरकार साहेबांची आज्ञा घेऊन स्वार झालों तो प्रगणे मजकुरीं येऊन सरकार काम करावयास लागलों तो प्रगणे मजकूरचे जमेदार दंभाजी शेट्ये व कामाजी महाजन व मनीराम देशमुख व ममताई देशपांडीण व क्रोधाजी नाइकवाडी ऐसे हरामजादे फार आहेत ते सरकार कामाचा कयास चालूं देत नाहींत दंभाजी शेट्या कचेरीस येऊन जोम धरून बसतो मनीराम देशमुख आपलें काम परभारें करून घेतो ममताई देशपांडीण इणें तमाम प्रगणा जेरदस्त केला क्रोधाजी नाइकवाडी याणें तमाम तफरका केला "

[हे एकंदर ८७ शब्द असून, यांत फक्त शरीराकार, जिवाजी, बुधाजी, कायापुरी, ममताई, इ० थोडेच शब्द संस्कृत किंवा संस्कृत शब्दांना प्रत्यय लावून बनविलेले असे आहेत. फक्त येऊन, घेऊन, धरून, हीं कृदन्तें व झालों, लागलों, आहेत, देतो, बसतो, केला, हीं क्रियापदें मराठी आहेत. बाकी जवळ जवळ निम्मे शब्द फारशी व फारशी प्रत्ययघटित अशा प्रकारचे आहेत. तत्कालीन व्यवहारांतलें मराठी हें अशा प्रकारचें होतें !]

एकनाथ, पद्य

जो सर्व वर्णांचा सहज धर्म । जेणें पाविजे परब्रह्म ।
जे नाशिती चित्त-भ्रम । ते गुण उत्तम अवधारीं ॥ १ ॥
हो का उपायो जेणें तेणें । पुढिलांसी जें सुख देणें ।
तें उपतिष्ठे मजकारणें । तो गुण म्यां श्रीकृष्णें वंदिजे ॥ २ ॥
तैसेंच परपीडा असुख । पुढिलियां न देणें दुःख ।
तेंही करूनि मज होय सुख । जाण निष्कंट उद्धवा ॥ ३ ॥
हो का अधर्माचिये जोडी । कोडी धरूनियां कवडी ।
रिघों नेदी दृष्टी बुडीं । फुटकी कवडी स्पर्शेना ॥ ४ ॥

शिर तुटलिया पाठीं । हस्तपादादि क्रिया तुटी ।
काम निमालिया पाठीं । निमाली गोष्टी क्रोधाची ॥ ५ ॥
भूतप्रिय हितकारी । ऐसा पुरुष संसारी ।
मी भगवंत त्याच्या घरीं । सर्व हित करीं सर्वदा ॥ ६ ॥

एकनाथाच्या वरील गद्य व पद्य उताऱ्यांवरून तत्कालीन भाषेच्या दृष्टीनें पुढील गोष्टी आढळून येतील — (१) यादवकालीन मराठीचें शुद्ध देशी स्वरूप होतें तें जाऊन बहामनी कालांत ती अधिकाधिक संस्कृतमय बनूं लागली; (२) ' ळ ' तुरळक येत होता, तो आतां सररहा येऊं लागला; (३) पुढिलेयां, धर्माचेया, अधर्माचेया, तुटलेयापाठीं, निमालेयापाठीं, ह्यांबद्दल पुढिलियां, धर्माचिया, तुटलियापाठीं, असा सामान्यरूपांत फरक झाला. (४) धर्मुबद्दल धर्म, असा उ–कारान्त शब्दाऐवजीं अकारान्त शब्द लिहिण्याचा प्रघात पडूं लागला; (५) मियांबद्दल म्यां हें रूप आलें. (६) म्हणौनि, करौनि, या रूपांबद्दल म्हणोन, करोन, हीं रूपें प्रचारांत येऊं लागलीं; इ०.

मुसलमानी अमलाचा परिणाम कोठवर झाला तो वर दिसून येतच आहे. (१) जरी वेदान्त व भक्तिपर ग्रंथांत फारसी शब्द फारसे घुसले नाहींत व सन्त-कवींनीं तो प्रांत शुद्ध राखण्याचा प्रयत्न केला, तरी अन्य प्रसंगीं फारसी शब्दांनीं मराठी शब्दाचा वाक्यांत कोठें मागमूस लागूं नये, इतकें तिला घेरून टाकिलें होतें. फक्त कांहीं नामें, सर्वनामें व क्रियापदें तेवढीं मराठी, बाकी सर्व फारसीमय. उदा०—' क्रोधाजी नाइकवाडी याणें तमाम तफरका केला ' यांत याणें व केला हे दोनच शब्द अविकृत शुद्ध मराठी आहेत. (२) शेखदार, अर्जदार, यांतील ' दार ' हा प्रत्यय; तसेंच पीलखाना, उस्तरखाना, फरासखाना, यांतील ' खाना ' हा प्रत्यय; व यांसारखे शेंकडों प्रत्यय धूमधडाक्यानें मराठीशीं लगट करूं लागले. (३) किल्ले कायापुरी प्रगणे शरीराबाद (किल्ला इ कायापुरी = कायापुरीचा किल्ला, प्रगणा इ शरीराबाद=शरीराबादचा परगणा) यांतल्याप्रमाणें षष्ठीचा ' इ ' हा प्रत्यय मागील नामांस लावण्याची तऱ्हा सररहा सुरू झाली. (४) ' व ' हें उभयान्वयी अव्यय स्थायिकच होऊन बसलें. (५) ' ला ' हा चतुर्थीचा प्रत्यय फारसी ' रा ' पासून आला, असें कोणी म्हणतात. (६) अर्ज़्दास्त्, बंदेन्वाज् , यांतल्याप्रमाणें शब्दांतील अन्त्याक्षर व मध्यन्तरींचींही अक्षरें निभृत उच्चारण्याची लकब बळाऊं लागली. याप्रमाणें

ज्ञानेश्वरांनंतर शें-दीडशें वर्षांनीं एकनाथाचे कालीं मराठीचें स्वरूप होतें, असें वरवर पहाणारासही दिसून येईल.

ह्या कालांतील वाङ्मयाचे एकनाथ व दासोपंत हे दिग्गज होत. दोघांचीही ग्रंथ–रचना विपुल आहे. एकनाथांनीं आपल्या भागवताला काशींतल्या पंडितांकडून मान्यता मिळविली; व मराठी भाषा संस्कृतापेक्षां कोणत्याही प्रकारें कमी नाहीं, हें वदवून घेतलें. ज्ञानेश्वर–कालापासूनचा हा संस्कृत–मराठीचा झगडा मोरोपंतापर्यंत चालू होता असें दिसतें. एकनाथाचे आजे भानुदास, एकनाथाचे गुरु जनार्दनस्वामी, नरसिंहसरस्वती, गुरुचरित्रकार गंगाधर सरस्वती, हे संत या कालांतील ग्रंथलेखक होत. ह्यांशिवाय जनी जनार्दन, विष्णुदास नामा, विरेश्वर, नरसिंव्ह, रंगनाथ, इ० साधुसंत यांनीं याच कालांत आपल्या वाणीच्या सामर्थ्यानें मराठीची जोपासना केली. दासोपंताचे कांहीं ग्रंथ तर पासोडीवर लिहिलेले उपलब्ध आहेत.

३. शिवकालीन मराठी (सन १६०० ते १७००)

या कालांत स्वराज्यस्थापनेची जशी राजकीय घडामोड झाली, तशीच भाषेच्याही दृष्टीनें कांहीं घडामोड झाली. तुकाराम, रामदास, मुक्तेश्वर, वामन, विठ्ठल कवि इ० संत व कवि यांनीं मराठीची फार मोठी सेवा केली. यांनीं आणि खुद्द शिवाजी महाराजांनीं, फारसीला पायबंद घालण्याचा प्रयत्न केला. शिवाजीनें राजदरबारांतील शेंकडों फारसी शब्दांऐवजीं संस्कृत शब्द योजतां येण्यासाठीं ‘ राजव्यवहारकोश ’ तयार करविला; आणि पंत प्रधान, पंत अमात्य, इ० नावें आपल्या राज्यकारभारांत प्रचलित फारसी नांवांऐवजीं योजण्याचा प्रघात सुरू केला. वरील संत मंडळींचा मोठा उपकार हा कीं, नेहमींच्या व्यवहारांत जरी सरकार–दरबारीं व इतर कागदोपत्रीं फारसीनें जवळ जवळ आपलें अधिराज्य चालविलें होतें, तरी आपल्या वेदान्तपर किंवा भक्तिपर वाङ्मयांत तिला त्यांनीं वाटेल तसा धुडकूस घालूं दिला नाहीं. तें वाङ्मय त्यांनीं बरेंचसें निर्भेळ राखिलें; फार तर कांहीं शब्द त्या वाङ्मयांत सहजगत्या घुसले असतील इतकेंच. परंतु उपसर्ग, प्रत्यय, लकबा, त्यांनीं फारसीच्या फारशा उचललेल्या आढळून येत नाहींत. शिवाय संस्कृत देववाणी व प्राकृत अविद्वानांची भाषा, हा समज त्या कालींही बलवत्तर होताच. ज्ञानेश्वर, एकनाथ, ह्यांनीं तर या बाबतींत संस्कृत

पंडितांशीं झगडाच केला; हें वर आलेंच आहे. एकनाथ व हरिपंडित या प्रत्यक्ष पिता-पुत्रांचा देखील ह्या बाबतींत लढा होता हें सुप्रसिद्धच आहे. वामनपंडित हे तर बोलून-चालून पंडितच; ते आरंभीं मोठे संस्कृताभिमानी होते व मागून त्यांनीं रामदासांच्या सांगण्यावरून मराठींत ग्रंथ-रचना केली असें म्हणतात. ह्यामुळें ह्या संस्कृताच्या अभिमानाच्या अतिरेकांत निदान वेदान्त व भक्तिविषयक आणि ईश्वरकथा किंवा पौराणिक कथाविषयक ग्रंथांत मराठीच्या मूळ गाभ्याला भ्रष्ट करील असा फारसीचा शिरकाव झाला नाहीं. मात्र शिवाजीच्या चारित्र्यामुळें महाराष्ट्रांत ज्याप्रमाणें नवचैतन्य नांदूं लागलें, त्याप्रमाणें भाषेंतही ह्या कवींच्या शुद्धाचरणामुळें एक प्रकारें जोर उत्पन्न झाला. भाषा अधिक ओजस्वी, रोखठोक, संचालना उत्पन्न करणारी, भराऱ्या मारून उसळून वर येणारी, अशी दिसूं लागली. म्हणजे उदाहरणानेंच सांगावयाचें तर तुकारामाची भाषा रोखठोक पण शुद्ध पवित्र अशी; रामदासांची भाषा तितकी शुद्ध नसली तरी जोरदार व विचारांची खळबळ उडवून देणारी; वामनाची भाषा नवनवोन्मेषशालिनी, नूपुरांचा झणत्कार व इतर अलंकाराचा चमत्कार दाखवीत चमकत येणारी; अशी आढळून येते. भाषेला या प्रकारें त्या कालीं वैभवदशा प्राप्त होत चालली होती.

महाराष्ट्रांत शिवाजीराजे व संतकवि याचे हे प्रयत्न चालू असतां, तिकडे गोमंतकांत फादर स्टीफन्स ह्या नांवाच्या मिशनऱ्यानें ख्रिस्ती धर्माचा प्रसार करण्याकरितां म्हणून मराठींत पण रोमन लिपींत ओवीबद्ध ख्रिस्तपुराण लिहिलें, (सन १६१५). इकडे आलेल्या तत्कालीन युरोपियनांची मराठी भाषा कशा प्रकारची होती, याचा तो एक नमुना आहे.

शिवकालीन मराठीचें नीट आविष्करण करण्यासाठीं त्या कालांतीलही कांहीं उतारे देतों.

शिवाजीचें कान्होजी जेधे यांस पत्र.

" श्रीमंत सकलगुण अलंकरण अखंडित लक्ष्मी अलंकृत राजमान्य राजश्री कान्होजी जेधे देशमुख तपे भोर किल्ले रोहिडा प्रति राजश्री शिवाजीराजे जोहार येथील क्षेम जाणौनु स्वकीय कुशल लिहिणे तुम्ही पत्रिका पाठविली सकल अभिप्राउ कलो आला. लि० कीं खान अलीशानखान अजम येहीं लिहिलें आहे कीं, जावलीवरी सुरू केले आहे तरी तुमचा व त्यांचा पाहिलेपासून घरोबा आहे गेले तरी पाहिजे आमा खासा अगर पुत्र पाठवायाचे जाले तरी बोलभाक बरवे रिती

घेउनु मग जाणे दगा होये येसे न करणे......हरयेक करून तुम्ही राहणे दोन्ही गोस्टी तुम्हास लिहिल्या आहेती यांत तुम्ही स्याहणे असा बहुत लिहिणे नलगे ”

[यांत खालील गोष्टी भाषेच्या दृष्टीनें आढळून येतात. (१) मायन्याचे ‘श्रीमंत सकल.......राजमान्य राजश्री ’ हे व ‘ प्रति, क्षेम, स्वकीय, कुशल, पत्रिका, ’ इ० शुद्ध संस्कृत शब्द आहेत. (२) अभिप्राऊ, भाक, बरवे, रिती, हे तद्भव शब्द आहेत; (३) गोस्टी, बोल, स्याहणे, घरोबा, हीं शुद्ध मराठी ठशाचीं रूपें आहेत; (४) जाणौनु, म्हणौनु, अशीं रूपें असून देउनु, घेउनु, अशींही रूपें आहेत; (५) एकंदर शब्दांपैकीं खान, अज्जम, सुरू, सीताब, तर्फ, किल्ला, आमा, इ० बरेच शब्द यवनी आहेत; (६) असिले, आहेती, असा, नलगे, हीं क्रियापदरूपें ध्यानांत ठेवण्यासारखीं आहेत; (७) किल्ले रोहिडा= किल्ला इ रोहिडा, तपे भोर, यांतल्याप्रमाणें षष्ठीचा ‘इ’ प्रत्यय मागील शब्दास लावण्याची प्रवृत्ति आतां पूर्णपणें भाषेला खिळून बसलेली दिसते; (८) ‘ जमेतीसी सीताब येणें ’ येथें ‘ सी ’ हा प्रत्यय चतुर्थीचा नसून, तृतीयेच्या ‘ शीं ’ करितां आलेला आहे, पण ‘ नजेरसी पडत असिले ’ येथें ‘सी’ हा अधिकरणार्थी चतुर्थीचा प्रत्यय आहे; (९) ‘ अभिप्राउ कलों आला ’ यांत ‘ कलों आला ’ हें संयुक्त क्रियापद आहे. (१०) कुशल लिहिणे, मग जाणे, यांतील ‘णे’-कारान्त धातुसाधिताचा विध्यर्थी क्रियापदाप्रमाणें उपयोग आहे.]

फादर स्टीफन्स (सन १६१५)

परम शास्त्र जगीं प्रघटावेया। बहुतां जनां फळसिद्धि होवावेया॥ भासा बांधोनी मराठिया। कथा निरोपिली॥१२१ जैसा पुस्पांमाजी पुस्प मोगरी । की परिमळामाजी कस्तुरी॥ तैसी भासांमाजी साजिरी। मराठिया ॥१२३॥ पाक्षिआंमधें मैओरू। वृक्ष्यांमधें कल्पतरू॥ भासांमधें भासु थोरू। मराठिया ॥ १२४॥ तारांमधें बारा राशी। सप्त वारांमाजी रविसशी॥ भासांमधें भासु तैशी। मराठिया ॥ १२५॥

तुकाराम (सन १६३३ सुमारें)

देव वराडी वराडी। देठासाठी घाली उडी॥ देव भ्येड देव भ्येड। राखे बळीचे कवाड॥ देव भावीक भावीक॥ होये

दासांचे सेवक ॥ देव होया देव होया । जैसा म्हणे तैसा तया ॥ देव ळाहान देव ळाहान । तुका म्हणे आणोरणं ॥

* * *

मऊ मेणाहुनी आम्ही विष्णुदास । कठिण वज्रास भेदूं ऐसे ॥
नाहीं तरी देऊं......लंगोटी। नाठाळाचे काठी हाणूं माथां ॥

* * *

महाराशी सीवे। कोपे ब्राह्मण तो न्हे ॥
तया प्रायश्चित्त कांहीं । देहत्याग करितां नाहीं ॥

* * *

आली सिंहस्थ पर्वणी । न्हाव्यां भटां झाली धणी ॥
अंतरीं पापाच्या कोडी । वरीवरी बोडी डोई दाढी ॥
...... तुका म्हणे ऐशा नरा । हाणून माराव्या पैंजारा ॥

तुकारामाच्या ह्या त्रुटित उताऱ्यांवरून त्याच्या वाणींतील प्रसाद, भक्ति, पावित्र्य, खंबीरपणा, आणि असद्‌गुणांबद्दल कठोरता, ह्या गोष्टी स्पष्ट दिसून येतात. वरच्यांपैकीं पहिला अभंग जगनाडी गाथेंतील आहे. पण तीच वाणी तुकारामाची असावी असें मला त्याच्या संस्कृतीवरून वाटत नाहीं. त्या मानानें पुढच्या अभंगांतील रूपेंच तुकारामाच्या वाणींतील असणें अधिक शक्य आहे.

रामदास (१७ वें शतक)

प्रपंच व परमार्थ —

गृहासी आग लागली। देखोनि कां बोंब केली ॥
लोकांची मांदी मेळविली। आगी विझवाया कारणें ॥१॥
तैसी परमार्थीं बोंब मारावी। कांहीं काढाकाढी करावी॥
हळू हळू सोडवावी। भिठी प्रपंचाची ॥ २ ॥
प्रपंच धुडका पेटला । मध्यें परमार्थ जळूनि गेला॥
ऐसें देखोनि तुम्हांला । कैसें बरें वाटतें ? ॥ ३ ॥

तरणोपाय —

कांहीं समुदाव करणें। येविषीं आलस्य न करणें ॥
आलस्य करितां उदंड उणें। दिसेल परमार्थी ॥ १ ॥

पोहणारें बुडते तारावे। सामर्थ्यें बुडों नेदावे॥
मूर्ख ते शहाणे करावे। विवेकी पुरुषें॥ २॥
सोइऱ्या धायऱ्यांचीं मुलें। तिक्षण बुधिचीं सखोलें॥
तयासी बोलणें मृद बोलें। करीत जावें॥ ३॥
निकट मित्री बरी होतां। मग त्यासी न्यावें एकांता॥
म्हणावें 'रे, भगवंता। कांहीं तरी भजावें'॥ ४॥
मान्य होतां जप सांगावा। मग तो इकडे पाठवावा॥
मग तयाचा सकळ गोवा। उगऊं आम्ही॥ ५॥

जोरदार उपदेश –

समर्थाचिया सेवका वक्र पाहे।
असा सर्व भू-मंडळीं कोण आहे?॥
जयाची लिळा वर्णिती लोक तीन्ही।
नुपेक्षी कदा रामदासाभिमानी॥ १॥
सदा चक्रवाकासि मार्तंड जैसा।
उडी घालितो संकटीं स्वामि तैसा।
हरीभक्तिचा घाव घालीं निशाणीं।
नुपेक्षी कदा रामदासाभिमानी॥ २॥

ह्या थोड्याशा उताऱ्यांवरूनही रामदासांच्या भाषेंतील जोरदारपणा, लोक-संग्रहाकरितां प्रयत्न, खळबळ उडवून देणारा व धीरोदात्त उपदेश, ह्या गोष्टी कळून येतील. शिवाय ह्याच्या रचनेंत नियमबद्धता नाहीं, शुद्धलेखनाचा धाक नाहीं, ('धीर् धरा धीर् धरा तक्वा, हड्बडूं गड्बडूं नका ही अनुष्टुप् वृत्तांतली ओळ!' असलें यांचें लिखाण) संस्कृताची जरब नाहीं, फारशीचा विधिनिषेध नाहीं, तींत भाडभीड कांहीं नाहीं, जसा कवि तशी त्याची रोखठोक भाषा. तो मनांत येईल तें बोलतो व बोलतो तसें लिहितो, ह्या गोष्टी आढळून येतील. देहे, सर्वै, बुधी, दुख, मृद, लिळा, ऊठिला, शक्तीन्सार, येहलोक, अवेवधान, प्रेत्न, मित्रिकी, खोळले, आमोल्य, वेर्थ, उधट, जीतुका, तीतुका, रघूनायेका, शांरीं, इछा, ऊदंड, नस्तां, जगदांतरीं, खतळ, क्रिडाभरें, मधूकरें, शूक, मयोर, श्रिरंग, श्रिकृष्ण, विधिभुगोळ, असे शब्द दडपण्यास तो कचरत नाहीं.

वामनपंडित (१७ वें शतक)

सीतास्वयंवर –

वाटे तया परम दुर्लभ ते नवोढा ।
जेव्हां पुरोहित म्हणे ' धनु कां न वोढा ? '
कोणी धरूनि बसला बसल्याचि ठायां ।
उत्साह बुद्धि न मनाप्रति दे उठाया ॥ १ ॥

छावा उठे दशरथ–प्रभु–दिग्गजाचा ।
घे चाप इक्षुसम तें पति भर्ग ज्याचा ॥
शुंडा स्व–बाहु उचलूनिच चालला हो ।
घेती समस्त नयनीं प्रभुचाच लाहो ॥ २ ॥

मुंगीस पक्ष फुटला उठला तसा रे ।
अन्योन्य हें वदति, हांसति चट्ट सारे ॥
श्रीराम हास्य–रस ये रिति भाव दावी ।
आतां कथा किमपि वीररसीं वदावी ? ॥ ३ ॥

गजगती जगतीप्रति दाविते ।
वसुमती सुमती सुख भाविते ॥
स्व–तनुजा–तनु जाणतसे धरा ।
नवरि ते वरिते मणि–कंधरा ॥ ४ ॥

नामसुधा –

हरिपण हरिनामें धातुमूर्तीस आलें ।
हरिमय हरिनामें विश्व संतांसि जालें ॥
भव–भय हरिनामें साधकांचें पळालें ।
वद वद वद जिव्हे, रामनामें रसाळें ॥ १ ॥

शर्व-कंठ-विष-गर्व हराया ।
नाम शक्तचि तुझें रघुराया ॥
सेतु सागर कपी उतराया ।
नाम सेतु भव–सिंधु तराया ॥ २ ॥

कृष्ण-दर्शन-सुख —

कड्यावरुनियां उडया प्रथम टाकुनी त्या गड्या ।
गडे पशुप भेटती तडतडां भुजीं आंगड्या ॥
फुगोनि तनु फाटती मणगटीं कडीं दाटती ।
सुखें अमित वाटती विरह-सिंधु ते आटती ॥१॥

किती प्रकारचीं व किती वर्णनें द्यावीं ? दिलेल्या पद्यांवरूनही वामनाचीं सुन्दर यमकें, मृदु लालित्ययुक्त भाषा, योग्य वर्णनशैली, संस्कृत-शब्द-प्रचुर प्रौढ व नाना अलंकारखचित अशी रचना, ह्या गोष्टी दिसून आल्यावांचून राहणार नाहींत. पूर्वीचें मराठीचें ओवी व अभंगयुक्त साधें रूप जाऊन आतां ती निरनिराळ्या वृत्तांत नटूं-मुरडूं व नाचूं-खिदळूं लागलेली आढळून येते.

तुकाराम, रामदास, वामन, यांच्याप्रमाणेंच आपल्या उत्कृष्ट वर्णनशैलीनें मोहविणारा एकनाथांचा नातू मुक्तेश्वर आणि प्रसिद्ध रघुनाथपंडित व आनंदतनय हे कवि याच कालांतील होत. येथें केवळ उतारे देणें ही मुख्य गोष्ट नसून त्या त्या कालांतील मराठीच्या भाषास्वरूपाची कल्पना देणें हा हेतु असल्यामुळें या सर्वांचे उतारे देतां येणें अशक्य आहे. ह्या मंडळींबरोबरच रामदासांचे शिष्य रंगनाथ स्वामी, केशव स्वामी; अनेक कूटें व चित्रकाव्यें रचणारा विठ्ठल कवि, नागेश, मोरया गोसावी, इ० कवींनीं मराठीची उत्कृष्ट प्रकारें सेवा केलेली आहे.

शिवकालीन मराठीचें स्वरूप वरील उताऱ्यांवरून ध्यानांत येईल. (१) पद्यांमध्यें फारसीचा शिरकाव फारसा न होतां तें अविकृतच राहिलें. मात्र (२) संस्कृत शब्दाचा व समासांचा भरणा यथास्थित होत गेला. (३) पद्याचे निरनिराळे वृत्त-प्रकार पूर्वी तुरळक आढळत असले, तरी आतां वामनादिकांच्या काव्यांनीं त्याला स्थिरता, बहुविधता व उत्कृष्टता प्राप्त झाली. (४) अलंकार-चमत्कारांनीं भाषा नटविण्याची प्रवृत्ति एव्हांपासून सुरू झाली. (५) तुकाराम, रामदास, यांनीं मात्र बहुंशीं अभंग व ओवी ह्या जुन्या वृत्तांतच रचना केली. (६) तुकारामाची वाणी प्रसादयुक्त, साधी, सोपी, जिव्हाळ्याची, अशी आहे. (७) रामदासांची भाषा निर्भीड, जोरदार व खळबळ उडवून देणारी पण धसमुसळी म्हणजे व्याकरणाला पारखी अशी आहे. (८) रामदासांशिवाय बहुतेक संत-कवींचा ओढा वेदान्त, भक्ति, वैराग्य, पुराणकथानिरूपण, यांकडेच

आहे. (९) कोणत्याच संत-कवींनी छन्दःशास्त्र, व्याकरण-शुद्धता, ह्यांकडे प्रामुख्यानें लक्ष दिलें नाहीं. (१०) वामनासारखा पंडितही ह्या गोष्टीस अपवादक नाहीं, मग 'अर्थारि तात्पर्य' अशा रामदासांची गोष्ट बोलावयासच नको!

गद्य लिखाणांत व बोलींत मात्र आणखी घडामोड झाली; मुसलमानी राजवटीचा परिणाम उत्तरोत्तर अधिक भोवल्यावांचून राहिला नाहीं. (१) लेखनशुद्धीकडे कोणाचें लक्ष किंवा फुरसत नसल्यामुळें निरनिराळ्या लेखनांत एकाच शब्दाचीं निरनिराळीं रूपें आढळतात. उदा०- लखुजी-लुखजी जाधवराव, दियानतराव-द्यानतराव, औरंगजेब-अवरंगजेब, धर्मादाव-धर्मादाऊ, इ०. (२) मराठींतल्या मराठींतच बोलभाषेप्रमाणें विचित्र अशीं अपभ्रष्ट रूपें फारच आढळतात. उदा०-आशिर्वाद, सदभट, विस्णदास, जाग्रुती, सत्येश्वर, धर्मपरायेण, छेत्रपती, दुकोळ, भोगोटा, थापना, धाशत, यैस्यास, भुशणें, स्याहाजी, कळहो, ळहान, लक्षमी, महादिभट, दरोज, छप्रपलंग, इ०. (३) फारसी वर्णांचा निभृत उच्चार आतां मराठींत बोलभाषेंत व तसल्या गद्य लिखाणांत कायमचा घुसला गेला. उदा०- मार्‍तो, कर्‍तो, जेव्‌ला, बस्‌ला, उठ्‌ला, इथ्‌ला, तिथ्‌ला, वर्‍चा, मध्‌ला, कर्, डर्, गमत्, इ०. (४) त्याचप्रमाणें कांहीं फारसी व्यंजनांचें मराठीच्या लेखनांत स्वरयुक्त पूर्ण अक्षरही झालें. उदा०- सरदार, दरबार, तरवार, इ०. (५) झुंजारराऊ, जिऊ, हुसेनु, असल्या ठिकाणीं नामांचीं ऊ-कारान्त रूपें केलेलीं आढळतात. (६) देसायान्, देशमुखान्, कारकुनान्, इ० प्रथमेचीं अनेकवचनें असून, त्यांस पुनः षष्ठीचा 'ई' प्रत्यय लावितात [देशमुखान्+इ=देशमुखी]. (७) महालासी, मसलतेस, आपणियासी, यैसियास, अशीं द्वितीयेचीं रूपें आढळतात; शिवाय द्वितीयेकरितां मूळरूपेंही वापरलीं आहेत. उ०- खान **सातारा** आला, इ०. (८) भटें, महाराजें, साहेबीं, येहीं, तेहीं, मियां, तुवां, अशीं तृतीयेचीं रूपें आहेत. (९) मौजे, किल्ले, यांतील मौजा+ई, किल्ला+ई, 'ई' या षष्ठीच्या प्रत्ययाबद्दल पूर्वी विवेचन आलेंच आहे. (१०) लोकीं, पूर्वे, उत्तरे, हवालां, इ० सप्तमीचीं रूपें आहेत. (११) गेलिया, सातारिया, आठा दिवसा, विसा (वर्षांचा), इ० सामान्यरूपें आहेत. (१२) केसो त्रिमल (नें) लेहाया पाठविली, मलीक अंबर (पासून) भोगवटा (चा) आहे, हाजी बुन्हाण (नें) मालूम केले, पेशजी कारकीर्द (त) जो गुन्हा केला, इ० ठिकाणीं विभक्ति-प्रत्ययांचा लोप

आढळतो. (१३) जे जे वस्तु, ते ते वर्तणूक, यांतल्याप्रमाणें प्रथमान्त एक-वचनी स्त्रीलिंगी सर्वनामें आहेत. (१४) विशेषणें विशेष्यापुढें घालणें, उ०–दिवसा दहांमध्यें, किल्ले मजकुरीं, हकीकती कैसी, इ०. (१५) होए, आहेती, खातातीं, असेती, इ० वर्तमानकाळीं; दिधलें, खादली, पुसिलें, निजेला, इ० भूतकाळी; दीजे, कीजे, इ० कर्मणि; क्रियापदरूपें आहेत. (१६) लेहाया, आलिया, म्हणउनु, करुनु, सांगोन, पोहोचाऊन, कळौनु, इ० कृदन्तें आहेत. (१७) रोज, यैसा, दरोज, हाली, बरजोर, बेसक, हरीवख्त, इ० फारसींतून आलेलीं क्रियाविशेषण अव्ययें आहेत. (१८) शब्दयोगी अव्ययें मागें व पुढें अशा दोन्ही प्रकारांनीं वापरण्याचा प्रघात होता. उ०– त्यावरी, गेलियावरी, जधींपासून, वरीलीकडुनु; देखत परवाना, किल्ले कोंढाणा खाले (कोंढाणा किल्ल्याखालीं); इ०, (१९) बस, अलबत, बेशक, बेलाशक, खूप, वाहवा, अफसोस, शाबास, खूष, इ० केवलप्रयोगी अव्ययें फारसींतून मराठींत आलेलीं आहेत. (२०) गनीमास घेरा केले, विलायती खराब जाला, त्यास हे नामाकुल गोस्ट न कीजे, कुसुर हो न देणें, तुम्ही पांढरीच्या कामास आलां आहां, इ० शेंकडों प्रयोग-विशेष फारसीपासून मराठींत उत्पन्न झाले आहेत.

याप्रमाणें शिवकालीन मराठीचें स्वरूप आहे. अंतर्बाह्य स्वरूपांत, रोजच्या बोलण्यांत व गद्य लिखाणांत आतां फारसीनें आपला इतका शिरकाव केला होता कीं, तिच्या अतीव वर्चस्वामुळें मराठी अज्जीबात नामशेष होते कीं काय असें वाटूं लागलें होतें; परंतु मागें लिहिल्याप्रमाणें शिवाजी व तत्कालीन साधु-संत यांच्या प्रयत्नांमुळें व जोपासनेमुळें तो प्रसंग मराठीवर गुजरला नाहीं; इतकेंच नव्हे, तर उलट मराठीनें फारसीचें एवढें उसनें घेऊनही तें आपल्या कामास लाविलें व पचवून टाकिलें.

या कालांत खलाशांचे, आरमारासंबंधाचे, पोशाखाचे, सैन्यांतील हुकुमा-संबंधाचे कांहीं शब्द — शिरपेंच, फालतू, कंपू, काडतूस, घमेलें, गर्णाल, पिस्तूल, परात, बतेला, सावण, मेस्त्री, फर्मा, इ० — मराठींत घुसले; पण त्यांनीं नुकसान न होतां मराठी शब्द-संपत्तींत थोडी-फार भर पडली, हा उपकारच झाला.

४. पेशवेकालीन मराठी (सन १७०० ते १८००.)

पेशव्यांचा काल म्हणजे स्वराज्याच्या भरभराटीचा काल होय. शिवाजीनंतर अनेक कर्तृत्ववान् मराठ्यांनीं झुंजारपणा प्रगट करून मराठी राज्य राखिलें; आणि पुढें शाहूच्या कारकिर्दीत मराठ्यांचा व्यवहार इतका वाढला कीं, त्याला सबंध हिंदुस्थान पुरेनासें झालें. ह्याचा परिणाम भाषेवरही घडून आल्यावांचून राहिला नाहीं. उत्तर-हिंदुस्थानांतील झगड्यांमुळें व निजामाशीं प्रत्यहीं होणाऱ्या कटकटींमुळें दिल्लीचीं व इतर ठिकाणचीं राजकारणें चालविण्यासाठीं फारसीच्या व्यवहारावांचून मराठ्यांचें चालूं शकलें नाहीं. उलट पूर्वीपेक्षां दस्तैवजी कागदपत्र, तहनामे, सरकार-दरबारचीं कामें, इनाम देणग्या वतनासंबंधाचे कागदपत्र, यांत फारसीचें प्राबल्य वाढतच गेलें. ह्या गोष्टीकडे लक्ष देण्यास त्या वेळीं कोणाला फुरसतही नव्हती.

ह्या कालांतील गद्य वाङ्मय म्हणजे शिवाजीची नव्वद कलमी बाकेनविशी बखर, सभासदी बखर, रामचंद्रपंत अमात्यांनीं लिहिलेलीं "आज्ञापत्र" नांवाचीं प्रकरणें (१७१६), पानिपत प्रकरणाबद्दल मोरो हरि व अंताजी माणकेश्वर यांनीं लिहिलेल्या बखरी, मल्हारराव होळकरांनीं पेशव्यांस ह्याच मोहिमेसंबंधीं लिहिलेली 'होळकरांची थैली,' कृष्णाजी शामरावाची 'भाऊसाहेबांची बखर' व श्रीमंत गोपिकाबाईसाहेब यांनीं रघुनाथ यादव यांजकडून लिहविलेली एक बखर, मल्हार रामराव चिटणीस यांचें 'राजनीति' नांवाचें एक प्रकरण, यांशिवाय कृष्णाजीपंत सोहोनी यांनीं लिहिलेली 'पेशव्यांची बखर' व इतर कांहीं बखरीवजा ग्रंथ होत.

त्याचप्रमाणें खुद्द बाजीराव, चिमाजी आप्पा यांचीं पत्रें; नानासाहेब, भाऊसाहेब यांचीं पत्रें; दिल्लींतील, पुण्यांतील, इंदूर-ग्वाल्हेर येथील, व निजामाकडील वकील यांचीं पत्रें; नानाफडणविसाचीं पत्रें व आत्मचरित्र; इ० पेशवेकालीन गद्य लिखाण डावपेचांनीं, मुत्सद्दीगिरीनें व व्यवहारचातुर्यानें भरलेलें असल्यामुळें तें पुष्कळ ठिकाणीं रसाळ असें उतरलें आहे व म्हणून त्यास वाङ्मयांत स्थान देण्यास हरकत नाहीं.

पद्य वाङ्मयाच्या दृष्टीनें पाहतां या कालांत श्रीधर, महीपति, मोरोपंत, रामजोशी, अनंतफंदी, इ० नामांकित कवि होऊन गेले. श्रीधरानें हरिविजय

रामविजय, पांडवप्रताप, इ० ग्रंथ ओवी–वृत्तांत लिहिले आहेत. याचे ग्रंथ लहानांपासून थोरांपर्यंत सर्वांना प्रिय असे आहेत. शिवाय याच्याइतकी सोपी व रसाळ रचना दुसऱ्या कोणासही साधली नाहीं, असें म्हणण्यास कांहींच हरकत नाहीं. याच्याप्रमाणेंच महीपतिबुवा ताहराबादकर यांनीं भक्तविजय, भक्तलीलामृत, संतविजय, इ० ग्रंथ लिहिले; ते भक्तिमार्गी लोकांस आवडते असेच आहेत.

या कालांतील प्रसिद्ध कवि मोरोपंत यांची ग्रंथविषयक कामगिरी बरीच मोठी आहे. यांस कोणी 'महाराष्ट्र-कविवर' म्हणून अत्युच्च सिंहासनावर बसवितात, तर कोणी त्यास केवळ भाषान्तरकार म्हणून अगदींच सामान्य लेखतात. मोरोपंतांचा काव्य–रचना हेतु पाहिल्यास ह्या उभय मतांचा उलगडा पडेल. मोरोपंतांनीं स्वचित्तशुद्ध्यर्थ रामकथा निरनिराळ्या प्रकारें गाइली. आपलें भाषाप्रभुत्व दाखविणें वगैरे त्यांचा हेतुच नव्हता, मग केवळ 'पुराणकथांचा भाषान्तरकार' म्हणून त्यांस नांवें ठेवण्यांत अर्थ काय ? तें असो. तथापि त्यांच्या कवितेंत वीर, करुण, इ० रस भरपूर आढळून येतात; आणि इतरही अनेक काव्यगुणांमुळेंच त्यांच्या कवितांना एक प्रकारें स्वाद आणि विद्वन्मान्यता प्राप्त झाली आहे, यांत कांहीं शंका नाहीं (पांगारकर).

याच कालांतील रामजोशी, अनंतफंदी, इ० च्या काव्यासंबंधानें थोडीशी कल्पना देऊन पुढें वळणें बरें. ही व यांच्याप्रमाणेंच शेंकडों शाहीर मंडळी, पेशवाईच्या अखेरच्या कालांत सवाई माधवराव व शेवटचा बाजीराव यांच्या वेळीं होऊन गेली. यांनीं आपल्या कवनांचा निराळाच थाट उडवून दिला. कटाव, फटके, लावण्या व पोवाडे ह्या चटकदार नवीन चालींतील कवनांवर त्यांनीं अधिक भर दिला. ह्यांपैकीं बहुतेक मंडळी खड्या सुराची व उत्कृष्ट गाणारी असे; आणि त्यांतच महाराष्ट्राच्या आवडीचे व प्रत्यक्ष पाहिलेल्या लढायांचे वीररसात्मक विषय, व स्वराज्याचीं वैभवदर्शक वर्णनें, ह्या सर्वांच्याही वर म्हणजे विलासीजनांना मोहून टाकणारें शृंगारिक वर्णन, ह्या गोष्टींमुळें यांचीं कवनें ऐकण्यास लोकांचा फडच्या फड जमत असे. त्यांचीं कांहीं नीतिपर व वैराग्यपरही कवनें असत; तींही चटकदार चालींत रचलेलीं असल्यामुळें मनोहर आहेत. रामा सटवा, लहरी मुकुंदा, होनाजी बाळा, प्रभाकर, सगनभाऊ, परशुराम, इ० या मालेंतील प्रमुख मंडळी होत.

या कालांतील कर्त्यांच्या काव्याची नीट कल्पना येण्यासाठीं कांहीं उतारे देतों.

श्रीधर

गजवदनासी म्हणे यशोदा । गुण देईं माझिया मुकुंदा ॥
संकष्टचतुर्थी सर्वदा । न सोडीं मी जाण पां ॥ १ ॥
वचन ऐकोनी कृष्ण-नाथें । सत्य कराया गणेशातें ॥
खोडी नाहीं केली अनंतें । एक मासपर्यंत ॥ २ ॥
यशोदा म्हणे आली प्रचिती । धन्य धन्य देव गणपती ॥
तों सर्वेचि आली चतुर्थी । संकट हर्त्री सर्वांचें ॥ ३ ॥
...विस्मय मायेसी वाटला । म्हणे रे घननीळा ॥
नैवेद्य अवघा काय झाला । हारा पडिला रिता कां ? ॥४॥
श्रीकृष्ण म्हणे वो माते । सत्य मानीं वचनातें ॥
एक सहस्र उंदीर येथें । आले होते आतां हो ॥ ५ ॥
त्यांत एक थोरला मूषक । त्यावरी बैसला विनायक ॥
सोंडेनें लाडू सकळीक । एकाएकीं आकर्षिले ॥ ६ ॥

इत्यादि मोहक वर्णन ऐकून कोणत्या खोड्याळ बालकांना आनंद होणार नाहीं ? व कोणत्या वत्सल मातांना प्रेम–पान्हा फुटणार नाहीं ?

निरंजनमाधव

काशीक्षेत्र –

गंगापुत्र गुमान फार धरिती, घाटीं सदा हिंडती ॥
कंगालासि पिडा करूनि धरिती 'दे दक्षिणा' मागती ॥
थोडी घेति न, बोलती खलमती, नानापरी पीडिती ॥
आंगासी झटती, किचाट करिती, हाणोनि घेती किती १

हें गंगापुत्रांचें वर्णन यथायोग्य नाहीं काय ?

मोरोपंत

रुक्मिणी-हरण –

माळा ऊचालितां प्रिय आपणाहि रथावरूनियां लवला ॥
लव लागे ना तों घे अंकीं करुणा–समुद्र कालवला ॥ १ ॥

...हंसें मुक्ता नेली मग केला कलकलाट काकांनीं ॥
हाकांनीं नभ भरलें, जाय सुरांच्याहि नाद हा कानीं ॥ २ ॥

कुंभकर्ण-निद्रा —

विंध्य तसा निजला तो, वदनदरीमाजि निबिड अंधार ॥
फार भयंकर भासे पाताळाचेंचि काय तें दार ! ॥ १ ॥

हीं शब्दचित्रें किती मजेदार आहेत !

गंगावर्णन —

देवि ! दयावति ! दवडिसि, दासाची दुःख-दुर्दशा दूर।
पापांतें पळवितसे; परम पवित्रे, तुझा पयःपूर ॥ १ ॥

यांतील अनुप्रास किती साहजिक व सुंदर साधला आहे ?

स्वोद्धारार्थ प्रार्थना—

दयामृतघना अहो हरि ! वळा मयूराकडे ।
रडे शिशु तयासि घे कळवळोनि माता कडे ॥
असा अतिथि धार्मिकस्तुतपदा ! कदा सापडे ? ।
तुम्हां जड भवार्णवीं उतरितां न दासा पडे ॥ १ ॥

काशिकवि

सुभद्रा-याचना —

हरिची भगिनी म्हणे सुभद्रा, रुक्मिणि-वहिनी दया करा ।
दादाला तुम्हि कळवुनि वळवुनि, अर्जुनजीचा शोध करा ॥ध्रु०॥
आइ-बापांचा श्रीकृष्णाचा विचार मोडुनि बलदेवें ।
दुराग्रहानें निश्चय केला, सुयोधनाला मज द्यावें ॥
भाउ नव्हे हा बाउच केवळ भावुनि मनांत उमजावें ॥
वडिल बंधु परि अडिल खोडकर खळाकडिल हें समजावें ॥
हंसा टाकुनि काय वायसा मुक्ताफळ हें अर्पावें ! ।
जन्मान्तरिंचा वैरी भाऊ असें यावरुन वळखावें ॥
अपाय याला उपाय न सुचे काय करावें विष खावें ।
दुर्योधन खळ हेला मेला गळा उलथुन पोटभरा ॥१॥ दादाला०

याप्रमाणेंच पुढें. याच्या इतक्या सोप्या व हृदयंगम कवितेचा मासला क्वचि-तच आढळेल.

रामजोशी

लावणी उपदेशपर –

भला जन्म हा तुला लाधला खुलास हृदयीं बुधा–
धरिसि तरि हरिचा सेवक सुधा ॥ ध्रु० ॥
चराचरीं गुरु तरावयाला नरा शिरावरि हरी–
जरा तरि समज धरीं अंतरीं ॥
काय गळ्यांत घालुनि तुळशीचीं लाकडें ?
हीं काय भवाला दुर करतिल माकडें ?
बाहेर मिरविशी आंत हरिशिं वाकडें
अशा भक्तिच्या रसारहित तूं कसा म्हणविशी बुधा ?–
हरि–रस सांडुनि घेसी दुधा ॥ १ ॥ भला० ॥

लहरी मुकुंदा

देशस्थितिपर लावणी –

धन्य वंश एकेक पुरुष कल्पवृक्ष पिकले ।
शत वर्षें द्विज पक्षि आनंदें त्या तरुवर टिकले ॥
जलचर, हैदर, नबाब, सन्मुख रण करतां थकले ।
ज्यांनि पुण्याकडे विलोकिलें ते संपत्तिला मुकले ! ॥

प्रभाकर

पेशवाईचा शेवट –

यशस्वी झाले श्रीमंत पहिले सर्व लढायाला ।
आतांच आलें अपेश कोठुन बाजीरायाला ॥
जे श्रीमंत सकुमार ते वनांतरीं भटकत फिरती ।
कळले तिकडे भर दिवसा प्रभु कांट्यांमधि शिरती ॥
आपला घोडा आपण स्वहस्तें चुचकारुन धरिती ।
खालीं पसरुन उपवस्त्र दिलगिरींत वर निद्रा करिती ॥
कुंकवावांचून कपाळ, मंगळसूत्रावांचुन गळा ।
तसा सैन्य–समुदाय उदासिन रंग दिसे आगळा ॥

अशा प्रकारची पेशवाईच्या उत्तर–कालांतील ह्या शाहीर मंडळींची कविता आहे. ऐश्वर्य, संपत्ति व त्याबरोबरच रंगेलपणा ह्या गोष्टी ह्या कवींच्या काव्यांत अधिक आढळून येतात. कवनें उत्कृष्ट, खडा आवाज, रागदारीच्या ताना, नव्या नव्या ढंगांच्या चाली, आवडता रस, ह्यांच्या योगानें तत्कालीन जन-समाज वेडावून गेला असला, तर त्यांत कांहींच आश्चर्य नाहीं. छेकापन्हुतींत या सर्व कवींचा तुरा जो रामजोशी, त्यांनीं "अशी रचाया दुजी कुणाची माय व्याली भूवरी ?" असें शेवटीं विचारिलें आहे. तो आपल्याला "कविराय" असें म्हणवून घेतो; आणि "अशी कोण वर्णि सदालिका । इतर कवि कविरायाहुनि किका" असे तो अभिमानोद्गार काढितो; प्रत्यक्ष कविता पाहिल्यावर रसिकाला-ही तसें वाटल्यावांचून राहत नाहीं. अनंत फंदीसंबंधानेंही असाच प्रकार आहे.

होनाजी बाळा

फंदी अनंत कवनाचा सागर अजिंक्य ज्याचा हातखंडा ।
चमत्कार चहुंकडे चालता मष्टावर ज्याचा झेंडा ॥
वाचावंत संपत्ति सारखी, बहुतांचें तनमन हरकी ।
लंगेलुंगे कवि भेदरले, अवघ्यांवर त्याची गुर्की ॥
समोर गातां कोणि टिकेना मनामधीं बसली कर्की ।
धन ज्याचा हातचा मळ केवळ तो रुपयांचा हंडा ॥ १ ॥

आतां ह्या कालांतील गद्य–सारस्वताकडे वळूं.

रामचंद्रपंत अमात्य (आज्ञापत्र)

राज्यास सावकारांची जरुरी—

"साहुकार म्हणजे राज्याची व राज श्रीचीः शोभा. साहुकाराच्या योगानें राज्य आबादान होतें...साहुकाराचे संरक्षणामध्यें बहुत फायदा आहे. तसेंच दर्यावर्दी सावकार यांसही बंदरोबंदरीं कौल पाठवून आमदरफ्ती करावी. साहु-कारांमध्यें फिरंगी व इंग्रज व वलंदेज व फराशिस व डिंगमारादि टोपीकर हेही लोक सावकारी करितात, परंतु ते वर्कड साहुकारांसारखे नव्हेत. यांचे खावंद प्रत्येक प्रत्येक राज्यच करीत आहेत. त्यांचे हुकुमानें त्यांचे होत्साते हे लोक साहुकारीस येतात. राज्य करणारास स्थळलोभ नाहीं असें काय घडों पहातें? ...यांची आमदरफ्ती आले गेले इतकीच असूं द्यावी."

यांत किती अनुभव व चातुर्य साठलेलें आहे, तें विचार करणारास कळून येईल.

चिमणाजी आप्पाचें पत्र

वसईची लढाई—

" ...फिरंगीयांनीं गरनाळाच्या पोत्यास आग लावून मार केला व रेजागिरीच मार सीमेपरता केला. लोकांवरी अग्नीचा पर्जन्य करून भाजून काढिलें. फिरंगीयांनीं मरदुमी शिपाईगिरी करावी तैशी केली. त्याप्रमाणें इकडील लोकांनीं भारती युद्धासमान युद्ध केलें. थामार्गे युद्धें बहुत जालीं परंतु या लढाईस जोडाच नाहीं. सर्व स्वामींचा आशीर्वाद. स्वामींच्या दंडकप्रहारेंकरून फिरंगी बेहिंमत होऊन अष्टमीस प्रहर दिवसास कौलास आले. स्वामींनीं वसई दिली. त्रिवार लिहिलें ते शब्द अन्यथा कसे होतील ? अन्यथा वसई वसई होती व फिरंगी आगीचा पुला होता " इ०.

ही प्रत्यक्ष कार्यकर्त्यांची कसलेली भाषा आहे.

नानाफडनवीस (आत्मचरित्र)

पानिपतचा शेवट—

" दुसरे दिवशीं तयार होऊन प्रातःकालचे दोन घटिका दिवसास युद्धास गोळागोळीचा आरंभ जाहला....मी श्रीमंतांसन्निध ईश्वरस्मरण किंचित् करून असें. तों विश्वासराव यांस गोळी लागली. पडले. ते हत्तीवर श्रीमंतांनीं घालून उभेच राहिले. तों पठाण पायउतारा आंत येऊन मिसळले. तोंडातोंडी होऊं लागली. आणि डावे बाजूचे मातबर सरदार चौघड्याचे धनी देखील, पूर्वींच पळाले. उजवे बाजूचेहि होळकर, शिंदे, निघोन निशाण निघालें. दोन तीन शत पायदळ होतें. श्रीमंत दिसतनासे जहाले. तेव्हां ईश्वरें बुद्धि दिली. माघारे फिरलों. लक्ष सैन्य, त्यांत मोठे मोठे सरदार असतां एकही त्यासमयीं श्रीमंतांस आप्त न जाहला. बहुत दिवस अन्न भक्षिलें. कृपा पुत्रवत् केली. चांगला काल होता तेव्हां केशास ढका लागल्यास प्राण देऊं अशा प्रतिज्ञा. परंतु ईश्वर घटित विपरीत काळ त्यांत सोबती कोण होतो ? सर्व सुखाचे सोबती. भोजन आदरेंकरून करावें. वस्त्रें, जवाहीर, जागिरा घ्याव्या. निदानीं इतकें असून ज्यांचे देहाचें ठिकाण कोणास ठाऊक नाहीं ! "

पेशव्यांच्या कालांतील गद्यासंबंधाचे एवढे नमुने पुरेत. त्यांवरून भाषेच्या फरकासंबंधानें कांहीं अनुमानें ठरवितां येतील. (१) शिवाजीच्या कालांतल्या

पेक्षांही पेशव्यांच्या कालांत सरकारी, दस्तैवजी व लढाई, तह, वगैरेसंबंधींच्या कागदपत्रांत फारसीचा जोर अधिकच वाढला; परंतु (२) तो खासगी पत्रांत तितका वाढलेला दिसत नाहीं. उदा०—रामचंद्रपंतांचें आज्ञापत्र किंवा नाना फडनविसाचें आत्मचरित्र, यांत फारसी शब्दांचा अतिरेक दिसत नाहीं. तेंच चिमणाजी आप्पाच्या युद्धसंबंधीं पत्रांत (गर्नाळा, बरकंदाजी, तोफजी, इ०) शेंकडा साठांचे वर शब्द यवनी सांपडतील. (३) संस्कृत शब्दांचा भरणा करण्याची जी प्रथा शिवकालांत पडली, ती कायमच टिकली; म्हणून सरकार-दरबाराशिवाय इतर लिखाणांत संस्कृत शब्दहि पुष्कळ आढळतात. (४) शुद्ध निर्भेळ देशीकार लेणें जवळ जवळ लुप्तच झालें म्हणावयास हरकत नाहीं. (५) त्याजवरोन, त्यादारभ्य, फिरंगीयांनीं, किंनिमित्त कीं, प्रोत्साहनानिमित्य, इ० शब्दप्रयोग अठराव्या शतकाच्या प्रथमार्धांतील लिखाणांत आढळतात; (६) ते उत्तरार्धांतील लिखाणांत तितके आढळत नाहींत. नानाच्या आत्म-चरित्रांतील भाषेस कांहीं अलीकडील वळण लागलेलें दिसतें. (७) सामान्य लिखाणांत शद्धाशुद्धतेकडे फारसें लक्ष नसल्यानें सवशय, मृत्य, माहाभारत, सप्तरिसी, कर्तुत्व, येश, येथास्थित, परायेण, भ्रौंश, विच्यार, च्यार, युध्य, गोस्ट, विज्यापूर, सिव्या, असले शब्द सामान्य लेखकांच्या लेखनांत आढळतात. (८) कांहीं शब्द दुहेरी लिहिले जात. अपसूत–अपसूक, उघडीप–उघडीक, अदमासें–अजमासें, नदर–नजर, खाजगी–खासगी, गुजरणें–गुदरणें, तसबीर–तजबीर, इ०. (९) कारकुनी लिखाणांत ए ऐ ओ औ बद्दल ये यै वो वौ असें लेखन जास्त प्रचारांत आलें. उ०– ऐसीजे=यैसीजे, ऐवजीं=यैवजीं, एक=येक, औषध=वौषध, इ०. (१०) पुणियास, डेरियासी,–द्वितीया; त्यांणीं, जाती-नसीं–शीं, चोरटियांनीं, श्रीमंतांहीं,–तृतीया; तलेगांवींहून,–पंचमी; सातारीं गेलों,–सप्तमी; अशीं विभक्तिरूपें ह्या कालांत आढळतात. (११) आहेची खबर, हत्तीची लढाई मंधीं, चांभारगोंदेयास, इतकीयावर, कारखानेयांत, बोल-लियाचा, अशा प्रकारचीं सामान्यरूपें आढळतात. (१२) विशेष्याच्या पुढें विशेषण घालण्याची प्रवृत्ति या कालांत टिकूनच राहिली. खूळ मातबर, सरदार मातबर, इ०. (१३) कांहीं नवीन शब्द नवीन व्यवहारामुळें प्रचारांत आले. अक्षतमरिष्ट, इदं न्यायें, उपरोधिक, उपरशब्दी, आंतरभाव, बाहेरभाव, कमकसर, गर्गशा, खामखां, कुचोद्य, कौल, कमरबंदी, झांबडा झांबड, डौल,

नक्षा, द्वामुष्यायण, धातुपोषण, दुरंदेशी, पायउतारा, फलादेश; भाईचारा, शकट-भेद, बजिन्नस, परिच्छिन्न, बालाग्र, रुबरू, हर्शामर्श, इ०. (१५) कारकून, (कार्यकर्ता, पत्रलेखक); हवालदार (जबाबदार, कांहीं शिपायांवरील मुख्य); जमादार (सर शिपाई, टोळीचा नायक); खबरदार (बातमीदार, याद राख); इ० शब्दांत अर्थभेद झालेला आढळतो. (१५) यांशिवाय शेंकडों प्रयोगविशेष व म्हणीही व्यवहारांत हरहंमेश नव्याच रूढ होऊं लागल्या होत्या. खूळ उभें करणें, तुमचें गोत्रघटित होळकरासी, आमचे लोकांचें कैसें विकतें? धुळीचे दिवे खात जाल, आलस असिला न पाहिजे, या झाडास येरंडयाचीं फळें आलीं, लहान माणसाचे पंक्तीस बसावें लागतें हाच मृत्य आहे, घोडा स्वाधीन नसल्यास बसणारा काय करील? हत्तीचे तोंडीं लाकूड देऊन कार्य बिघडलें, फितुरांत होते त्यांचें शीड उभारलें, शुस्क वृक्षास पल्लव फुटून पुस्पित फलित होतो तद्वत्, सहजांची आरती सहजांचा गजर, कल्पवृक्षाखालीं झोलीस गांठी याव्या हें अपूर्व, ससयाचे पारधीस वाघाचें साहित्य करावें लागतें, जैसें मरतिया अमृतपान द्यावें तैसें जालें, इ०.

पद्याच्या बाबतींत शिवकालीन भाषा व पेशवेकालीन भाषा यांत फारसा फरक पडला नाहीं; मत्सरू, गोडू, किंवा दाहो, मोहो, असलीं ऊ–ओ–कारान्त रूपें आतां कमी होत चालली होतीं. भाषेंत ठाकठिकी जास्त येऊं लागली; आणि सर्वांत मोठा फरक म्हणजे पेशवाईच्या उत्तरकालांत शृंगारात्मक काव्याला ऊत आला. तीं काव्यें कितीही सरस असलीं तरी, आणि त्या कालांत शिपाई बाण्याच्या हजारों लोकांना व सरदारमंडळींना तीं रिझवीत असलीं तरी, एकंदरींत असभ्यच होत.

५. सद्यःकालीन मराठी गद्य व पद्य

[सन १८०० ते १८३६]

आतां इंग्रजी अमदानींत आपल्या मराठीला कसकसें वळण लागत गेलें, ह्या गोष्टीचा विचार करण्यापर्यंत आपली मजल आली आहे. या कालाच्या आरंभींचा मराठी ग्रंथसंपत्तीच्या दृष्टीनें सुगावा काढितां, महाराष्ट्राच्या बाहेर दृष्टि फेकावी लागते. कलकत्त्याजवळ श्रीरामपूर येथें डॉ० कॅरे यांनीं नागपूरच्या पंडित वैद्यनाथशास्त्र्यांच्या मदतीनें सन १८०५ मध्यें एक मराठी व्याकरण व १८१० त एक इंग्रजी–मराठी कोश हे ग्रंथ छापून प्रसिद्ध केले होते. डॉ० कॅरेनें ख्रिस्ती धर्माच्या

प्रसारार्थ एकंदर ४० देशी भाषांत बायबलाचीं भाषान्तरें करविलीं होतीं असें म्हणतात. इकडे मुंबई इलाख्यांत सन १८२२ मध्यें 'बॉंबे नेटिव्ह एज्युकेशन सोसायटी' स्थापन झाली व तिनें "बालबोधास बक्षिस १०० ते ४०० रु० प्रौढ ग्रंथ-चांगलीं भाषान्तरें किंवा नवीन ग्रंथ-२ ते ५ हजार रु०. याहूनही विशेष केल्यास विशेष शिफारस गौरनर यांस होईल" अशी घोषणा जाहीर केली. ह्या सोसायटीच्या, कंपनी सरकारच्या व तत्कालीन देशी भाषांविषयीं आस्थेवाईक अशा बड्या युरोपियन अधिकाऱ्यांच्या साह्यानें कोश व बरींच सुबोध, गोष्टीरूप व भाषान्तरित पुस्तकें निर्माण झालीं. त्यांत पंडित मंडळींनीं तयार केलेला महाराष्ट्र कोश (म०-म०-किं० ४०); केनेडी कोश (इं०-म०-किं० १२) मोल्स्वर्थ व कँडी याचा कोश (म०-इं० किं० ९०); बाळगोष्टी, बाळमित्र, नीतिकथा इ० गोष्टीरूप व मनोरंजक पुस्तकें; ग्रँट डफची 'मराठ्यांची बखर' या पुस्तकाचें भाषान्तर, पंडित-मंडळाचें व्याकरण व कांहीं जुजबी शास्त्रीय ग्रंथ; इ० कांहीं किरकोळ व महत्त्वाचे ग्रंथ प्रसिद्ध झाले. या कालच्या लेखकांत बापू छत्रे, बाळशास्त्री जांभेकर, जगन्नाथशास्त्री क्रमवंत, बापूशास्त्री शुक्ल, गंगाधरशास्त्री फडके, अशी – विशेषतः अष्टागर प्रांतांतील मंडळी – प्रमुख होती. तत्कालीन भाषेचा नमुना—

बापू छत्रे (बाळमित्र)

"आतां तीं तिसऱ्यानें रुसलीं, तीं अशीं कीं, मागल्येपेक्षां अधिक एक-मेकांवर दांत-ओठ खाऊं लागलीं. मग कामू छडी फेकली होती ती आणायास गेला, तों छडी कोणी मोडून टाकिली होती. जाईनें भुईवरून बाहुली हातीं घेतली, तों तिचीं चिरगुटें फिटलीं आहेत. मग कामू निसास टाकूं लागला; जाई रडूं लागली. इतक्यांत जेवणाची वेळ झाली. आबाजी त्यांस पुसायास गेला कीं, 'हवें असलें तर पान वाढितों.' तो दोघांस तशीं पाहून म्हणतो, 'मुलांनो, तुम्हांस आज झालें तरी काय?' तीं म्हणालीं, 'कांहीं नाहीं बाबा.' आणि डोळे पुशीत तीं त्याच्या मागें जेवणघरांत गेलीं. त्या दिवशीं जेवावयास नाना-प्रकारचीं पक्वानें केलीं होतीं. तीं जेवावयास बसलीं त्यावेळीं बाप त्यांस म्हणतो, 'मुलांनो, तुम्हीं हीं पक्वानें फार खाऊं नका; यांपासून तुम्हांला उपद्रव होईल; पण तुम्हीही स्वतंत्र आहां त्यापेक्षां तुमचा इच्छेस येईल तें खा प्या'."

या उताऱ्यावरून व इतर लिखाणावरून या कालांतील पुढील प्रकारचे भाषा-विशेष नजरेस आल्यावांचून राहणार नाहींत. (१) शुद्ध, सोपी, बालबोध, मराठी भाषा; परंतु (२) भाषान्तर कृत्रिम, सफाईदार नाहीं. (३) असी, अस्या, नकाश्या, दिवसीं, अशा प्रकारचीं रूपें आढळतात. (४) माझे लाडक्या, त्याचे मनास, माझा बरोबर, मागल्येपेक्षां, त्याचा कांठाशीं, अशीं पहिल्या शब्दांतल्याप्रमाणें षष्ठयन्त सामान्यरूपें आढळतात. (५) आणायास गेला, पुसायास लागली, भोगायाचें पडतें, इ० यांत हल्लीं असणारा ' व 'कार तेव्हां आढळत नाहीं. (६) जाई म्हणत्ये, बोलत्ये, अशीं स्त्रीलिंगी वर्तमानकाळाचीं रूपें आढळतात. (७) जंव, तंव, तंवपर्यंत, मातक्यान, अशीं क्रि० वि० अव्ययें उपयोगांत आलेलीं आढळतात. (८) पान वाढितों, छडी फेकिली, ती मोडून टाकिली होती, यांतल्याप्रमाणें धातूस ' इ ' आगम होऊन क्रियापदें उपयोगांत आणलेलीं दिसतात. (९) चिरगुटें फिटलीं आहेत, निसास टाकूं लागला, श्वास गुदमरला, असले वाक्प्रयोग आढळतात. (१०) बापड्यांनो, लेकरांनो, विश्वासारखी कढू, बुकी, भुई, जेवणघर, काकळूत, असले शुद्ध देशी शब्द या मनोरंजक गोष्टीरूप बालवाङ्मयांत मुद्दामच वापरले असावेतसें वाटतें. तरी (११) स्वाद, स्वतंत्रता, पारिपत्य, विपत्ति, नौका, अशा संस्कृत शब्दांचीही पकड सुटलेली दिसत नाहीं. (१२) आबाजीनें ' त्यांला ' औषध दिलें, ' त्यांणीं ' तें ' घेऊं आदरिलें, ' यांतील चतुर्थी, तृतीया व सं० क्रि०, हीं रूपें ध्यानांत ठेवण्यासारखीं आहेत. याप्रमाणें हल्लींची मराठी व तत्कालीन मराठी ह्यांत स्वरूपतः ढोबळ फरक आहे. (१३) अन्न चांगलें पण परक्याकडून मागून आणलेलें, ह्यामुळें एकंदरींत वाक्यरचनेंत कृत्रिमता अधिक दिसून येते.

[सन १८३६ ते १८५७]

हें इंग्रजी अमदानींतील दुसरें वाङ्मययुग होय. ह्या कालांत दादोबा पांडुरंग, हरी केशवजी, गोपाळराव हरी देशमुख, भाऊ महाजन, इ० नामांकित ग्रंथकार होऊन गेले. दादोबा पांडुरंग तर्खडकर हे मराठीचे पहिले व्याकरणकार होत, असें तात्पर्यार्थानें म्हणण्यास हरकत नाहीं. यांच्यापूर्वी महानुभावीयांचीं व्याकरणें — पं० भीष्माचार्य यांचें " पंचवार्तिक " (१३ वें शतक) — व डॉ० कॅरेचें

पं० वैद्यनाथशास्त्री यांच्या मदतीनें केलेलें व्याकरण १८०५, इ० प्रयत्न झाले होते. दादोबांनीं आपल्या व्याकरणाची पहिली आवृत्ति १८३६ त छापिली. त्यापूर्वी गंगाधरशास्त्री फडक्यांच्या व्याकरणाच्या हाती प्रति तयार करून अध्ययन केलें जात असे. अर्थात् दादोबांचें " महाराष्ट्र भाषेचें मोठें व्याकरण " हाच शिळा-प्रेसवर छापलेला पहिला व नांव घेण्यासारखा प्रयत्न होता; म्हणून " दादोबा हे आमचे पाणिनी आहेत " असें म्हणतात, तें सामान्यतः बरोबर आहे. त्यांच्या व्याकरणामुळें भाषेला स्थैर्य आलें आणि 'दादोकृताचा' अंमल मराठीवर दीर्घकाळपर्यंत टिकला, यांत शंका नाहीं.

याच कालांत दर्पण, प्रभाकर, ज्ञानप्रकाश, ज्ञानोदय, हीं वृत्तपत्रें व दिग्दर्शन, ज्ञानप्रसारक, इ० मासिकें उदयास आलीं. त्यांत विविध विषयांवरील लेख येऊं लागले. छापखान्यांच्या सोयीमुळें ह्या गोष्टी सुलभ झाल्या. गोपाळराव हरि देशमुख ऊर्फ ' लोकहितवादी ' यांनीं 'शतपत्रें' लिहून लोकांत जागृति उत्पन्न केली. त्यांच्या लेखांत जरी विद्वत्ता नव्हती, तरी आस्था व कळकळ ज्यास्त होती. इतर गद्य लिखाण सामान्यतः रूपान्तरितच होतें: स्वतंत्र लेखन असें दादोबांचें; व्याकरणाशिवाय मोरोपंतांच्या केकावलीवरील त्यांची 'यशोदा—पांडुरंगी ' ही टिकाही उत्कृष्ट अशीच आहे. स्वतंत्र असल्यामुळें त्यांचें वाङ्मय मोलाचें आहे.

दादोबा पांडुरंग तर्खडकर

महाराष्ट्र-भाषा—

" अलीकडेस मराठींत गद्यरूपानें लिहिण्याचा प्रचार चांगला वाढत चालला आहे. तेव्हां अशा समयीं व्याकरणद्वारानें भाषेचें नियमन करणें किती आवश्यक आहे हें सुज्ञ पुरुष जाणतच असतील. हाच हेतु मनांत धरून मीं ही दुसरी आवृत्ति सिद्ध केली. इचा मुख्य उद्देश हाच कीं, जितकें साधेल तितकें करून, आजपावेतों जिला नियमांत आणण्याविषयीं कोणीं प्रयत्नच केला नाहीं म्हणोन अत्यन्त विस्कळीत झालेली व व्याकरणरूप फणीनें जिला कोणीं विंचरलेंच नाहीं म्हणोन जींत अनेक ग्रंथि जमून फारच गुंतलेली, अशी जी ही मराठी भाषा तिला कांहीं तरी नियमांत आणावी; आणि दीर्घकालग्रथित जी तिची गूत ती हातीं घेऊन तिचे पदर कांहीं सोडवून कांहीं तरी उकलण्याच्या धोरणांत आणून बसवावी."(महाराष्ट्र भाषेचें मोठें व्याकरण सन १८३६).

लोकहितवादी

शतपत्रांचा इत्यर्थ--

" लोकहितवादीनें कोणाची मजुरी पत्करली नाहीं. कशाची अपेक्षा, आशा किंवा इच्छा धरली नाहीं. कोणाचे सांगण्यावरून कृत्रिम वर्णन केलें नाहीं. लाभावर किंवा द्रव्यावर नजर देऊन कीर्ति व्हावी या हेतूनें लिहिलें नाहीं. इतके श्रम जे केले ते फक्त लोकांस त्यांची वास्तविक स्थिति कशी आहे ती कळावी, त्यांनीं सुधारावें, त्यांस इहलोकीं सुखवृद्धि व्हावी, परलोकाचें साधन घडावें, व आपले बहुत काळापासून दृढ ग्रह झाले आहेत त्यांपैकीं कांहीं अविचारानें व कांहीं मूर्खपणानें जडलेले आहेत ते कमी व्हावे किंवा नाहींसे व्हावे, इतक्याच हेतूनें मीं यथामति व स्वइच्छेनें वेतनावाचून श्रम केले आहेत; व जितकें लिहिलें आहे तें अक्षरशः खरें खरें निवडून विचार करून काळजीनें लिहिलें आहे, हें सर्व लोकांस नजर आहे. "

ज्ञानोदय

मद्यपानबंदीबद्दल अर्जी

" महाराष्ट्र देशांतील मुसलमान लोक व जैन लोक व चांगल्या जातीचे हिंदु या सर्वांस दारूचा निषेध आहे आणि सर्व अब्रूदारांस या दुर्व्यसनाचा कंटाळा वाटला म्हणून या अनर्थाचा प्रतिबंध चांगला होता. परंतु आतां बहुत लोक दारू पिऊं लागले आणि दारूचीं दुकानें सर्वत्र घातलीं असतां उत्तरोत्तर अधिक लोक पिणारे होऊन भयंकर नाश होईल. मोठ्या शहरांत तर हल्लींच हा अनर्थ चालू झाला आहे व तो दिवसानुदिवस वाढत आहे. तर असल्या अनर्थकारकांस सरकारनें अनुकूल न होतां त्यांचें काम अवश्य बंद केलें पाहिजे. " इ०.

एवढ्या उताऱ्यांवरूनही ह्या कालांतील भाषेला आधुनिकी वळण कसें लागत चाललें होतें तें कळून येईल. पेशवाईपर्यंतची बखरींतील भाषा हे जुन्या गद्याचे नमुने होत; परंतु पेशवाईनंतरच्या मराठी गद्याला आधुनिकी वळण लागलें तें अद्यापि चालूच आहे. (१) आधुनिकी वळण म्हणजे इंग्रजी भाषेच्या संस्कारामुळें मराठी विविध अंगांनीं संचार करूं लागली. ह्या कालापर्यंत मराठींत कांहीं कोश, व्याकरणें व यशोदा-पांडुरंगीसारखे अगदींच थोडे पण नव्या वळणाचे ग्रंथ तयार झाले. वृत्तपत्रें व मासिकें हीं विविध ज्ञानप्रसाराचीं नवीन साधनें निर्माण झालीं. त्यांतून कांहीं शास्त्रीय, बरेंचसें धार्मिक आणि जगांतील उलाढालीं-

संबंधाचें ज्ञान लोकांस मिळूं लागलें. (२) एकंदरींत लिखाण रूपान्तरित म्हणून कृत्रिमच होतें. (३) "मुलें जीं स्वतंत्र व्हायास इच्छीत होतीं" अशा प्रकारचे इंग्रजी धर्तीवरचे प्रयोग ह्या कालच्या गद्य लिखाणांत पुष्कळ घुसले होते. (४) भाषेंत साधेपणा फार. (५) मनोरंजक शालोपयोगी वाङ्मयावर भर ज्यास्त. (६) ह्या कालांतील मराठी गद्य म्हणजे अंगावर कपडे किंवा दागिने नसलेलें लहान मूल होय असें म्हणतां येईल. मुलांत जें स्वाभाविक सौंदर्य व एकदम उफाड्यानें वाढत जाण्याचे गुण असावयाचे ते ह्या नव्या अवतारांतील बाळांत होते यांत शंका नाहीं; हें त्याच्या पुढील बाळसेदारपणा-वरून सहज दिसून येतें. (७) एक गोष्ट मात्र या काळांतील गद्य लिखाणांत स्पष्ट आढळून येते कीं, मुसलमानी शब्द व वाक्प्रचार यांचें वळण जात चाललें, तें आतां बरेंच कमी झालें आहे; आणि (८) त्याची जागा इंग्रजी शब्द व वाक्प्रचार यांच्या वळणानें भरून काढिली आहे.

[सन १८५७ ते १८७४]

सन १८५४त सरकारी विद्याखातें निर्माण झालें, १८५७ त मुंबई, कलकत्ता व मद्रास येथें विद्यापीठें स्थापन होऊन नवीन युगास आरंभ झाला. हें युग शास्त्री-मंडळींचें होय. त्यांच्या कर्तबगारीमुळें मराठीला चांगलेंच बाळसें येऊं लागलें. ह्या सर्वांत परशुरामपंत गोडबोले अग्रगण्य होत. परशुरामपंत तात्या हे वाङ्मयोपवनांतील माळीपणाच्या कामांत फार कुशल होते. त्यांनीं जुन्या कवींच्या उत्कृष्ट वेच्यांचा "नवनीत" नांवाचा एक ग्रंथ प्रसिद्ध केला, त्याची योग्यता अद्यापिही कायम आहे. ह्याशिवाय त्यांनीं उत्तररामचरित, वेणीसंहार, मृच्छकटिक, इ० संस्कृत नाटकांचीं गद्य-पद्यात्मक उत्कृष्ट रूपान्तरें केलीं आहेत. मोल्स्वर्थ व कँडी यांच्या कोशाचे कामीं तात्या हे कँडींचे उजवे हात होते. त्यांचें 'वृत्तदर्पण' हें सर्वांच्या परिचयाचें आहेच. ह्यांच्याप्रमाणेंच कृष्णशास्त्री राजवाडे यांनीं विक्रमोर्वशीय, मालतीमाधव, मुद्राराक्षस, इ० चीं भाषान्तरें; तसेंच गणेश शास्त्री लेले यांनींही साहित्यशास्त्रावरील व इतर कांहीं भाषान्तरित ग्रंथ लिहिले.

संस्कृतांतून मराठींत ह्या प्रकारें वाङ्मयवृद्धि चालू असतां कृष्णशास्त्री चिपळूण-कर ह्यांनी इंग्रजींतून मराठींत भाषान्तरित ग्रंथ निर्माण केले. कृष्णशास्त्र्यांच्या इतकें सुरस व उत्कृष्ट भाषान्तर करणारे क्वचितच आढळतील. त्यांनीं रासेलसचें

भाषान्तर, अरेबियन नाइट्सचीं भाषान्तरें, अनेकविद्यामूलतत्त्वसंग्रह, इ० उत्कृष्ट भाषान्तरित पुस्तकें लिहिलीं. दादोबांच्या व्याकरणावर टीकात्मक असे उत्कृष्ट निबन्धही त्यांनीं लिहिले. कृष्णशास्त्री हे महा बुद्धिमान् होते. त्यांचे गुरु मोरशास्त्री साठे यांना, त्यांनीं वादांत एकदां कुंठित केल्यामुळें आपल्या अंगावरची शाल मोरशास्त्र्यांनीं या ' कृष्णा ' ला देऊन त्याचा गौरव केला होता. पेशव्यांच्या दक्षिणेंतून निघालेल्या " पुणें पाठशाळें " त ही बहुतेक तत्कालीन शास्त्री मंडळी तयार झालेली होती.

ह्याच कालांत विनायक जनार्दन कीर्तने ह्यांनीं ' माधवराव ' व ' जयपाळ ' हीं स्वतंत्र नाटकें लिहिलीं. त्या कालीं लोकांस तीं फार आवडलीं असें म्हणतात. मंजुघोषा व मुक्तामाला ह्या कादंबऱ्या या कालांत उदयास आल्या. प्रसिद्ध लोकहितवादींनीं " ज्ञानप्रकाश " पत्र मनःपूर्वक श्रम घेऊन चालविलें (म० ग० अ० ८८). त्यांनीं ऐतिहासिक गोष्टी, राजस्तानचा इतिहास, पृथ्वीराज चव्हाण, इ० जीं पुस्तकें लिहिलीं त्यांवरून त्यांची चौकसबुद्धि व निरलसता दिसून येते. याप्रमाणें मराठी भाषेच्या ग्रंथसमृद्धीप्रीत्यर्थ चोहों अंगांनीं या कालांत प्रयत्न होऊं लागले; त्यांची नांवनिशी येथें थोडक्यांतही देतां येणें शक्य नाहीं.

कृष्णशास्त्री चिपळूणकर

शब्दपांडित्य

" राजपुत्र ज्या दिवशीं तेथें गेला होता, त्या दिवशीं एक मोठा पंडित उंच स्थानीं बसून श्रोत्यांस उपदेश करीत होता...' विवेक आणि सद्वासना यांपेक्षां काम–क्रोधादि दुर्वासना प्रबळ झाल्या असतां मनुष्याचा स्वभाव बिघडून तो नीचत्वाला पावतो; तसेंच अविचार म्हणजे भ्रान्ति दुर्वासनांचें मूळ आहे; त्या अविचाराचें प्राबल्य अन्तःकरणांत झालें म्हणजे अयोग्य मनुष्याच्या हातीं राजसत्ता आली असतां जसें होतें तसा जिकडे तिकडे गोंधळ व अव्यवस्था होते; कामक्रोधादि बंडखोर बुद्धीच्या किल्ल्यांत शिरून विवेकरूप राजाचा अंमल मानीनातसे होतात; ' इ० गोष्टी अनेक प्रकारच्या उदाहरणांनीं स्पष्ट करून त्यानें श्रोत्यांच्या मनांत बिंबवून दिल्या. " (रासेलस).

भाषान्तर असलें तरी कृत्रिमता बिलकुल नाहीं. यांत भाषेचा अस्खलित ओघ, प्रौढता, सौंदर्य, शुद्धता, परकीय वाक्प्रचारांचा अभाव, ह्या गोष्टी स्पष्ट आढळून येतील.

परशुरामतात्या गोडबोले

वर्षावर्णन

हा मेघ आर्द्रमहिषोदरतुल्य काळा।
शंखाकृती धरि करांत बलाक-माळा ॥
विद्युत्प्रभा-वसन पीत कसोनि हातें।
वाटे दुजा हरिच आक्रमितो नभातें ॥ १ ॥
मेघोदरांतून जलाच्या धारा। भूमीवरी पडती झरारा॥
जैशा शुद्ध रजताच्या तारा। विद्युत्प्रकाशें झळकती ॥२॥
विद्युल्लतांनीं जळतेंच काय?
धारा-जळांनीं गळतेंच काय? ॥
बलाहकांनीं हसतेंच काय?।
वायुभ्रमें निःश्वसतेंच काय? ॥ ३ ॥
विद्युज्जिव्हा लांबवोनी। इंद्र-चाप-भुज उभारोनी।
मेघ हनुवटी खालवोनी। जांभई देतसे अंतरिक्ष ॥ ४ ॥

यांतील सरलता, प्रौढता, माधुर्य, अलंकारप्रचुरता, हीं स्पष्ट कळून येतील.

विनायक जनार्दन कीर्तने

राजाचें स्वप्न

"स्वप्न असें पाहिलें कीं, मी वाडयांतून निघून गंगातीरीं गेलों; आणि तेथें पाहतों तों अमर्याद पूर आला असल्यामुळें ती गंगाबाई दुथडयांचें उल्लंघन करून, महावेगानें 'फूं फूं' असा शब्द करीत चालली होती. कोणी म्हणेल, ही बया गिरिराज जनकावर रुसून, तट्ट फुगून, गाल्हाणें गातच, रत्नाकराकडे जात आहे कीं काय, कोण जाणे! इतक्यांत तिची ती शीघ्र गति मंद झाली; तिच्या प्रचंड लाटा कमी झाल्या; तिचें विस्तीर्ण पात्र आकुंचित झालें; सारांश, कोणी म्हणेल,

सख्या रत्नाकरानें अंजारून गोंजारून हिचें सांत्वन केलें. इकडे आसमंताद्भागांच्या प्रदेशांत नाना तऱ्हांचीं धान्यें इतकीं विपुल उगवलेलीं दिसलीं कीं, आज पृथ्वीनें आपलें सर्वच वैभव बाहेर काढलें आहे कीं काय, असा मला घटकाभर भास झाला ! " (जयपाळ नाटक)

महादेव मोरेश्वर कुंटे

बाल संभाजी

असें बोलती माय तों शंभु आला ।
घुसे आंत; काठीवरी स्वार झाला ॥
हंसूं लागली सुज्ञ आजी; मुलाचा -
करी लाड ताईत मानी गळ्याचा ॥ १ ॥
चिमुकली पगडी झळके शिरीं ।
चिमुकली तरवार धरी करीं ॥
चिमुकला बहु शोभत चोळणा ।
चिमुकला सरदार निघे रणा ॥ २ ॥
छबुकडा चिमणा करितो गुण ।
चिमुकलें धरलें मग रंगण ॥
दुडदुडां पळतां पळतां पडे ।
गडबडे रडतां मुख बापुडें ॥ ३ ॥

ह्या कालीं मोरोपंताच्या कवितेवर बराच वाद चालू होता; व कांहीं बडीं धेंडें मोरोपंत हा कविच नव्हे, असें प्रतिपादणारीं होतीं. तेव्हां मराठी साध्या व सोप्या कवितेचा म्हणून जो नमुना मानला जात होता तो या प्रकारचा होता.

[सन १८७४ ते १९००]

सन १८७४ त विष्णुशास्त्री चिपळूणकर यांनीं आपली 'निबंधमाला' सुरू केली. ह्या वेळेपासून मराठीच्या नवीन युगास आरंभ होतो. शास्त्रीबोवांनीं आपल्या निबंधमालेंत आमच्या देशाची सांप्रतची स्थिति, मराठी भाषेची स्थिति, डॉ० जॉन्सन, लोकहितवादी, मोरोपंताची कविता, इ० विषयांवर जे ओजस्वी व तेजस्वी लेख लिहिले, त्यांच्या योगानें सुशिक्षितांत तरी फार मोठी जागृति उत्पन्न झाली, ही गोष्ट नाकबूल करून चालणार नाहीं. उत्कृष्ट

निबन्ध, उत्कृष्ट उतारे, उत्कृष्ट चरित्रें, उत्कृष्ट टीका, उत्कृष्ट नाट्यकृति, उत्कृष्ट भाषा, ह्या गोष्टी कशा असाव्या हें सांगणारा निबंधमाला हा एक आदर्शच होता; त्यामुळें राजकीय, सामाजिक, धार्मिक, काव्यविषयक, नवलकथात्मक, अशा अनेक अंगांचें वाङ्मय निर्माण झालें. निबंधमालेशिवाय केसरी, सुधारक, करमणूक, ह्या तत्कालीन साप्ताहिकांनीं निरनिराळ्या क्षेत्रांत जें कार्य केलें तें चिरस्मरणीय आहे. केसरीची भारदस्त भाषा, सुधारकाची प्रसंगानुरूप ओघवती सडेतोड भाषा, करमणुकीची साधी, सोपी, गोड व लालित्यात्मक भाषा, ह्यांनीं समाजावर उद्दिष्ट तो परिणाम घडवून आणिला हें स्पष्ट आहेच.

विष्णुशास्त्री चिपळूणकर

कडक टीका म्हणजे काय ?

" आमच्या कित्येक कोमल व सभ्य देशबंधूंचा आम्हांवर असा आक्षेप येईल कीं, ' तुम्हांस कोणाचीं मतें अग्राह्य वाटलीं, तर तीं खोटीं म्हणून तुम्ही सिद्ध करा. '...पण तीव्र व सौम्य लेखाविषयीं आमचें तर असें मत आहे कीं, वरील प्रयोग प्रतिपक्ष्याचा लेख ज्या मानाचा असेल त्याप्रमाणें करणें वाजवी आहे. जो सभ्यवादी आहे त्यावर जर प्रतिपक्षी तुटून पडेल व तीक्ष्ण वाक्प्रहार करील तर तें शोभणार नाहीं; पण जो मुळींच कोणाची मुरवत न धरतां ' तुम्ही पशु आहां ' येथून पांडित्यास आरंभ करील त्याचा अंमळ खरपूस समाचार घेतला असतां कोणी दोषी होईल असें आम्हांस वाटत नाहीं. " (निबंधमाला)

बाळ गंगाधर टिळक

इंग्रजी शिक्षणाचा परिणाम

" इंग्रजांच्या सहवासापासून आम्हांस जे पुष्कळ लाभ झाले आहेत, त्यांतच शिक्षणाची गणना प्रमुखत्वानें करण्याचा प्रघात आहे. पण जरा विचार केला असतां, आपणांस असें आढळून येईल कीं, हें पाश्चिमात्य शिक्षण अगदीं एकांगी असून,त्या शिक्षणाचा परिणामही तसाच झाला. इंग्रजी शाळांतून पहिल्या पहिल्यानें जी मंडळी बाहेर पडली, त्यांच्या मनाची स्थिति एक प्रकारें फारच भयंकर किंवा शोचनीय झालेली होती. समाजाच्या परंपरागत बंधनांबद्दल आदर असावयाचा तो नाहींसा झालेला, आणि दोन–चार बुकें झाल्याबरोबर बऱ्याच मोठ्या पगाराची जागा त्या वेळीं मिळत असल्यानें, अधिकारमदाचाही बराच अंमल त्यांच्या मनावर बसलेला होता. " इ०. (केसरींतील निबंध).

गोपाळ गणेश आगरकर

स्त्री–पुरुषांचें एकत्र शिक्षण

" परंतु असला आग्रह काय कामाचा ? असल्या एकदेशीय तत्त्वज्ञानास कोण विचारतो ?...युरोपीय समाजास जी एक प्रकारची उल्हासवृत्ति प्राप्त झाली आहे, ती त्याच्या मिश्रणामुळें प्राप्त झाली आहे, असें म्हणण्यास हरकत नाहीं. मिश्र-समाजानें नीति सूत्र ढिलें पडतें, असें कित्येकांचें म्हणणें आहे; पण ज्यांना मिश्र–समाजाचा प्रत्यक्ष अनुभव नाहीं त्यांचें हें मत आहे, एवढें ध्यानांत ठेविलें पाहिजे. गोषाबाहेर किंवा जनान्याबाहेर नीति असण्याचा संभव नाहीं हें बोलणें जितक्या शहाणपणाचें आहे, तितक्याच शहाणपणाचें वरील मत आहे. " (सुधारकांतील निबंध).

हरि नारायण आपटे

ती काळरात्र !

" हे शब्द पुरते माझ्या तोंडून निघतात न निघतात, तों पुनः तें काळरक्त एकदम तोंडावाटे बाहेर आलें !...मी जवळ गेलें त्याबरोबर माझ्या हातावर हात ठेवला, आणखी कांहीं ओठ हालविलेसें मला वाटलें. मी 'दादा, दादा,' करून ओरडलें. दादा जवळ आला. दादाचा हात धरून माझ्याकडे पाहिलें. आणखी कांहीं बोलण्याची इच्छा आहेसें दाखविलें. मला त्यावेळीं कुठलें धैर्य आलें कोणास कळे ! मीं अगदीं गडबड न करितां तोंडापाशीं कान नेला. तों 'आईला...अंतर...देऊं...नको...कोणी...नाहीं...शंकरमामा...पॉलिसी...पेटींत' असे अर्धवट शब्द उच्चारले. पुढें काय म्हणावयाचें होतें तें त्या शब्दाच्या पाठोपाठ आलेल्या गुळणींतच गेलें ! " (पण लक्षांत कोण घेतो).

शिवराम महादेव परांजपे

रायगडावरील संपत्ति

" या रायगडावर जी अनेक प्रकारची संपत्ति सांठविलेली आहे, तीमध्यें स्वातंत्र्यप्राप्तीच्या साधनांचीही संपत्ति तेथें जी भरलेली होती ती त्याच्या मनामध्यें प्रकाशित होऊं लागली...त्याची जन्मदात्री आई जी मरण पावली होती, तिचें त्याला यावेळीं स्मरण झालें; पण तिच्या स्मरणामुळें त्याच्या अंतःकरणाला

दुःख न होतां त्या सभोंवतालच्या सृष्टींतील प्रत्येक उपकारक वस्तूमध्यें त्याला त्याची आई दिसूं लागली. नाना प्रकारचीं धान्यें उत्पन्न करणारी ही भूमि, मधुर फळें निर्माण करणारे हे वृक्ष, जेथें जावें तेथें शीतल पाणी पाजणाऱ्या ह्या नद्या, श्रमपरिहरण करणारा हा मंदप्रवाही वायु, हा सर्व अन्नांचा परिपाक करणारा सूर्यनारायण, आणि मी जेथें निद्रासेवन करूं इच्छीन तेथें माझ्याकरितां प्रेमाचा पाळणा तयार करून देणारी ही भूमि, या प्रत्येकाच्या ठिकाणीं मी माझी आईच पाहत आहें, अशी व्यापक वृत्ति त्याच्या मनामध्यें उत्पन्न झाली." (का० नि०)

या उताऱ्यांवरून आजच्या मराठीला कसकसें वळण लागत गेलें, तें कळून येईल. प्रत्येकाचें भाषावैशिष्ट्य मात्र या छोट्या छोट्या उताऱ्यांत पूर्णपणें आढळून येण्यासारखें नाहीं. (१) शास्त्रीबोवांच्या जोरकस प्रतिपक्षाशीं जशास तसें या प्रकारच्या वाग्युद्ध करण्याच्या व प्रमाणबद्ध आणि शुद्ध अशा भाषेची आपल्यास कल्पना करितां येऊं शकेल. त्यांची जाडी विद्वत्ता, त्यांचा निरुत्तर करणारा कोटिक्रम, त्यांची छाप बसविणारी भाषापद्धति, त्यांचा खोचदार विनोद, त्यांची सुभाषितें वगैरे योजून प्रबंध मनोरम करण्याची हातोटी, त्यांची लेखनाची ठाक-ठिकी, इ० गोष्टी वरील उताऱ्यांवरून 'शितावरून भाताची परीक्षा' या न्यायानें अजमावतां येतील. (२) टिळकांच्या मर्मभेदक भाषेचा नमुना जरी त्यांच्या वरील उताऱ्यांत आढळला नाहीं, तरी त्यांच्या जहाल लेखणीची किंचित् तरी जाणीव झाल्यावांचून राहणार नाहीं. (३) आगरकरांच्या लेखणींतील समाज-हिताविषयींची तळमळ आणि अनेक प्रमाणांनीं आपले विचार निर्भीडपणें मांडण्याची त्यांची हातोटी हीं कांहीं अंशीं ध्यानांत येऊं शकतील. टिळकांच्या भाषेंत–विवेचनांत–वकिली भरपूर आढळेल; भाषेचा नटवेपणा बहुधा आढळणार नाहींच; पण आगरकरांच्या भाषेचा प्रवाह जलौघाप्रमाणें धांवत राहूनही तिच्यांत उपमा-रूपकादि भरपूर आढळल्यांवाचून रहावयाचीं नाहींत. जोरदारपणा मात्र उभयतांच्या भाषेंत सारखाच असल्यामुळें दोघांचेंही लेखन उत्कृष्ट परिणाम-कारक झालें आहे. (४) हरिभाऊ आपटयांच्या यथातथ्य वर्णनशैलीचा वर दिलेला मासलाही त्यांच्या भाषेचें कौशल्य प्रकट करण्यास पुरेसा आहे; आणि ह्या कारणानेंच तो तो प्रसंग किंवा तीं तीं पात्रें हुबेहूब डोळ्यांपुढें शब्दचित्रद्वारा आल्यानें, हरीभाऊंच्या कादंबऱ्यांना मनोरंजक व कलात्मक वाङ्मयांत अग्रस्थान मिळालेलें आहे. (५) शिवरामपंत परांजपे यांच्या भाषेचा विलास, एक एका

गोष्टींचें अनेक चढत चढत किंवा उतरत उतरत गेलेल्या वाक्यांनीं विवरण, वेचक व मार्मिक विशेषणयोजना, शून्यांतून सृष्टि उत्पन्न करण्याची म्हणजे जें थोडेंसें दृश्य आढळेल, त्यावर काव्यात्मक कल्पना करून, तें सुंदर रंगवून सोडण्याची प्रतिभाशक्ति, अप्रतिहत वाणीचा ओघ, आणि पर्यवसान देशाभिमानयुक्त प्रेरक वाक्यांत; खोंचदार, श्लेषात्मक, अलंकारप्रचुर आणि व्यंग्यार्थक, उपरोधिक किंवा अप्रस्तुत–प्रशंसात्मक विचारसरणी, ह्यांपैकीं कांहीं गोष्टींचा किंचित् अंश त्यांच्या वरील उताऱ्यांत आढळेल.

टिळकांचें ' गीतारहस्य ' व केसरींतील लेख हे त्यांच्या भाषावैशिष्ट्याचे नमुने आहेत. ' सुधारकांतील' निबंध हे आगरकरांच्या भाषावैशिष्ट्याचे नमुने आहेत. हरिभाऊ आपटे यांच्या कादंबऱ्या त्यांच्या लालित्ययुक्त भाषेचे नमुने आहेत. शिवरामपंत परांजपे यांची उपरोधिक लेखनपद्धति, त्यांचे 'काळांतील निवडक निबंध' यांत आढळून येईल. अ० ब० कोल्हटकर यांचे ' संदेश ' वर्तमान-पत्रांतील चुरचुरीत लेख, यांची सर आतां कोणास येणार नाहीं. अण्णासाहेब किर्लोस्कर, देवल, वासुदेवशास्त्री खरे, श्री० कृ० कोल्हटकर, गडकरी, ह्यांचीं भाषेच्या दृष्टीनें अत्यन्त उत्कृष्ट अशीं नाटकें आहेत. साने, राजवाडे, वि० ल० भावे, पारसनीस, यांचें ऐतिहासिक संशोधनात्मक लिखाण मोलाचें आहे. श्री० कृ० कोल्हटकर व गडकरी, यांनी विनोद, कोट्या, इ० वर अधिक भर दिलेला आहे.

[सन १९०० ते चालू]

विद्यमान परंतु जुन्या पिढीच्या लेखकांत चिंतामण विनायक वैद्य यांची बरोबरी करणारा लेखक आज उरला नाहीं. महाभारताचें सूक्ष्म अवलोकन, त्यांतील उल्लेखांवरून प्राचीन संस्कृतीच्या काळासंबंधानें निघणारीं अनुमानें, पूर्व–इतिहासाविषयीं संशोधन, व्युत्पत्तिशास्त्रासंबंधानें विचारशुद्ध तर्कपद्धति, हीं यांच्या अनेक इंग्रजी व मराठी ग्रंथांतील लेखनांत आढळून येतात. अगदीं आज केळकर यांची अष्टपैलू लेखक म्हणून प्रसिद्धि आहे. लहान–मोठे ग्रंथ, निबंध, नाटकें, स्फुटविषय, लघुकथा, काव्य व नुकतीच लिहिलेली 'नवलपूरचा संस्थानिक' ही कादंबरी, इ० सर्व साहित्यांगांमध्यें त्यांचें लेखन आहे; आणि जें आहे तें विचार, अनुभव, अभ्यास व भाषेची ठाकठिकी ह्या सर्वांनीं परिपूर्ण असल्यामुळें विद्यमान लेखकांत तरी ते अग्रगण्य आहेत, यांत शंका नाहीं. यांशिवाय

ल० रा० पांगारकर, यशस्वी वर्तमानपत्रकार व नाटककार खाडिलकर, प्रो० वामन मल्हार जोशी, प्रो० चाफेकर, ना० गो० चाफेकर, प्रो० ना० सि० फडके, खांडेकर, सावरकर, बेहरे, वरेरकर, मटे, शिंदे, लठ्ठे, घाटे, भास्करराव जाधव, इतिहाससंशोधक पोतदार, सरदेसाई, कॅ० मोडक, ज० शिंदे, य० खु० देशपांडे, यादवराव काळे, यांचीं नांवें वगळून चालावयाचें नाहीं. गिरिजाबाई केळकर, रमाबाई रानडे, काशीबाई कानिटकर, या स्त्री-लेखिकांशिवाय सौ० टिळक, आमच्या संस्थेतील बाळूताई व कृष्णाताई खरे, (विभावरी शिरूरकर ?) इ० स्त्रीलेखिका आतां प्रामुख्यानें पुढें येऊं लागल्या आहेत.

ह्यांशिवाय कोश, व्याकरणें, इ० विषयांच्या ग्रंथसंपत्तींतही उत्तरोत्तर चांगलीच भर पडत चालली आहे. ज्ञानकोशामुळें डॉ० श्री० व्यं० केतकर यांचें नांव टिकून राहील. गीर्वाणलघुकोश, मराठी शब्दरत्नाकर, सरस्वतीकोश, फारसी-मराठी कोश, चित्रावशास्त्रीसंपादित चरित्रकोश, दाते यांचा मराठी कोश, पुनर्मुद्रित प्राचीन व अर्वाचीन भारतवर्षीय कोश, हे प्रयत्न नांव घेण्यासारखे आहेत. दादोबांच्या मोठ्या व्याकरणानंतर दुसरा चांगला व्याकरण-ग्रंथ लौकर निपजला नाहीं. कृष्णशास्त्री गोडबोले यांचें "मराठी भाषेचें नवीन व्याकरण" १८६७ त छापलें. त्यानंतर दामले यांचें " शास्त्रीय मराठी व्याकरण " १९११ त छापलें गेलें. त्याला मागें सारील असा दुसरा मराठी व्याकरण-ग्रंथ अजून झाला नाहीं. राजवाडे यांचें " ज्ञानेश्वरी मराठीचें व्याकरण, " आणि "सुबन्तविचार" व " तिङन्तविचार " ह्या दामल्यांचे व्याकरणावरील राजवाडे यांच्या टीका छोट्या पण मोठ्या योग्यतेच्या आहेत. आगरकर यांचें " वाक्य-मीमांसा " हें पुस्तक त्या विषयाचे बाबतींत उत्कृष्ट आहे. कृ० पां० कुळकर्णी यांचें ' मराठी भाषा उद्गम व विकास, रा० मोडक यांचे व्युत्पत्तिविषयक लेख व पावशे यांचे शुद्धलेखनविषयक लेख, वि० रा० शिंदे यांचे भाषाविषयक लेख हे प्रयत्न नांवाजण्यासारखे आहेत.

ह्यांशिवाय लघुकथा, विडंबन-काव्य, लोक-कथा, लोक-गीतें, काहण्या, ओव्या, नाट्य-छटा, इ० चें प्रकाशन सुरू होऊन मराठीची सर्वांगीण प्रगति होत आहे. आधुनिक भौतिक शास्त्रीय वाङ्मयांत मात्र पडावी तितकी भर अजूनही पडत नाहीं, हें खरें असलें तरी एकंदरींत भावी उत्कर्षाचीं चिन्हें स्पष्ट दिसूं लागलीं आहेत, असें म्हणावयास हरकत नाहीं.

आतां ह्या कालांतीलही भाषा-वैशिष्ट्याचे निदर्शक असे कांहीं उतारे विषय-पूर्ततेसाठीं देतों.

नरसिंह चिंतामण केळकर

जुने पंडित

" जुने पंडित हे खरोखरच चालते बोलते ग्रंथ असत. त्यांचें विषयनिष्णातत्व व पाठांतर हीं पाहून अलीकडच्या काळांतील मनुष्य थक्कच होऊन जावयाचा ! ...... या एकदेशीय पंडितांच्या पदरीं शहाणपण पुष्कळ असे खरें, पण तें सगळें मोहरा-पुतळ्या किंवा बंदे रुपये यांच्या रूपानें; त्यांच्याजवळ परचुरण नाहीं आणि दुकानदारास तर त्यांची मोहोर घेऊन खपावयाची नाहीं; व पचायचीही नाहीं. यामुळें पदरीं द्रव्य व व्यवहाराच्या बाजारांत पदार्थ मांडलेले असतां भाजीही घेतल्याशिवाय हात हालवीत परत यावें लागणार ! बरें, भाजी मिळालीच तर अंगापासून केव्हांही दूर न होणाऱ्या जरीकाठी शालजोडीच्या पदरांत बांधून शास्त्रीबोवा ती घरीं आणणार ! "

प्रो० वामन मल्हार जोशी

देशाभिमानाचा मक्ता एकाच पक्षास नाहीं.

" सामाजिक सुधारकानें राजकीय सुधारकास पाण्यांत कां पहावें, तें समजत नाहीं. ...... आपलें हें आर्यावर्तरूपी राष्ट्रशरीर केवढें अवाढव्य, आणि त्याला कितीक तरी रोग आहेत ! आर्यावर्ताला त्रिदोष नव्हे तर शतदोष झाला आहे. व्यापार नाहीं, पैसे नाहींत, खाण्यापिण्यास पुरेसें नाहीं, देशान्तरीं जाण्याची उमेद नाहीं व त्याला अवसर नाहीं, देशांतल्या देशांत मान नाहीं, मानहानि पुष्कळ वर्षे होत गेल्यामुळें तेजही कमी झालेलें, नीतिधैर्य बेताचेंच, धर्माचा उत्साह तात्पुरताच, विद्येची आवड परंपरागत, पण तीही अवसर नसल्यामुळें मंदावलेली, ...सर्व गोष्टींत परावलंबित्व, उष्टें खाण्याशिवाय गत्यन्तर नाहीं, स्त्रिया अशिक्षित आणि कोत्या दृष्टीच्या—म्हणजे अर्धांग विगलित झालेलें, शूद्रादि वर्गांना पायाचा दाखला दिला तर हे पाय कमजोर झालेले आणि पोटाशीं व डोक्याशीं भांडण्यास तयार झालेले, बाहु लुले, डोकें गांगरून गेलेलें ! बरें, परिस्थिति अशी कीं स्वतःला जें औषध घ्यावेसें वाटतें तें

पराधीनतेमुळें घेण्याची सोय नाहीं...... अशा परावलंबी शरीराला कोणतें औषध किती प्रमाणांत द्यावयाचें हें मलाच तेवढें समजतें, दुसऱ्या कोणाला समजत नाहीं, हें म्हणणें किती धाडसाचें आहे ? " (विचारविलास).

श्रीपाद कृष्ण कोल्हटकर

वर्तमानपत्रकर्ता

" पंधरा वर्षांपूर्वी मीं आपल्या गांवीं एक मिठाईचें दुकान काढलें. तें काढण्याचा उद्देश केवळ स्वार्थ साधण्याचा नसून, तरुण पिढीचें लक्ष व्यापारधंद्याकडे वळवावें हा होता...... हळू हळू माझ्या दुकानाची विक्री इतकी वाढूं लागली कीं, पुडे बांधण्यास रद्दी कागद मिळण्याची पंचाईत पडूं लागली. तिच्यामुळेंच वर्तमानपत्र काढण्याचा विचार प्रथमतः माझ्या मनांत आला. शेवटीं वर्तमानपत्रांत मला फारशी प्राप्ति झाली नाहीं, तरी त्यांत मला माझ्या मिठाईच्या दुकानाची जाहिरात देतां येईल, वर्तमानपत्राचे अंक पुडे बांधण्यास उपयोगी पडतील, व अशा प्रकारें एका कामांत दोन कामें साधतील, असा विचार मीं केला व तो अमलांतही आणिला. एकंदर धंद्यांचा सूक्ष्मपणें विचार केल्यास आपणांस त्यापैकीं बरेच जोड-धंदे आढळून येतील. येथें जोड-धंदा याचा अर्थ जोड्यांचा किंवा चांभाराचा धंदा असा न घेतां धंद्यांची जोडी असा घ्यावयाचा."
(सुदाम्याचे पोहे).

वरीलपैकीं केळकर यांच्या उताऱ्यांत अनेक गुण दिसून येतील. त्यांच्या एकंदर लिखाणांत अष्टपैलूपणा, विषयाचें सांगोपांग ज्ञान, तपशीलवार वर्णनाची हातोटी, प्रमाणशीर व आकर्षक विनोद, प्रसंगानुरूप भाषा, अलंकारप्रचुरता, विविधता, चातुर्य, कोटिबाजपणा, इ० गोष्टी यथास्थितपणें आढळून येतात. त्याचप्रमाणें प्रो० वा० म० जोशी यांच्या भाषेंतही संस्कृतप्रचुर शब्दयोजना, मुद्दाम केलेल्या कोट्या, तर्कावर आधारलेलें पांडित्य, योग्य स्थलीं साभिप्राय अशींच विशेषणें, कांटेतोलपणा, इ० गोष्टी आढळतात. श्री० कृ० कोल्हटकर यांना आधुनिक विनोदी वाङ्मयाचे जनक समजतात. त्यांच्या वरील लहानशा उताऱ्यावरूनही त्यांच्या भाषेंतील वैशिष्ट्य सहज कळून येईल.

\+ + + +

सन १८७४ ते आतांपर्यंतच्या कवि-मंडळांत साधारणतः दोन गट आढळून येतील. एक जुन्या संस्कृती वळणाचे कवि व दुसरे नवीन इंग्रजी वळणाचे

कवि. जुन्या वळणाच्या कवींचीं वृत्तें सामान्यतः जुनींच, ह्यामुळें त्या कवितेला वामन, मोरोपंत, यांच्याप्रमाणें वळण लागलेलें आढळतें. नव्या कवितेंत चाली निराळ्या, विषय निराळे, त्यांमुळें ह्या कवितेची धाटणी निराळ्या प्रकारची बनली आहे. महाजनि, पाळंदे, वि० कों० ओक, मोगरे, कानिटकर, आठल्ये, चिंतामणि पेठकर, खरे, बा० अ० भिडे, वि० वा० भिडे, कृ० पां० लिमये, इ० मंडळींच्या कविता जुन्या वळणाच्या आहेत. केशवसुत, टिळक, लेंभे, Bee, घाटे, माधवानुज, ठोमरे, रेंदाळकर, गोविंदाग्रज, तांबे, माधव-जूलियन, यशवंत, गिरीश, वनमाली, ह० स० गोखले, केशवकुमार, कमलाबाई देशपांडे, मध्यप्रांतीय आनंदराव टेकाडे, कविभूषण खापर्डे, देशपांडे मंडळी, इ० कवींच्या कविता नवीन वळणाच्या आहेत.

आतां कांहीं आधुनिक पद्यांतील उतारे देऊन हें प्रकरण संपवूं.

केशवकुमार

"आम्ही कोण ?"

'आम्ही कोण' म्हणून काय पुसतां दांताड वेंगाडुनी ?
फोटो मासिक पुस्तकांत न तुम्हीं कां आमुचा पाहिला ?
किंवा 'गुच्छ,' 'तरंग,' 'अंजलि,' कसा अद्यापि ना वाचिला ?
चाले ज्यावरतीं अखंड स्तुतिचा वर्षाव पत्रांतुनी —
ते आम्ही परवाङ्मयांतिल करूं चोरून भाषान्तरें,
ते आम्ही न कुणास देउं अगदीं याचा सुगावा परी
डोळ्यांदेखत घालुनी दरवडा आम्ही कुबेरावरी
त्याचें वाग्धन वापरून लपवूं हीं आमचीं लक्तरें !
काव्याची भरगच्च घेउनि सदा काखोटिला पोतडी
दावूं गाउनि आमुच्याच कविता आम्हीच रस्त्यामधें,
दोस्तांचे घट बैसवून करुं या आम्ही तयांचा 'उदे'
दुष्मानावर एकजात तुटुनी कीं लोंबवूं चामडीं,
आम्हांला वगळा—गतप्रभ झणीं होतील साप्ताहिकें !
आम्हांला वगळा—खलास सगळीं होतील ना मासिकें !

(झेंडूचीं फुलें)

विठ्ठल भगवंत लेंभे

विष्णु—निधन (विष्णूशास्त्री चिपळूणकर यांविषयीं शोकोद्गार)

“ माले, ” तुझा बहुत घात खराचि झाला ।
दैवें तुझा जनक नाक-पथासि नेला ! ॥
‘ अर्पील जो मज करें विबुधोत्तमासी ’ ।
होती अशी बहुत आस तुझ्या जिवाची ॥ १ ॥
श्रृंगार-वीरनव-लेख अतां कशाचे ? ।
येईल मात्र भरतें करुणारसाचें ॥
गंभीर धीर रस-पूरित वाग्विलास ।
गेला लया तव पित्यासह आजि खास ॥ २ ॥
ज्यांच्या गुणीं मुदित पंडित सर्व झाले ।
गर्वोद्धतांसहि जिहीं मदहीन केलें ॥
सर्वत्र ज्यांस जयपत्र मिळेच जाण
ऐसे अतां लिहिल निःस्पृह लेख कोण ? ॥ ३ ॥

प्रो० माधव त्रिंबक पटवर्धन

आमची मायबोली

मराठी असे आमची मायबोली जरी आज ती राजभाषा नसे ।
नसो आज ऐश्वर्य या माउलीला यशाची पुढें थोर आशा असे ॥
न मातब्बरी पञ्चखण्डान्तरीं ती जरी मान्यता पावली इंग्रजी ।
भिकारीण आई जहाली म्हणूनी कुशीचा तिच्या तीस केवीं त्यजी
मराठी असे आमची मायबोली जरी भिन्नधर्मानुयायी असूं ।
सहिष्णुत्व अंगीं पुरें बाणलेलें, हिच्या एक ताटांत आम्ही बसूं ॥
हिचे पुत्र आम्ही हिचे पांग फेडूं वसे आमच्या मात्र हृन्मंदिरीं ।
जगन्मान्यता हीस अर्पूं प्रतापें हिला बैसवूं वैभवाच्या शिरीं ॥
करंटी दरिद्री नसे जन्मतां ही हिची थोर सम्पत्ति कालोदरीं ।
पचेना उपेक्षेमुळें राहिलेली झणीं तीस बाहेर काढूं तरी ॥
कशाला हवी लूट ? देतील भाषा जगाच्या हिला वाढती खंडणी
मराठी असे आमची मायबोली ! मराठे झिजूं या हिच्याकारणीं ॥

दत्तात्रेय कोंडो घाटे

शहाणी बाहुली

या बाइ या, बघा बघा कशि माझि रुसालि बया।
ऐकुं न येतें, हलु हलु अशि माझि छबि बोलते।
डोळे फिर्विते, टुलु टुलु कशि माझि सोनि चालते।
बघा बघा तें, गुलु गुलु गालांतच कशि हासते।
मला वाटतें, इला बाइ सारें कांहिं सारें कळतें।
सदा खेळते, कधि हट धरुन न मागे भलतें।
शहाणि कशी, साडी-चोळि नवि ठेवि जशिच्या तशी।

प्रो० वासुदेव गोविंद मायदेव

'जगीं गरिबांचें नाहिं कुणी वाली'

कुंद ओल्या खालतीं पटकुरांत।
बाळ गोपाळ प्रभा झोंप घेत॥
मात्र माता जागते जशी ज्योत।
हलुनि अंधारीं मनस्तरंगांत॥ १॥

दिवस तीचे तोंडास लपविण्याचे।
दिवस कष्टानें घास आणण्याचे॥
दिवस निःशब्दें अश्रु गाळण्याचे।
पिलां पाहोनी जीव कंठण्याचे॥ २॥
दिवस प्लेगाचे दिवस औषधाचे।
दिवस पैशाचे दिवस डॉक्टरांचे॥
दिवस थोरांचे दिवस वकीलांचे।
दिवस गरिबांचे स्वर्ग साधण्याचे॥ ३॥
...नको जाऊं अपराध्र कोण आई।
दूर घर तें; मी मरत खास नाहीं॥
कुठुनि पैसे देशील डॉक्टरांचे?।
अगे, कोणीही नव्हत गरीबांचे॥ ४॥

...म्हणे डॉक्टर ‘ घेईन वीस बाई ’।
एकदांची मोटार ऐकुं येई ॥
परी तत्पूर्वी बाळ त्यजुनि गेली !
‘ जगीं गरिबांचें नाहिं कुणी वाली ’ ॥ ५ ॥

डॉ० कमलाबाई देशपांडे

जीवित–कोडें

या जीवाला जीवित–कोडें जन्मान्तरिं तरि सुटेल का ?
ही जीवाची हुरहुर जाची काज तियेचें कळेल का ?
कांक्षित हृदया मिळोनि, चित्ता ठाव तयाचा दिसेल का ?
जी जीवाला जाणिव झाली उदित खरी ती उरेल का ?
जीव धावतो त्या सौख्याचें स्थान अचल तें दिसेल का ?
या जीवाची तळमळ साची पूर्णानंदीं विरेल का ?
– पूर्णानंदी आशावादी हृदय कधीं हें बनेल का ?
या जीवाला जीवित-कोडें जन्मान्तरिं तरि सुटेल का ?

यशवंत दिनकर पेंढारकर

पाणपोई

येइ भाई येथ पाही। घातली ही पाणपोई ॥
धर्म–जाती कोणती ती। भेद ऐसा येथ नाहीं ॥
संसृतीचा हा उन्हाळा। तल्खली होई जिवाची ॥
स्वेद–बिंदू अश्रु–धारा। यांविना पाणीच नाहीं ॥ १ ॥
वायु–वीची भोवतीं आन्दोलुनी त्या वञ्चिताती ॥
झोम्बती अङ्गीं झळा अन्। मूर्च्छना ये ठायिं ठायीं ॥
साउली नाहीं कुठेंही। तापतो मार्तण्ड डोई ॥
श्रान्त पान्था ! बान्धली ही। तूझियासाठीं सराई ॥ २ ॥
ओन्जळी दो ओन्जळी आ–कण्ठ किंवा घे पिऊनी ॥
हो जरा ताजा तवाना। येउं दे सामर्थ्य पायीं ॥
पावतां तृप्ती मना सन्–चारतां अङ्गीं उमेदी ॥
जो दुवा देशील पान्था। तेवढी माझी कमाई ॥ ३ ॥

श्रीपाद कृष्ण कोल्हटकर

महाराष्ट्र—गीत

बहु असोत सुंदर संपन्न कीं महा—
प्रिय अमुचा एक महाराष्ट्र-देश हा ॥ ध्रु० ॥
विक्रम वैराग्य एक जागिं नांदती।
जरिपटका भगवा झेंडाहि डोलती ॥
धर्म राजकारण समवेत चालती।
शक्ति युक्ति एकवटुनि कार्य साधिती ॥
पसरे यत्कीर्ति अशी विस्मयावहा— ॥ प्रिय० ॥

आधुनिक कवितेचे अनेक मासले देतां येणें ह्या चिमुकल्या लेखांत अशक्य आहे. ज्ञानेश्वरापासून पेशवाईच्या अखेरपर्यंत मराठी पद्याचे विषय वेदान्त, भक्ति, नीति व पुराण–कथावर्णन हे होते. आरंभीचे मराठी छंद ओवी व अभंग हे होते; त्यानंतर वामन, रघुनाथपंडित, आनंदतनय, पुढें मोरोपंत, विठ्ठल कवि, यांनीं निरनिराळी श्लोकबद्ध मराठी पद्य–रचना केली; परंतु विषय वरचेच होते. पेशवाईच्या अखेरीस रामजोशी, अनंतफंदी, इ० कवींनीं वीररसात्मक पोवाडे व शृंगारात्मक लावण्या अशा प्रकारची पद्यरचना केली. पेशवाईच्या अखेरी-नंतर व अव्वल इंग्रजी सुरू झाल्यावर मध्यन्तरीं कांहीं काल चांगली काव्यरचना आढळून येत नाहीं. पुढें शास्त्रीमंडळींच्या युगांत मराठींत विविध विषयांवर परंतु संस्कृती थाटाची आणि श्लोकवृत्तात्मक अशी कांहीं पद्यरचना झाली. ह्या कालांत संस्कृत-शब्द-प्रचुर कठीण पद्यरचना व तिच्या विरुद्ध शुद्ध व साधी, सोपी अशी पद्यरचना, यांत चांगली कोणती याबद्दल विद्वानांत चर्चा चालू होती.

हा काल संपल्यावर आधुनिक काव्याचा जन्म झाला. आधुनिक काव्याचे जनक "केशवसुत' हे समजतात. केशवसुतांनीं विविध प्रचलित विषयांवर, समाजाला खळबळून सोडणाऱ्या अशा जोरदार भाषेंत निर्भीड वृत्तीनें आणि रेखींव श्लोकवृत्तात्मक चालींशिवाय इतर प्रकारच्या वृत्तांतही पद्यरचना करण्याची प्रथा पाडिली. साधारणपणें आधुनिक कवींनीं तिचाच स्वीकार केला आहे; आणि त्यांत आणखी निरनिराळ्या गोष्टींची भरच पडत आहे. केशवसुतांनीं "आम्ही कोण म्हणूनि काय पुसतां ? आम्ही असों लाडके; देवाचे" अशी गर्जना करून,

वेदान्त, भक्ति, पुराणकथा, यांवरच कविता करणारे ते खरे कवि व जगांतील अनंत सृष्ट वस्तु व इतर दृश्यें यांवर कविता करणारे ते कवि नव्हेत, असा भ्रम होता आपल्या जोमदार काव्यांनीं जनतेंतून काढून टाकिला. त्याच्या पुढच्या बऱ्याच कवींच्या कृतीही अशाच सोज्वळ आहेत. अयोग्य रूढींचीं बंधनें तोडण्यासाठीं केशवसुतांनीं 'तुतारी' फुंकली, तिचेंच अनुकरण आधुनिक इतर कवींनीं केलें. विषयांप्रमाणेंच चालींची विविधता आजच्या पद्यरचनेंत आढळून येते. नवीन जाति-वृत्तें ह्या कवींनीं निर्माण केलीं आणि त्यांना आतां छन्दःशास्त्रांत स्थान देणें अवश्य झालें आहे. आधुनिक कवींत रेव्हरेंड टिळक यांची कविता गांभीर्य, उदात्त कल्पना, शुद्धता, यांनीं युक्त अशी आहे. "माझ्या जन्मभूमीचें नांव" इ० त्यांच्या कविता देशाभिमानप्रेरकही आहेत. बालकवि व इतर कांहीं कवि सृष्टिवर्णनपर, अत्यन्त सोप्या भाषेंत व कर्णमधुर चालींत पद्यरचना करणारे झाले आहेत. रेंदाळकरांनीं निर्यमक कवितेचें प्रथम शिंग फुंकलें; त्यानंतर सयमक व निर्यमक कवितेची चर्चा आतां संपुष्टांत येऊन, सुंदर कल्पनायुक्त निर्यमक कवितेलाही कोणी नाक मुरडीनासें झालें आहे. 'माधव-जूलिअन' या कवींनीं व याच्या संप्रदयानें 'अन्' चा प्रचार, अनुस्वाराबद्दल परसवर्ण अनुनासिक लिहिण्याची पद्धति, हीं बेधडक सुरू केलीं आहेत; व मध्येंच आल्यानें कर्णकटु वाटणारे यवनी शब्दही मराठीची शब्दसंपत्ति वाढविण्यासाठीं तसेच घुसडण्याची दांडगाई किंवा बंडावा मांडिला आहे. (या मध्येंच येणाऱ्या यवनी शब्दांबद्दलचें आपलें मत बदलल्याचें नुकतेंच माधव-जूलिअन यांनीं जाहीर केलें आहे) यांच्या कवितेंत भर्जरी, तल्खली, तर्वार, मख्मली, असे शब्द बरेच आढळतात. पञ्च-खण्डान्तरीं, इङ्ग्रजी, खण्डणी, ह्याप्रमाणें अनुस्वारांऐवजीं सवर्ण व्यंजनें आढळतात. यशवन्त, गिरीश, मायदेव, अत्रे, सोपानदेव चौधरी, इ० विद्यमान कवींनीं आपल्या कविता ठसकेबाजपणानें व साभिनय गाऊन, चांगला लौकिक संपादिलेला आहे. मायदेव वगैरे कांहींच्या कविता विशेषतः मुलांसंबंधानें, तर अत्रे वगैरेंच्या कविता विडंबनात्मक आहेत. आधुनिक पद्याचें स्वरूप ह्याप्रमाणें विविधांगी व मनोहर असेंच आहे, असें म्हणण्यास हरकत नाहीं.

या मर्यादित विषयाच्या ग्रंथांत महाराष्ट्र व बृहन्महाराष्ट्र यांतील कितीतरी उत्कृष्ट लेखक व कवि यांचा नुसता नामनिर्देशही करितां आला नाहीं, याची लेखकास जाणीव आहे.

प्रांतिक मराठीचें स्थूल स्वरूप

	पुणेरी	कोंकणी	चित्पावनी	वऱ्हाडी	नागपुरी	खानदेशी	कारवारी
१	तुझें नांव काय ?	तुजं नांव कित्तें ?	तुझँ नावँ कितँ ?	तुह नॉव काय हाय ?	तुझा नाव का आहे ?	तुन्हा नाव काय आहस ?	तुनले नॉवॅ इत्तँ ?
२	त्याचा भाऊ त्याच्या बहिणीपेक्षां उंच आहे.	तांचों भाव ताच्या बइणी-बोर्न उबार आसा.	तेचो भाऊस तेच्या बेहणी-पेक्षां उंच से.	त्याचा भाऊ त्याच्या बहिणीहून उंच आहे.	त्याचा भाऊ त्याच्या बहिणीहून उंच आहे.	तेना भाई तेने वहीनस ऊंच स.	नागेलो भावु नागेल्या बहिणीपेक्षां ळांब आस्स.
३	त्याची किंमत अडीच रुपये आहे.	तार्चे मोल अडीच रुपोइ आसा.	तेची किंमत अडीच रुपये पे.	त्याच मोल अडीच रुपये आहे.	त्याची किंमत अडीच रुपये आहे.	तेने किमत अडीच रुपया स.	नाझे मोल अडेच रुपये.
४	माझा बाप त्या लहान घरांत राहतो.	माझो बापुइ त्या धाकटया घरी आसा.	माझो बापुस ने धाकटे घरांत रहिचे.	माहा बाप त्या ल्हान्या घरांत राहते.	माझा बाप त्या लहानशा घरांत राहते.	मना बाप धाकले घरमे रहना.	नागेलो बापुसु त्या सानाँ घरांतु रावता.
५	माझ्या पुढें चाल.	मोज्या मुकार चाल	माझें पुढँ चाल	माह्या सामने चाल.	माझ्या सामने चाल	मन मोरे चाल.	मज्जेइदूर चंक.

(म० भा० उ० वि० पृष्ठ २८७ वरून)

प्रांतिक मराठी

'दर बारा कोसांवर भाषा बदलते' असे भाषेसंबंधानें म्हणतात, तें खरेंच आहे; कारण आपल्या एकाच मराठीचीं नागपुरी, माळवी, वऱ्हाडी, खानदेशी, बडोदी, पुणेरी, कोल्हापुरी, सातारी, कर्नाटकी, कोंकणी, चित्पावनी, अशीं भिन्न भिन्न स्वरूपें आढळतात. त्याचप्रमाणें पुरुष-स्त्रिया-मुलें, नागर-खेडवळ, अधिकारी व दास, भिन्न भिन्न जाति, यांमुळें असंख्य प्रकार होतील ते निराळेच. त्या सर्वांसंबंधानें थोडी-फार कल्पना प्रत्येकास असतेच; म्हणून येथें ज्यास्त न लिहितां, मराठीच्या मुख्य उपभाषांचें स्थूल स्वरूप कळण्यासाठीं त्या भाषांतील एकेक वाक्य पृष्ठ ५३ मधील कोष्टकांत दिलें आहे. त्याचप्रमाणें हिंदुस्थानांत सध्यां चालू असणाऱ्या भाषांचा व मराठीचे निरनिराळे प्रकार कोठें चालतात तें दर्शविणारा, असे दोन नकाशेही पुढील पानांत जोडिले आहेत.

सन १९३१ च्या खानेसुमारीवरून महाराष्ट्र, नागपूर, वऱ्हाड, माळवा, बडोदें, निजामचे मराठी जिल्हे, कर्नाटक, कोंकण व गोवा, ह्या सर्व ठिकाणच्या मराठी भाषा बोलणारांची संख्या सुमारें दोन कोटि पंधरा लक्ष आहे.

मराठी भाषा
प्रांतिक भेद

गुजराती
नेमाडी
राजस्तानी
पश्चिम हिंदी
सिवनी
बेतूल
पूर्व हिंदी
सातपुडा पर्वत
खानदेशी (अहिराणी)
गाविलगड
नागपुरी
नागपूर
गोंड
अमरावती
बुलढाणा
अकोला
वर्धा
यवतमाळ
वाशीम
चांदा
वैरागड
तेलगु
माहूर
पैनगंगा नदी
दमण
उ. कोंकणी
नासिक
औरंगाबाद
पैठण
वसई
मुंबई
ठाणा
अहमदनगर
बीड
देगलूर
तेलगु
पुणें
बार्शी
जंजिरा
बेदर
सातारा
पंढरपूर
सोलापूर
अक्कलकोट
विजापूर
रत्नागिरी
सांगली
कोल्हापूर
कोंकणी चित्पावनी कुडाळी गोमांतकी
कानडी
कानडी
गोवा
पणजी
कारवार
कारवारी

मराठी
व
इतर भारतीय भाषा.

काश्मीरी
पुस्तु
बलोच
बलोच
ब्राहुइ
मक्राणी
पंजाबी
पश्चिम पहाडी. मध्य पहाडी. पूर्व पहाडी.
हिंदुस्तानी
ग्वाल्हेर
व्रज
राजस्तानी
माळवी
धार
गुजराती
बडोदा
इंदूर
बुंदेली
बघेली
मैथिली
बिहारी
मगधी
आसामी
बंगाली
नागपूर
उरिया
मराठी
मुंबई
पुणे
रत्नागिरी
सोलापूर
हैद्राबाद
हुबळी
म्हैसूर
तंजावर
कोचीन

काव्य-विचार

काव्य-लक्षण

प्रतिभानिर्मित व कल्पनारम्य अशी जी सुंदर वाक्यरचना तिला **काव्य** असें म्हणतात.

(१) "वाक्यं रसात्मकम् काव्यम्," (२) "रमणीयार्थ-प्रतिपादकः शब्दः काव्यम्,"(३) "गुणालंकार-सहितौ शब्दार्थौ दोष-वर्जितौ" (४) "काव्यस्यात्मा ध्वनिः"(५) "भावनोद्दीपकः शब्दः काव्यम्," इ० काव्याच्या पुष्कळ व्याख्या निरनिराळ्या ठिकाणीं केलेल्या आहेत; त्या सर्वांचा मथितार्थ असा कीं, काव्यांत प्रतिभा, आल्हादजनकत्व; रसोत्पत्ति; ओज, माधुर्य, प्रसाद, इ० गुण; अलंकार; भाषा-प्रौढता व सुबोधता; शब्दार्थदोषरहितता (निर्दोषत्व); शब्द-चमत्कृती-पेक्षां अर्थ-चमत्कृतीचें प्राधान्य; इ० गोष्टी असाव्यात.

बालकवींच्या 'फुलराणी' ह्या कवितेंतील खालील उताऱ्यावरूनही ह्या गोष्टीची नीट स्पष्टता होईल. फुलराणी व रविकर यांच्या विवाहाचें वर्णन—

तेजोमय नभ--मंडप केला। लक्ख पांढरा दहा दिशांला।
जिकडे तिकडे उधळित मोतीं। दिव्य वऱ्हाडी गगनीं येती।
लाल सुवर्णी झगे घालुनी। हांसत हांसत आले कोणी।
कुणीं बांधिला गुलाबि फेटा। झकमकणारा सुंदर मोठा।
आकाशीं चंडोल चालला। हा वाङ्निश्चय करावयाला।
हें थाटाचें लग्न कुणाचें?। साध्या भोळ्या फुलराणीचें।

* * * *

गाउं लागले मंगलपाठ। सृष्टीचे गाणारे भाट।
वाजवि सनई मारुत-राणा। कोकिळ घे तानांवर ताना।
गाउं लागले भारद्वाज। वाजविती निर्झर पखवाज।
नवर-देव सोनेरी रवि-कर। नवरी ही फुलराणी सुन्दर।
लग्न लागतें, सावध व्हारे। सावध पक्षी, सावध वारे।
दंवमय हा अन्तःपट फिटला। भेटे रवि-कर फुलराणीला।

* * * *

वधू-वरांना दिव्य रवांनीं। कुणीं गाइलीं मंगल गाणीं।
त्यांत कुणीसें गुंफित होतें। परस्परांचें प्रेम अहा तें।

आणिक तेथील वनदेवीही । दिव्य आपुल्या उच्छ्वासांहीं ।
लिहीत होत्या वातावरणीं । फुलराणीची गोड कहाणी ।
गुंगत गुंगत कवि त्या ठायीं । स्फूर्तीसह विहराया जाई ।
त्यानें तर अभिषेकच केला । नव-गीतांनीं फुलराणीला ।

नीट कल्पना येण्यासाठीं हा एवढा उतारा दिला आहे; त्यावरून कवीला एक फुलराणीचें फूल दिसलें तें काय, आणि तेवढ्यावरून त्यानें आपल्या कल्पना-निर्मितीनें परिस्थितीचा त्याच्याशीं संबंध जुळवून, रविकिरणाशीं त्या फुलराणीचें लग्न लावून दिलें तें काय ! त्याला वऱ्हाड्यांची पंचाईत पडली नाहीं, मौल्यवान् कपड्यालत्त्यांची कमतरता भासली नाहीं, वाङ्निश्चयाला कोण उभा करावा याची फिकीर पडली नाहीं; त्यानें साध्या भोळ्या फुलराणीचें सुंदर छबुकड्या रवि-किरणाशीं, मोठ्या थाटानें सृष्टीच्या भाटांकडून मंगलपाठ म्हणवून, मारुत-राण्याला सनई वाजवायला लावून, कोकिळाला गावयाला लावून, भारद्वाजाकडे नर्तन सोंपवून, निर्झरांना पखवाजी बनवून, 'सावधान' 'सावधान' असें मोठ्यानें म्हणत असतां, दवमय अंतःपट बाजूला सारून, लग्न लावून दिलें; आणि शेवटीं आपण स्वतः स्फूर्तीसह तेथें गुंगत गुंगत येऊन, त्यांच्यावर त्यानें नव-गीतांचा जणूं अभिषेकच केला !

किती सुन्दर कल्पना ! उसन्या नसून स्वयं-प्रतिभा-निर्मित ! अशा रचनेला **काव्य** म्हणतात; एवढें येथें स्पष्टीकरण पुरे.

काव्य पद्यांतच असतें असें नसून, गद्यांतही त्याचीं विपुल उदाहरणें सांपडतील; परंतु येथें ज्यास्त जागा नसल्यामुळें, पद्यांतीलच उदाहरणें दिलीं आहेत.

काव्य-गुण

प्रसाद, माधुर्य व **ओज** असे काव्याचे मुख्य तीन गुण आहेत.

१. सहज अर्थप्रतीति होईल अशी शब्द-योजना ज्या रचनेंत असते, तिला **प्रसाद** असें म्हणतात. (अर्थबोध सहज झाल्यानें मन त्या त्या वृत्तींनीं भरून जातें. तसेंच या रचनेंत समास क्वचितच असतात, व असल्यास तेही अगदीं लहान असेच असतात.) उदा०—

(१) सत्यभामा व द्रौपदी यांचें संभाषण—

सत्या कृष्णेसि म्हणे, " वदतें तें तूं खरेंच मान सये ।
लोक म्हणोत परि पळहि, माझ्या हातीं न कांत-मानस ये" ॥

कृष्णा हांसोनि म्हणे, " भामे, मोहावयासि पतिला जे।
मंत्राद्युपाय करणें, या श्रवणें बहु मदीय मति लाजे॥
प्रेमें पति-चरणांसि न, देउनि दे हात तायिताला जे।
ते स्त्री न रुचे पतिला, कीं तीतें आततायिता लाजे"॥(मोरोपंत)

(२) या बाइ या—बकुळिच्या झाडाखालिं फुलें वेंचुं या।
उन पडलें—पान फुल दिसे कसें गोड गोडुलें।
गोड गोडुले—मोतियाचे दाणे कोणिं खालिं पाडिले।
रानि हाललें—पहाटेला शुक्र-देव गाणें बोलले॥ (बालकवि)

२. ज्या रचनेच्या योगानें चित्तवृत्ति तल्लीन होते, ज्यांतील विशेषतः कोमल व मधुर वर्णांच्या रचनेमुळें नाद उत्पन्न होऊन, तें गुणगुणावेंसें वाटतें, अशा प्रकारच्या रचनेला **माधुर्य** असें म्हणतात. या रचनेंतही समास क्वचितच असतात; आणि केव्हां केव्हां गोड वाटणारी अनुप्रासात्मक रचनाही आढळते.

(१) दमयंती हंसाला धरण्याचा प्रयत्न करीत आहे तें वर्णन—

हे मंदमंद पद सुन्दर कुन्द-दन्ती।
चाले जसा मद-धुरंधर इंद्र-दन्ती॥
हंसा धरूं जवळि जाय कृशोदरी ते।
निष्कंप-कंकण-करासि पुढें करीते॥ (रघु० पं०)

(२) " **उघडिं नयन रम्य उषा०**" हें रेंदाळकरांचें पद्य या गुणानें युक्त आहे; तें छन्दःशास्त्रांत पुढें आलेलें आहे, म्हणून येथें दिलें नाहीं.

३. ज्या रचनेनें अन्तःकरण उद्दीपित होतें, व जोरदारपणा उत्पन्न होतो, अशा रचनेला **ओजस्** किंवा **ओज** असें म्हणतात. दीर्घ समास, कठोर वर्णांचें आधिक्य, इ० गोष्टी यांत आढळतात. उदा०—

(१) कोठें रथ? मुशल पुरे; कवच कशाला?धनुष्य राहों द्या।
वत्सेला निज-धर्षण-कर-खल-दंडोत्सवासि पाहों द्या(मोरो०)

(२) संग्रामांत झांशीची राणी लक्ष्मीबाई—

आरक्त उषा ती गमली—आरक्त चंडिका गमली।
संतप्त भासली संध्या—संतप्त भासली काली।
संक्षुब्ध तिच्या नेत्रांत—क्रोधाची चढली लाली।

लखलखाट मार्तंडाचा ।
चकचकाट पूर्णेंदूचा ।
दाविला खेळ तेजाचा ।
रक्तानें शरिरीं न्हाली—मर्दानी झांशीवाली ॥ (तिवारी)

रस

" रसात्मकं काव्यम् " म्हणजे रस हा काव्याचा आत्मा आहे असें म्हणतात. कोणतीही भावना उत्कर्षाला पोंचणें ह्या गोष्टीस **रस** असें म्हणतां येईल.

शृंगार, वीर, करुण, अद्भुत, हास्य, भयानक, बीभत्स, रौद्र व शांत हे **नव-रस** मानण्यांत येतात. कोणी कोणी भक्ति हा आणखी एक रस मानितात. ह्या प्रत्येकाची कल्पना येण्यापुरतीं उदाहरणें येथें देतों.

१. **शृंगार**--यांत विशेषेंकरून स्त्रियांचें सौंदर्य, राग, अनुराग, इ० चें वर्णन असतें. [गोपीक्रीडा, राधाविलास, इ० मराठी कवींच्या प्रकरणांतून या रसाचीं उत्तान अशीं उदाहरणें हवीं तेवढीं सांपडतील; पण तीं देणें इष्ट नसल्यामुळें येथें दिलीं नाहींत.]

दमयंतीचें स्वरूप--

चांपेकळीपरिसही सरलत्व नाकीं ।
जीच्या धरी अधर विद्रुम-भावना कीं ॥
भासे मनांत मज बिंबफल-भ्रमानें ।
कीं सत्य चंचु-पुट वोढविलें शुकानें ! ॥ (रघु० पं०)

२. **वीर**—कोणत्याही प्रकारच्या धीरोदात्त व पराक्रमयुक्त वर्णनाचा यांत अन्तर्भाव होतो. उदा०—

अर्जुनाचें युद्धकौशल्य.

सूं सणणण सणणणणण, वाजति शर-निकर काय हानि-कर ।
वदले सुर-मुनि " करितो, नर-रूपें रुद्र काय हा निकर ! " ॥
शराधि शर-जलधि फुटले, कीं दैवें पाश एकदां तुटले ।
ते काळ-व्याळ करटि-घोटक-भट-भेक खावया सुटले ! ॥(मोरो०)

३. करुण—हृदयद्रावक अशा गोष्टींच्या वर्णनाच्या योगानें ह्या रसाची उत्पत्ति होते. उदा०—

‘आई,’ म्हणोनि कोणी। आईस हाक मारी।
ती हाक येइ कानीं। मज होइ शोक-कारी!॥
नोहेचि हाक मातें। मारी कुणी कुठारी!।
‘आई,’ कुणा म्हणूं मी?। ‘आई’ घरीं न दारीं!॥
ही न्यूनता सुखाची। चित्ता सदा विदारी!।
स्वामी तिन्ही जगांचा। ‘आई’विना भिकारी!॥ (यशवंत)

४. अद्भुत—यांत आश्चर्यकारक असें वर्णन असतें. उदा०—

वनासि रघुराज जाय अशि वाणि जों ऐकिली।
तदा भरत-माय दारिं नच मायशी फूगली॥
परंतु निज-पुत्र राज्य न करी असें ऐकतां।
तिचीं गळति कंकणादि वलयें बहू वारितां!॥

५. हास्य—असंबद्ध प्रलाप, परचेष्टानुकरण, व्यंगदर्शन, इ० गोष्टींच्या योगानें या रसाची उत्पत्ति होते. उदा०—
शिमग्यांतील धुळवडीचें वर्णन—

आणून गाढव तयावरि बैसवूनी।
एकास त्यास बुरणूसचि नेसवूनी॥
डोक्यावरी धरुनि सूपचि छत्र त्याची।
नेती वरात बहु गोजरिया वराची॥ १॥

कुंभारवाड्यांतिल ठाण-बंदा।
अश्वांत तो अश्व बहूत खंदा॥
झाडीत लाथा बहु आरडोनी।
ख्यां ख्यां करीतो वर ओळखोनी॥ २॥
पाठाड मोठें बसणार पक्का।
कोठें न पावे गरदींत धक्का॥
वाद्यें ठणाणा बहु वाजताती।
बुजे न घोडा जणुं भद्रजाती!॥ ३॥

६. **भयानक**—उदा०-भीमाचें दुःशासन-रक्त-प्राशन.

मग कंठनाळ चरचर, तो सत्य करावया बिरुद कापी।
मिटक्या देउनि मटमट, घटघट त्या स्वाहितासृगुदका पी॥१॥
...ऐसें वदोनि ओष्ठ-प्रांत जिभेनें पुनःपुन्हां चाटी।
अवलंबी अत्युग्रा, भीम अतृप्तद्विपारिची धाटी॥२॥
रिपु शूर, दूर तेथुनि तें दारुण-कर्म पाहतां पळती!।
किति पडती, किति दडती, किति पकांचीं धृतायुधें गळती!!

७. **बीभत्स**—यांत किळस उत्पन्न होईल अशा प्रकारचें वर्णन असतें. एका विचित्र योग्याचें वर्णन—

गोचर्मोबर साजुक ऐसें पांघरला उफराटें।
मस्तकिं मासे भारामध्यें मत्स्य भक्षितो वाटे॥
लक्ष मक्षिका घोंगावति वरि पोर लागती पाठीं।
लोकांमाजीं योगिराज तो देखुनियां निज-दृष्टीं॥१॥

(उद्धवचिद्घन)

८. **रौद्र**—याचें भयानक रसाशीं बहुधा सान्निध्य असतें. उदा०—अश्वत्थाम्यानें पांडवांच्या शेष सैन्याचा केलेला प्रळय.

सद्नीं शिरोनि पाहे, सुख-सुप्ता तात-घातका मत्ता॥
धृष्टद्युम्ना उठवी, हाणुनि नागासि गरुड सा लत्ता॥१॥
...पार्षत म्हणे "गुरुसुता, मजला शस्त्रेंकरोनि मारावें॥
पावेन वीर-लोकाप्रति, बा, शरणागतासि तारावें"॥२॥
द्रौणि म्हणे "मारावा शस्त्रें तो जो असेल अधमान्य॥
गुरुघातका, तुझा तो गुरुभक्त-जनीं असाचि वध मान्य"॥३॥
ऐसें वदोनि मर्मीं, हाणी तो शत्रुघात-कर टांचा॥
बुकलुनि मारी, चित्तीं घूक-कृत स्मरुनि घात करटांचा॥४॥
उग्रें कर्में रूपें, भासे तो भूत! विप्र भासेना!॥
केल्या त्रासें हरिच्या, दश-कंठें जेंवि विप्रभा सेना!॥५॥

[वीर, भयानक व रौद्र हे सहचारी रस असल्यामुळें बरेच वेळां ते एकमेकांत मिसळलेले आढळतात.]

९. **शांत**—यांतच भक्ति, उदात्त, वत्सल व श्रेयान्, यांचा समावेश करितात. त्याचें एकेक उदा०—

भक्ति—

दयाब्द वळशील तूं तरि न चातकां सेवकां।
उणें किमपि भाविकां उबगशील तूं देव कां ?॥
अनन्य-गतिका जनां निरखितांचि सोपद्रवा।
तुझेंचि करुणार्णवा, मन धरी उमोप द्रवा ॥१॥ (मोरो०)

उदात्त—

ज्यांचें पात्र पवित्र पाणि-युग हें, भिक्षान्न जे भक्षिती।
ज्यांचें वस्त्र दिशा, जयां मल नसे, शय्या जयांची क्षिती॥
ज्यांला दैन्य नसे, विरक्ति-वनिता जे तीसवें नांदती।
ज्यांला कर्म-कलाप बांधित नसे, ते धन्य येणें रिती॥ (वामन)

वत्सल—(पुत्र-कन्या-विषयक प्रेमाचें वर्णन).

देखोनि दन्त-मुकुला अनिमित्त हासें।
तें बोबडें वच तसें परिसोनि खासें॥
अंकावरी बसवुनी तनया पहाती।
त्याच्या रजें मळति ते जगिं धन्य होती॥ (पर० तात्या)

प्रेयान्—(मित्रविषयक प्रेम) सुदाम्याचें कृष्णगृहीं आगमन—

श्रीरुक्मिणिच्या मंदिरिं तेव्हां होता जगन्निवास।
तेथें कळलें कीं भेटाया आलासे निज-दास॥१॥
झडकरि उठला दयालु बांधव वस्त्रादिक नावरितां।
धावत आला पुढें रमेला सोडुनि दासाकरितां॥२॥
'ये ये बंधो' ऐसें सद्गद बोलत धांवत आला।
कडकडुनी भुज-युग्में स्व-सखा हृदयीं धरिता झाला॥ (मोरो०)

टीप—काव्यगुण किंवा रसोत्पत्ति यांविरहित काव्य एकप्रकारें बेचव म्हणजे नीरस असतें; म्हणून प्रसाद, माधुर्य व ओज ह्या तीन काव्यगुणांसंबंधानें व नव-रसांसंबंधानें येथें किंचित् दिग्दर्शन केलें आहे.

भाषेचे अलंकार

कविप्रतिभानिर्मित, मनोल्हादक, चमत्कृतियुक्त अशी जी शब्दरचना तिला "**अलंकार**" असें म्हणतात.

'ओठ लाल आहेत' असें म्हणण्यापेक्षां 'ओठ **बिंबफलाप्रमाणें** आहेत' ह्या म्हणण्यांत प्रतिभा म्हणजे कविकल्पना, मनोल्हादकत्व आणि कांहीं अंशीं चमत्कृति आहे; म्हणून हें म्हणणें अलंकारयुक्त आहे. त्याचप्रमाणें 'सीतेचें **मुखकमल** रामाला पाहून प्रफुल्ल झालें,' 'तो **नर–शार्दूल** रामचंद्र धनुष्य भंगील असें सर्वांस वाटलें,' ह्या उदाहरणांत सीतेचें मुख हें खरोखर कांहीं सर्वस्वीं कमलाप्रमाणें नाहीं, तसेंच रामचंद्र हा कांहीं खरोखर शार्दूल नाहीं, परंतु कवीनें फक्त कमलाचा नाजूकपणा व वाघाचा पराक्रम एवढ्या गुणांपुरती आपली कल्पना त्या दोघांवर लादल्यामुळें साध्या अर्थाच्या वाक्यांपेक्षां त्यांत चमत्कृति उत्पन्न झाली व त्यामुळें त्यास मनोहरत्वही आलें; म्हणून हीं वाक्येंही अलंकारयुक्त आहेत. परंतु "हिंदुस्थानचा आकार त्रिकोणाप्रमाणें आहे" या वाक्यांत फक्त वस्तुस्थिति आहे, कल्पना व चमत्कृति ह्या गोष्टी नाहींत व तज्जन्य मनोहरत्वही नाहीं, म्हणून हें वाक्य अलंकारयुक्त नाहीं. असेल त्यापेक्षां निराळ्या रीतीनें कल्पना लढवून, अतिशयोक्ति करून, किंवा चमत्कार वाटेल अशी योजना करून बोलण्याची मनुष्याची बलवत्तर प्रवृत्ति असल्यानें भाषेंत अलंकार-निर्मिति होते.

भाषेला केव्हां शब्द-चमत्कृतींनीं व केव्हां अर्थ-चमत्कृतींनीं शोभा येते; ह्यामुळें अलंकारांत **शब्दालंकार** व **अर्थालंकार** असे दोन भाग पडतात.

शब्दालंकार

यमक, **अनुप्रास**, **श्लेष** व **चित्र** असे शब्दालंकारांचे मुख्यतः चार प्रकार आहेत.

१. यमक—पद्याच्या एका चरणांत एकदां ज्या क्रमानें अक्षरें आलीं, त्याच क्रमानें परंतु भिन्न अर्थानें दुसऱ्या चरणांत अक्षरें आल्यास हा अलंकार होतो. उदा०—

घोडे कधीं न खळती रविच्या रथाचे।
उल्लंघितो पवन भाग सदा नभाचे।
भूभार शेष धरि संतत मस्तकांहीं।
राजास विश्रम तसा क्षणमात्र नाहीं।

सुंदरें मंदिरें दिव्य दामोदरें ।
वास तेथें किजे नित्यदामोद रे॥
लोक संपन्न ते पुत्र-दारा-धनें
दास सायुज्यता श्रीपदाराधनें ॥

सेवुनि संतत पाला, संत तपाला यदर्थ करितात ।
तो प्रिय या स्तवना कीं, यास्तव नाकींहि तेंचि वरितात ॥

२. **अनुप्रास**—वर्णांच्या पुनरावृत्तीमुळें हा अलंकार होतो. उदा०—

मल्लवेश रचिला अभिराम श्रीधर प्रभुसवें बळराम ॥
मोरपत्र मुकुटीं तरु-पत्रें । नेत्र सुंदर जशीं शत-पत्रें ॥

यांत 'र' या वर्णाची अनेक वेळां पुनरावृत्ति झालेली आहे.

हळु हळू घन गर्जतसे नभीं । मुरलिहूनि चढेल म्हणोन भी ॥
श्रवण-भक्ति अतिक्रम वर्जतो । करित कीर्तनहीं घन गर्जतो ॥

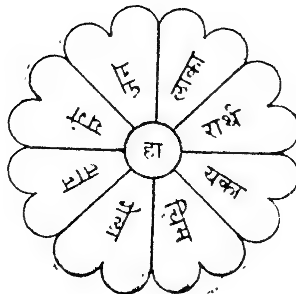
यांत अनेक वर्णांची पुनरावृत्ति आहे, हें सहज कळून येईल.

३. **श्लेष**—एकाच वाक्यांतील शब्दांच्या द्व्यर्थी योजनेनें हा अलंकार होतो.

ती शीतलोपचारीं, जागी झाली हळूच मग बोले ।
'औषध नलगे मजला,' परिसुनि माता 'बरें' म्हणुनि डोले ।

४. **चित्र**—जेथें पद्म, खड्ग, चक्र, इ० आकृतींमध्यें रचना करून वैचित्र्य आणिलेलें असतें, तेथें हा अलंकार होतो. याचें नमुन्यापुरतें एकच उदाहरण देतों.

खालील पद्मबंधांत चरणांच्या शेवटचीं व आरंभींचीं तीन–तीन अक्षरें कमलाकृतींत बसाविलेलीं आहेत.

हाय कामचि हा गेला। लागे हाता न गेय हा॥
हाय गे न जहाला कां। कालाऽहारार्थ काय हा?॥

अर्थ—एक वृद्ध स्त्री म्हणते, ' अरेरे! हें शरीर विगलित झालें. तें पुनः तरुण होऊं शकत नाहीं. हें आतां काळानें हरण करण्यायोग्य झालें काय?'

अर्थालंकार

अर्थालंकारांचें निरीक्षण केल्यास असें दिसून येईल कीं, बऱ्याचशा अलंकारांच्या मुळाशीं साम्य किंवा विरोध ह्यापैकीं एक गोष्ट आहे. 'मुख चंद्रासारखें आहे' असें म्हटल्यानें उपमा हा अलंकार होतो. पण एवढेंच म्हटल्यानें मनाचें समाधान होत नाहीं; तेव्हां 'मुख जणुं काय चंद्रच आहे' असें आपण म्हणतों. म्हणजे उपमेची उत्प्रेक्षा झाली. तेवढ्यानें समाधान न झालें तर 'तो मुख-चंद्र पहा' असें आपण म्हणतों. येथें दोहोंचा अभेद दर्शविला; म्हणजे रूपक झालें. मुख व चंद्र हीं नुसतीं एकच आहेत असें दर्शविण्यापेक्षां दोहोंमध्यें घोटाळा होण्याइतकें साम्य दर्शविल्यानें अधिक चमत्कृति उत्पन्न होते. 'हें मुख कीं चंद्र?' येथें 'संदेह' उत्पन्न झाला. ह्याच्याही पुढें जाऊन 'अहो, ह्या मुखाला मी चंद्रच समजलों कीं!' या वाक्यानें अधिक परिणाम होतो. येथें 'भ्रांति' उत्पन्न झाली. 'हें मुख नव्हे, चंद्र आहे' अशी वस्तुस्थिति लपवून आपण तीवर दुसराच आरोप लादतों, तेव्हां अपन्हुति होते. ह्याप्रमाणें वाढवीत गेल्यास एकांतून दुसऱ्या अलंकारांची उत्पत्ति होते, असें दिसून येईल. म्हणूनच कृष्णशास्त्री चिपळूणकर यांनीं उपमेसंबंधानें म्हटलें आहे कीं, "उपमा हीच कोणी नटी निरनिराळीं सोंगें घेऊन आपल्या पुढें येते; व आपण त्या त्या प्रसंगीं त्या त्या रचनेला अलंकाराचें भिन्न नांव देतों.

१. उपमा

यांत दोन वस्तूंचें आल्हादजनक रीतीनें **साम्य** वर्णिलें असतें.

[या अलंकारांत उपमेय, उपमान, साधारण धर्म व साम्यसूचक शब्द ह्या गोष्टी हव्यात. क्वचित् यांपैकीं एकादीचा लोपही आढळतो.]

(१) **गजा तृणाच्छादित कूप जैसा।**
नृपा असत्य-प्रिय चार तैसा॥
नाशास हो कारण जो तयांस।
ये ना मुळींही चुकवावयास॥

(२) तो शर गर-वर-धर-सा,
पवि-सा रवि-सा स्मरारिसायक-सा ॥
पार्थ-भुजांतरिं शिरला,
वल्मीकामाजि नाग-नायक-सा ॥ (मोरो०)

२. उत्प्रेक्षा

उपमेय हें जणुं कांहीं उपमानच आहे असें जेथें वर्णन असतें, तेथें हा अलंकार होतो.

(१) ही आम्र-पंक्ति पवनें बहु डोलताहे ।
शाखाग्र-पल्लव-करें कुसुमांस वाहे ॥
जाणो स्व-पोषक वसंत गृहास आला ।
तत्पूजनार्थ बहु हर्षचि हीस झाला ॥

(२) समरीं मत्त मतंगज, कीं दीर्घ व्याघ्र, कीं मृगाधिपती, ।
कीं वृष, कीं घन, कीं ग्रह, कीं नग, कीं अंधक स्मरारातो ॥

[येथें इंद्रजित व लक्ष्मण जणुं कांहीं वरीलप्रमाणें भासत होते, असें वर्णन असल्यामुळें **उत्प्रेक्षा** हा अलंकार झाला आहे.]

३. रूपक

उपमेय व उपमान यांचा अभेद वर्णिला असतो, तेथें हा अलंकार होतो.

(१) मद्दुःख-सागराचा अगस्त्य तूं, काय बा तुझें नांव ?
चिंता-नदींत बुडतां, दैवें कोठोनि धाडिली नाव ? ॥

(२) गुरु कर्णधार त्याची सुदृढा तत्त्वोपदेशवाक् सु-तरी ।
धरुनि भवांबुधि तरले, बहु बुध तत्कीर्तिही जना उतरी ॥

४. अतिशयोक्ति

वस्तुस्थिति असेल त्यापेक्षां फारच फुगवून सांगितलेली असते, तेव्हां हा अलंकार होतो.

१) जो अंबरीं उफळतां खुर लागलाहे ।
तो चंद्रमा निज-तनूवरि डाग लाहे ॥
जो या यशास्तव कसें धवलत्व नेघे ।
शृंगारिला हय तयावरि भूप वेंघे ॥ (र० पं०)

५. अपह्नुति

जेथें एकादी वस्तु आहे हें माहीत असून, ती ती नाहींच, असा निषेध करून ती दुसरीच वस्तु आहे असें प्रतिपादन असतें, तेथें हा अलंकार होतो.

(१) न हें नभोमंडल, वारि-राशी।
न तारका, फेसचि हा तयाशीं॥
न चंद्र हा, नावचि चालताहे।
न अंक तो, तीवर शीड आहे॥

द्यर्थी शब्दांची योजना करून, त्या दोन अर्थांपैकीं एकाचा निषेध व लगेच दुसऱ्याचा आरोप ज्यांत केलेला असतो, तिला '**छेकापह्नुति**' असें म्हणतात. तिचें **रामजोशी** यांचें उत्कृष्ट उदा०—

(२) राधा-सखि-संवादें छेकापन्हुति ही आयका,
रसिक हो किती चतुर बायका॥ ध्रु०॥
अंबरगत परि पयोधरातें रगडुनि पळतो दुरी—
काय हा धीट म्हणावा तरी?॥
तो नंदाचा मूल काय गे सांग कन्हय्या हरी—
नव्हे गे मारुत मेघोदरीं॥ १॥

६. व्याज-स्तुति

बाह्यतः स्तुति व खरोखर निंदा किंवा बाह्यतः निंदा पण खरोखर स्तुति, असें जेथें वर्णन असतें, तेथें हा अलंकार होतो.

पितामह वदे तदा प्रबळ तूं पृथानंदना।
रमेश रथि सारथी चतुर वागवी स्यंदना॥
स्वयें गत-वयस्क मी, सरस वीर तूं रे नवा।
भिडें; रणधुरंधरा, जय घडो सुखें वा न वा॥
(वामन)

७. अन्योक्ति

प्रस्तुत वस्तूविषयीं बोलावयाचें असतां अप्रस्तुत वस्तूविषयीं बोलून प्रस्तुत वस्तूची कल्पना आणून दिली असते, तेव्हां **अन्योक्ति** किंवा '**अप्रस्तुत-प्रशंसा**' हा अलंकार होतो.

सांबाच्या पिंडीतें बससि अधिष्ठून वृश्चिका, आज ॥
परि तो आश्रय सुटतां खेटर उतरील रे तुझा माज ॥ (वि० भिडे)

[येथें विंचवाला पुढें करून, मोठ्याच्या आश्रयाला राहून माजलेल्या क्षुद्र मनुष्याबद्दल अप्रत्यक्षतः विधान केलेलें आहे.]

८. अर्थान्तरन्यास

जेथें सामान्य विधानाच्या समर्थनार्थ विशेष गोष्टीचें उदाहरण दिलें जातें, किंवा विशेष गोष्टीवरून सामान्य सिद्धान्त प्रतिपादिलेला असतो, तेथें हा अलंकार होतो. उदा०—

(१) **"आली जरी कष्ट-दशा अपार ।**
न टाकिती धैर्य तथापि थोर" ॥
केला जरी पोत बळेंचि खालें ।
ज्वाला तरी ते वरतीं उफाळे ॥ (वामन)

(२) **तदितर खग भेणें वेगळाले पळाले ।**
उपवन-जल-केली जे कराया मिळाले ॥
स्व-जन गवसला जो त्याजपाशीं नसे तो ।
"कठिण समय येतां कोण कामास येतो ?" ॥ (र० पं०)

९. दृष्टान्त

उदाहरण देऊन जेव्हां एकादी गोष्ट अधिक स्पष्ट केली असते, तेव्हां हा अलंकार होतो.

(१) **न कळतां पद अग्निवरी पडे ॥**
न करि दाह असें न कधीं घडे ॥
अजित-नाम वदो भलत्या मिषें ।
सकल पातक भस्म करीतसे ॥

(२) **विद्यासमन्वितहि दुष्ट परी त्यजावा ।**
त्याशीं बुधें न सहवास कधीं करावा ॥
ज्याच्या असे विमलही मणि उत्तमांगीं ।
तो सर्प काय न डसे खल अंतरंगीं ? ॥ (वामन)

१०. विरोधाभास

वास्तविक विरोध नसूनही जेथें विरोध आहे असें वर्णन असतें, तेथें हा अलंकार होतो.

(१) मारी यांत बुडी जो तो तरे, यास सकर्दमा।
मानवाधमही पावे पाहतां गति उत्तमा॥ (मुजुमदार)

[येथें बुडी मारील तो वस्तुतः बुडावयास हवा; परंतु 'तरेल' असें म्हटल्यानें बुडणें व तरणें ह्या दोन विरोधदर्शक गोष्टी एकत्र आल्या आहेत.]

(२) वज्रापेक्षांहि कठिणें, पुष्पाहूनि मृदु अशीं।
लोकोत्तरांचीं हृदयें कोणा जाणवतील तीं॥ (प० गोड०)

[येथें लोकोत्तर पुरुषांचीं मनें अति कठीण व मृदुही असतात, असा विरोध दाखविला आहे; परंतु तो प्रासंगिक असल्यामुळें वस्तुतः विरोध नाहीं. म्हणून हा **विरोधाभास** अलंकार होय.]

११. यथासंख्य

पाहिल्यानें ज्या क्रमानें शब्द आले असतील त्याच क्रमानें त्यांचा दुसऱ्या शब्दांशीं संबंध जुळविलेला असतो, तेथें हा अलंकार होतो.

(१) **तृणें मृगाला सलिलें झषाला।**
संतोष हे वृत्ति महा-जनांला॥
तयांस निष्कारण तीन वैरी।
किरात, कैवर्तक, दुष्ट, भारी॥ (वामन)

(२) **सुविद्यता, शौर्य, विनीतता, खरी।**
कुमारकांची अवलोकिल्यावरी॥
कृतार्थता, भीति, मुदा, हृदन्तरीं।
गुरूंस, शत्रूंस, पित्यास, वाटली॥ (वामन)

१२. स्वभावोक्ति

एकाद्या गोष्टीचें हुबेहूब वर्णन असलें म्हणजे हा अलंकार होतो.

(१) **अंग वक्र अधरीं धरि पावा।**
गोप-वेष हरि तोचि जपावा।
वाम-बाहुवरि गालहि डावा।
तो ठसा स्व-हृदयांत पडावा॥ (वामन)

(२) चिमकुली पगडी झळके शिरीं।
चिमकुली तरवार करीं धरी॥
चिमकुला बहु शोभत चोळणा।
चिमकुला सरदार निघे रणा॥ (कुंटे)

[येथें पहिल्या पद्यांत कृष्णाचें व दुसऱ्यांत बाल-संभाजीचें यथातथ्य वर्णन केलेलें आहे.]

१३. पर्यायोक्ति

एकादी गोष्ट स्पष्टपणानें न सांगतां आडवळणांनीं सूचित करणें, ह्या योगानें हा अलंकार होतो.

केलेंचि धन्य दर्शन-दानें, येऊनि कानना मातें।
अजि देवेश! निवावे, बहु हे सेवूनि कान नामातें॥ (मोरो०)

[येथें सावित्रीनें यमाला एकदम " तुमचें नांव काय? " असें न विचारितां ' आपण आम्हांला दर्शन देऊन धन्य केलें, त्याअर्थी आपलें नांव ऐकून कानही संतुष्ट व्हावेत, ' असें मार्दवानें पण पर्यायानें सुचविलें आहे.]

१४. सार

एकापेक्षां दुसऱ्याचे गुण अधिक, त्यापेक्षां तिसऱ्याचे अधिक, ह्याप्रमाणें जेथें गुणांचें उत्तरोत्तर आधिक्य वर्णिलें असतें, तेथें हा अलंकार होतो.

(१) आधींच मर्कट तशांतहि मद्य प्याला।
झाला तशांत जरि वृश्चिक-दंश त्याला॥
झाली तयास तदनंतर भूत-बाधा।
चेष्टा वदूं मग किती कपिच्या अगाधा! (वामन)

(२) वाहे महीतें स्वशिरीं फणींद्र तो।
पाठीवरी कूर्म तयास वाहतो॥
त्यालाहि घे सागर मांडियेवरी।
थोरांचिये थोरिव जाण यापरी॥ (वामन)

१५. प्रश्न

वाक्यांत प्रश्न केलेला असतो, परंतु त्यांतच त्याचें निश्चित उत्तरही असतें; त्यावेळीं हा अलंकार होतो.

(१) अपराध काय घडला? रुसवा केला दयानिधे कां? जी!
अमृत प्राशन करवुनि, पाजावी काय शेवटीं कांजी? ॥
(२) व्रणार्त पशुच्या शिरावरि वनीं उभे काकसे।
स्मरादि रिपु मन्मनीं, अहि न काळ भेका कसे?॥ (मोरो०)

[यांतील दुसऱ्या अर्धातील प्रश्नांचीं उत्तरें त्यांतच स्पष्ट सांगितलेलीं आहेत.]

१६. श्लेष

जेव्हां केवळ एकाद्या शब्दामुळेंच दोन अर्थ उत्पन्न होत नसून, सबंध वाक्याचेच दोन अर्थ उत्पन्न होतात, तेव्हां हा अलंकार होतो.

[शब्द–श्लेषामध्यें एका शब्दाबद्दल दुसरा पर्याय-शब्द घालून चालत नाहीं; अर्थ–श्लेषांत तें चालूं शकतें; हा या दोहोंत मुख्य फरक.]

(१) तूं मलिन, कुटिल, नीरस, जडहि, पुनर्भवपणेंहि कच साच।
धरिला शिरींहि न स्वप्रकृतिगुण त्यजिसि; नाम कच साच॥

[येथें सर्व पद्याचा अर्थ केश व कच या दोहोंकडेही लागत आहे.]

१७. चेतन–गुणोक्ति

अचेतन वस्तूंमध्यें चेतन वस्तूंचे गुण जेथें वर्णिलेले असतात, तेथें हा अलंकार होतो.

(१) दावी रडोनि झाले, जे गंध उगाळितां स्व-हात किणी।
भीम म्हणे, 'विधि-लेखनि, लेखनि नच वचकलीस घातकिणी!'
(२) वृक्षा, त्वज्जन्म–साफल्य, साधूचें व्रत पाळिशी।
स्वतां सोसूनियां ताप, छाया पांथांस वोपिशी॥

[येथें लेखणी व वृक्ष यांवर चेतन-गुणांचा आरोप केला आहे.]

१८. लोकोक्ति

प्रचारांत असलेल्या म्हणींचा जेथें काव्यांत उपयोग केलेला असतो, तेथें हा अलंकार होतो.

(१) हरिच्या पुनःपुन्हां कां 'काड्या नाकांत घालिशी?' मशका,
यश काय पक्षि-पतिचें, येइल हें चार करुनि तुज मशका? ॥

(२) जो किंकर पायांला, स्व-शिर करुनि पाद-पीठ आतळतो।
धिक्कारुनि न करावा, प्रभुंनीं 'पाण्यापरीस पातळ' तो ॥

याप्रमाणें येथें विद्यार्थ्यांस आवश्यक तेवढे प्रमुख अलंकार दिले आहेत; मत-भेदात्मक व शास्त्रीय भानगडींत पडण्याचा येथें प्रयत्न केला नाहीं.

भाषा-कला-विलास

काव्यगुण व काव्याला शोभा देणारे अलंकार यांचा येथवर विचार झाला. यांशिवाय भाषेचा **कलाविलास** दर्शविणाऱ्या आणखीही कांहीं गोष्टी असतात; त्यांची ढोबळ कल्पना येथें देतों.

सुभाषित

१. स्वाभाविक अर्थमनोहरत्वामुळें केव्हा केव्हां भाषा सुन्दर वाटते, तिच्यांत अलंकारांप्रमाणें मुद्दाम सौन्दर्य आणावें लागत नाहीं, अशा रचनेला "**सुभाषित**" असें म्हणतात. सुभाषित ह्या शब्दाचा "चांगलें भाषण" किंवा "चांगलें वाक्य" एवढाच अर्थ आहे; मात्र तें मनोहर, स्वयंपूर्ण व कोणत्याही कालीं त्या त्या प्रसंगाला लागू पडणारें असलें पाहिजे.

(१) **गुळ-खोबरें विलोकुनि, भलत्याहि जनास बालक वळावा।**
सत्य प्रेमचि दावुनि, सुज्ञें तो विश्वपाळ कवळावा! (मोरो०)

(२) **बह्वर्थ, जन-मनोहर, स्वल्पाक्षर, मधुर, सत्य, बोलावें।**
ज्या सद्वाक्य-श्रवणें, श्रोत्यांचें चित्त, शिरहि डोलावें!॥

हीं मराठींतील **सुभाषितें** आहेत.

कोटि

२. जेव्हां एकाद्या श्लेषात्मक शब्दाच्या योगानें आगाऊ ध्यानीं-मनीं नसतां एकदम व्यंग्यार्थ उत्पन्न होऊन आपणांस आश्चर्य वाटतें व हंसूं येतें, तेव्हां तेथें "**कोटि**" झाली असें म्हणतात.

(१) "आमच्या तिंबूनानांच्या ठकीकडे बघितल्यास **सहस्रदेवींचें** दर्शन होतें!"

[येथें ठकीच्या तोंडावर देवींचे हजारों वण आहेत, इतकी ती कुरूप आहे, हा व्यंग्यार्थ एकदम ध्यानांत येऊन, एक प्रकारें त्या रचनेची मौज वाटते व हास्या-

कडे कल झुकतो; म्हणून 'सहस्र-देवि' ह्या शब्दावर येथें गडकऱ्यांनीं **कोटि** केली आहे, असें म्हणतां येईल.]

(२) "त्याला **डोकें** आहे" असें कोणीं म्हटल्यास, एकदम तो नुसतेंच 'डोकें' असलेला बुद्धिहीन प्राणी आहे, असा व्यंग्यार्थ उत्पन्न झाल्यास, तेथें डोकें या शब्दावर **कोटि** झाली असें म्हणतां येईल.

विनोद

३. जेव्हां विचारांस असंबद्ध, विकृत किंवा अद्भुत स्वरूप प्राप्त होऊन एकंदर परिणाम मात्र हास्योत्पादनपर होतो, तेव्हां त्या वाक्यरचनेस "**विनोद**" किंवा "**विनोदवचन**" असें म्हणतात (न० चिं० केळकर).

"म्हातारपणामुळें नीतीवर जो संस्कार होतो तो लक्ष्यांत ठेवण्यासारखा आहे. म्हाताऱ्याच्या अंगीं ताठा असल्याचें किंवा त्यानें काठीचा उपयोग मारण्याचे कामीं केल्याचें अजून माझ्या ऐकिवांत नाहीं. तसेंच त्याला आपल्या सौंदर्याचा किंवा सामर्थ्याचा अभिमान झालेला क्वचितच पाहण्यांत येतो" इ०. (श्री० कृ० कोल्हटकर). [म्हाताऱ्याचें हें विकृत वर्णन केलेलें वाचून, थोडेंसें हंसूं आल्यावांचून राहत नाहीं; म्हणून हें **विनोद-वाक्य** किंवा **विनोद-वचन** होय.]

केव्हां केव्हां विनोदामध्यें परानुकरण व त्याबरोबरच परकृतीचा किंचित् उपहास, या गोष्टी असतात; तेव्हां त्याला "**विडंबन**" असें म्हणतात. उदा०—(१) "पांखरा, येशिल का परतून?" या कृतीचें "पारिटा, येशिल का परतून" हें विडंबन आहे. (२) "आम्ही कोण म्हणून काय पुसतां दांताड वेंगाडुनी?" हें केशवसुतांच्या "आम्ही कोण?" ह्या कवितेचें विडंबन आहे. हीं दोन्ही विडंबन-पद्यें 'केशव-कुमारांचीं' आहेत.

वाक्प्रचार

४. भाषेंत विशिष्ट शब्द ठराविक शब्दांच्याच साहचर्यानें ठराविक रूपांत व ठराविकच क्रमानें आले पाहिजेत; अशी रूढि किंवा प्रचार आढळतो; त्याला "**वाक्प्रचार**" असें म्हणतात. भाषागौरवार्थ त्यांचीही जरूरी असते; त्यांविरुद्ध भाषण किंवा लेखन झाल्यास, तें शिष्टमान्य समजत नाहींत. उदा०-(१) घबाड म्हणजे मोठें; यावरून घबाड मुहूर्त, घबाड वशिला, हे शब्दप्रयोग चालतात; पण घबाड शरीर, घबाड अंमलदार, असले शब्दप्रयोग चालत नाहींत. (२) "चोराच्या उलट्या बोंबा" याऐवजीं "उलट्या चोराच्या बोंबा" हा शब्दप्रयोग ग्राह्य मानीत नाहींत. तसेंच (३) 'पायांत जोडा घालणें' व (४) 'डोक्यांत

पागोटें घालणें' हे शब्द-प्रयोग वस्तुस्थितीच्या अगदीं विरुद्ध असूनही, ते आपण खुशाल ग्राह्य समजतों. हे **वाक्प्रचार** होत.

म्हण

५. वारंवार म्हटली गेलेली जी शब्द-संहति ती " **म्हण** " होय. **म्हण** हीही एक प्रकारें वाक्प्रचारच होय; म्हणींत पुष्कळ दिवसांचा एकादा अनुभव किंवा ज्ञान साठविलेलें असतें आणि बरेच वेळां यमक-बद्धतेमुळें तिला चटकदारपणा आलेला असतो. उदा०—(१) कर नाहीं, त्याला डर नाहीं (२) करावें तसें भरावें (३) असतील शितें, तर मिळतील भुतें (४) कधीं तुपाशीं, कधीं उपाशीं (५) आपला हात जगन्नाथ (६) अपापाचा माल गपापा (७) भीड भिकेची बहीण (८) पुराणांतलीं वांगीं पुराणांत, इ०.

कांहीं काव्यदोष

काव्याचे गुण कळल्यानंतर प्रौढ अभ्यासकांस त्यांतील ढोबळ दोषही कळणें अवश्य आहे. **व्याकरण-दोष, शब्द-दोष** व **छन्दोदोष** असे तीन प्रकारचे दोष केव्हां केव्हां आढळून येतात. व्याकरण-दोषालाच **'च्युत-संस्कृति'** असें म्हणतात.

(१) च्युत-संस्कृति

क

१. **श्रिकृष्ण** वेणु वाजवी । विधी **भुगोळ** गाजवी २. रामाची बहु **अप्रिती** मजवरी होईल गे सर्वथा ३. हलवील **विराची** काया.	येथें अप्रयुक्त ऱ्हस्व-दीर्घत्व हा दोष आहे

ख.

१. दिलें बापें **भावें** त्यजुनि वरवे ते क्षितिपती	भाऊ याची अप्रयुक्त तृ०
१. **कोशागारमधूनि** फार कनका सांगोनियां काढवी	सामान्यरूपाचा अभाव.
१. नगां त्यागुनि वैराग्य तुवां **घेलें** (घेतलें)	अप्रयुक्त क्रियापदरूप
१. **त्वां प्रल्हाद-ध्रुवादि** स्वहित कथुनियां नारदा, धन्य **केला** (लें)	प्रयोग-शैथिल्य

१. धूलिनें धुंद **दिक् चारी** (दिक् एकवचन, चारी अने० व०)	वचन—दोष

१. हे वारितां **ध्वनि** उठे **कर-कंकणाची** २. सख्या रे **जीवघेणी** हा सरायाचा कधीं **खेळ** ?	लिंग—दोष

ग.

१. जया कंदनीं **तोषलाऽनंग-दाहो** (तोषला + अनंग) २. **मगैश्वर्या** हानी सहजचि घडे भानुसदनीं (मग+ऐश्वर्या) ३. सौदागरांनीं **धरिलाऽधमासी** (धरिला+अधमासी)	अपसंधि

१. कवळित **पयधारा** अंजुळीनें वरोनी (पयोधारा हवें) २. अर्पूनि चित्तें **जग-जीवनांत** (जगज्जीवन हवें) ३. शक्तिरूपें जगन्माता वर्तते **जगदांतरीं** (जगदंतरीं हवें) ४. पतीत-पावन **जगदोद्धारक** नाम तुझें राया (जगदुद्धारक)	नियमाविरुद्ध संधि

१. ध्याती **रमा-अब्जभवादि** ज्यातें २. **स्व-अनुरूप** परस्पर दंपती ३. **लोचन-आनन-अंबुज-कानन-अंबु-रुहें** सकळें विमळें ४. वदे ऐसें ठेवी हरि **जननि-अंकीं** अणि निघे	विसंधि

घ.

१. नको रे मना या जिवा **कर्म-बेडी** (सं० व य०) २. नसे साधिला युक्तिचा **यत्न-किल्ला** (सं० व य०) ३. वनातेंही केलें श्रम न गणुनी **स्वात्म-घरसें** (सं० व म०) ४. व्योमासि चुंबित असे **द्विज-होम-धूर** (सं० व म०)	अप्रयुक्त समास

(२) शब्द-दोष

च.

१. वीर **गच्छले** सैन्य घेउनी (सं० शब्दाला म० प्रत्यय) २. म्हणे पार्थ आतां करूं **फैसला** हो (मध्येंच अरबी शब्द) ३. हळुच मग दटावी ते **दरोगीण** त्यासी (”) ४. प्रभुसम पूज्य मला तो म्हणतां ‘ तुभ्यं नमो रमाजाने ’ । ५. न केला मुळीं **संग्रहो** सद्गुणांचा । अतां भोगितों मी **विपाकू** तयाचा (त्रि० कों० ओक०)	भलत्याच ठिकाणीं अप्रयुक्त यवनी, संस्कृत व मराठी शब्दयोजना

छ.

१. जरठसा शिशिर तो ध्रुव-पदीं **वि**-रतला २. सख्या वाचका, गीत कवींचें ऐकुनियां **निज**-कानीं ३. नव-शिशूवरिल या जननिची **सु**-ममता ४. बस तुं **मौनपणें** अथवा **उगा** (वामन)	निष्कारण अधिक शब्द

ज.

१. तत्रापि जे प्रिय बहू स्व-वधूं**चि** माजी ते स्थापणें तरु तिच्या सदना**चि**माजी (वामन) २. हें न म्हणे कृपाळू प्राण **पै** गा (ज्ञाने०)	निरर्थक पाद-पूरणार्थक शब्द

झ.

१. कटकीं होते वाजी, वारण जे काय बहु मदें उतले। ते त्यापुढें न तगले, **हगले** तात्काळ गर्जतां **मुतले** ॥ २. बोल बोलतां सोपें वाटे। करणी करितां **टीर** फाटे (तुका०)	अश्लील शब्द-योजना

ञ.

'त'-वर्गान्त्योपान्त्यां करुनि उलटे लाहिभर दे [न व ध यांच्या उलट म्हणजे 'धन' दे हा अर्थ]	क्लिष्टत्व

ट.

१. म्हणे हंस क्षोणी-पतिस **तुज** कोणी **सम** नसे (दूरान्वय) २. असे हे गोसावी **रहित** समजा **राम-भजना** ३. लंगोटी **भर वीत** रुंद मळक्या चिंध्या शिरीं बांधुनी ४. **मुळें या**, अखिल जीवांना, नवीशी चेतना येई ५. जादूनेंच तुझ्या बा रे। **वन नंदन** बनलें सारें	शब्दानुक्रम उलट

ठ.

१. **गाढव** श्रृंगारिलें कोडें। कांहीं केल्या नव्हे घोडें त्याचें **भुंकणें** न राहे। स्वभावासी करिल काये? ॥ २. घंटा जड घण घेणं। वाजताती मण मण। **मक्षिकांचा खण खण**। मध्यें जेव्हां धांवला।	अयोग्य वाक्प्रचार

ड.

१. **भयाण** अन् **भेसूर** श्वापदें क्रूर तियेच्या उरीं २. **मुकुल-कलिके**परि गाल ते फुगीर	पुनरुक्ति

(३) छन्दो-दोष

अ.

१. तळ्तें **रक्त-प्रवाह** वाहवुनियां भूमीवरी स्थापिलीं
२. **निराश-प्रद** निष्फला तुज कशास आशा जरी ?
३. बळकट **पिंजराही** तूज नाहीं बसाया
४. होती तामस जी वदे '**गुंफुनि** मी, घालीन वेणी शिरीं' ।

} लघु-गुरु याकडे दुर्लक्ष

आ.

१. उत्कर्षें स्वामि-निष्ठा होती **सा**,चार ती
२. ठेविलें **दा**,रीं न जों **पा**,ऊल तूझ्या मंजुळे
३. प्रभूनें म्हणे हे पहा आंग; **लीला**—
वती मीं वरावें मला चांगलीला ॥

} यति-भंग

इ.

१. नाम-प्रतापहि यथा-मति याच **रीती** ।
सीमा न पावति तथापि मुनींद्र **गाती** ॥
२. स्वप्नमय **चित्रा** । अर्पीन मनोहर **कविता** ॥
३. नमस्कार तुज **पूर्णत्वा** । हात जोडितें तुला **अतां**

} यमक-दोष

४. पद्में प्रफुल्ल करितो सविता स्वयें **हा** ।
रात्रीं विकास कुमुदांप्रति फार दे **हा** ॥
५. शुक भवानिधि तरले, परि योगालाबू **धरूनियां पोटीं** ।
एकोबाही तरले, भव-प्रस्तर दृढ **धरूनियां पोटीं** ॥

} एकार्थकच शब्दांमुळें यमक-दोष

ई.

त्याचा हेतु पुरे अशीस अपुरें आयुष्य जेणें घडे ।
दोघां एक जडे कळा न विघडे ऐसें करूं रोकडें ॥
पाहूं गंधर्व आतां जगविति वनिता दाउनी विक्रमाशी ।
केवीं आम्हांपुढें ते सकळहि निरखूं आजि शौर्य-क्रमासी ॥

[येथें पहिले दोन चरण शार्दूल-विक्रीडित वृत्तांत व पुढील दोन चरण स्रग्धरा वृत्तांत आहेत. यास **वृत्त-दोष** म्हणतां येईल; हा श्लोक वामनाचा आहे.]

———

छन्दःशास्त्र

प्रास्ताविक

(१) मनोरंजक व कल्पनारम्य अशा प्रकारची जी वाक्यरचना असते, तिला **काव्य** असें म्हणतात, हें मागील प्रकरणांत आलेंच आहे. गद्यांतही अशा प्रकारची रचना असूं शकते व पद्यांतही असूं शकते. पद्यांतील रचनेंत पाद म्हणजे चरण असतात, गद्यांत ते नसतात, एवढाच फरक. पद्याची रचना ज्या ठरांविक नियमांनीं होते, त्यांसंबंधानें आतां येथें विचार करावयाचा आहे.

(२) कोणत्या पद्यामध्यें कोणत्या प्रकारचें नियमन आहे, हें समजण्यासाठीं ऱ्हस्व-दीर्घादिकांची नीट समजूत पाहिजे. **परशुरामतात्या गोडबोले** यांचें वृत्तदर्पणांतलि लघु-गुरु-संबंधाचें खालील पद्य प्रसिद्धच आहे.

ऱ्हस्व स्वरातें लघु बोलताती। दीर्घ स्वरातें गुरु नाम देती॥
पुढें अनुस्वार विसर्ग येतो। संयोग ऱ्हस्वास गुरुत्व देतो॥

वदन, नमन, यांतील सर्व अक्षरें **लघु** आहेत; काका, मामा, यांतील **गुरु** आहेत; सुंदर, चिंता, घंटा, धंदा, अंगण, उंट, उंबर, इंदिरा, यांतील अनुस्वारा-पूर्वीचीं अक्षरें ऱ्हस्व असलीं तरी **गुरु** आहेत; विद्या, बुद्धि, गर्व, शिक्षा, सत्य, यांतील जोडाक्षरापूर्वींचीं अक्षरें **गुरु** आहेत; तसेंच दुःख, निःसंदेह, निःपात, प्रातःस्नान, यांतील विसर्गापूर्वींचीं अक्षरें ऱ्हस्व असलीं तरी **गुरु** आहेत. ए, ऐ, ओ, औ, हे स्वर व हे स्वर असलेलीं अक्षरें नेहमींच **गुरु** असतात.

१. अपवाद—अनुस्वार, व जोडाक्षर यांपूर्वींच्या अक्षरांवर उच्चार-णांत जोर असतो त्यावेळींच तीं **गुरु** असतात; जोर नसल्यास त्यांस गुरुत्व येत नाहीं. उदा०—" **जं**व चाले मोठा धंदा, **तं**व बहि**ण** म्हणे दादा " येथें 'ज,' 'त,' यांवर अनुस्वार; व 'ण'च्यापुढें जोडाक्षर असूनही त्या अक्षरांवर उच्चारण्यांत जोर नसल्यामुळें तीं **गुरु** नाहींत.

२. अपवाद—केव्हां केव्हां कवि पद्याच्या जुळणीसाठीं ऱ्हस्व अक्षराचें उच्चारण लांबट करितात, तेव्हां त्यास **गुरु** अक्षर व दीर्घ अक्षराचें उच्चारण

आंखूड करितात, तेव्हां त्यास **लघु** अक्षर म्हणावयाचें. उदा० " मनीं धरिलेसें रूप अमं**गळ** " येथें शेवटचीं ' गळ ' हीं अक्षरें उच्चारण्यांत लांबट असल्यामुळें तीं **गुरु** आहेत; तसेंच " **गे**लें तुझ्यावर जडून **रा**मा मन० " यांत '**गे**' व '**रा**' हीं अक्षरें मूळचीं दीर्घ असलीं, तरी उच्चारणांत तीं आंखूड केल्यामुळें **लघु** आहेत.

(३) र्‍हस्व अक्षराच्या उच्चारणास जो वेळ लागतो त्यास **मात्रा** म्हणतात. लघु अक्षराची एक मात्रा व गुरु अक्षराच्या दोन मात्रा.

(४) लघु-गुरु-भेदानुसार पद्याचें मापन करण्यासाठीं तीन तीन अक्षरांचा किंवा चार चार मात्रांचा एकेक गट ठरविला आहे, त्यास "**गण**" म्हणतात. **अक्षरगण** व **मात्रागण** असे त्यांत दोन प्रकार आहेत. **अक्षरगण** खालीलप्रमाणें **आठ** आहेत, हें सर्वांस माहीतच आहे.

य यमाचा, न नमन, त ताराप, र राधिका ।
म मानावा, स समरा, ज जनास, भ भास्कर ॥ (प० गो०)

मात्रागण खालीलप्रमाणें **पांच** आहेत—

द्विगुरु म-गण, ललग स-गण,
लगल ज-गण, गलल भ-गण, मनिं आणा ।
चारहि लघु तोचि न-गण,
ऐसे हे पांच गण जाणा ॥ (प० गो०)

(५) पद्यांत चरणाच्या शेवटीं थांबावें लागतें; मोठ्या वृत्तांत मध्यंतरींही थांबावें लागतें; त्या ठिकाणास **विराम** किंवा **यति** म्हणतात. (यति = यम् + ति, हा मूळ स्त्रीलिंगी शब्द आहे; पण तो पुल्लिंगीच रूढ झाला आहे). उदा०—"कारंजें हें, छान आहे मजेचें । पाणी चाले ‖, शोभती बाग साचे " या शालिनी-वृत्तांत चौथ्या व सातव्या अक्षरापुढें थांबावें लागतें; म्हणून तेथें **यति** आहे.

टीप—यति असेल तेथें होतां होईतों पूर्ण शब्द होण्यास हवा; निदान शब्दाचे दोन सार्थ विभाग पडतील असें हवें; तसें नसल्यास **यति-भंग** हा दोष होतो. उदा०—" होउं दे का,रागृहाच्या, भिंतिची उं,ची किती " येथें '**का**' व '**उं**' ह्या अक्षरांचे ठिकाणीं **यति-भंग** झाला आहे.

(६) मराठींतील पद्यरचनेंत जवळ जवळच्या दोन दोन चरणांच्या शेवटचीं एक वा अनेक अक्षरें क्रमानें सारखींच असतात; त्यास "**यमक**" असें म्हणतात. (पद्यलक्षणें ठरवितांना यमक कोठें असतें, त्याचीही जरूरी लागते). उदा०—

वनीं देखतां मेघ-नीळास मोर।
प्रमोदें करी नृत्य-लीला समोर ॥
तयासारखे नाचती तोक सारे ।
खुणावूनि अन्योन्य कीं तो कसा रे ? ॥

टीप—यमकाक्षरांपूर्वींचे स्वरही एकच असतील असें यमक असावें. धीट-वीट, चांग-सांग, थोर-मोर; परंतु धीट-नेट, थोर-कीर, असें नसावें. उ०-"वसती ज्या ठायीं दीनार्त **पतित** । विराजती **तेथ**, चरण तुझे "

(७) मराठी पद्य-रचनेंत **अक्षर-वृत्तें**, व **मात्रा-वृत्तें**, असे दोन प्रकार पडतात. ज्यांतील प्रत्येक चरणांतील अक्षरें सारखीं असून, त्यांतील लघु गुरु-क्रमही सारखाच असतो, त्यांस **अक्षर-वृत्तें** म्हणतात; (हीं बहुतेक संस्कृतांतून आलेलीं आहेत; ह्यांस **श्लोक-वृत्तें**ही म्हणतात). ज्यांत अक्षरें ठराविक नसून, मात्रा मात्र ठराविकच असतात, त्यांस **मात्रा-वृत्तें** किंवा **जाति-वृत्तें** असें म्हणतात. मराठींतील **पदें** हीं **जातिवृत्तेंच** होत.

अक्षर-वृत्तें

संस्कृतांत एका अक्षरापासून सव्वीस अक्षरांपर्यंतचीं **अक्षर-वृत्तें** आहेत. (**श्री**–एकाक्षरी; **स्त्री**, **मही**, द्व्यक्षरी; **पांचाल**, **मृगेंद्र**, त्र्यक्षरी; इ०). हीं वृत्तें काव्योपयोगी होत नाहींत; म्हणून आठ अक्षरांपासूनचीं मराठींत नेहमीं येणारीं अक्षर-वृत्तें व त्यांचीं लक्षणें येथें दिलीं आहेत. (लक्षणांत अक्षरें, गण, यति व लघु-गुरु, यांचा समावेश होतो.)

अक्षर-वृत्तांत **समवृत्तें**, **अर्धसम-वृत्तें** व **विषम-वृत्तें** असे तीन प्रकार आढळतात. ज्याच्या चाऱ्ही चरणांचीं अक्षरें व लघु-गुरु-क्रम समान तें **सम-वृत्त**; ज्याचे १।३ व २।४ हे चरण समान तें **अर्ध-सम-वृत्त** व ज्याचे चाऱ्ही चरण भिन्नाक्षरांचे तें **विषम-वृत्त**; (मराठींत विषम-वृत्तें नाहींत).

सम-वृत्तें

१. अनुष्टुप् (अक्षरें ८; य० पा०)

ह्यास गणांचा नियम नाहीं.

तमालपिष्टनीलांनीं । मेघांनीं नभ लिंपिलें ॥
संसक्तशीत-सुरभि । वातांनीं उपवीजिलें ॥

२. विद्युन्माला (अक्षरें ८; य० पा०)

गण-म, म व शेवटीं गुरु, गुरु.

मेघाली का ही आभाळीं । मृत्युच्छाया किंवा काळी ? ॥
का हा श्याम स्रष्टा आला ? । कंठीं ज्याच्या विद्युन्माला ॥

३. चंपकमाला (अक्षरें १०; यति ५, ५)

गण-भ, म, स, व शेवटीं गुरु.

गांजिति मातें, षड्रिपु भारी । सत्वर त्यातें, ईश निवारी ॥
पाहिं दयाळा, प्रेम-कटाक्षीं । दीन असें मी तूं मज रक्षीं ॥

४. कामदा (अक्षरें १०; यति ५, ५)

गण-र, य, ज व शेवटीं गुरु.

घोर हा नको, फार कष्टलों । स्वा हितास मी, व्यर्थ गुंतलों ॥
वारिं शीघ्र सं,सारयातना । हे दयानिधे, श्रीगजानना ॥ (प० ता०)

५. शुद्धकामदा (अक्षरें ११; यति ६, ५)

गण-न, र, र व शेवटीं लघु, गुरु

धरूं नका तुम्ही, आडवाट ती ।
करिल नाश कीं, खचित ही मती ॥
विनवितों तुम्हां, जाणतां तरी ।
सुजनता वसो, स्वात्म-मंदिरीं ॥

[कामदा वृत्ताच्या पाहिल्या गुरु अक्षराऐवजीं दोन लघु अक्षरें आल्यानें, हें वृत्त होतें.]

६. इंद्रवज्रा (अक्षरें ११; य० पा०)

गण–त, त, ज व शेवटीं **गुरु, गुरु.**

हे तों गुरू पापतरू म्हणावे । अंधासवें अंध तसे गणावे ॥
ते प्रीति रामीं गुरु तोच साच । श्रुत्यर्थ इत्यर्थ असे असाच (वामन)

७. उपेंद्रवज्रा (अक्षरें ११; य० पा०)

गण–ज, त, ज व शेवटीं **गुरु, गुरु.**

तया वनीं एक तडाग तोयें । तुडुंबलें तामरसानपायें ॥
निरंतरामंद मरंद वाहे । तपांतही यास्तव रिक्त नोहे ॥ (र० पं०)

[इंद्रवज्रेंत चरणाचें प्रथमाक्षर गुरु असतें व उपेंद्रवज्रेंत लघु असतें, एवढाच त्या दोहोंत फरक आहे.]

८. शालिनी (अक्षरें ११; यति ४, ७)

गण–म, त, त व शेवटीं **गुरु, गुरु**

कारंजें हें, छान आहे समोर । पाणी चाले, शोभती बाग फार
त्याच्या मध्यें, चक्र आहे मजेचें । पाणी तेथें, नागमोडींत नाचे

९. रथोद्धता (अक्षरें ११; य० पा०)

गण–र, न, र व शेवटीं **लघु, गुरु.**

मोकळा करुनि कंठ तेधवां । आठवूनि मनिं जानकी-धवा ॥
ते रडे, भरतही तसा रडे । जोंवरी नयन होति कोरडे ॥ (वामन)

१०. स्वागता (अक्षरें ११; य० पा०)

गण–र, न, भ व शेवटीं **गुरु, गुरु.**

एक ते सदय लेकुरवाळी । पोळतां शिशु तया कुरवाळी ॥
धावते हृदयिं त्यास धरोनी । जाय तो तडफडोनि मरोनी ॥

११. मौक्तिकमाला (११; यति ५, ६)

गण–भ, त, न व शेवटीं **गुरु, गुरु.**

श्रीपति-पादां,बुज-नमनाला । आवड वाटे, बहुत मनाला ॥
यास्तव गाती, बुध-जन त्यातें । आवडि कां ती, मग नच मातें ?

१२. भुजंगप्रयात (अक्षरें १२; यति ६,६)

गण–य, य, य, य.

म्हणे तोंड दे हें, मला गोड खाया।
म्हणे नाक दे चां,गला वास घ्याया॥
मऊ चांगलें व,स्त्र हें अंग मागे।
स्वतांच्या हिता मं,डळी नित्य जागे॥ (ओक)

१३. द्रुतविलम्बित (अक्षरें १२; य० पा०)

गण–न, भ, भ, र.

असुनि काय जिणें जगतीवरी। मनुज जो नच देश-हिता करी
फुकट अन्नचि खाउनि वाढतो। फुकट भार धरेवर घालतो

१४. वंशस्थ (अक्षरें १२; य० पा०)

गण–ज, त, ज, र.

लतेतळीं रुंद-निरुंद कालवे। गळोनि तेथें मकरंद कालवे॥
परागही सांद्र तयांत रंगती। फुलासवें भृंग-तती तरंगती॥

१५. इंद्रवंशा (अक्षरें १२; य० पा०)

गण–त, त, ज, र.

जेव्हांहि भाग्य-क्षय-दुर्दशा नरा।
येते अशी काळकृता सुदुर्धरा॥
घेतात मित्रेंहि अमित्रता तदा।
कंटाळती लोकहि रक्त जे सदा॥ (पर० गो०)

[वंशस्थांत प्रथमाक्षर लघु; इंद्रवंशेंत प्रथमाक्षर गुरु; एवढाच फरक.]

१६. प्रहर्षिणी (अक्षरें १३; यति ३, १०)

गण–म, न, ज, र व शेवटीं गुरु.

गंगोत्री,वरुनि अशी वहात धन्या।
हे आल्या,वरि पुढती हिमाद्रि–कन्या॥
बाजूला, खडक असोनि उंच भारी।
वाहे त्यां,मधुनि तिचें विशुद्ध वारी॥ (चिं० पेठकर)

१७. वसंततिलका (अक्षरें १४; य० पा०)

गण–त, भ, ज, ज व शेवटीं गुरु, गुरु.

ज्यांच्या गुणीं मुदित पंडित सर्व झाले।
गर्वोद्धतांसहि जिहीं मदहीन केलें॥
सर्वत्र ज्यांस जयपत्र मिळेच जाण।
ऐसें अतां लिहिल निःस्पृह लेख कोण ?॥ (लेंभे)

१८. मालिनी (अक्षरें १५; यति ८, ७)

गण–न, न, म, य, य.

तरुवर सुफलांच्या, आगमीं नम्र होती।
जलदहि जल-भारें, खालतीं फार येती॥
सुपुरुष विनयातें, भाग्यशाली धरीती।
उपकृति करित्यांची, जाणिजे हीच रीती॥ (पर० गो०)

१९. चामर (अक्षरें १५; य० पा०)

गण–र, ज, र, ज, र.

अश्व देखतांचि बाळकासि चोज वाटलें।
रुक्म-रत्न-भूषणीं म्हणे कसें सु-शोभलें!
ते क्षणींच देखिली शिरीं सुवर्ण-पत्रिका।
पाहि बाळ वाचुनी बहूत अर्थ नेटका॥ (आनंदतनय)

२०. पंचचामर (अक्षरें १६; य० पा०)

गण–ज, र, ज, र, ज व शेवटीं गुरु.

असें ऋषी वदे मुखें अचिंत तूं वसें सुखें।
कुमार पैल पातला दुरूनि कूश कौतुकें॥
कुशास देखुनी सिता रडोनि आळवी शुरा।
कुमार होय घाबरा पुसे नमूनि सुंदरा॥ (आनंदतनय)

२१. शिखरिणी (अक्षरें १७; यति ६, ११)

गण–य, म, न, स, भ व शेवटीं लघु, गुरु.

कदा नेणो ओढी, शरधिंतुनि काढी शर कदा ।
कदा धन्वी जोडी, वरिवरिहि सोडी तरि कदा ॥
विपक्षाच्या वक्षा,वरि विवर-लक्षास्तव रणीं ।
कळे राजेंद्राची, त्वरित-शरसंधान-करणी ॥ (र० पं०)

२२. पृथ्वी (अक्षरें १७; यति ८, ९)

गण–ज, स, ज, स, य व शेवटीं लघु, गुरु.

तुझ्या बहुत शोधिले, अघ-निधी पदाच्या रजें ।
न तें अनृत वर्णिती, बुध-जनीं सदाचार जे ॥
असे सतत ऐकते, सतत बोलते मीच ते ।
प्रमाण न म्हणों जरी, उचित माझिया नीचते ! (मोरोपंत)

२३. हरिणी (अक्षरें १७; यति ६, ४, ७)

गण–न, स, म, र, स व शेवटीं लघु, गुरु.

गृह-कलह हा, राज्यें लावी, लयास अनेक तीं ।
अहित घडवी, मोटें देशा, असें बुध सांगती ॥
कलह बुडवी, राज्या भाग्या, असा परिणाम हा ।
म्हणुनि कथितों, त्यातें टाका, यशा मिळवा महा ॥ (ओक)

२४. मन्दाक्रान्ता (अक्षरें १७; यति ४, ६, ७)

गण–म, भ, न, त, त व शेवटीं गुरु, गुरु.

मोठ्या खोट्या, छलक कुमती, बोलती दुष्ट वाचा ।
बोभाटा हा, अजवरि जगीं, गाजतो सासवांचा ॥
ऐशा खोट्या, विपरित मिषें, तूं न चित्ता विटाळीं ।
एक्या हातें, कधितरि मुली, वाजते काय टाळी ? ॥(आठल्ये)

२५. शार्दूलविक्रीडित (अक्षरें १९; यति० १२, ७)

गण–म, स, ज, स, त, त व शेवटीं गुरु.

आकाशांत फुलें धरेवर फुलें, वाऱ्यावरीही फुलें ।
माझ्या गेहिं फुलें वनांतहि फुलें, भूगर्भि सारीं फुलें ॥
माझें चित्त भुले सुगंधित भलें, हें विश्व हो जाहलें ।
कोणाला कळलें? किती पसरलें, उद्यान हें शोभलें! ॥ (टिळक)

२६. स्रग्धरा (अक्षरें २१; यति ७, ७, ७)

गण—म, र, भ, न, य, य, य.

मी भक्ताधीन भक्त, प्रिय मज न तसें, आवडे अन्य काय ।
श्री जेथें स्नान वाटे, तदधिक मजला, आपुला धन्य काय ॥
माझी सेवाचि मोक्षा,हुनिहि बहु मला, त्यासि जे अंतराय ।
ध्यानीं होऊं न देती, क्षणहि बहु मला, मान्य ते सन्त-राय॥
(मोरोपंत)

२७. अमृतध्वनि (अक्षरें २२; यति ४, ७, ७, ४)

गण—त, भ, य, ज, स, र, न व शेवटीं गुरु.

झाला सको,प पर जाला मुठा,ळुनि भुजांलागि था,पटि करें ।
घाला द्विजा,वरिच घालावया, यम निघाला स-वे,ग निकरें ॥
पाला सम,र्पित कृपाला म्हणु,नि तव पालाणुनी, निज-हला ।
आला मुनी,जवळि आलापितां,चि जाळिं आलाबुसा, उसळला!
(आनंदतनय)

२८. मंदारमाला (अक्षरें २२; यति ४, ६, ६, ६)

गण–त, त, त, त, त, त, त, व शेवटीं गुरु.

सृष्टी तुला, वाहुनी धन्य मा,ते अशी रूपसं,पन्न तूं निस्तुला ।
तूं कामधे,नू खरी कल्पव,ल्ली सदा लोभला, लोक सारा तुला॥
त्या वैभवा,ला तुझ्या पाहुनी,यां मला स्फूर्ति नृ,त्यार्थ होते जरी
सामर्थ्य ना,मीं तुझ्या आर्यभू ,मी तसें पाहिलें,मी न कोठें तरी
(टिळक)

२९. सुमन्दारमाला (अक्षरें २३)

[मंदारमालेंतच आरंभीं एक लघु अक्षर वाढवून, २३ अक्षरांचें "**सुमन्दारमाला**" वृत्त तयार करण्यांत आलें आहे.]

**मराठी असे आमुची मायबोली जरी आज ती राजभाषा नसे ।
नसे बाह्य ऐश्वर्य या माउलीला यशाची पुढें थोर आशा असे ॥
न मातब्बरी पञ्चखण्डान्तरीं ती जरी मान्यता पावली इङ्ग्रजी ।
भिकारीण आई जहाली म्हणूनी कुशींचा तिच्या तीस कैंवी त्यजी ?॥**

(मा० त्रिं० ५०)

३०. मदिरा (अक्षरें २३; यति ६,६,६,५)

गण सात भ-गण व शेवटीं **गुरु, गुरु**.

**नम्रपणेंच स,भेंत महोन्नत, जे गुण वर्णुनि,यां परक्याचे ।
सांगितल्याविण,दाविति कौशल,सर्व जनांप्रति, जे स्वगुणांचें
स्वार्थ-परार्थहि, साधिति जिंकिति,शान्तिबळें मुख,रत्व खलांचें
सन्त महागुण,-भाजन यापरि, सेवन कोण क,री न तयांचें ?॥**

[मदिरेलाच कोणी **सवाई** असेंही म्हणतात. सवाईचे पहिली सवाई, दुसरी सवाई, तिसरी सवाई, असे प्रकार आहेत.]

१ ली सवाई. मदिरेंतील १५ वें व १६ वें हीं अक्षरें लघु-गुरु असतात; त्यांऐवजीं गुरु-लघु करितात. (अक्षरें २३).

राम रघूत्तम काम रिपुप्रिय लोक-शोक-हर यापरि भावें ।

२ री सवाई. पहिल्या सवाईंत प्रथमाक्षर गुरु असतें, त्याऐवजीं आरंभींच दोन लघु करितात; व शेवटचें अक्षर कमी करितात. (अक्षरें २३).

शिव-हृदयालय कीं सुखदायक निर्जर-नायक-सेव्य पदा ।

३ री सवाई. मदिरेच्या आरंभीं आणखी २ लघु अक्षरें वाढवून, व शेवटचें कमी करून, २४ अक्षरें करितात.

हनुमंत जसा कपि सर्व तसे गिरि चालविती कुळ पर्वतसे ।

[समान अक्षरांच्या वृत्तांच्या चरणांचें मिश्रण करून,केव्हां केव्हां पोटवृत्त तयार करितात, त्यास **उपजातिवृत्त** असें म्हणतात इंद्रवज्रा व उपेंद्रवज्रा, वंशस्थ व इंद्रवंशा, स्वागता व रथोद्धता यांच्या मिश्रणानें अशीं वृत्तें होऊं शकतात.]

अर्धसम–वृत्तें

१. वियोगिनी किंवा वैतालीय (अक्षरें १० व ११)

विषमचरण—अक्षरें १०. **गण–स, स, ज**, व शेवटीं **गुरु.**

समचरण—अक्षरें ११. **गण–स, भ, र** व शेवटीं **लघु, गुरु.**

प्रभु राम सखा निकेतनीं । मजला त्यागुनि जातसे वनीं ॥
गमतें जग शून्य मन्मनीं । धरुं मी प्राण कसे वियोगिनी ? ॥

२. माल्यभारा (अक्षरें ११ व १२)

विषमचरण—अक्षरें ११. **गण–स, स, ज** व **गुरु, गुरु.**

समचरण—अक्षरें १२. **गण–स, भ, र, य.**

नळराज-कथा सुधाचि साजे । दमयंती वर-वर्णिनी विराजे ॥
मिळणी उभयांसि होय जेथें । अधिकारी अधिकानुराग तेथें ॥

मराठी–वृत्तें

मराठीमध्यें ओवी, अभंग, दिंडी व साकी हीं संस्कृतमधून न आलेलीं वृत्तें आहेत; आणि आर्या व तिचे प्रकार हे मात्र संस्कृतांतून आलेले आहेत. पहिल्या चारांपैकीं ओवी व अभंग हीं **अक्षर–वृत्तें** व दिंडी, साकी, आर्या, हीं **मात्रा–वृत्तें** आहेत.

१. ओवी

मराठींत हा पद्य-प्रकार अगदीं जुना महानुभावांच्या वेळेपासूनचा आहे. अगदीं आरंभींची मराठी पद्यरचना ओवी-वृत्तांतच झाली. ज्ञानेश्वरानें तिला अलंकारादिकांनीं नटवून व अर्थानें गौरवून पूर्णतेस आणिलें; म्हणून “ **ओवी ज्ञानेशाची** ” असें म्हणण्याचा प्रघात पडला आहे.

ओवीच्या अक्षरांची संख्या मोरोपंताशिवाय दुसऱ्या कोणीं कडकपणें पाळलेली आढळून येत नाहीं. पहिल्या तीन चरणांत ६ ते १८ अक्षरें व चौथ्या चरणांत ४ ते १२ अक्षरेंहि येतात. ह्या वृत्ताचे एकंदर चार मुख्य प्रकार आढळतात. (१)**ज्ञानेश्वरी ओवी**, (२) **एकनाथी ओवी**, (३) **झोपाळयावरील** स्त्रियांनीं म्हणण्याची **ओवी** व (४) ‘**अंगाई-गीत**’ या प्रकारची **ओवी.** यांविषयीं आतां क्रमानें विवेचन करूं.

ज्ञानेश्वरी ओवी

ह्या ओवींत पहिल्या तीन चरणांत सामान्यतः आठ अक्षरें व शेवटच्या चरणांत चार अक्षरें असतात; (परंतु हा नियम पाळला जात मात्र नाहीं). पहिल्या तीन चरणांचे अंतीं यमक असतें. एकनाथी ओव्यांपेक्षां ही आंखूड असते. उदा०—

(१) जो सर्वां भूतांचे ठायीं । द्वेषातें नेणेचि कांहीं ।
आपपर जया नाहीं । चैतन्या जैसें ॥ (ज्ञानेश्वर)
(२) आतां वंदूं कवीश्वर । जे शब्दसृष्टीचे ईश्वर ।
नातरी हे परमेश्वर । वंदावे ते ॥ (रामदास)

एकनाथी ओवी

ही ओवी अक्षरसंख्येनें ज्ञानेश्वरी ओवीपेक्षां लांबट असते. पहिले तीन चरण व चवथ्याचें अर्ध यांचे शेवटीं यमक असतें. उदा०-

(१)पडतां वानरांचें अनुमोदन । स्वयें पुसे रघुनंदन ।
शिष्ट पाठवावा कोण । तें निवडोन,सांगा मज ॥(एक०)
(२)करीं वीणा घेवोनी ब्रह्मसुत । शिवाजवळी आला अकस्मात ।
म्हणे हे विश्वंभर विश्वनाथ । तुझे भक्त देखिले ॥ (श्रीधर)

झोपाळ्यावरील ओवी

यांत प्रत्येक चरणांत सहा किंवा आठ अक्षरें असे तीन चरण असून, चवथा चरण चार अक्षरांचा असतो. क्वचित् सात अक्षरेंही कांहीं चरणांत असूं शकतात. दुसऱ्या व तिसऱ्या चरणांचे शेवटीं यमक असतें. ह्या प्रकारची शास्त्रशुद्ध रचना प्रथम मोरोपंतानें केली. बारामती-करांच्या मुली-बाळींना झोपाळ्यावर बसून म्हणण्यासाठीं त्यानें सीता-गीत, सावित्री-गीत व रुक्मिणी-गीत ह्या ओव्या करून दिल्या. (षडक्षरी अभंगांप्रमाणें त्या दिसतात, परंतु त्या ओव्याच आहेत —पांगारकर). उदा०—

(१) पहिली माझी ओवी । पहिला माझा नेम
तुळशीखालीं राम । पोथी वाची (लौकिक)
(२) गाई घरा आल्या । घण घण घंटानाद ।
कुणीकडे घालूं साद ? । गोविंदा रे (मायदेव)

(३) यज्ञासाठीं भूमी । नांगरीतां धन्या ।
सांपडली कन्या । सीतादेवी (मोरो०)
(४) संतांपासूनीयां । संतां भय झालें ।
ऐसें कानां आलें । नाहीं कधीं (मोरो०)

‘अंगाई-गीत’ ओवी.

वरच्या ओव्यांतलि चतुरक्षरी ४ था चरण काढून टाकिला म्हणजे ह्या प्रकारची ओवी होते. मात्र तीन चरण झाल्याबरोबर अपूर्ण वाटूं नये म्हणून म्हणण्याची चाल निराळी असते. ती मधुर असल्यामुळें आतां ह्या ओवीचा प्रचार आधुनिक कवींच्या काव्यांत बराच होऊं लागला आहे. उदा०—

बहीण आपल्या भावास निजवितांना म्हणते—

आकाशींच्या अंतराळीं । तारकांना तेज चढे ।
तुझी माझी प्रीती जडे ॥ १ ॥
परसांतल्या फुलांचा । वास कोनाकोनीं खुले ।
तुझा माझा श्वास मिळे ॥ २ ॥
रातकीडे गीत गाती । ‘अंगाई’ फुलांना लागे ।
आतां तूं मी नको जागें ॥ ३ ॥
(अनिल)

२. अभंग

ओवीप्रमाणेंच **अभंग** हा निवळ मराठी पद्य-प्रकार आहे. पुष्कळांनीं अभंग केले आहेत, पण त्या सर्वांत तुकारामाचे अभंग सरस असल्यामुळें “**अभंग-वाणी प्रसिद्ध तुकयाची**” असें म्हणण्याची चाल पडली आहे. अभंगांत द्विचरणी व चतुश्चरणी असे मुख्य दोन प्रकार असून, अक्षर-भेद व यमक-भेद यांमुळें आणखी पुष्कळ उपप्रकार पडले आहेत.

द्विचरणी अभंग.

याच्या पहिल्या प्रकारांत दोन्ही चरणात आठ आठ अक्षरें असून, पहिल्या व दुसऱ्या चरणाचे अंतीं यमक असतें. दुसऱ्या प्रकारांत पहिल्या चरणाचा शेवट व दुसऱ्या चरणाचें चौथें अक्षर (क्वचित् पांचवें) ह्या ठिकाणीं यमक असतें. उदा०—

(१) कई व्हावें जीवन । कई पलंगीं शयन ॥ १ ॥
जैशी जैशी वेळ पडे । तैसें तैसें होणें घडे ॥ २ ॥ (तुका०)

देह जावो अथवा राहो । पांडुरंगीं माझा भावो ॥ १ ॥
चरण न सोडीं सर्वथा । आण तुझी पंढरिनाथा ॥२॥ (नाम०)

(२) ब्रह्मरस घेई काढा । तेणें पीडा, वारेल ॥ १ ॥
पथ्य नाम विठोबाचें । आणिक वाचे, न सेवीं ॥ २ ॥
तेथें पंक्तिभेद नाहीं । मोठें कांहीं, लहान ॥ ३ ॥ (तुका०)

चतुश्चरणी अभंग.

याच्या पहिल्या प्रकारांत पहिले तीन चरण षडक्षरी असून, चौथा चरण चतुरक्षरी असतो; व दुसऱ्या आणि तिसऱ्या चरणांच्या शेवटीं यमक असतें. दुसऱ्या प्रकारांत पहिल्या तीन चरणांत आठ व चौथ्या चरणांत सामान्यतः सात अक्षरें असून, साडेतीन चरणांचे अंतीं यमक असतें. उदा०—

(१) नाहीं संतपण । मिळत हें हाटीं ।
हिंडतां कपाटीं । रानीं, वनीं ॥ १ ॥
न ये मोल देतां । धनाचिया राशी ।
नाहीं तें आकाशीं । पाताळीं तें ॥ २ ॥
तुका म्हणे आहे । आपुल्या तें अंगीं ।
गवसेना जगीं । दुजे ठायीं ॥ ३ ॥ (तुकाराम)

(२) मन करारे प्रसन्न । सर्व सिद्धींचें कारण ।
मोक्ष अथवा बंधन । सुख-समाधान, इच्छा ते ॥ १ ॥
मनें प्रतिमा स्थापिली । मनें मना पूजा केली ।
मनें इच्छा पुरविली । मन माउली सकळांची ॥२॥ (तुका०)

ओवी व अभंग यांतील विशेष

ओवी व **अभंग** ह्यांचें सामान्य स्वरूप एकच आहे. म्हणजे बहुतेक चतुश्चरणी ओव्या व अभंग ह्यांतील पहिल्या तीन चरणांत ६ किंवा ८ अक्षरें असावयाचीं आणि चौथ्या चरणांत सामान्यतः चार अक्षरें असावयाचीं. परंतु ओवीचे बाबतींत हा निर्बन्ध बहुतेक झुगारून दिल्यासारखाच आढळून येतो. एकनाथांनीं तर ओवीला अक्षरांचे बाबतींत खूपच ऐसपैस केली आहे. अभंगांत मात्र अक्षरांचें नियमन ओवीपेक्षां ज्यास्त पाळलेलें आढळतें; तरी शैथिल्यही कमी नाहीं; हें अक्षरांसंबंधीं झालें.

सहा किंवा आठ अक्षरी चतुश्चरणी ओव्या व अभंग यांत यमकदृष्टयाही साम्य आढळतें; परंतु अभंग व ओवी ह्यांच्या म्हणण्याच्या चालींत मात्र फरक आहे. तसेंच अभंग विशेषतः पुरुषांच्या तोंडीं किंवा भजनाच्या वेळीं म्हटले जातात; व मोरोपंती 'सीतागीता'सारख्या ओव्या विशेषतः बायकांच्या तोंडीं व पुष्कळदां झोपाळ्यावर बसून म्हटल्या जातात. अर्थाच्या दृष्टीनें ओवी एक प्रकारें स्वतंत्र असते, तर एका संपूर्ण अभंगांत एकादें तत्त्व सांगितलेलें असतें;हा मोठा फरक आहे. शिवाय ओव्या सबंध प्रकरण संपेपर्यंत त्यांत हव्या तेवढ्या येऊं शकतात व त्यांचा अर्थदृष्टया मागल्यांचा पुढल्याशीं संबंध अव्याहत साखळीप्रमाणें जुळलेला असतो. अभंगांत प्रत्येक वेळीं भिन्नतत्त्वप्रतिपादन असल्यानें, त्यांमध्यें एकाचा दुसऱ्याशीं अर्थ-दृष्टया फारसा संबंध नसतो; व म्हणून एक अभंग व दुसरा अभंग ह्यांत विराम घ्यावा लागतो.

३. घनाक्षरी

ओवी व घनाक्षरी यांत वस्तुतः फरक नाहीं. चार ओव्यांचा एकत्र समुच्चय म्हणजे घनाक्षरी. एक ओवी म्हणजे घनाक्षरीचा एक चरण आणि तसल्या चरणांचे अंतीं मात्र एकच यमक पाहिजे. उदा०—

अहो कैकेयी हें काय। केलें तुवां हाय हाय।
न म्हणवे तुज माय। जन्मोजन्मीं वैरिणी ॥ १ ॥
सर्वजगदभिराम । वना धाडिला तो राम।
केलें विख्यात कुनाम। कीं हे पतिमारिणी ॥ २ ॥
तुझ्या वधें न अधर्म। तुज मारावें हा धर्म।
परी निंदील हें कर्म। राम पापकारिणी ॥ ३ ॥
नाहीं तरी प्राण आज्य। तुझे घालोनियां प्राज्य।
जाळोनियां सामराज्य। दाखवितों करणी ॥ ४ ॥

(वामन)

४. दिंडी (मात्रा १९; यति ९, व १०)

हें मराठींतील मात्रावृत्त आहे. हिला चार चरण असून, प्रत्येक चरणांत १९ मात्रा असतात. जवळजवळच्या दोन चरणांत किंवा चाऱ्ही चरणांत यमक असतें. प्रत्येक चरणाच्या ९ व्या मात्रेवर यति असतो; ह्यामुळें ९ व १० मात्रांचे

असे दोन भाग एकेका चरणांत पडतात. याचा समावेश षण्मात्रिक जातिवृत्तांत असून (३।६।६।४) असे मात्रांचे गट पडतील. उदा०—

कथा बोलूं हे, मधुर-सुधा-धारा।
होय शृंगारा, करुण-रसा थारा॥
निषध-राजा नळ, नामधेय होता।
वीरसेनाचा, तनय महा-होता॥ (रघु० पं०)

५. साकी (मात्रा २८; १६ व १२)

हेंही षण्मात्रिक मराठी मात्रावृत्त असून, त्याला दोन अर्धें किंवा चरण असतात; आणि प्रत्येक अर्धांत २८ मात्रा असतात. १६ व्या मात्रेपुढें यति असतो. यांत ४ मात्रांचा एकेक गण याप्रमाणें ७ गण स्वतंत्रपणें मोजतां आले पाहिजेत. उदा०—

हरिचा सखा सुदामा ब्राह्मण, निःस्पृह आत्म-ज्ञानी।
होता गृहीं यदृच्छा-लाभें, परम सुखातें मानी॥ (मोरोपंत)

आर्या

मोरोपंतानें **आर्या** म्हणजे **गीति** हिचा पुष्कळच प्रसार मराठींत केला. मूळांत आर्या व गीति यांत फरक आहे; परंतु गीतीलाच 'आर्या' असें म्हणूं लागले. याचा षण्मात्रिक जातिवृत्तांत समावेश होईल.

६. आर्या (मात्रा विषमचरणीं १२ व समचरणीं १८, १५)

ती तातास म्हणे कच, गुरुभक्त साधु कुलीन कार्यकर॥
परि त्यासि सोडिलें जळ, जळ सोडूं मजहि आर्यकर॥

७. गीति (मात्रा विषमचरणीं १२ व समचरणीं १८)

शल्य म्हणे राधेया, जेव्हां तुझिया स्मरोनि कर्मातें॥
अर्जुन तीव्र शरांनीं, समरीं भेदील सर्व मर्मातें॥ (मोरो०)

———

मात्रा–वृत्तें (जाति–वृत्तें)

मराठींत ज्यांना आपण सामान्यतः '**पदें**' असें म्हणतों, त्यांचा मात्रावृत्तांत किंवा जातिवृत्तांमध्यें समावेश होतो. गाण्याच्या हरतऱ्हेच्या चालींवर व तालावर त्यांची रचना असल्यामुळें, पदें असंख्य प्रकारचीं होऊं शकतील. एकनाथाच्या

वेळेपासून मराठींत ही पद-रचना झालेली आढळते; परन्तु त्यांचें वर्गीकरण करून त्यांना शास्त्रांत स्थल देण्याचें कार्य आतांपर्यंत होऊं शकलें नाहीं; ती वेळ आतां आलेली आहे. कीर्तनांतून, नाटकांतून, प्रख्यात गवयांच्या तोंडून किंवा सुप्रसिद्ध आधुनिक कवि-गायकांच्या मुखांतून, हजारों लोक प्रत्यहीं जीं पदें ऐकून तल्लीन होऊन जातात, त्या पदांसंबंधीं ग्रंथांत कांहीं शास्त्रशुद्ध योजना हवीच; किंबहुना मराठी वाङ्मय अनेक अंगांनीं संपन्न होत असतां ह्याच बाबतींत वैगुण्य राहणें इष्ट नाहीं; प्रो० **माधवराव पटवर्धन** ह्यांनीं '**छन्दोरचने**'त ह्यासंबंधाचा बराच शास्त्रशुद्ध विचार केला आहे, त्यास अनुसरून येथें सोप्या भाषेंत आवश्यक तेवढें विवेचन केलें आहे.

मात्रा-वृत्तांत किंवा '**जाति-वृत्तां**'त फक्त '**पदां**'चाच समावेश होतो असें नाहीं; तर निरनिराळ्या रसांकरितां व प्रसंगांकरितां जी पद्य-रचना केलेली असते, तिचाही त्यांत समावेश होतो. म्हणजे वर्णनात्मक गोष्टींकरितां **कटावांचा** व उपदेशात्मक गोष्टींकरितां **फटके** यांचा विशेष उपयोग होतो; वीररसात्मक गोष्टींकरितां **पोवाडे** रचिले जातात, **लावण्या** विशेषतः शृंगाररसपोषक असतात; तरी त्यांच्या आकर्षक चालींमुळें भक्तिरसप्रधानही सुन्दर लावण्या झालेल्या आहेत; **भूपाळ्या** ह्या वस्तुतः ' भूपाळी ' ह्या रागांत म्हणण्याचें पद्य होय; **अंगाई-गीतें**, **पाळणे**, इ० स्त्रियांनीं म्हणावयाचीं गीतें आहेत; **आरत्या** विशिष्ट उत्सव-प्रसंगीं म्हणण्यांत येतात; निरनिराळ्या जातींच्या लोकांचीं निरनिराळ्या प्रकारचीं व निरनिराळ्या ढंगांचीं द्योतक अशीं पद्यें आहेत; ह्यांपैकीं फक्त नागर-जनांच्याच नित्य गायनांत येणाऱ्या प्रमुख प्रकारांसंबंधीं येथें दिग्दर्शन केलें आहे.

अक्षर-वृत्तामध्यें ज्याप्रमाणें सम-वृत्तें, अर्धसम-वृत्तें व विषम-वृत्तें असे प्रकार आहेत, त्याचप्रमाणें जाति-वृत्तांमध्येंही एकाच मात्रावलींचीं युग्मकें, कांहीं भाग एका मात्रावलींचा व कांहीं भाग निराळ्या मात्रावलींचा अशीं युग्मकें, व भिन्न भिन्न मात्रावलींचीं युग्मकें, असे प्रकार आहेत. तसेंच ह्यांपैकीं कांहींत ध्रुवपद व अंतरा असतो, कांहींत ह्या गोष्टी नसतात, इ० प्रकार आहेत. ह्यांचा अनुक्रम खालीलप्रमाणें—

प्रथम एक किंवा दोन चरणांचें ध्रुवपद, नंतर त्याच मात्रावलींचीं कांहीं युग्मकें, नंतर चाल बदलून म्हणावयाचे तीन, चार किंवा त्यांपेक्षां अधिक

ओळींचे अंतरे, आणि शेवटीं एक किंवा दोन चरणांनीं कडव्याचा शेवट असतो. **अंतरे** खालील प्रकारचे आढळतात. पुढील विषयाच्या नीट समजुतीसाठीं ते येथें स्वतंत्रपणें देतों.

१. **पद्म** किंवा **मनोरम** (मात्रा ८). [टिळकांच्या ' कवीची विनवणी ' यांतल्याप्रमाणें]

हीं निःश्वसितें
कोण सोडितें ?
मम हृदयीं तें ।

२. **प्रविसूर्यकान्त** किंवा **चन्द्रकला** (मात्रा १३). [माधवानुजांच्या कृष्णा-कोयना-संगम ' यांतल्याप्रमाणें]

किति विशाल तट हा अहा ।
प्रिय सखे, उभी तूं रहा ।
क्षण येथिल शोभा पहा ।

३. **शारदा** (मात्रा ५ व ८ =१३).

मावळे,
जयांनीं दिले,
आपले गळे,
देश-रक्षणीं ।

४. **बालानंद** (मात्रा १४). [ह० ना० आपटे यांच्या 'असारजीवित केवळ माया०' यांतल्याप्रमाणें]

मुकीं विचारीं, कुणीं हका ।
अशीं मेंढरें, बनूं नका ।
गत काळाचा, शोक फुका ।

५. **उद्धव** (मात्रा १४). [गडकऱ्यांच्या 'राजहंस माझा निजला०' यांतल्याप्रमाणें]

नयनांच्या शिंपांमधुनी ।
अश्रूंचे मौक्तिक-सुमणी ।
मीं दिले तया काढोनी ।

६. **पादाकुलक** (मात्रा १६). [अज्ञातवासींच्या 'सरदार धन्य एवढा०' यांतल्याप्रमाणें]

अवघड गड अस्मानी डोले।
वरतीं बघतां फिरतिल डोळे।
खालीं पाताळांतिल इमले।

७. **भूपतिवैभव** (मात्रा १४ व ५ =१९). [मृच्छकटिकांतील 'भूपती खरे ते०' यांतल्याप्रमाणें]

म्हणुनि कां त्यांसि सेवावें?—सांग तूं,
धनचि कां अधिक मानावें?—सांग तूं,
गुण त्यांचे कां न बघावे?—सांग तूं,

८. **मंजरी** (मात्रा २१ व ५ = २६).

मोत्यांचे दाणे भरले कणसांत या—रे सख्या,
लवलीं हीं खालीं कितितरि भारें तया—रे सख्या,
आनंदें डुलतिल पावा परिसोनियां—रे सख्या,

टीप—यांत २१ मात्रांनंतर 'रे सख्या' ह्याप्रमाणें पंचमात्रिक अक्षरें असतात; कांहीं अन्तऱ्यांमध्यें अशा प्रकारचीं अक्षरें अगोदरही असतात.

तालाच्या दृष्टीनें षण्मात्रिक तालीय म्हणजे सहा सहा मात्रांच्या एक एक गटानंतर टाळी येणारीं व अष्टमात्रिक तालीय म्हणजे आठ आठ मात्रांच्या एक एक गटानंतर टाळी येणारीं अशीं जातिवृत्तें असतात; त्यांचा क्रमानें विचार करूं.

षण्मात्रिक जातिवृत्तें

१. दासी (मात्रा २४)

यांत ६।६ मात्रांचा एकेक गट पडेल असे चार गट असतात. यति चरणाच्या शेवटीं असल्यामुळें तें अक्षर गुरु हवें. (मृच्छकटिकांतील खालील सुप्रसिद्ध पद्यावरून हें नांव पडलें आहे).

दासि पेसें। मानुनियां । कार्य मला । सांगतसे ॥
सुदिन काय। उगवलाऽ । आज मनीं । वाटतसे ॥ ध्रु०॥
मधुर जाति। सुमनांचा । वास यास । येत असे ॥
उत्सव-भर । म्हणुनि याचा । खास अजुनि । पूर्ण असे १

यांत १ ल्या व ४ थ्या चरणांत एकेक मात्रा वाढत होती, त्यांचें उच्चारण कवीनें ऱ्हस्व करून, ६ मात्रांचा गट केला. तसेंच दुसऱ्या चरणांत एक मात्रा कमी पडत होती, ती कवीनें एका मात्रेच्या आलापानें भरून काढली आहे; हें वर त्या त्या ठिकाणीं खुणा केल्या आहेत त्यांवरून कळून येईलच.

२. जलधारा (मात्रा २०)

यांतील ध्रुवपदांत ६।६ मात्रांचे तीन गट व शेवटीं एक गुरु अक्षर असतें; म्हणजे ध्रुवपदांत एकूण २० मात्रांचा एक चरण असे दोन चरण असतात; ठेका जुळण्यासाठीं चरणांतील शेवटचें अक्षर आलापांनीं ४ मात्रांइतकें वाढवितात. ध्रुवपदाच्या चरणाशीं जुळणारा २० मात्रांचा शेवटीं एकच चरण येतो. (मृच्छकटिकांतील खालील पद्यांतील '**जलधारा**' या शब्दावरून हें नांव पडलें आहे).

नोहे हा । पवन जवन । वारु भास- । तो ऽऽऽऽ ॥
जल-धारा । शर-भारचि । काय वर्ष- । तो ऽऽऽऽ ॥ ध्रु० ॥
गर्जत घन- । भेरि महा । चपला-ध्वज । झळकत हा ॥
हरुनि मेघ । भूप पहा । नेतो शशि- । करसमुहा ॥
जेंवि सबल । नृप पर-कर- । भार नेत । तो ऽऽऽऽ ॥ १ ॥

टीप—तालबद्धतेसाठीं आलापांनीं ज्या मात्रा भरून काढितात, त्या हिशेबांत न घेतां, फक्त पद्यांतील अक्षरांच्या योगानें जेवढ्या मात्रा त्या पद्यांत येतात; तेवढ्या मात्रांचें तें पद्य, असें या ग्रंथांत सर्वत्र मानिलें आहे.

३. वैशाख (मात्रा २२)

अगदीं आरंभींच दोन मात्रा येतील अशीं अक्षरें घालून, पुढें जलधारेच्या ओळी जोडल्या कीं हें वृत्त होतें. शेवटीं सहा मात्रा पूर्ण होण्यासाठीं शेवटचें अक्षर व आरंभींच्या दोन मात्रा यांमधील उरलेल्या दोन मात्रा आलापांनीं भरून काढितात. (सौभद्रांतील खालील पद्यावरून हें नांव दिलें आहे)

वै । शाख-मासिं । वासन्तिक । समय शोभ- । ला ऽऽ ॥
ऽऽ । आम्रासव । पिउनि गान । करिति कोकि- । ळा ऽऽ ॥ १ ॥
या । जाइ-जुई । मोगरिला । बहर जो आ । ला ऽऽ ॥
गुं- । जारव कर- । ण्यांत गुंग । मधुप जाह- । ला ऽऽ ॥ २ ॥

४. रमणी (मात्रा २९)

यांत ६।६ मात्रांचे तीन गट प्रथम येऊन, पुढें एक ६ मात्रांचा व एक ५ मात्रांचा मिळून ११ मात्रा भरतील असे दोन गट ध्रुवपदांत येतात. त्यानंतर अंतऱ्यादाखल सहा-सहा मात्रांचीं तीन युग्मकें म्हणजे जोड्या येतात; व ध्रुव-पदाला जुळण्यासाठीं ध्रुवपदांतील शेवटच्या अर्धाप्रमाणें (६ व ५) मात्रांचे दोन गट येतात. (विनायकाच्या याच चालीमधील ' जोहार ' या कवितेंतील **रमणी** ह्या शब्दावरून हें नांव पडलें आहे.)

प्रिये पहा। रात्रीचा। समय सरुनि।
येत उषः-। काल हाऽ ॥ध्रु०॥

थंड गार। वात सुटत।
दीप-तेज। मन्द होत।
दिग्वदनें। स्वच्छ करित।
अरुण पसरि। निज महाऽ ॥ १ ॥

५. अवनी (मात्रा २२)

यांत सहा मात्रांचे तीन गट व चौथा गट चार मात्रांचा मिळून एकेका चरणांत २२ मात्रा भरतील अशा दोन चरणांचें ध्रुवपद असतें. नंतर **रमणी**प्रमाणेंच ६।६ मात्रांचीं तीन युग्मकें किंवा जोड्या अंतऱ्यामध्यें येतात; व शेवटीं (६ व ४) मात्रांचे दोन गट येऊन ध्रुवपदाशीं मेळ घालून दिला जातो. (रेंदाळकरांच्या खालील पद्यावरून हें नांव पडलें आहे:).

उघडि नयन। रम्य उषा। हसत हसत। आऽऽली ॥
अरुण-किरण-। मय वसना। अवनी ही। दयाऽऽली ॥ध्रु०॥

खग कूजित। अलि गुञ्जित।
लतिका-तरु-। गण सिञ्चित।
मुदति विफल। सकल गमत।
--तुजविण या। काऽऽलीं॥ उघडि०॥

६. बुल्बुल (मात्रा २०)

यांतही ६।६ मात्रांचे पहिले तीन गट व चौथ्यांत मात्र एकच गुरु याप्रमाणें ध्रुवपदाचा एकच चरण असतो; अंतराही रमणीप्रमाणेंच ६।६ मात्रांच्या तीन युग्मकांचा असतो; व शेवटीं मात्र ६ मात्रांचा एक गट आणि एक गुरु अक्षर येऊन ध्रुवपदाशीं मेळ घातला असतो. (तांब्यांच्या खालील पद्यावरून हें नांव पडलें आहे.)

उगिच काय । बुल्बुलाऽ । शिणविसी ग- । ळाऽऽऽऽऽ ॥ध्रु०।
उगिच कण्ठ । फोडिशीऽ ।
हृदय मात्र । फाडिशीऽ ।
रमणि-वाणि । आणिशीऽ ।
स्मरणि मंजु— । ळाऽऽऽऽ ॥ उगिच० ॥

अष्टमात्रिक जातिवृत्तें

यांत आठ आठ मात्रांचा एक एक गट अशीं अनेक आवर्तनें असतात; कमी पडलेल्या मात्रा जरूर तेथें आलापांनीं भरून काढितात. आतां यापुढें प्रत्यक्ष मात्रा मोजून न दाखवितां, लक्षण व उदाहरण तेवढेंच देतों.

१. बालानंद (मात्रा १४)

यांत एकेका चरणांत ८ व ६ मात्रांचे दोन गट असतात. अंतरा केव्हां असतो, केव्हां नसतो. असल्यास त्याच्या ८ मात्रांच्या तीन ओळी असतात. (बालकवीच्या खालील पद्यावरून हें नांव देण्यांत आलें आहे.)

आनंदी आनंद गडे । इकडे तिकडे चोहिंकडे ॥
वरतीं खालीं मोद भरे । वायूसंगें मोद-भरें ॥
नभांत भरला ।
दिशांत फिरला ।
जगांत उरला ।
मोद विहरतो चोहिंकडे । आनंदी आनंद गडे ॥ १ ॥

२. उद्धव (मात्रा १४)

बालानंदांत ८ व ६ असे मात्रांचे दोन गट असतात, त्यांऐवजीं उद्धवांत ६ व ८ मात्रांचे दोन गट एकेका चरणांत असतात; अशा दोन चरणांमिळून ध्रुवपद होतें. अंतराही **उद्धवा**चाच असतो. शेवटीं ध्रुवपदाशीं जुळणारा १४ मात्रांचा एकच चरण घालून मेळ जुळविला जातो. (‘ मध्वमुनीं’च्या खालील पद्यावरून हें नांव पडलें आहे.)

उद्धवा, शांतवन कर जा । त्या गोकुलवासि जनांचें ॥ध्रु०॥
बा नंद यशोदा-माता । मजसाठीं त्यजितिल प्राण ॥
त्यागुनी प्रपंचा फिरती । मनिं उदास रानोरान ॥
अन्न-पाणि त्यजिलें रडती । अति दुःखित झाले दीन ॥
जन्मलों तेंहुनी झटले ।
मजलागीं तिळतिळ तुटले ।
कटि-खांदे वाहतां घटले ।
आटलें रक्त देहाचें ॥ उद्धवा शांतवन कर जा० ॥ १ ॥

३. पादाकुलक (मात्रा १६)

यांत प्रत्येक चरणांत ८।८ मात्रांचे दोन गट अशीं चरणयुग्मकें येतात.

हिरवे हिरवे, गार गालिचे ।
हरित तृणांच्या, मखमालीचे ।
त्या सुंदर मख,—मालीवरतीं ।
फुलराणी ही,—खेळत होती । (बालकवि)

४. कटिबंध (कटाव मात्रा १६)

यांत आठ आठ मात्रांच्या दोन गटांचा म्हणजे १६ मात्रांचा एकेक तुकडा पडतो; व अशा तुकड्यांच्या शेवटीं यमक साधलेलें असतें. असे १६ मात्रांचे किती तुकडे असावेत याचा कांहीं नेम नाहीं. अशा कांहीं तुकड्यांत एक यमक आल्यानंतर पुढच्या कांहीं तुकड्यांत दुसरें यमक साधलेलें असतें. असाच प्रकार शेवटपर्यंत असतो. शीघ्रकवित्वास ही जाति फार सोयस्कर आहे.

सुरलोकाहुनि गंगा खालीं । भूमीवरि येण्यास निघाली ।
शर्व-जटीं ती उडीच घाली । देव-मंडळी पाहूं आली ।
फिरति विमानें दाटी झाली । मुनि-गण-संतति सर्व मिळाली ॥
जयोस्तु म्हणुनी स्तवनें करिती । सुरांगना ओवाळिति आरति ।
किन्नर टाकिति पुष्पें वरतीं । हा हा, हू हू, तुंबरु गाती ॥ १ ॥

५. **भूपतिवैभव** (मात्रा २२)

यांत (२+८+८+४) मात्रांचे प्रत्येक चरणांत गट असतात; आणि (१४+५) मात्रांचा एकेक गट असलेल्या तीन ओळी असा अंतरा असतो. यास **भूपति-वैभवाचा** अंतरा असेंच म्हणतात. (देवलांच्या मृच्छकटिक नाटकांतील खालील पद्यावरून हें नांव पडलें आहे.)

भूपती खरे ते वैभव-सुख सेवीती ।
बहु दास सेवनीं दक्ष सदा राहाती ॥
म्हणुनि कां त्यांसि सेवावें ?—सांग तूं ।
धनचि कां अधिक मानावें ?—सांग तूं ।
गुण त्यांचे कां न वधावे ?—सांग तूं ।
संपत्ति-बळाच्या मदें धुंद ते होती ।
स्वच्छन्द वागती नाहिं तयां नय-रीती ॥ भूपती० ॥

६. **चंद्रकान्त** किंवा **सुलभा** (मात्रा २६)

साकीच्या चरणांतील एक अन्त्याक्षर कमी केल्यानें हें जातिवृत्त तयार होतें. अंतरा मंजरीचा(२१+५) मात्रांचा असतो. ('झुंजारराव' नाटकांतील 'चंद्रकांत राजाची कन्या०' या पद्यावरून हें नांव पडलें आहे.) या वृत्तांत दीर्घ काव्यरचना करितां येत असल्यामुळें एकनाथापासून आतांपर्यंत विपुल रचना झालेली आहे.

घुमव घुमव एकदां फिरुनि तो गोड तुझा पावा ।
सोनें झालें शेत पिकुनि हें गातें मी धावा ॥
मोत्यांचे दाणे भरले कणसांत या—रे सख्या ।
लवलीं हीं खालीं कितितरि भारें तया—रे सख्या ।
आनन्दें डुलतिल पावा परिसोनियां—रे सख्या ।

होति विलक्षण वृत्ति मनाच्या भुलति दुष्ट भावा।
फुंकाऱ्यासह जाति उडोनी क्रोध लोभ हेवा॥ (पावा-तांबे)
टीप—चंद्रकांत जातीच्या कांहीं पद्यांत अंतरा मुळींच नसतो.

७. सूर्यकांत किंवा राजसा (मात्रा २७)

साकींत चरणाचें उपान्त्य अक्षर गुरु असतें, तें लघु केल्यानें हें वृत्त होतें.

सृष्टीचा लडिवाळ बाळ वेल्हाळ कवी धाकटा।
अफाट जग-हाटांत पाहिला हिरमुसला एकटा।
कळवळली कनवाळु मनीं असमाय माय-मावली।
बाजारांतुन काढुन माया-पाखर वर घातली॥
चंद्र-सूर्य खेळणीं दिलीं खेळाया तेजागळीं।
कुरवाळी हळुवारपणें पण न फुले कवि-मन-कळी॥ (Bee)

८. स्वर्गंगा किंवा फटका (मात्रा ३०)

यांतलि प्रत्येक चरणांत ८।८ मात्रांचे तीन गट असून, शेवटीं ६ मात्रा असतात. पहिले दोन चरण ध्रुवपदादाखल उपयोगी पडतात; व अशाच प्रकारचीं हवीं तेवढीं चरण-युग्मकें असतात. केव्हां केव्हां **बालानंद-जातीचा** (८ + ६) मात्रांचा अंतरा असतो. अंतऱ्यानंतर पहिल्यासारखेच एक किंवा दोन चरण शेवटीं येऊन कडवें पूर्ण होतें.

बिकट वाट वहिवाट नसावी धोपट मार्गा सोडुं नको।
संसारामधिं ऐस आपला उगाच भटकत फिरूं नको॥
मायू-बापांवर रुसूं नको।
दूर एकला बसूं नको।
व्यवहारामधिं फसूं नको।
परी उलाढाली भलभलत्या पोटासाठीं करूं नको॥१॥ (अ०फं०)

९. सुन्दरा (मात्रा ३८; ५, ८, ८, ८ व ९)

यांत आरंभीं ५ मात्रांचा एक गट असून, पुढें आठ आठ मात्रांचे तीन गट व शेवटचा ९ मात्रांचा गट असतो; याप्रमाणें चरणांच्या जोड्या असून पहिले

दोन चरण ध्रुवपदादाखल उपयोगी पडतात. (रामजोशी यांच्या '**सुंदरा मनामधिं भरलि०**' या उत्कृष्ट पद्यावरून हें नांव या वृत्तास पडलें आहे).

श्रीमंत। प्रतापि बलवंत, कीर्ति आनंत-
बाळाजीपंत, पेशवे थोर ॥
भूपती। वाकती किती, चरण लक्षिती-
शब्द झेलिती, तयांचा जोर॥ ध्रु० ॥
चालले। अश्व फेंकिले, गजहि दौडिले-
वीर खौळले, जातिचे शूर ॥
मर्दना। रिपू-कन्दना, देश-तारणा-
कराया रणा, डोळयांवर धूर॥ १ ॥

भिन्न मात्रावलींचीं जाति-वृत्तें

१. केशवकरणी (२७ व १६)

यांत दिडका चरण असून पहिल्या चरण-विभागांत सूर्यकान्त-जातीप्रमाणें (८+८+८+३)=२७ मात्रा असतात; व दुसऱ्या चरणविभागांत (५ +८+३)=१६ मात्रा असतात; अंतरा केव्हां असतो. केव्हां नसतो, (रामजोशांच्या खालील पद्यावरून हें नांव पडलें आहे.)

केशवकरणी, अद्भुतलीला, नारायण तो, कसा—
तयाचा, सकल जनावर, ठसा ॥ ध्रु० ॥
माधव-महिमा, अगाध गोडी, गोविंदाच्या, रसा—
पीत जा, जिव होइल थं,डसा ॥
विष्णू म्हणतां, विकल्प जाती, मधुसुदनानें, कसा—
काढिला, मंथन-समयीं, जसा ॥ १ ॥

२. माधवकरणी (२६ व १५)

यांत पहिलें चरणार्ध केशवकरणीप्रमाणेंच पण शेवटीं १ मात्रेनें कमी म्हणजे २६ मात्रांचें असून, दुसरें चरणार्धही शेवटीं एका मात्रेनेंच कमी म्हणजे १५ मात्रांचें असतें; केव्हां केव्हां उद्धवाचा अंतरा असतो.

लोटी प्रल्हा,दास तातपिता, अग्निकटाहां,त-
अद्भुत, परि माधव-कर,णी ॥
अदाह्य भगव,द्भक्त तारता, देवाचा हा,त-
वाटिका, तिथ हो माधव,नीं ॥
देवाचा ला,डका मी न सखि, अणू अणू जळ,तो-
त्यांतही समाधान वा,टे ॥
एकतानता, परी भंगतां, जिव हा कळवळ,तो-
फुलांचे, मग बनती कां,टे ॥
म्हणून न माझी फिर्याद ।
न घेई, वा देई दाद ।
फिरेन मी जड,-मुक्त होउनी, नभीं अमर्या,द-
घेउनी, नित्य तुझा ना,द ॥ १ ॥ (छं०र०)

केव्हां केव्हां केशव-करणी व माधव-करणी यांचें मिश्रण आढळतें. (" शिवरायाचा सिंह सिंहगडिं पडला समरांगणीं—मराठा गडी यशाचा धनी " यांतल्याप्रमाणें).

३. मेनका (१५ व २६)

ही जाति माधवकरणीच्या चरणांच्या उलट अशा प्रकारची असून, तींत प्रथम-चरणार्ध १५ मात्रांचें व दुसरें चरणार्ध २६ मात्रांचें असतें. (सौभद्रांतील " वसंतीं बघुनि मेनकेला० " या पद्यावरून हें नांव पडलें आहे)

पांखरा, येशिल का परतू,न—
मत्प्रेमानें, दिल्या खुणांतुन, एक तरी अठ,वून ॥ १ ॥
पांखरा, येशिल का परतू,न—
हवेसवें मिस,ळल्या माझिया, निःश्वासा वळ,खून ॥ २ ॥
पांखरा, येशिल का परतू,न -
वाऱ्यावरचा, तरंग चंचल, जाशिल तूं भड,कून ॥ ३ ॥ (टिळक)

४. श्रीरंग (मात्रा ३० व २२)

यांत प्रथम चरण आरंभींच दोन मात्रा ज्यास्त घेऊन, पुढें साकीप्रमाणें म्हणजे एकंदर ३० मात्रांचा असतो; व दुसरा चरण 'भूपती खरे ते०' याप्रमाणें

२२ मात्रांचा असतो. अंतरा असल्यास (१४ + ५) एकोणीस मात्रांचा भूपतिवैभवाचाच असतो. शारदेंतील खालील पद्य या जातींतील आहे—

यमपाश, गळ्याशीं ज्यास, लागला त्यास, मला कां देतां? ।
कां मांस विकुन, धर्मास वाकडे जातां? ॥
पाळिलें घातलें खाया—अजवरी ।
बकरीस मोल बहु याया—ज्यापरी ।
ही तुमचि मुलीवर माया—कां खरी? ।
जगतांत, सदय सकलांत, माउली-तात, मुलीला असतां ।
मग तुम्हीच इतके कठोर कां गे होतां? ॥

५. अक्रूर (मात्रा २० व १४)

भूपतिवैभवांतील पहिल्या दोन मात्रा गाळून २० मात्रांचा प्रथम चरणार्ध व उद्धवाचा १४ मात्रांचा दुसरा चरणार्ध या जातींत असतो. अंतराहि उद्धवाचाच असतो. ('अजि अक्रूर हा नेतो श्रीकृष्णाला०' या पद्यावरून हें नांव दिलेलें आहे).

बा नीज गडे, नीज गडे लडिवाळा —
नीज नीज माझ्या बाळा ॥ ध्रु० ॥
रवि गेला रे, सोडुनि आकाशाला —
धन जैसें दुर्भाग्याला ॥
खडबड हे उंदिर करिती ।
कण शोधायातें फिरती ।
परि अंतीं निराश होती ।
लवकरि हेही, सोडितील सदनाला —
नीज नीज माझ्या बाळा ॥ १ ॥ (द० कों० घाटे)

६. नृपममता (मात्रा १४ व १९)

यांत प्रथम-चरणार्ध उद्धव-जातीचें १४ मात्रांचें असून, द्वितीय चरणार्ध भूपतिवैभव—जातीचें (१४ + ५) =१९ मात्रांचें असतें; व अंतरा (५+८+८)=२१ मात्रांचा शारदा-जातीचा असतो. (रामराज्यवियोगांतील खालील पद्यावरून हें नांव पडलें आहे.)

नृपममता रामावरतीं—
प्राणाहुनि बहु आहे ती, कसें करूं?
सिंहासन ज्येष्ठा-हातीं,—
ऐशीं तीं शास्त्रें रडतीं, कसें करूं?
निर्दया,
नव्हे कैकया,
राघवीं दया,
अमित ती करिती—
तशि नाहीं अपुल्या भरतीं, कसें करूं? ॥ १ ॥

७. गुणी (मात्रा ६ व १४)

यांत चरणाच्या आरंभींचा भाग ६ मात्रांचा असून, पुढें उद्धवजातीच्या १४ मात्रा असतात. अंतरा ८ मात्रांच्या तीन ओळींचा असतो.

बाळ कुणी—संध्याकाळीं रमे गुणी ।
खेळतसे—बाळ अंगणीं हवें तसें ।
बागेंत—मौजेनें झोंके घेत ।
तों दिसली—सुंदरशी त्याला वेली ।
देठ कोवळे,
हिरवे पिवळे,
नाजुक सगळे,
ती वेली—हिरवा शालू पांघरली ॥ (गडकरी)

८. फुलारीण (मात्रा २४ व २६)

यांत प्रथम चरणाचा पूर्वार्ध मात्र चंद्रकांतापेक्षां आरंभींच दोन मात्रांनीं कमी (१०+१४) मात्रांचा असतो; व द्वितीय चरण चंद्रकांताप्रमाणेंच २६ मात्रांचा असतो.

माया जळली का ?—तिळही ममता नाहीं का ?
आली पोटीं पोर पकटी, तीही विकितां का ? ॥१॥
लाजहि गेली का ?—मतिला भ्रमही पडला का ?
शोभा करितिल लोक तयाची, चाडहि नाहीं का ? (शारदा)

९. माळीण (मात्रा २४ व २८)

यांत ‘ फुलारीण’प्रमाणेंच चंद्रकांतापेक्षां आरंभींच दोन मात्रांनीं कमी एवढा म्हणजे (१०+१४)=२४ मात्रांचा प्रथम चरण असून, दुसरा चरण चंद्रकांतापेक्षां आरंभींच २ मात्रांनीं ज्यास्त (१८ + १०)=२८ मात्रांचा असतो. मंजरीचा (१६ + ५)=२१ मात्रांचा अंतरा असतो.

प्रियकर हिंदिस्तान्—अमुचा प्रियकर हिंदिस्तान् ।
हा अलंकार हो भूगोलाचा, यास नसे उपमान् ॥
हे जन्मभूमि, हें तन-मन-धन घे तुला ।
तव उपकारांना, न मिळे कोठें तुला ।
हें फिटणें साध्य न, आम्हां अति-दुर्बलां ।
सुखकर तव गे ध्यान्—निरंतर सुखकर तव गे ध्यान् ॥
जो जननीचा जो जनकाचा गे, तोच तुझाही मान् (टिळक)

१०. शशिकान्ति (मात्रा १२ व १८)

यांत साकींतील १२ मात्रांचा प्रथम भाग असून, दुसऱ्या भागांत १८ मात्रा असतात. (मृच्छकटिकांतील खालील पद्यावरून हें नांव पडलें आहे.)

अवचित या मेघांनीं—
शशिकान्ति चोरिली संधि साधुनी ॥ ध्रु० ॥
मालक निर्बल पाहुनि—
न्यावें तयाचें धन बहूतांनीं ॥
तैसें या मेघांनीं—
शशिकान्ति चोरिली संधि साधुनी ॥ १ ॥

११. गोविन्द (मात्रा २५ व २६)

यांत ध्रुवपद (१०+१५) मात्रांचें असून, कडवें चंद्रकांतजातीचें २६ मात्रांचें असतें.

क्षुधित वनीं गोविन्द—बाइगे, क्षुधित वनीं गोविन्द् ॥ ध्रु०॥
रवि-तनया-तटिं शिशूंसह हा व्रज चारित गोधन-वृन्द् ॥ १ ॥

१२. कोकिळा (मात्रा २६)

यांत चंद्रकांताप्रमाणे २६ मात्रांचें ध्रुवपद असून, अंतऱ्यांत पादाकुलकाच्या (८ + ८) =१६ मात्राच्या तीन ओळी असतात. ध्रुवपदांतील व चरणांतील अन्त्याक्षर निभृत उच्चाराचें व्यंजन असतें.

अवेळ तरिही बोल, कोकिळे अवेळ तरिही बोल् ॥ ध्रु०॥
रात्र पसरली, जगतावरतीं।
भुरके काळे, मेघहि फिरती।
वारा वाहे, भरभर भंवतीं।
बालचंद्र-चंद्रिका घाबरीं गोरीं मोरीं होत् ॥ १ ॥ (गडकरी)

१३. मनी (मात्रा २६ किंवा २७)

यांत चंद्रकांत-जातीप्रमाणें ध्रुवपदांत व चरणांत २६ किंवा क्वचित् २७ मात्रा असतात; आणि पादाकुलकाच्या (८ + ८)=१६ मात्रांच्या दोन किंवा तीन पंक्ति अंतऱ्यामध्यें असतात. (खालील पद्यावरून हें नांव पडलें आहे.)

गुणी आणि अवगुणी—अशी ही द्वाड आमुची मनी ॥ ध्रु० ॥
जशी काय ही, बाई कोणी।
आली बर्फाच्या देशांतुनि।
अंगाला कापूस डकवुनी।
मऊ रेशमाहुनी-अशी ही द्वाड आमुची मनी ॥ १ ॥ (अना०)

१४. चिमणी (मात्रा २६ किंवा २७)

कोकिळेप्रमाणेंच ही जाति असून, कोकिळेंतील चरणांत शेवटीं निभृत व्यंजन असतें, तें यांत नसतें, एवढाच फरक. अंतराही पादाकुलकाचा (८+८)=१६ मात्रांचाच असतो. (गडकऱ्यांच्या खालील पद्यावरून हें नांव पडलें आहे.)

नकोत चिमण्या राघू—घुबडा, बोऽल रे घूं घूं ॥ ध्रु० ॥
मातित मिसळुन, गेली माती।
धडपड असल्या, फोलासाठीं।
चिव चिव नुसत्या, पोटासाठीं।
ओंवाळुन टाकिलें जगाला—मी तूं कधिंहि न मागूं ॥ १ ॥

१५. प्रणयप्रभा (मात्रा १६ व शेवटचा चरण १४)

हें वृत्त हल्लीं ज्यास्त प्रचारांत येऊं लागलें आहे. त्यांत पादाकुलकाच्या १६ मात्रांच्या कांहीं पंक्ति असून, शेवटची ओळ केंव्हां केंव्हां बालानंदाची १४ मात्रांची असते. अंतराही पादाकुलकाचाच असतो.

घन तमीं शुक्र बघ राज्य करी।
रे खिन्न मना ! बघ जरा तरी ॥ ध्रु० ॥
ये बाहेरी, अंडें फोडुनि ।
शुद्ध मोकळ्या, वातावरणीं ।
कां गुद्मरसी, आंतच कुढुनी ।
मार भरारी जरा वरी ॥ घन० ॥ (ताम्बे)

१६. शूर्पणखा (मात्रा २७ व २९)

यांत चंद्रकांताप्रमाणेंच पण २७ मात्रांचें ध्रुवपद असून, मेळांत प्रारंभींच दोन मात्रा अधिक म्हणजे एकंदर २९ मात्रा असतात. अंतरा चंद्रकला-जातीचा १३।१३ मात्रांच्या दोन किंवा तीन ओळींचा असतो. (गिरीशांच्या खालील पद्यावरून हें नांव पडलें आहे.)

गेलें तुझ्यावर जडून्—रामा, मन गेलें तुझ्यावर जडून् ॥ ध्रु०॥
किति नटून् सजून् मी आल्यें ।
किति अलंकार हे ल्यालें ।
किति नाजुक गेलें बाइ होउन्—
रामा, मन गेलें तुझ्यावर जडून् ॥ १ ॥

१७. मुरली (मात्रा १४ व २८)

यांत आरंभींच उद्धव-जातीच्या अंतऱ्याप्रमाणें १४।१४ मात्रांच्या तीन ओळी असून, शेवटचा चरण चंद्रकांत-जातीचा पण प्रथम दोन मात्रा अधिक असलेला (२ + २६) =२८ मात्रांचा असतो. (गडकऱ्यांच्या खालील प्रसिद्ध पद्यावरून हें नांव पडलें आहे.)

मी अगदीं भोळी राधा ।
तूं माधवजी नच साधा ।
मोहनी करी सुख-बाधा ।
तुज, दासी विनवुन झुरलि कनय्या बजाव् बजाव् मुरली ॥१॥
ही एक आस मनिं उरलि कनय्या बजाव् बजाव् मुरली ॥२॥

१८. अभिसारिका (मात्रा १६ व २२)

साकींतील १६ मात्रांचें प्रथमार्ध याप्रमाणें पहिले दोन चरण व भूपतिवैभवाचे २२ मात्रांचे पुढील दोन चरण यांमिळून हें वृत्त होतें. (रामराज्यवियोगांतील खालील पद्यावरून हें नांव पडलें आहे.)

सुटला पितृ-दिशेचा वारा ।
झांकी मेघ नभःपथ सारा ।
घन गर्जति तोफेपरी वर्षती गारा ।
कडकडाट करिती विजा येति जल-धारा ॥ १ ॥

१९. भरत (मात्रा २४ व १४)

यांत ध्रुवपद १४ मात्रांचा एक गट व १० मात्रांचा दुसरा गट याप्रमाणें २४ मात्रांचें असतें. अंतऱ्यामध्यें १४ मात्रांचे तीन चरण असून, शेवटचा चरण त्याप्रमाणेंच पण ध्रुवपदाच्या यमकाशीं जुळणारा १४ मात्रांचा असतो. (" माझा भरत देखिला काय ? " या प्रेमाबाईच्या प्रसिद्ध पद्यावरून हें नांव पडलें आहे.)

माझ्या बाळावरतीं रोष्—कैकइ धरिशी कां ? ॥ ध्रु० ॥
अंतरल्यावर श्रीरघुराज् ।
माझे प्राणचि जातिल आज् ।
त्रिभुवनिं अपकीर्तीची लाज् ।
व्यर्थचि आऽज करिशी कां ? ॥ १ ॥ (जीवनतनय)

२०. मनमोहन (मात्रा २८ व १४)

ध्रुवपद असल्यास (२ + २६) याप्रमाणें चंद्रकांत-जातीच्या आरंभींच दोन मात्रा अधिक असलेलें असें असतें; आणि ७।७ मात्रांच्या दोन गटांचा एकेक

चरण असे दोन चरण त्यापुढें असून, शेवटीं मेळही ध्रुवपदाच्या चरणाप्रमाणेंच असतो.

मन-मोहन वाजवुनी सारंगी काढी मंजुळ सूर् ॥ ध्रु० ॥
विश्व निजलें । शान्त झालें ।
एक धरणी । मात्र डोले ।
गंभीरपणानें अंधारांतुन छेडित जाई सूर् ॥ १ ॥ (श०)

२१. मुद्रिका (मात्रा २१ आणि १४ व १३)

यांत मंजरीचा २१ मात्रांचा पहिला चरण आणि नंतर उद्धवाच्या १४ मात्रांस जोडूनच पुढें १३ मात्रांचा एक भाग असतो. (" मुद्रिके, राम टाकुन आलिस तूं कशी ? " या पद्यावरून हें नांव पडलें आहे.)

भंगिलं शिवधनुष्य रामें वरिलें मला ।
वनिं आलों उभयतां बाई—
कांचनें मृग देखिला ॥ १ ॥

२२. अभिमन्यु (मात्रा १९ व १५)

चौघडा झडतो, झडतो दुमदुमुनी ।
धडधडे उर हें, कां म्हणुनी ? ॥ (तांबे)

कवि आपल्या इच्छेप्रमाणें अनेक तऱ्हांचीं चरण-युग्मकें, अंतरे, ध्रुवपदें, वगैरे जुळवून कविता करितात; त्यामुळें जाति-वृत्तांचे प्रकार व उपप्रकार किती तरी होऊं शकतील. येथें फक्त प्रचलित व अत्यन्त प्रसिद्ध काव्यांचेंच स्थूलमानानें वर्गीकरण करून, त्यांचीं जाति-वृत्तें सांगितलीं आहेत. सध्यांचा काल कविता म्हणून दाखविण्याचा असल्यामुळें व सुंदर रीतीनें गाइलेल्या कवितांचा स्वर-माधुर्य व शब्द-मार्दव यांच्या योगानें घरोघरीं फैलाव होत असल्यामुळें, ह्या जाति-वृत्तांसंबंधीं वरच्या इतपत तरी ढोबळ माहिती असणें जरूर आहे; म्हणून ती येथें दिली आहे. कवि आणखी जे सुन्दर प्रकार निर्माण करितील त्यांची शास्त्रशुद्ध छाननी उत्तरोत्तर होत राहीलच.

———

परकीय वाङ्मयांतून आलेलीं वृत्तें

ह्यांशिवाय मराठींत **गझल** व **सुनीत** हे दोन प्रकार आणखी जोरानें हल्लीं प्रसृत होऊं लागले आहेत; त्यांची ढोबळ माहिती खालीलप्रमाणें—

गज्जल किंवा रसना

हें मूळचें अरबी वृत्त असून, त्याचा ' घझल ' असा उच्चार आहे. यांतील चरणांच्या जोड्या पांचांहून कमी व सातांहून ज्यास्त नसाव्यात. तसेंच सर्व जोड्यांतील समचरण एक-यमकीच असावेत. आरंभींचें चरणयुग्म ध्रुवपदादाखल उपयोगी पडतें. आरंभीं हें वृत्त मोरोपंतानें प्रचारांत आणिलें; त्या पद्यावरून ह्यास '**रसना**' हें नांव प्रो० माधवराव पटवर्धन ह्यांनीं दिलें आहे. त्यांच्या ' गज्जलांजलींत ' गज्जलाचे पुष्कळच भेदोपभेद दिले आहेत.

रसने न राघवाच्या । थोडी यशांत गोडी ॥ ध्रु०॥
निंदा स्तुती जनांच्या । वार्ता वधू-धनाच्या ॥
खोट्या व्यथा मनाच्या । कांहीं न यांत जोडी ॥ १ ॥
साधूचिया सदातें । सुख देतसे सदा ते ॥
श्रवणीं सुधा, मदातें । सोडोनि, हात जोडी ॥२॥ (मोरो०)

आनंदराव टेकाड्यांचें " **आनंद-कंद ऐसा०** " हें सुप्रसिद्ध राष्ट्रगीत याच वृत्तांतील आहे. (वरील दोन्ही ठिकाणीं ध्रुवपदाच्या दोन ओळी नाहींत.)

सुनीत

इंग्रजींतील (Sonet) '**सॉनेट**' च्या धर्तीवर मराठींत आलेला हा पद्य-प्रकार आहे. यांत वृत्त अमुकच असावें असा नियम नसून, ओळी मात्र १४ च पाहिजेत. भावगीतें साधारणतः या वृत्तांत रचिलेलीं आढळतात. यांतील यमकादिकांच्या माधुर्यामुळें याचा वीणा-काव्यांत समावेश करितात. प्रत्येक श्लोकांतील पहिली व चौथी ओळ यांचें व दुसरी-तिसरी या ओळींचें यमक साधलेलें असतें.

" आम्ही कोण म्हणून काय पुससी? आम्ही असूं लाडके—
देवाचे दिधलें असे जग तयें आम्हांस खेळावया;
विश्वीं या प्रतिभा-बलें विचरतों चोहींकडे लीलया,
दिक्कालांतुनि आरपार अमुची दृष्टी पहाया शके!"

सारेही बडिवार येथिल पहा आम्हांपुढें ते फिके
पाणिस्पर्शच आमुचा शकतसे वस्तूंप्रती द्यावया
सौंदर्यातिशया, अशी वसतसे जादू करांमाजि या
फोलें पाखडितां तुम्ही, निवडितों तें सत्त्व आम्ही निके
शून्यामाजि वसाहती वसविल्या कोणीं सुरांच्या वरें ?
पृथ्वीला सुरलोकसाम्य झटती घालावया कोण ते ?
ते आम्हीच सुधा कृतीमधुनियां ज्यांच्या सदा पाझरे
ते आम्हीच शरण्य, मंगल तुम्हां ज्यांपासुनी लाधतें
आम्हांला वगळा गतप्रभ झणीं होतील तारांगणें !
आम्हांला वगळा विकेल कवडीमोलावरी हें जिणें ! (केशवसुत)

दोहा (मात्रा २४)

यांतील चरणांत १ व ३ हे आठ मात्रांचे गट असून, दुसरा गट ६ मात्रांचा असतो; पण त्यांतील अन्त्याक्षराचें उच्चारण दोन मात्रांनीं वाढवून तो गट पूर्ण ८ मात्रांचा करितात. चरणाच्या शेवटीं उपान्त्य अक्षर गुरु असून, अन्त्याक्षर निभृत उच्चाराचें व्यंजन असतें. याचा षण्मात्रिक जातिवृत्तांत समावेश होईल.

श्रीरामाच्या । भक्त-जनींऽऽ । हंसच जणुं बग । ळयांत् ॥
त्याच्या तुलसी- । दास तोऽऽऽ । नांदो हार ग- । ळयांत् ॥

व्यु त्प त्ति

शब्द–घटना

मराठीमध्यें विशेषेंकरून **संस्कृत, देशी, अरबी, फारसी,** ह्या भाषांचे शब्द आढळतात; आणि **हिंदी, गुजराती, तेलगू, कानडी** व **इंग्रजी** ह्या भाषांचे शब्दही बरेच आलेले आहेत. मराठी भाषा संस्कृतोत्पन्न असल्यामुळें व संस्कृतांत नवीन शब्द बनविण्याला उपसर्ग, प्रत्यय, धातु व समास यांमुळें फारच मदत होत असल्यामुळें, त्यांयोगें संस्कृत शब्द बनतात. अशा प्रकारें बनलेले पुष्कळच संस्कृत शब्द मराठींत जसेच्या तसे कांहीं फरक न होतां टिकून राहिले आहेत; आणि तसे शब्द ठेवण्याची मराठीची प्रवृत्तिही अजून जोरांत आहे. अशा संस्कृतांतून मराठींत येऊन जसेच्या तसे भाषेंत टिकून राहिलेल्या संस्कृत शब्दांना " **तत्सम** " शब्द असें म्हणतात. उदा०—देव, माता, पिता, कवि, रवि, गुरु, शत्रु, मित्र, इ०.

जे शब्द संस्कृत शब्दांच्या मूळ रूपांत फरक होऊन मराठींत आलेले आहेत, त्यांस " **तद्भव** " शब्द असें म्हणतात. उदा०—घर (गृह), हात (हस्त), पाय (पाद), कान (कर्ण), पान (पर्ण), कांटा (कंटक), इ०.

मराठींत असे कांहीं शब्द आहेत कीं, ते तत्सम, तद्भव, यवनी, वगैरे नसून कोठून उत्पन्न झाले असावे, हें कांहींच सांगतां येत नाहीं; ते मूळचेच येथल्या पूर्वीच्या महाराष्ट्रांत वसती करून राहिलेल्या लोकांचे असावे आणि ते आपल्या मराठींत दृढमूल झाले असावे, असें दिसतें; अशा शब्दांना " **देशी** " शब्द असें म्हणतात. उदा०—झाड, धाकटा, लेकरूं, इ०.

[**टीप**—मराठी, गुजराती, हिंदी, बंगाली, इ० देशांत सध्यां चालू असलेल्या भाषांनाही **देशी भाषा** किंवा **देशभाषा** असें म्हणतात; पण त्या अर्थानें येथें देशी हा शब्द वापरला नसून, महाराष्ट्रांत मूळ राहणाऱ्या लोकांचे जे शब्द मराठींत जसेच्या तसे शिल्लक उरले आहेत, ते 'देशी' शब्द; ह्या अर्थानेंच **हेमचंद्र** वगैरे पूर्व-व्याकरणकार तो शब्द वापरितात, तसा येथें वापरिला आहे.]

जे शब्द मराठींत येतात—ते तत्सम असोत, तद्भव असोत, देशी असोत, यवनी असोत, किंवा दुसऱ्या कांहीं सहचर भाषांतील असोत,—त्या शब्दांची साध-

निका काय, त्याचें पूर्वस्वरूप व सध्यांचें स्वरूप ह्यांत फरक कोणत्या प्रकारें व कोणत्या कारणानें झाला, त्यांचें कांहीं अर्थान्तर झालें कीं काय, तें कां झालें, इ० गोष्टींविषयीं आपल्या भाषेसंबंधीं स्थूल अभ्यास करणारांसही थोडी-फार माहिती असणें अवश्य आहे. तिच्या योगानें चिकित्सक-बुद्धि वाढते; पूर्वींचे समाज, त्यांच्या चालीरीति, इत्यादिकांवर प्रकाश पडतो; मानवी संस्कृतीचें पाऊल कसकसें पुढें पडत गेलें, त्याची कल्पना येते; आणि एकंदरींत ह्या गोष्टी पाहत असतां, कांहीं चमत्कारिक माहिती मिळून मनाला आनंदही होतो.

येथें प्रथम संस्कृत साधित शब्द, नंतर मराठी साधित शब्द आणि शेवटीं यवनी म्हणजे अरबी व फारसी भाषांतील व हिंदी, गुजराथी, कानडी, इतर मराठीच्या सहचर भाषांतील मराठींत आलेले शब्द, यांचा क्रमानें विचार करूं.

मराठींत येणारे बरेचसे संस्कृत शब्द जसेच्या तसे येतात, ते शब्द मूळ संस्कृत धातूंना केव्हां मागें **उपसर्ग** व केव्हां पुढें **प्रत्यय** लागून बनतात; व केव्हां दोन्ही लागून बनतात.

जीं अव्ययरूप अक्षरें धातूच्या मागें लागून, बरेच वेळां त्या धातूचा मूळचा अर्थ फिरवितात, त्यांस " **उपसर्ग** " असें म्हणतात. उदा०—'हृ' धातूचा मूळ अर्थ हरण करणें; परंतु आ-हार=खाणें, वि-हार=खेळणें, सं-हार=ठार मारणें, प्र-हार=तडाखा देणें. याप्रमाणें मागें लागलेल्या अक्षरांमुळें त्या धातूच्या अर्थांत बदल झाला आहे. असेंच इतर धातूंविषयीं समजावें.

कोणत्या उपसर्गामुळें कोणते अर्थ उत्पन्न होतात, ह्यांच्या समजुतीसाठीं ते उपसर्ग व त्यांनीं युक्त असे शब्द देतों.

संस्कृत उपसर्ग

अति—(आधिक्य) अतिशय, अतिरेक. (पलीकडे) अतिक्रम, अत्यन्त.

अधि—(मुख्य) अधिपति, अध्यक्ष. (वर) अध्ययन, अध्यापन.

अनु—(मागून) अनुक्रम, अनुताप, अनुज. (प्रमाणें) अनुकरण, अनुमोदन.

अप—(खालीं येणें) अपकर्ष, अपमान. (विरुद्ध होणें) अपकार, अपजय.

अपि—(आवरण) अपिधान=आच्छादन.

अभि—(अधिक) अभिनंदन, अभिलाष. (जवळ) अभिमुख, अभिनय. (पुढें) अभ्युत्थान, अभ्युदय.

अव—(खालीं) अवगणना, अवतरण. (अभाव) अवकृपा, अवगुण.

आ—(पासून, पर्यंत) आकंठ, आजन्म. (किंचित्) आरक्त. (उलट) आगमन, आदान. (पलीकडे) आक्रमण, आकलन.

उत्—(वर) उत्कर्ष, उत्तीर्ण, उद्भिज्ज

उप—(जवळ) उपाध्यक्ष, उपदिशा. (गौणत्व) उपग्रह, उपवेद, उपनेत्र.

दुर्, दुस्—(वाईट) दुराशा, दुरुक्ति, दुश्चिन्ह, दुष्कर.

नि—(अत्यन्त) निमग्न, निबन्ध. म०—(हीनत्व) निकामी, निजोर.

निर्, निस्—(अभाव) निरंजन, निराश, निष्फळ, निःशेष, निश्चल.

परा—(उलट) पराजय, पराभव.

परि—(पूर्ण) परिपाक, परिपूर्ण. (व्याप्त) परिमित, परिश्रम, परिवार

प्र—(आधिक्य) प्रकोप, प्रबल, प्रपिता

प्रति—(उलट) प्रतिकूल, प्रतिच्छाया. (एकेक) प्रतिदिन, प्रतिवर्ष, प्रत्येक.

वि—(विशेष) विख्यात, विनंति, विवाद. (अभाव) विकल, विधवा, विसंगति.

सम्—(चांगलें) संस्कृत, संस्कार, संगीत. (बरोबर) संगम, संयोग, संकीर्ण.

सु—(चांगलें) सुभाषित, सुकृत, सुग्रास. (सोपें) सुगम, सुकर, स्वल्प. (आधिक) सुशोभित, सुशिक्षित.

टीप—एकाच शब्दांत केव्हां केव्हां दोन-दोन, तीन-तीन, उपसर्गही आढळतात. उदा०--(प्रति+अप+वाद)=प्रत्यपवाद, (सम्+आ+लोचन)=समालोचन, (वि+आ+करण)=व्याकरण; अत्युत्कृष्ट, निर्विकार, सुसंगति, इ०.

मराठी उपसर्ग

संस्कृतांत उपसर्ग धातूंच्याच मागें लागतात, पण मराठींत अशा प्रकारें उपयोगांत आलेले कांहीं विशेषणरूप व अव्ययरूप शब्द धातूंशिवाय इतर शब्दांच्याही मागें येतात; त्यांस मराठी उपसर्ग असें म्हणण्यास हरकत नाहीं.

अ–अजाण, अडाणी, अमोल, असडीक

अड–अडसर, अडमुठ्या, अडसांधे.

आड–आडवाट, आडनांव, आडकाठी.

अद्–अदपाव, अदशेर, अदमुरें, अदमण

अव–अवजड, अवघड, अवलक्षण

दु–दुकाळ, दुवेत

नि–निकामी, निजोरी, निढळ, निकोप, निधड्या, निलाजरा.

निर्, निस्–निर्फळ, निर्गांठ, निर्धोक, निर्धास्त, निष्काळजी.

पड–पडजीभ, पडसाद, पडछाया

यवनी उपसर्ग

ऐन–ऐनखर्च, ऐनजिन्नस, ऐनहंगाम

गैर–गैरहजर, गैरसमज, गैरवाजवी

ना–नाउमेद, नापसंत, नादार, नाहक, नालायक, नामंजूर.

ब–बजिन्नस, बदस्तुर, बइस्म (बेशर्मी)

बिन–बिनदिक्कत, बिनतकरार; बिनधोक, बिनहरकत.

बिला, बेला–बिलाकसूर, बेलाशक

कम–कमजोर, कमकूवत, कमबख्त

दर–दररोज, दरमहा, दरकूच, दरसाल, दरमजल.

बद–बदलौकिक (म०–बद्द),बदफैली

बर–बरहुकम, बरहक्क, बरतर्फ, बरदास्त

बे–बेअब्रू, बेअदबी, बेइमान, बेदम

हर–हररोज, हरवख्त, हरघडी

[**टीप**—इंग्रजींतूनही सब-जज, सब-इन्स्पेक्टर, सब-पोस्ट, अशा प्रकारें मराठींत 'सब' यासारखे कांहीं शब्द उपसर्गांप्रमाणें उपयोगांत येऊन मराठींत आले आहेत.]

संस्कृत प्रत्ययघटित शब्द

संस्कृत धातुसाधित नामें

विविधार्थक

पुल्लिंगी

अ—त्याग (त्यज्+अ), भाग (भज्+अ), पाक (पच्+अ), काम, भाव (भू+अ), सार, स्तव, वर, भव, मद, लक्ष, इ०. आहार (आ+हृ+अ), संचय (सम्+चि+अ), विश्राम (वि+श्रम+अ).

स्त्रीलिंगी

आ—इच्छा (इष्+आ), कथा (कथ्+आ), जरा (जॄ+आ), चिंता, शिक्षा, पूजा, गुहा, पीडा.

अना—प्रार्थना (प्र+अर्थ्+अना), वेदना, कल्पना, वंदना, तुलना.

ति—कृति (कृ+ति), स्मृति, नीति, शक्ति, भीति, युक्ति (युज्+ति), दृष्टि, इ०.

[कांहीं 'म्' कारान्त व 'न्' कारान्त धातूंस हा प्रत्यय लागतांना अन्त्य म् व न् याचा लोप होतो. उदा०— मति (मन्+ति), रति (रम्+ति), गति (गम्+ति). बुद्धि (बुध्+ति), शुद्धि (शुध्+ति), यांत ध् बद्दल द् होतो व ति–बद्दल धि असें होतें].

या-विद्या, चर्या, क्रिया, शय्या (शी + या), इ०.

नपुंसकलिंगी

अन-स्थान, दान, मान, पान, उत्थान (उत्+स्था+अन), संपादन

अस्-सरस् (सृ+अस्), वचस्, तमस्, वयस्, (वय्-जाणें).

उस्-चक्षुस् (चक्ष्+उस्), यजुस्, आयुस् (इ+उस्), धनुस्.

[यांतील विसर्गाचा लोप होऊन मराठींत वच, तम, वय, चक्षु, तेज, ऊर, यश, अशीं रूपें होतात.]

मन्-नामन्, धामन्, चर्मन्, ब्रह्मन्, इ०. [मराठींत याचीं नाम, धाम, चर्म, ब्रह्म, अशीं नपुंसकलिंगी रूपें होतात.]

कर्त्रर्थक

अ-चोर (चुर्+अ, चोरणारा); सर्प (सृप्+अ, सरपटणारा); देव (दिव्+अ, प्रकाशणारा).

[ग्रंथकार, चर्मकार, सुवर्णकार, हींही अशा प्रकारचींच कर्तृवाचक नामें आहेत. तसेंच प्रियंवदा (प्रिय+वद्+आ), वसुंधरा, हेही आकारान्त स्त्रीलिंगी कर्तृवाचक शब्द अशाच प्रकारें साधले आहेत. यांतील शेवटचे शब्द कार, वद व धर हे कर्तृवाचक धातुसाधितें असून ते मागील शब्दांना जोडले आहेत.]

अक-पावक (पू+अक, पवित्र करणारा, अग्नि), लेखक, नर्तक, रजक, जनक, इ०.

अन-नंदन (नंद्+अन, आनंद देणारा, पुत्र), मदन, रमण, रावण

इ-हरि (हृ+इ, हरण करणारा).

तृ-भर्ता (भृ+तृ), वक्ता, स्रष्टा (सृज्+ता), योद्धा, [यांतील 'तृचें' प्रथमेचें एकवचनी **ता** असें रूप होतें].

[जन्, गम्, इ० कांहीं धातूंमधील अन्त्य व्यंजनाचा लोप होऊनही, कांहीं कर्तृवाचक नामें साधतात. उदा०-द्विज (द्वि+जन्, दोनदां जन्मणारा, ब्राह्मण, पक्षी), पंकज, अनुज, नग, उरग, विहंगम, दुर्ग, इ०].

साधनार्थक

अन-नयन (नी+अन, नेण्याचें साधन, डोळे), चरण, वदन.

त्र-नेत्र (नी+त्र, नेण्याचें साधन डोळा), पात्र, श्रोत्र, **शस्त्र** (शस्-मारणें).

संस्कृत धातुसाधित विशेषणें.

कर्तृवाचक

अ–भयंकर (भय+कृ+अ, भय करणारें), यशस्कर, प्रियकर, पापघ्न.

अक–पाचक, दायक, तारक, मारक, हारक, घातक, नायक (नी+अक), निंदक, इ०.

इक–रसिक, (रस घेणारा), पथिक, (पथ चालणारा), इ०.

तृ–दाता, भोक्ता, श्रोता, भेत्ता (भिद्+तृ), द्वेष्टा (द्विष्+तृ), नियंता.

इतृ–शासिता (शास्–शिकविणें), भविता (भू-होणें), कामिता, सहिता, इ०.

इन्–त्यागी (त्यज्+इन्), दोषी, द्वेषी, विभागी (वि+भज्+इन्), योगी, (युज्+इन्), इ०.

इष्णु–सहिष्णु (सह्+इष्णु, सहन करणारा), जिष्णु (जिंकणारा), वर्धिष्णु (वाढणारा), इ०.

नु–विष्णु (विश्–शिरणें, शिरणारा), स्थाणु (राहणारा), इ०.

भूतकालवाचक

त–भूत (झालेलें), कृत, मृत, नीत, च्युत (पडलेलें), ख्यात, त्यक्त (टाकलेलें).

[कांहीं 'म्'कारान्त व 'न्'कारान्त धातूंमधील अन्त्य व्यंजनाचा लोप होतो. उदा०–मत (मन्+त), जात (जन्+त), हत, नत, गत, रत, इ०] .

['ह' पुढें त आल्यास केंव्हां केंव्हां त्या दोहोंमिळून **ढ** होतो. उदा०–मूढ (मुह्+त), गूढ (गुह्+त, विचारार्ह), रूढ, इ०.]

[कांहीं ठिकाणीं 'त' बद्दल **न** किंवा **ण**, येतात. उदा०—कीर्ण (कॄ+ण), जीर्ण (जॄ+ण), विदीर्ण (दॄ+ण); हीन (हा+न), लीन, क, व, ल, हीं अक्षरेंही 'त' बद्दल अनुक्रमें शुष्क, पक्व, फुल्ल, ह्या शब्दांतच येतात.]

इत–मोदित (मुद्+इत), उदित (वद्–बोलणें), कथित, विदित, पूरित, इ०.

योग्यार्थक

य–कार्य (करण्यास योग्य), त्याज्य, पेय, देय, भोज्य, भोग्य, इ०.

तव्य–कर्तव्य, भेत्तव्य, नेतव्य, श्रोतव्य, दातव्य, गंतव्य (गम्+तव्य), इ०.

इतव्य–भवितव्य (भू+इतव्य).

अनीय-वंदनीय, करणीय, श्रवणीय, चिंतनीय, मननीय, पूजनीय, रमणीय, इ०.

आणखी कांहीं संस्कृत धातुसाधितें

उ-वायु, स्वादु (स्वद्), साधु, बाहु (वह्-नेणें), मरु (मृ-मरणें), तरु (तॄ-तरणें), इ०).

उर-चतुर, अंकुर, भंगुर

इर-मंदिर, रुधिर, रुचिर

इल-सलिल, अनिल, कुटिल, महिला (मह्-वाढणें)

म-क्षेम, पद्म, धर्म, होम, युग्म.

र-चक्र, शक्र, क्षुद्र, चंद्र, छिद्र, शुभ्र, आर्द्र, रुद्र, शूद्र, मुद्रा.

संस्कृत शब्दसाधितें

अपत्यार्थक

अ-पार्थ, सौभद्र, पांडव, यादव, भार्गव, वासिष्ठ, सौमित्र.

इ-दाशरथि, मारुति, वैराटि, कार्ष्णि

एय-गांगेय, कार्ष्णेय, राधेय, वैनतेय

य-पाराशर्य, गार्ग्य, दैत्य, याज्ञवल्क्य

संबंधार्थक

अ-सारस (सरस् म्ह० तळें या-संबंधीं), चांद्र, सौर, नाक्षत्र, शारीर, शैव, वैष्णव.

इक-कायिक, वाचिक, मानसिक.

इय-यज्ञिय, राष्ट्रिय, श्रोत्रिय (श्रुतीसंबंधीं).

ईय-त्वदीय, मदीय, अस्मदीय, युष्मदीय, तदीय, यदीय.

कीय-स्वकीय, परकीय, राजकीय

य-तालव्य, दन्त्य, वायव्य, सौम्य.

भावार्थक

अ-गौरव (गुरु+अ, गुरुपणा), लाघव, यौवन, मौन (मुनिपणा)

इमन्-गरिमा (गुरु+इमन्), लघिमा, कालिमा, महिमा, रक्तिमा.

ता-मृदुता, कठोरता, शालीनता.

त्व-शत्रुत्व, मित्रत्व, आप्तत्व.

य-सौंदर्य, माधुर्य, चातुर्य, क्रौर्य.

युक्तार्थक

मत्-श्रीमान् (श्री ज्यापाशीं आहे तो), बुद्धिमान्, धीमान्; स्त्री०-श्रीमती, बुद्धिमती.

वत्-गुणवान्, धनवान्, विद्यावान्, ज्ञानवान्; स्त्री०-गुणवती, रूपवती.

इन्-दन्तिन् (दांत आहेत ज्याला तो, हत्ती), हस्तिन्, करिन्, धनिन्, अर्थिन्; स्त्री०-कमलिनी, कुमुदिनी.

विन्-तेजस्विन्, मनस्विन्, मायाविन्, यशस्विन्; स्त्री०-पयस्विनी.

आधिक्यार्थक

तर-लघुतर, गुरुतर, महत्तर, श्रेष्ठतर,

तम-लघुतम (सर्वांत लहान), उत्तम (सर्वांत चांगला). महत्तम (सर्वांत मोठा).

पूर्णत्वार्थक

मय–आनंदमय, जलमय, सुवर्णमय, काष्ठमय, मृण्मय, मांसमय

स्वार्थक

क–बालक (बाल), दीपक (दीप)

आणखी कांहीं संस्कृत शब्दसाधितें

उपसर्गसदृशांनीं होणारीं

अ–(अभाव) अन्याय, अधर्म, अनीति. (भिन्नत्व) असंख्यात, अगणित, अवर्णनीय

कु-का–कुकर्म, कुवासना, कापुरुष

न–नक्षत्र, नास्तिक, नपुंसक, नग

स–(सहित) सजीव, सकाम, सशास्त्र

सह– (बरोबर) सहवास, सहगमन, सहचर, सहगमन, सहानुभूति

प्रत्ययसदृशांनीं होणारीं

अन्तर–देशान्तर, ग्रामान्तर, रूपान्तर, भाषान्तर, अर्थान्तर

अर्ह–(योग्य) पूजार्ह, मानार्ह, दानार्ह, दण्डार्ह, विचारार्ह, स्वीकारार्ह.

आढ्य–बलाढ्य, गुणाढ्य, धनाढ्य, गर्वाढ्य, विद्याढ्य

कर—प्रभाकर, दिवाकर, दिनकर, सुखकर, दुःखकर, श्रेयस्कर.

पर–तत्पर, भक्तिपर, धर्मपर, नीतिपर

मराठी साधित शब्द

धातुसाधित नामें

क्रियावाचक

अ–कर, डर, लूट, फूट, मेळ, फेर, झोक, खोट

आ–वेढा, झगडा, ठेवा, ठेचा, भरडा

आट–चकचकाट, लखलखाट

आंडी–झुकांडी, चिळकांडी

आळी–डरकाळी, चिरकाळी

आव–चढाव, रिघाव, फैलाव, टिकाव

ई–उडी, बुडी, बोली, चोरी, उलटी

ऊं–हसूं, रडूं, गळूं

एं–हसें, रडें

डा–हंबरडा

ण–दळण, कांडण, वळण, लोळण

णी–लावणी, कापणी, मळणी, पेरणी

णें–बोलणें, करणें, जाणें, येणें

त–उगवत, मावळत

ती—गणती, फिरती, गळती, भरती

तें—दुभतें, भरतें

प—वाढप, काडप, वाटप

रा–विकरा, विकरी (स्त्री०)

व—देव, घेव

वा—थकवा, बोलवा, रुसवा

कर्तृवाचक

आ–ओढा (ओढणारा), झरा, झोला, झोका

आरी–पुजारी, पिंजारी

ऊ–भिडू (भिडणारा), झाडू, उतारू

कर–विणकर (विणणारा)

णा–पाळणा (पाळणारा), अडणा, अडणारा, अडविणारा).

पी–कांडपी, वाढपी

वय्या–गवय्या (गा+वय्या), बजवय्या (बाज+वय्या), लढवय्या (लढ+वय्या).

भाववाचक

आई–खोदाई, उजळाई, चराई, घडाई.

की–फुशारकी, उनाडकी,

साधनार्थक

ई–हातरी, थापी, खुरपी, कढई

एं–खुरपें, वल्हें, ढापें (झांकण्याचें साधन)

ण,–चाळण, झांकण.

णी–झांकणी, चाळणी.

णें–लाटणें, कातणें, गाळणें

स्थानार्थक

ओसा–आडोसा, पडोसा

ण–दडण, लवण, वाकण, **वळण**, चढण

णी–न्हाणी

पूर्णक्रियादर्शक

आ–पसारा (पसरलेला), **चोंदा** तोटा, उमाळा

आणूं—उठाणूं (उठलेलें), **जिवाणूं** (जीव असलेलें)

टा—कपटा (कापलेला), **चिरटा** (चिरलेला)

का—फाळका (फाळलेला).

धातुसाधित विशेषणें

कर्तृवाचक

आ—लंगडा, लुला (लोळणारा).

आऊ–लढाऊ, शिकाऊ, दिखाऊ

आडू—खेळाडू

आळू–सोसाळू, विसराळू

ईक–खर्चीक, सोशीक, पढीक

एल–रंगेल, (रंगणारा), अडेल

क, **का**–मारक, शोधक; मारका, बोलका

कट–मारकट (मारणारें)

कर–खेळकर, रुचकर

खोर–भांडखोर, चिडखोर, उधळखोर

गा–भांडगा, दांडगा

टा–चोरटा, भामटा (भ्रमविणारा)

डा–वाकडा (वाक असणारा)

णा–देखणा (दिसणारा), राखणा

णार, **णारा**–जेवणार, खाणार, जेवणारा, खाणारा.

ता, ती, तें–देता, घेता; दुभती, खाती, पिती; रांगतें, बसतें

या–बश्या, उधळ्या, उचल्या

रा–चावरा, धावरा, हसरा, कापरा, दुखरा

वा–नटवा, रडवा

पूर्णक्रियादर्शक

आ–उघडा (उघडलेला), सुटा, सुका

आवट–बनावट, धुवट

ई–छापी, लेखी, मोडी (मोडलेलें)

ईक–सडीक, पडीक, पढीक

ईत–लखलखीत, चकचकीत

ईर–फुगीर, फुटीर

ईव–सोलीव, भरीव, कोरीव

ईल–छापील, डागीळ

एं–आदमुरें (अध मुरलेलें).

क, का–वेचक, निवडक; मोडका, फुटका

ट, कट–सुकट, कुजट; कुजकट, मळकट

ला, ली, लें–'गेला' माणूस, 'आली' वेळ, 'पिकलें' पान

लेला–'वाचलेला' ग्रंथ; 'लिहिलेली' पोथी; 'मेलेलें' वासरूं

योग्यार्थक, शक्यार्थक

आऊ–जळाऊ (जळण्यायोग्य), विकाऊ, टिकाऊ

सर–आटपसर, आवळसर

एं–पळीवाढें (पळीनें वाढण्यास योग्य), बोटचेपें

धातुसाधित अव्ययें

आं–करकरां, ढळढळां, चरचरां, गरगरां (यांना अनुकरणवाचक क्रि० वि० अव्ययें म्हणतात.)

ऊं–खाऊं, पिऊं, देऊं

ऊन–खाऊन, पिऊन, देऊन, घेऊन

तां, तांना–येतां, जातां; येतांना, जातांना

ल्या–उठल्या, बसल्या, पडल्या

(अ) पूर्वकालवाचक–मी **जेवून** शाळेंत जातों, तो **पाहून** उदाहरणें लिहितो.

(आ) वर्तमानक्रियावाचक––तो **बसून** असतो, तो **पडून** असतो.

(इ) कारणवाचक–तो **खाऊन** (खाण्यामुळें) माजला, तो **गिळून** मस्त झाला.

(ई) रीतिवाचक––**फिरून** यत्न करून पहा, खच्चून, दाटून, रगडून, इ०.

याप्रमाणें मराठींत धातुसाधित नामें, विशेषणें व अव्ययें साधतात. स्थलाभावामुळें एकून एक शब्द येथें देतां येणें शक्य नाहीं. ढोबळ कल्पना येण्यापुरती माहिती दिली आहे.

मराठी शब्दसाधितें

नामें

कर्तृवाचक

[येथें ती ती क्रिया करणारा एवढ्याच अर्थानें कर्तृवाचक हा शब्द न वापरितां मागील शब्दांतील गोष्टी करणारा ह्या अर्थानें हा शब्द वापरला आहे]

आर—कुंभार, लोहार, सोनार

ई—तांबोळी (तांबूल कर०), माळी (माला क०), वाढपी, स्वयंपाकी

का, क्या-पाणक्या(पाणी भरणारा)

आरी-चितारी, भुसारी, पानाडी (पाणी शोधणारा).

करू-यात्रेकरू, होतकरू, पोटभरू

करी-भाडेकरी, वारकरी, (वारी किंवा वार करणारा), धारकरी, (धार मारणारा), शेतकरी.

ड्या-नावाड्या,(नाव चालविणारा), वाटाड्या,(वाट दाखविणारा),सोंगाड्या

भाववाचक

आ-ताठा (ताठपणा), चिकटा, सफेता, गरमा, खराबा

ई-कलाली, दलाली, अंधारी

पण, पणा-मनुष्यपण, देवपणा

आळी-बंडाळी

एली-दंडेली

की-माणुसकी, पाटिलकी, गांवकी, शेतकी

गिरी- शिपाईगिरी, लुच्चेगिरी, भामटेगिरी

महत्त्वदर्शक

आ-विळा (विळीपेक्षां मोठा), पोळा, पानगा, भाकरा, डबा

गा-सोडगा, जुडगा, वाडगा, रोडगा

आड-पाठाड,खांदाड,छाताड, भिंताड

आरा-पिसारा (पुष्कळ पिसें), पेटारा, भपकारा, बुंधारा

दाड-भगदाड (मोठें भोंक)

लघुत्वार्थक

आसें-मुंडासें (डोक्यास गुंडाळण्याचें लहान वस्त्र)

ई-डोंगरी, खडी, आरशी, दांडी, लोटी

ऊक-काटूक, थोटूक, चिंधूक

ऊल-कणगूल, परडूल, करंडूल, पडघुली, करंडुली

ओटी-धांदोटी, चिंधोटी, रेघोटी

ओरा-रें-चिटोरा, चिटोरें

कली-भातुकली, चांदुकली, धनुकली

की- चांदकी, मेढकी, ओंडकी

कूल–घरकूल, मडकूल
टा–घरटा, चोरटा, पोरटा, बाहुटा
डा, डी, डें–बापडा, गधडी, अंगडें
ली–टिकली, डावली, शिंपली, तापली
लें–खाटलें, बाजलें, बिंदलें, तांबुलें

स्थानार्थक

आण–हबसाण, फिरंगाण
आळ–घंगाळ, घड्याळ, चुनाळ
ई–पेशवाई, मोंगलाई
ओळ–आजोळ, पंजोळ
ठा, वठा–उंबरठा, दारवठा, पाणवठा
ण–गोटण
वट, वटा–मसणवट, मसणवटा, मसणवटी

साधनार्थक, अधिकरणार्थक

डा–हातोडा (हातांत धरून ठोकण्याचें साधन)
णी–दुधाणी (दूध ठेवण्याचें भांडें)
डें–धुराडें (धूर जाण्याचें साधन)
वण–दांतवण (दांत घासण्याचें साधन)

स्वार्थक

का–पुंजका, (पुंज), घोळका, चुळका, सुळका, माळका, मेंढका, ओंडका
कूट–हिरकूट (हीर)
खा–बुडखा (बूड)
टा–सराटा (सर)
डी–नासाडी (नाश), राखाडी
ता–गोणता (गोण)
पट–सालपट (साल)

विशेषणें

कर्तृवाचक

आळ–तोंडाळ, वाचाळ, खोड्याळ,
आळू–कष्टाळू, झोपाळू, निद्राळू
क–जाचक (जाच करणारें)
कर–खोडकर, खेळकर, होळकर
खोर–चहाडखोर, थट्टेखोर, बंडखोर, तंटेखोर
ट– हेकट,
दार–झोकदार, ऐटदार, नोकदार
या–मस्कऱ्या (मस्करी कर०), हुम्या (न बोलणारा), हुप्या ('हुप' करणारा)
रा–शिवरा, लातरा, डावरा (डाव्या हातानें काम करणारा).

युक्तार्थक

आड–रेताड
आर–फुलार, गर्भार
आळ–चिकाळ, दुधाळ, फेसाळ
आळू–दयाळू, मायाळू, लोभाळू, कृपाळू

ईट–रागीट (रागानें युक्त)
ईळ–गोडीळ (गोडीनें युक्त)
इष्ट–चविष्ट, नादिष्ट, श्रमिष्ट, गर्विष्ट, छांदिष्ट
एला–तान्हेला, भुकेला, नाकेला, हटेला
अंत–बाळंत (बाळानें युक्त), जिवंत
कट–धुरकट, तेलकट
ट–रेताट, मातट, रोगट, आंबट, तिखट
तें–रायतें (राई म्ह० मोहरी तिनें युक्त)
मंत, वंत–बुद्धिमंत, बुद्धिवंत
वान, वाला–गाडीवान, गाडीवाला, ओझेंवाला

संबंधार्थक

ई–मापी, वजनी, लोखंडी, पितळी, नागपुरी, सोलापुरी
ईल–इकडील, तिकडील, पुढील, मागील
कर–पाटणकर, नगरकर, वाइकर
चा–खालचा, वरचा, येथचा, तेथचा
ला–आंतला, बाहरला, वरला, कोठला

सादृश्यार्थक

एला–उंचेला, काळगेला, गोरेला
कट–पोरकट (पोरासारखा)
कुला–काटकुळा, सोनकुला, चिमकुला
गा–लहानगा (लहान सारखा)
डा, (ळा)–लांबोडा, ळा (लांब सारखा)
वट–काळवट, लालवट, कडवट
वाणा–बापुडवाणा, लाजिरवाणा
सट–भोळसट, तिरसट
सर–काळसर, पिवळसर, भोळसर
सा–लहानसा, नीटसा, इवलासा, पुष्कळसा

स्वार्थक

इक–इत्यादिक (इत्यादि तेंच)
का–रिकामका (रिकामा तोच), धडका, नेटका

क्रियापदें

नामसाधित

कानसणें, फुलणें, आंबणें, खारणें, सुरकुतणें, पिसारणें, पान्हवणें; डोकावणें, माणसाळणें, खुणावणें, आसावणें (आशा यापासून), हाताळणें, फेसाळणें, भुकेजणें, रागेजणें, लाथाडणें, ओरखाडणें.

विशेषणसाधित

आखुडणें, लांबणें, गढुळणें, दुणणें, चिकटणें, पिसाटणें, ओलवणें, लुचाडणें (लुच्चा यापासून), एकारणें, वेडावणें, खुळावणें, स्थिरावणें, पिसाळणें, रोडावणें, काळवटणें

अव्ययसाधित

खालावणें, मागासणें, पुढारणें, उभारणें.

अव्ययें

नामसाधित

द्वारें, मुळें, कडून, मध्यें, ठायीं, विषयीं, पाशीं, समयीं, संबंधीं, अंतरीं, कडे, वाटे, कारणें.

विशेषणसाधित

एकदां, दोनदां, पांचदां, दहादां, बहुशः, अनेकशः, एकवार, दोनवार, अनेकवार,

अव्ययसाधित

इकडून, तिकडून, मागून, पुढून, येथून, तेथून, कोठून, अलीकडून, पलीकडून, दुरून, समोरून, उंचून, लांबून, पुढतीं, मागतीं, खालतीं, वरतीं, झटकन, पटकन, पटपटां, गटगटां, रटरटां.

यवनी शब्द

फारसी

कर्तृवाचक नामें

गर–सौदागर, जरगर (सोनार), कारागीर, जिनगर

वान, बान–बागवान, सारवान (उंट राखणारा),मिहरबान, मेजवान (पाहुणचार करून घेणारा)

गार–गुनाहगार, खिदमतगार, मददगार, रोजगार, कामगार, शिकलगार (शस्त्रें साफ करणारा)

स्थानार्थक नामें

जार–गुलजार (गुल=फूल, गुलाब) पुष्पवाटिका

स्तान–हिंदुस्तान (हिंदु=काळा), अरबस्तान, तुर्कस्तान, अफघाणिस्तान

दान–कलमदान, शमअदान (शमअ=दिवा, शामदान म्ह० दिव्याचें भांडें), गुलदान (फुलपात्र); जुजदान (जुगदान=फणेरें) [म०–अत्तरदाणी, गुलाबदाणी, चहादाणी]

अल्पत्वार्थक नामें

चा, ईचा–बगीचा (लहान बाग), घालीचा (घाली=सतरंजी, लहान सतरंजी)

भाववाचक नामें

ई–नेकी (खरेपणा), खुशी, खूबी (खूब=सुंदर, सुंदरपणा), सियाही (सियाह्=काळें, काळेपणा), दुरुस्ती (नीटपणा), फाकिरी, हमाली, मजूरी.

गी-बंदगी (बंदह्=दास, सेवा), रवानगी

आ-गरमा

ती-कमती, ज्यास्ती (जादह्+ती)

गिरी, शाई-गुलामगिरी, सोदेगिरी, बेब्रंदशाई

कर्तृवाचक विशेषणें

आ-दान (ज्ञान) दाना (मराठींत दाणा, ज्ञानी)

वार-उमीद्वार (आशा बाळगणारा)

मंद-अकलमंद (ज्ञानी), दौलतमंद (श्रीमंत)

वर-जान (प्राण) जानवर (प्राणी) जोरवर (जोरावर=बळकट), नामवर (प्रसिद्ध)

संबंधार्थक विशेषणें

ई-ईरानी, जंगली, शहरी, हिंदी

कांहीं क्रियाविशेषणें

आना-रोजाना (रोजचा, रोजमुरा), सालियाना, माहियाना, नजराना (नजर=डोळे, देणगी)

वार-तफ्सीलवार (वेगळें वेगळें), सादिलवार (किरकोळ), असामीवार

अनुकरणवाचक अव्ययें

आ-बराबर (बर=छाती, छातीपर्यंत, बेताचें, तंतोतंत), सरासर (सर=मस्तक, टोंक, टोंकापासून टोंकापर्यंत, एकंदर), गरमागरम.

धातुसाधितें जोडून होणारे शब्द

कार-कुनकार (कारकून=कार्यकर्ता)

अंदाज-बर्क्+अंदाज (बंदूक सोडणारा), तीरंदाज (तीर सोडणारा), गोलंदाज

दार-(राखणारा, बाळगणारा).चोबदार (चोब=काठी, काठी बाळगणारा), पोतदार (पोतह्=पिशवी, पैसा राखणारा)

बंद-(बांधणारा). नालबंद, छप्परबंद

आवेज-(लोंबणारा). दस्त आवेज (दस्तैवज=हातचा कागद)

बाज-(खेळणारा). इष्कबाज (स्त्रैण), दारूबाज, अफूबाज, कावेबाज

खोर- खोर (खाणारा). खूनखोर (रक्त काढणारा), हलालखोर (न्यायानें वागणारा), हरामखोर [**म०**-चहाडखोर, भांडखोर.]

नवीस-लेखक. चिठ्ठीनवीस (चिटणीस=चिठी लिहिणारा), पोतहनवीस (पोतनीस=जमाखर्च लिहिणारा), फडनवीस

आणखी कांहीं शब्द

आबाद-(स्थान) औरंगाबाद(सिंहासनस्थान), हैदराबाद (हैदर=सिंह), अहमदाबाद (अहमद=थोर).

नामा-(पत्र, ग्रंथ, इतिहास). हुक्मनामा (हुकूम पत्र), रोजनामा (रोजचा इतिहास), जाहिरनामा, करारनामा, शाहनामा

गीर- (आफ्ताब=सूर्य) आबदागीर (छत्री), (जहान=जग) जहांगीर (जग जिंकणारा)

माल-रुमाल (रू=तोंड, तोंड पुसण्याचें वस्त्र)

जादा-(उत्पन्न झालेला, पुत्र) शाहजादा (राजपुत्र), शाहजादी (राजकन्या)

खाना-(स्थान) कारखाना, दौलतखाना, सिह्हतखाना (शेतखाना), फिराशखाना (बंदीखाना), तोफखाना.

पेश- (पुढें) पेशवा (पुढारी)

सर- (मुख्य). सरकार, सरनोबत, सरपोस.

आब- (पाणी). गुलाब (पुष्परस), आबरू (मुखावरील पाणी, कीर्ति)

अरबी

धातुसाधित शब्द

ह्या ठिकाणीं अरबी शब्द कसे साधतात, त्याच्या मूळाच्या भानगडींत न पडतां, फक्त कल्पना येण्यापुरते मराठींत आलेले कांहीं शब्द येथें देतों.

नाझर-पाहणारा (नजर=पाहणें)
जाहीर-प्रसिद्ध (जहर=दिसणें)
मालक-धनी (मलक=बाळगणें)
गाफील-हयगय करणें (गफल)
मगरूर-उन्मत्त (घरर=माजणें)
महंमूद-स्तुति केलेला (हमद=स्तुति क०)
मंजूर-पसंत केलेलें (नजर=पाहणें)
शाहिर-कवि (शहर=प्रसिद्ध करणें)
जालिम-त्रासदायक (जलम=पीडणें)
मकदूर-शक्ति (कदर=सामर्थ्य असणें)
मजबूत-बळकट (जबत=स्थिर)
साहेब-धनी (साहब=बरोबर राहणें)

यांशिवाय मुकादम, मुरांबा (मुरब्बा), मुनसब, तमाशा (देखावा), फर्क, गर्क, अर्ज, अद्दल (न्याय), नकाशा, हुकूम, उरूस (यात्रा), कुलूप, हुद्दा, मुद्दा, सल्ला, मुत्सद्दी, माफी; अक्कल, खर्च, नक्कल, हलवा (मिठाई), खबर, इलाखा, हिशेब, इ० शेकडों अरबी शब्द मराठींत अगदीं मिसळून गेलेले आहेत त्यांची यादी देण्यास येथें जागा नाहीं.

अरबी-शब्दसाधितें

ई-मिसरी अरबी, (विशेषणें); हलवाई, मुजराई (भाव० नामें);

ची-मशअलची (मशालजी), परवालची (परवालजी), बाबरची (बबर्जी, आचारी)

म-बेग (गृहस्थ), बेगम (बाई)

खान-राजकुमार, खानम (राजकन्या)

सिराज्+उल्+दौलह्—सिराजउद्दौला (संपत्तीचा प्रकाश)

अब्द्+उल्+करीम—अबदुलकरीम (ईश्वराचा भक्त)

निजाम+उल्+मुल्क—निजामउल्मुल्क (देशाचा अधिकारी)

अला+उल्+दीन—अल्लाउद्दीन (धर्माचें द्वार)

इब्न्-बीन=पुत्र (धोंडू बिन रामा वडके=रामा वडक्याचा पुत्र धोंडू)

वल्द=पुत्र-(हिरा वल्द गोमा कोळी=गोमा कोळ्याचा पुत्र हिरा)

कौम-कोम=स्त्री (गंगाबाई कोम श्रीपतराव=श्रीपतरावाची स्त्री गंगाबाई)

ह्याप्रमाणें अरबी शब्दांबद्दल येथें अगदीं जुजबी अशी माहिती दिली आहे.

मराठींत आलेले कांहीं कानडी शब्द

नात्यासंबंधी—

अण्णा, अक्का, अप्पा, अव्वा, (आऊताई), मरीआई, (मअव्वा), इत्यादि.

खाद्यपदार्थांचे वाचक—

कडबोळें, कडबू, पापड, तूप, (तुप्प), पुरणपोळी (हुरणहळगि), कायरस, शेवया, सांडगा, रोडगा (रोडि), इ०.

वस्त्रप्रावरणाचे वाचक—

चोळणा, कुंची, खण, खिसा, गुंडी, गोंडा, पिशवी, धडी, (धोतर), इ०.

भांड्यांचे वाचक—

गाडगें, (गडिगे), मडकें, (मडिगे), इ०.

क्रियापदें—

हुडकणें (हुडकोण), ढकलणें, (धाक्कि), खाऊन टाक, जेवून घे, इत्यादि सं० क्रि०.

झाडें, फळें, यांसंबंधी—

जाई (जाज मल्लिगि), जुई (जूज मल्लिगि), पडवळ, गाजर, भेंडा, खोबरें, शिकेकाई, इ०.

घरगुती व्यवहारांतील—

तागडी, गिड्डा, विळी, कुऱ्हाड कोयता, कुदळ, दाभण, अडकित्ता, नथ, बांगडी, बाळी, खिडकी, खोली, गच्ची, एळकोट, गुद्दा, चोख, ओटी (होट्टि), चप्पल, चेंडू, पुंड, फटिंग, बगल, बडगा, हुच्चा, होळी, इ०.

[याप्रमाणें पुष्कळच कानडी शब्दांचा मराठींत भरणा झालेला आहे.]

हिंदी शब्द

हांजी हांजी	हवेलंडी
बात (गोष्ट)	नंगा नाच
बारभाई	चंग बांधणें
बढाई	हजीर तो वजीर
बस्तान	दस गेले पांच राहिले
बगलबच्चा	बडे बाप के बेटे
धरमधक्का	दिल्ली तो बहुत दूर है
तेरी मेरी	लकडीवांचून मकडी वळत नाहीं
पिच्छा	दस की लकडी एक का बोजा
आगापिच्छा	दिल में चंगा तो काथवट में गंगा
हमरी तुमरी	

[इ० शब्द, म्हणी व वाक्प्रचार हिंदींतून मराठींत आलेले आहेत.]

गुजराथी शब्द

बे (दोन),	घेलाशेट.
इजा, बिजा, तिजा	'जेनुं काम तेनु थाय बिजा
दादर (जिना),	करे सो गोता खाय '
घी (तूप),	

[इ० शब्द व म्हणी गुजरातींतून मराठींत आलेल्या आहेत.]

पोर्तुगेज शब्द

पगार, चावी, बुतांव, फाणस, हापूस, पायरी, फर्नांडीज, बटाटा, तंबाखू, इ० .

इंग्रजी शब्द

मराठींत इंग्रजी शब्द पुष्कळच घुसले आहेत व घुसत आहेत; त्यांपैकीं कांहीं येथें दिले आहेत.

शिक्षणखात्यांतील—

डायरेक्टर, इन्स्पेक्टर, डेप्युटी, ऑफीस, प्रिन्सिपाल, सुपरिंटेंडेंट, हेडमास्तर, मास्तर, असिस्टंट, सर्व्हंट, सुपरवायझर, ऑफीस, टीचर रूम; बुक, टेबल, डेस्क, बोर्ड, ब्लॉटिंग-पेपर, कार्डबोर्ड, डस्टर, एक्झर-साईज, पेन्सिल, मार्जिन, सर्टिफिकेट, नंबर, मार्क, फी, इ०.

सरकारी व्यवहारांतील—

व्हॉइसराय, गव्हर्नर जनरल, गव्हर्नर, कलेक्टर, हेडक्लार्क, क्लार्क, बॉडीगार्ड जज, सबजज, बॅरिस्टर, डिस्ट्रिक्ट-बोर्ड, लोकल-बोर्ड, स्कूल-बोर्ड, म्युनिसिपालिटी, असेंब्ली, मेंबर, व्होट, कार्पोरेशन, पार्लमेंट, सेक्रेटरी, गव्हर्नमेंट, पेन्शन, लीव्ह, अर्जंट, डिस्मिस्, रिपोर्ट, इ०.

न्यायखात्यांतील—

कोर्ट, फी, स्टँप, जज्ज, समन्स, वारंट, असेसर, इ०.

पोस्टासंबंधीं—

कार्ड, पाकीट, रजिस्टर, पार्सल, मनिऑर्डर, टेलिफोन, टेलिग्राफ, रनर, पोस्टमन, इ०.

रेल्वेसंबंधीं—

रेलवे, स्टेशन, प्लॅटफॉर्म, गार्ड, वेटिंगरूम, स्टेशनमास्तर, मेल ट्रेन, गुड्स् ट्रेन, पॅसेंजर, वॅगन, सिग्नल, फायरमन, टाइमटेबल, इ०.

दवाखान्यासंबंधीं—

डॉक्टर, नर्स, कंपौंडर, सिव्हिल सर्जन, डिस्पेन्सरी, हॉस्पिटल, डोस, ड्रेस, ड्रेसिंग, इ०.

इतर व्यवहारांतील—

लाइफ मेंबर, ट्रस्ट, ट्रस्टी, मेमोरिअल, ज्युबिली, मास्टर, मिस्, शेम, हिअर, इ०.

शब्द-व्युत्पत्ति

शब्दांच्या घटनेचा आतांपर्यंत विचार झाला. आतां बनलेले शब्द मूळ कोणत्या स्वरूपांत व कोणत्या अर्थानें होते आणि आतां त्यांचें स्वरूप व अर्थ हीं काय आढळून येतात, त्यापैकीं कांहीं शब्दांचा येथें विचार करूं.

संस्कृतांतून किंवा अन्य भाषांतून मराठींत शब्द येतांना त्यांच्या रूपांत किंवा अर्थांत किंवा त्या दोहोंतही केव्हां केव्हां फरक होत असतो. खालील चार प्रकारें रूपांत फरक आढळतो.

(१) **वर्णलोप**—अरण्य-रान, बदर-बोर, अलवाल-अळें, इयत्ता-यत्ता, उपवास-उपास, अनन्तर-नंतर, इ०.

(२) **वर्णभेद**—कार्य-काज, स्तंभ-खांब, बल-बळ, रात्रि-रात्र, वन-बन, योगी-जोगी, प्रारब्ध-प्रालब्ध, यंत्र-जातें, युक्ति-जुक्ति, इ०.

(३) **वर्णवृद्धि**—आम्ल-आंबट, तिक्त-तिखट, पीत-पिवळा, चरित-चरित्र, निद्रित-निद्रिस्त, विनति-विनंति, इ०.

(४) **वर्णविपर्यय**—तिलक-टिकला, वाचाट-चावट, लघु-हलू, गोक्षीर-गोखरूं, कटुकी-कुटकी, कोटि-टोंक, क्षेप-फेंक, उड्डप-पडाव, इ०.

शब्दांचे अर्थाच्या दृष्टीनें तीन भाग पाडितात. **यौगिक**, **रूढ** व **योगरूढ**.

(१) **यौगिक**—शब्दांचा धातु-प्रत्ययादिकांनीं होणारा मूळचाच अर्थ व्यक्त करणारे शब्द. उदा०—राम (आनंद देणारा), युक्ति (योजना), नमन (नमस्कार), राजन् (राजा).

(२) **रूढ**—मूळच्या अर्थाऐवजीं रूढ अर्थच ज्यास्त बलवत्तर असणारे शब्द. उदा०—आर्जव (सरळ हा मूळार्थ, पण खुशामत हा रूढार्थ), दारू (औषध हा मूळार्थ, पण मद्य हा रूढार्थ), इ०.

(३) **योगरूढ**—मूळचा अर्थ व रूढार्थ हे दोन्ही लागू पडणारे शब्द. उदा०—अंडज (अंड्यापासून जन्मलेले, पक्षी), पंकज (चिखलांत उत्पन्न झालेलें, कमळ), मृग (शोधणें, हरीण).

मूळचा अर्थ याकरितां **वाच्यार्थ** व त्याहून निराळा अर्थ याकरितां **लक्ष्यार्थ** किंवा **रूढार्थ** असेही शब्द योजितात. उदा०—‘ दुधाकडे पहा ’ येथें ‘ दुधाचें रक्षण कर ’ हा **लक्ष्यार्थ** अभिप्रेत आहे, तसेंच ‘ गंगेवर गौळवाडा आहे ’ येथें गंगेवर=गंगेच्या काठावर; तसेंच ‘ शूर महाराष्ट्र ’ येथें महाराष्ट्र=मराठे लोक; हे **लक्ष्यार्थ** अपेक्षित आहेत.

वाच्यार्थ किंवा लक्ष्यार्थ यांपेक्षांही निराळाच अर्थ केव्हां केव्हां बोलणाराच्या हावभावावरून कळतो; त्यास **व्यंग्यार्थ** म्हणतात. उदा०—' अकरा वाजले ' ' घंटा झाली ' या दोन शब्दसंहतींवरून शाळेची वेळ झाली वगैरे बोलणाराचा अभिप्रेत अर्थ कळतो; तसेंच ' बुक्का लावा, ' ' विडा द्या, ' या शब्दसंहतींवरून अनुक्रमें कथेंतील पूर्वरंग संपला, निरोप देण्याची वेळ झाली, हे अर्थ सूचित होतात; हे **व्यंग्यार्थ** होत.

आतां निरनिराळ्या कारणांनीं अर्थभेद झालेले मराठींतील कांहीं विशिष्ट शब्द निवडून काढून, त्यांची अर्थ-व्युत्पत्ति येथें देतों.

अर्थान्तरित कांहीं शब्द

(१) मूळ रूप कायम राहून

शाला-स्थान; परंतु रूढार्थ शिकविण्याची जागा. (नाटकशाळा येथें फारच अर्थान्तर आहे. वाईट चालीची स्त्री हा अर्थ).

प्रपंच-पसारा; संसारांत पसारा फार वाढतो, म्हणून प्रपंच=संसार.

अरिष्ट-निर्भयस्थान; परंतु रूढार्थ संकट.

बडा-(सं० वृद्ध), बुड्ढा; वयानें मोठा; पण अन्य प्रकारेंही मोठा असल्यास त्यास 'बडा' म्हणतात. (हा शब्द हिंदींतून आला आहे).

हिय्या-(सं० हृदय); कोणतेंही महत्त्वाचें कृत्य करण्यास हृदय म्ह० अंतःकरण जोरदार हवें, म्हणून हिय्या याचाच धैर्य असा अर्थ झाला.

उपाधि-गुण; परंतु रूढार्थ लचांड, त्रास.

अधिकार-योग्यता; परंतु रूढार्थ सत्ता.

राव, राय-(सं० राजा); सन्मानार्थक; उ०-गणपतराव, चंपतराय

खुजा-(सं० कुब्ज=कुबडा); मूळार्थ वाकडा, रूढार्थ ठेंगू.

(२) किंचित् वर्णभेद

अंगार-निखारा; यापासून 'अंगारा' म्ह० मंत्रित राख, असा रूढार्थ झाला.

फास-(सं० पाश) गळ्याला लावतात तो, **फासा** (सोंगट्यांमधील). [**दोर** व **दोरा**, **पाट** व **पाटा**, **कोपर** व **कोपरा**, **पाय** व **पाया** **नाक** व **नाकें**, **कान** व **काना** **क्षत** व **खट** हे शब्द किंचित् फरकामुळें अर्थान्तरित झाले आहेत.]

(३) प्रासंगिक भिन्नार्थ

रक्षा--राखणारी. उ०—रामरक्षा. **राख**=राखाडी, **भस्म**=मंत्रसिद्ध राख, **अंगारा** = पीडानिवारक राख; येथें बोधित वस्तु एकच, पण प्रसंगानुसार रूढार्थ भिन्न झाले आहेत.

(४) शब्दांचें आखूड रूप

मुंज–(मौंजीबंधन); मुंज नांवाच्या गवताची दोरी ह्या संस्कारांत बांधतात, त्यावरून शब्दाचें आखूड रूपच प्रचारांत राहिलें. (विश्वनाथ विशा, जगन्नाथ-जगू, गणपति-गणू, इ० यांप्रमाणें)

अजागळ-अजागलस्तन यापासून अजा=शेळी, तिच्या गळ्याला असलेल्या स्तनाप्रमाणें निरुपयोगी, हा अर्थ.

तत्त्व–(तत्त्वमसि–तत+त्वम्+असि) यापासून. वेदान्तात 'तें तूं आहेस' याची जाणीव होणें ही महत्त्वाची गोष्ट समजतात; म्हणून तत्त्व=सारभूत गोष्ट. [किंवा तत् + त्व असें भाववाचक नामही होईल]

(५) मूळ शब्दांची वाढ

सदोदित-(सदा+उदित) सदा व सदोदित यांचे अर्थ एकच; येथें निष्कारण उदित शब्द आला आहे.

सर्वत्र–येथेंही वरचाच प्रकार. सर्व= सर्वत्र (सर्वांना=सर्वत्रांना).

(६)एकार्थक शब्दांचें एकीकरण

बेणबाजा–(इं० Band=बेण, सं० वाद्य=बाजा); दोन्ही वस्तुतः एकच, पण येथें दोन एकार्थक शब्दांचा समास होऊन हा विचित्र शब्द बनला !

(७) मूळार्थच कायम

वांदर–(वानर), **तांबडा** (ताम्र), येथें अर्थभेद झाला नाहीं.

(८) वर्णसाम्यामुळें भिन्नार्थ

लज्जाहोम–(लाज-होम, लाज= लाह्या); लग्नांत लाह्यांचा होम करितेवेळीं नवरी नवीन असल्यामुळें लाजते, त्या लाज व लज्जा ह्या शब्दांच्या साम्यामुळें 'लाजहोम'चें 'लज्जाहोम' झालें.

उत्साह–वर्णसाम्यामुळें उत्सव ह्या शब्दाबद्दल उत्साह (गणपतीचा वगैरे) हा शब्द कोणी वापरितात. उत्साह=उल्लास, तो उत्सवाचे वेळीं असतो; म्हणून उत्सव म्हणजेच उत्साह

(९) एका वर्णाची वाढ

श्राप–शाप; यांत एक वर्ण बोलण्यांत ज्यास्त आला आहे. विद्रूप (विरूप), निद्रिस्त (निद्रित), द्रुष्ट (दुष्ट), यांत हाच प्रकार आहे.

(१०) अशुद्ध रूपाचा प्रचार

शरणांगत–(शरण+आगत); परंतु येथें निष्कारण अनुस्वार येऊन अशुद्ध रूप प्रचारांत आलें आहे.

विन्मुख–(वि+मुख) वरीलप्रमाणेंच अशुद्ध रूप प्रचारांत आलें. (सत्+ मुख=सन्मुख, उत्+मुख= उन्मुख, यांच्या साम्यामुळें).

(११) बादरायणसंबंधानें अर्थ

भूयसी–दक्षिणा देण्याच्या वेळच्या मंत्रांत हा शब्द आल्यानें 'भूयसी' म्हणजेच दक्षिणा हा त्याचा अर्थ झाला.

त्रेधा–वेदऋचेंत वामनानें तीन पावलें जमीन बळीजवळ मागितली अशा अर्थाचें 'त्रेधा निदधे पदम्' हें वाक्य आहे, त्यांत हा शब्द आला आहे व त्यावेळीं लोकांची धांदल उडाली म्हणून त्रेधा=धांदल.

तारांबळ–वरीलप्रमाणेंच येथेंही बादरायणसंबंधानें अर्थ झाला आहे. लग्नाचे मंगलाष्टकांत 'ताराबलं चंद्रबलं तदेव' असें एका श्लोकांत येतें; त्यावेळी खूप धांदल उडते, म्हणून तारांबळ=धांदल.

(१२) एकादा विशिष्ट शब्द सामान्यार्थक होणें

कादंबरी–बाणाच्या एका काव्यांतील नायिकेचें नांव कादंबरी. म्हणून तिच्याप्रमाणें असणाऱ्या सर्व नवलकथा म्ह० कादंबऱ्या.

(१३) सामान्यार्थक शब्द विशिष्टार्थक होणें

पीतांबर–(पीत+अंबर) पिवळें वस्त्र हा अर्थ असून, पुरुषांचें सोवळयाचें रेशमी वस्त्र हा अर्थ झाला. पिवळा पितांबर, तांबडा पितांबर, असेंही अज्ञानानें म्हणूं लागले. (सह्याद्रिपर्वत, विंध्याद्रि पर्वत, हीं याचप्रकारचीं उदा०).

(१४)मूळापेक्षां चांगला अर्थ येणें

धूर्त–मूळार्थ फसविणारा; परंतु चतुर, धोरणी, हा त्यास चांगला अर्थ प्राप्त झाला.

(१५) अमंगलत्वाचा अर्थ येणें

मेला–कांहीं शब्दांच्या अर्थास, निष्कारण अमंगलत्वार्थ येतो; तसें 'मेला' ह्या शब्दाबद्दल होऊन वारला, कैलासवासी झाला, परलोकवासी झाला, स्वर्गवासी झाला, अशा शब्दसंहति अशुभता घालविण्यासाठीं उत्पन्न झाल्या.

हगणें–वरीलप्रमाणेंच हा शब्द अवाच्य वाटून, त्याबद्दल परसाकडे जाणें, मलशुद्धीस जाणें, बहिर्दिशेस जाणें, शौचास जाणें, ह्या संहति आल्या. (बांगड्या फुटणें,

कुंकू नसणें, ह्यांबद्दलही बांगड्या वाढवणें, कुंकू वाढणें, ह्या संहति उत्पन्न झाल्या, त्यांप्रमाणें).

(१६) विपरीत अर्थ येणें

सुतक–जननाशौच हा मूळार्थ, पण मृत्यूच्या वेळचें आशौच, असा विपरीत अर्थ झाला.

अद्दल–(फारसी). मूळ अर्थ न्याय, परंतु ठेंच लागणें,नुकसानीमुळें धडा मिळणें,हा विरुद्ध अर्थ आला आहे.

परोक्ष, अपरोक्ष– ह्या शब्दांचे अप्रत्यक्ष व प्रत्यक्ष असे अनुक्रमें अर्थ आहेत; पण आपण दोन्ही अर्थीं हे शब्द वापरतों. उ०– "माझ्यापरोक्ष (पाठीमागें) ही गोष्ट तूं त्यास कां सांगितलीस ?" किंवा " माझ्याअपरोक्ष (पाठीमागें) त्यास का सांगितलेंस ? " असेंही म्हणतात.

फराळ–(फलाहार) फळें खाणें, हा मूळ अर्थ; पण रूढींत भुईमूग, साबूदाणे, इ० मिश्रित पदार्थांचें यथेच्छ सेवन हा अर्थ झाला.

उपवास– (उप+वास) शुचिर्भूतपणें देवासन्निध राहणें हा मूळार्थ, पण वरच्यासारखे पदार्थ यथेच्छ खाण्यांत येतात.

(१७) हीनत्वार्थ

आचार्य, महाराज– विद्वत्तेमुळें ज्यांना पूर्वी आचार्य किंवा महाराज म्हणत, ते उच्च वर्णांतील कांहीं लोक आतां खरोखरच आपलें नांव व्यर्थ करणारीं कामें करूं लागले; म्हणून त्यांच्या अर्थालाही हीनत्व प्राप्त झालें. (आचार्य = आचारी; तसेंच महाराज = स्वयंपाकी, पाणक्ये).

(१८) गौणत्वसूचक अर्थ

मिस्किल– (फारसी). गरीब हा मूळ अर्थ असून, 'लुच्चा' असा अर्थ त्यास प्राप्त झाला आहे.

कलावंतीण–(कला+वती) कलायुक्त हा मूळ अर्थ असून, गायनवादनादि कला समजांतील हीन दर्जाच्या स्त्रियांनीं उचलल्यामुळें, त्याला गौणार्थकत्व प्राप्त झालें आहे

हांजीहांजी–ह्या हिंदी शब्दाचा खुशामत हा गौणत्वसूचक अर्थ झाला आहे.

(१९) संकुचित अर्थ

रुमाल–(रू+माल) तोंड पुसण्याचें वस्त्र हा मूळ अर्थ असतां डोक्यावरील रुमाल, कागदांचा रुमाल, असा संकुचित अर्थ त्यास आला.

(२०) पूर्वेतिहासदर्शक शब्द

अंकित–(अंक्–खुणा करणें,+इत) खुणा केलेला हा मूळार्थ; चाकर हा रूढार्थ. यावरून चाकराच्या अंगावर पूर्वी कांहीं खूण करीत असावेत, असा इतिहास कळतो.

वर्ण, लिपी, अक्षर, लेख–वर्ण म्ह० रंग, लिपी=लिंपलेली. अक्षर म्ह० न जाणारें, व लेख=लिहिलेला; या शब्दांवरूनही आपल्या लेखनप्रगतीचा इतिहास कळतो.

घटका–(घटियत्र), याच्या योगानें पूर्वी कालमान दाखविलें जात होतें, हा इतिहास कळतो.

सैंपाकी–(स्वयं+पाक), यावरून पूर्वी स्वतःच पाक करीत, हा इतिहास कळतो.

पहारा-(प्रहर=तीन तास),यावरून दर तीन–तीन तासांनीं पहारा बदलीत हा इतिहास कळतो.

कोस–(कोश=ओरडणें) यावरून मोठ्यानें ओरडल्यास तें दोन मैलांवर ऐकूं जात असावें; असें तत्कालीन लोकांचें सामर्थ्य ध्यानांत येतें.

शतकृत्य–(शत+क्रतु) पूर्वी शंभर यज्ञ करणें हें मोठें कृत्य समजलें जात असे; त्याप्रमाणें कोणी फार धाडसाचें, पराक्रमाचें कृत्य केल्यास त्यास 'शतकृत्य' असें म्हणतात.

चैत्र–(चित्रा+अ) पौर्णिमेला चंद्र कोणत्या नक्षत्रांत असतो, त्यावरून मराठी सर्व महिन्यांचीं नांवें पडलीं आहेत; हें या व (विशाखा-वैशाख, ज्यैष्ठा–ज्येष्ठ) इ० शब्दांवरून कळतें.

विवाह–(वि+वह्–नेणें) यावरून पूर्वी वधूला पित्याकडून पळवून नेत असत असें दिसतें.

लग्न–(लग्–जुळणें+त) योग्य लग्नीं चंद्र व इतर ग्रह असले पाहिजेत; यावरून हा शब्द प्रचारांत आला.

उपनयन–(उप+नी+अन) अध्ययनासाठीं गुरूच्या घरीं पूर्वी जावें लागत असे; म्हणून मुंजीच्या संस्कारास हें नांव पडलें.

व्याही–(विवाही) विवाहकार्यांत गुंतलेला तो; वधूवरांचे वडील.

परिणय–(परि+नी+अय) बरोबर नेणें; अग्नीला प्रदक्षिणा घालतेवेळीं वर हा वधूला बरोबर नेतो त्यावरून हा शब्द झाला.

पाणिग्रहण लग्न.लग्नांत वधूचा हात धरून एका मंत्रानें तिचा स्वीकार करावयाचा असतो; यावरून लग्न ह्या अर्थी हा शब्द प्रचारांत आला.

वऱ्हाड– (वर + हाटक, हाट = बाजार), वर व त्याबरोबर इतर बाजार म्हणजे जो घोळका असतो तें वऱ्हाड.

वसा–(वर्ष) वर्षाकाळांतील व्रत तो.

भाऊजी–नवऱ्याचा भाऊ तो आपलाही भाऊ अशी कल्पना येथें आहे.

वहिनी–(भगिनी) भावाच्या बायकोस आपल्या बहिणीप्रमाणें मानावें, ही कल्पना या शब्दाच्या मुळाशीं आहे.

वन्सं–(भगिनी+सम) वहिनीनें नवऱ्याच्या बहिणीस आपल्या बहिणीप्रमाणें मानावें, ही कल्पना यावरून व्यक्त होते.

(२१) साम्यतादर्शक अर्थ

हवेलंडी–(हां बे लंडी हिंदी शब्द) अरे बायक्या, असा याचा मूळ अर्थ असून, सामान्य धैर्यही नसणाऱ्या बायकाप्रमाणें ज्याची घाबरगुंडी उडते तो; म्हणून हवेलंडी=घाबरगुंडी.

माधुकरी–(मधु+कर) भुंगा मध जमा करितो त्याप्रमाणें अन्न जमा करणारा.

(२२) लक्ष्यार्थ

उपनेत्र–चाळिशी. चाळीस वर्षांच्या सुमारास कमी दिसूं लागतें म्हणून उपनेत्र= चाळिशी किंवा चष्मा.

(२३) विशेषनामावरून विशिष्टार्थ

मल्लिनाथी–संस्कृत महाकाव्यांवर मल्लिनाथ यानें टीका केली आहे. टीका=स्पष्टीकरण; परंतु टीकाकार बहुधा मूळाला धरून न लिहितां दोष काढण्याच्या बलवत्तर प्रवृत्तीमुळें, तिखटमीठ लावून लिहितो; म्हणून मल्लिनाथी म्ह० सरळ टीका हा अर्थ जाऊन विरुद्ध टीका हा विशिष्ट अर्थ त्यास आला आहे.

कोडगा–काम्यक वनांत जयद्रथान ' कोटिक ' नांवाच्या सेवकास द्रौपदीकडे तिचें मन वळविण्यासाठीं वारंवार पाठविलें; त्यासारखा म्हणजे कोटिकासारखा लोचट तो कोटिगा किंवा कोडगा; (" स्वयेंहि कथितों नसे तिळहि लाज मी **कोटिगा** " येथें मोरोपंतानें हा शब्द सुंदर रीतीनें वापरिला आहे.)

(२४) कृतीवरून नामवाचक अर्थ

करवंद–(करमर्दन), करवंदें काढल्यावर हाताचें मर्दन करावें लागतें, त्यावरून.

(२५) सादृश्यार्थकत्व

भाकरी– (भास्करी); **चांदकी**–चंद्राप्रमाणें लहानशी, वाटोळी, त्यासारखी म्हणून.

(२६) सवर्णाक्षरांतील एकाक्षरलोप

सुकेळें–(सुकें+केळें) एकच वर्ण जवळ जवळ आल्यास, त्यांपैकीं एकाचा लोप होतो, तसें येथें आहे. सतार (सप्ततार), साष्टी

(षट्-षष्टी = सासष्टी), नवरा (नववर), यांप्रमाणें.

(२७) समाजेतिहासदर्शक

व्याज–लबाडी. यावरून मूळ उसन्या दिलेल्या पैशापेक्षां ज्यास्त पैसा घेणें पूर्वी पाप समजत; हा सामाजिक इतिहास कळतो.

श्रीमंतपूजन–(सीमा+अंत+पूजन) वराचें वधूच्या मंडळींनीं आपल्या गांवच्या सीमेवर स्वागत करण्याची पूर्वी चाल होती. आतां वराचें महत्त्व वाढल्यामुळें किंवा सीमान्त-पूजन हा शब्द बोलण्यास जड वाटूं लागल्यामुळें, त्याचें 'श्रीमंत-पूजन' झालें.

(२८) वर्णविपर्यय

उडाणटप्पू–उनाडतट्टू यावरून वर्णविपर्यय होऊन.

ह्याप्रमाणें मराठींत असलेल्या कांहीं महत्त्वाच्या शब्दांची साधनिका, त्यांचे अर्थभेद, त्यांचा ऐतिहासिक, धार्मिक, पौराणिक, वगैरे गोष्टींशीं संबंध व त्यावरून कळून येणारा पूर्वेतिहास, इ० गोष्टी येथें दिल्या आहेत. कोशाचें काम करण्याचा हेतु नसल्यामुळें, कल्पना होण्यापुरती मराठी शब्दांची येथें व्युत्पत्ति दिली आहे; तेवढ्यापरून भाषेतील शब्दांची रूपदृष्ट्या कशी परिणति होते, व कांहीं ठिकाणीं अर्थभेद कसा होतो, ह्याची सामान्य कल्पना येईल.

मराठी साहित्य व व्याकरण

विभाग दुसरा

मराठी व्याकरण

लेखक—मोरेश्वर सखाराम मोने
(अध्यापिकाशाला, हिंगणें, पुणें)

किंमत दहा आणे

मुद्रक व प्रकाशकः—शंकर नरहर जोशी,
'चित्रशाळा प्रेस,' १०२६ सदाशिव पेठ, पुणें शहर.

अनुक्रमणिका

विभाग दुसरा

विभाग दुसरा

मराठी व्याकरण

प्रास्ताविक

जगांत ज्ञानाची वृद्धि विशेषेंकरून ग्रंथ-समृद्धीमुळें झालेली आहे. हे ग्रंथ विद्वान् लोक व्यवस्थित भाषेंत लिहून ठेवितात, त्यामुळें ते सर्वांस वाचावयास सांपडतात आणि त्यांचे मनन करितां येतें. हे ग्रंथ दीर्घकालपर्यंत राहत असल्यानें त्यांत साठविलेलें ज्ञान पुढील पिढ्यांस उपयोगी पडतें व त्यांत अधिकाधिक भर पडत जाते. आज जगांत निरनिराळ्या शास्त्रांची जी एवढी वाढ झालेली दिसून येत आहे, ती केवळ मननामुळें नव्हे, तर अनेक लोकांनीं ग्रंथ लिहून पूर्वींच्या ज्ञानामध्यें आपापल्या परीनें भर घातल्यामुळेंच होय.

विविध प्रकारच्या लेखनामध्यें-ग्रंथरूपानें-हें जें ज्ञान ग्रथित होऊन राहिलें, त्याचें कारण त्या लेखांची सुसंस्कृत व सुसंबद्ध भाषा हें होय. भाषेच्या व्यवस्थितपणामुळें व नियमबद्धतेमुळेंच ती आपल्याला अधिक उपयोगी पडते व ज्ञानवृद्धीच्या द्वारानें आपल्याला अधिक भरभराटीस आणून पोंचविते. अशा भाषेच्या अभावीं रानटी व कंगाल भाषेंत व्यवहार करणाऱ्या लोकांच्याप्रमाणेंच आपली प्रगति कुंठित झाली असती.

व्यवहार कांहीं भाषेच्या नियमबद्धतेवर अडून राहत नाहीं, असें कांहींचें म्हणणें आहे, तें कांहीं अंशीं सत्य आहे; परंतु सामान्य व्यवहार जरी अडत नसला, तरी ज्यांचें ज्ञान अधिक व संस्कृति श्रेष्ठ अशांशीं गांठ पडली असतां सामान्य भाषेनें कसा तरी तुटपुंजा व्यवहार करणारे लोक त्यांपुढें अगदीं कमकुवत ठरतात; अर्थात् जगाच्या जीवन-कलहामध्यें जर टिकाव धरावयाचा असेल, तर केवळ व्यवहाराला पुरेल अशा भाषेवरच संतुष्ट न राहतां, हरतऱ्हेची ग्रंथनिष्पत्ति केली पाहिजे; आणि अशा तऱ्हेच्या ग्रंथनिष्पत्तीला सुसंघटित, सुसंस्कृत व विद्वानांस मान्य अशी भाषा अवश्य आहे.

अशा प्रकारच्या भाषेच्या नियमांसंबंधीं म्हणजेच व्याकरणासंबंधीं विचार करणें सुशिक्षित म्हणवून घेणाऱ्यांस तरी आवश्यक आहे. ' शुद्ध कसें बोलावें व शुद्ध कसें लिहावें, तसेंच हें शुद्ध कां व हें अशुद्ध कां हें व्याकरण शिकल्यानें समजतें ' असें मराठीचे आद्य व्याकरणकार ' दादोबा ' यांनीं आपल्या व्याकरणांत लिहिलें आहे; परंतु एवढेंच कांहीं व्याकरणशास्त्राचें ध्येय होऊं शकत नाहीं. शुद्धतेशिवाय भाषेमध्ये दुसरेही गुण असतात. उदाहरणार्थ, छन्दःशास्त्र व अलंकारशास्त्र यांच्या ज्ञानाच्या योगानें भाषेमध्यें माधुर्यादि गुण येऊं शकतात; व्युत्पत्तिशास्त्र, तुलनात्मक भाषा-शास्त्र, हीं भाषेची घडण, भाषेची ठेवण व भाषेचे वाक्प्रचार, इत्यादिकांचें यथार्थ ज्ञान होण्यास सहायभूत होतात; समास, वाक्यपृथक्करण, ह्यांविषयींचे नियम समजल्यानें नवीन शब्दरचना करणें व सोपी पण परिणामकारक भाषा वापरणे सुलभ होतें; यास्तव शुद्धाशुद्धतेबरोबरच भाषेचा इतिहास, भाषेचा स्वभाव, भाषेची परिणति, अलंकारशास्त्र, छन्दःशास्त्र, व्युत्पत्तिशास्त्र, इ० गोष्टींचा विचार करणें हेंही व्याकरण-शास्त्राच्या कक्षेंतच येऊं शकतें. त्यांपैकीं व्याकरणाशिवाय बाकीच्या गोष्टींचा पहिल्या '**साहित्य-विभागा**'त विचार केलेलाच आहे, आता प्रत्यक्ष व्याकरणशास्त्राकडे वळूं.

भाषा व व्याकरण

आपल्या मनातील विचार दुसऱ्याला कळविण्याचें जें साधन त्यास "**भाषा**" असें म्हणतात.

हीं साधनें अनेक प्रकारचीं असूं शकतात. हसणें, रडणें, इ० कृति; नेत्र, हात, इत्यादि इन्द्रियांचे ठरीव संकेत; व शब्दोच्चार; हीं सर्व त्या साधनांतच येतात. तथापि इतर साधनांपेक्षां सहज रीतीनें सर्व व्यवहार कळविणें हें शब्दोच्चारांनीं म्हणजेच बोलण्याच्या भाषेनें अधिक सुलभ होतें; आणि तेंच लेखनांत बरोबर उतरावितां येतें; म्हणून भाषेच्या नियमांसंबंधीं जो विचार केला जातो, तो ह्या बोलण्याच्याच भाषेच्या नियमांसंबंधीं होय.

आपण महाराष्ट्रीय लोक मराठी भाषा बोलतों; त्याचप्रमाणें गुजरातेंत गुजराती, उत्तर-हिंदुस्थानांत हिंदी, कर्नाटकांत कानडी, इंग्लंडांत इंग्रजी, फ्रान्सांत फ्रेंच, इ० भाषा त्या त्या ठिकाणचे लोक बोलतात; ह्या सर्व भाषा परस्पर भिन्न आहेत व त्यांचे त्यांचे स्वतंत्र नियमही आहेत; तथापि आपणांस येथें फक्त आपली मातृभाषा जी मराठी तिचाच प्रथम विचार करणें अवश्य आहे.

भाषेचा व्यवहार कोणत्या नियमांस अनुसरून होतो, ह्याचा विचार ज्या शास्त्रांत केलेला असतो, त्याला " **व्याकरण** " असें म्हणतात.

मनुष्य बोलतांना एकेक विचार प्रकट करीत असतो. प्रत्येक विचार एकेका संपूर्ण वाक्यानें प्रकट होतो. अर्थात् भाषेचा विचार म्हणजे वाक्याचाच विचार होय. पण वाक्य म्हटलें कीं, त्यांत शब्द असतात. तेव्हां शब्दाचें योग्य स्वरूप कळल्याशिवाय वाक्याचा खरा अर्थ कळणार नाहीं; म्हणून वाक्याचा विचार करण्यापूर्वी त्याचे घटक जे शब्द त्यांचा विचार करावयास पाहिजे. पुनः, शब्द हे वर्णांचे बनलेले असतात; म्हणून शब्दांचे पूर्वी वर्णांचाही विचार करणें प्राप्त आहे. सारांश, आपणास भाषेचा जो विचार करावयाचा तो (१) **वर्ण-विचार**, (२) **शब्द-विचार** व (३) **वाक्य-विचार**, अशा क्रमानें केला पाहिजे, हें उघड आहे.

वर्णविचार

आपल्या तोंडांतून जे मूळचे ध्वनि निघतात, त्यांस '**वर्ण**' म्हणतात.

मराठींत एकंदर वर्ण **४९** आहेत, ते खालीलप्रमाणें—

अ, आ, इ, ई, उ, ऊ, ऋ, ॠ, ऌ, ए, ऐ, ओ, औ, अं, अः; क्, ख्, ग्, घ्, ङ्, च्, छ्, ज्, झ्, ञ्, ट्, ठ्, ड्, ढ्, ण्, त्, थ्, द्, ध्, न्, प्, फ्, ब्, भ्, म्, य्, व्, र्, ल्, श्, ष्, स्, ह्, ळ्.

या वर्णांमध्यें एकंदर तीन प्रकार आहेतः—

(१) ज्या वर्णांचा उच्चार स्वतंत्रपणें म्हणजे दुसऱ्या वर्णांच्या साह्यावांचून होतो, त्यांस ' **स्वर** ' असें म्हणतात. हे **तेरा** आहेत. अ, आ, इ, ई, उ, ऊ, ऋ, ॠ, ऌ, ए, ऐ, ओ, औ.

(२) ज्या वर्णांचा उच्चार अगोदर स्वरांचें साह्य घेऊन होतो, त्यांस (**स्वरादि** ' असें म्हणतात. हे उच्चार **दोन** आहेत. अनुस्वार व विसर्ग. उदा०-(अ + ं) = अं ; (अ + :) अः [येथें अनुस्वार व विसर्ग हे 'अ' या स्वरास जोडून दाखविले आहेत. इतर स्वरही पूर्वी येऊन त्यांचा उच्चार होतो.]

(३) ज्या वर्णांचा उच्चार स्वरांचें मागून साह्य घेऊन होतो, त्यांस **'व्यंजनें'** म्हणतात. हीं **चौतीस** आहेत. क्-पासून ळ्-पर्यंत. ह्यांचा उच्चार स्वरांचे साह्यावांचून लंगडा पडत असल्यामुळें, तीं क्, ख्, ग्, घ्, ङ्, अशीं लिहून दाखवितात. (उदा०—कदाचित्, विद्वान्, यांतल्या त्, न्, यांप्रमाणें).

[इ, उ, ऋ, हे स्वर जसे ऱ्हस्व व दीर्घ आहेत तसाच ऌ हाही असेल; असें समजून 'ॡ' हा (दीर्घ) पूर्वी शिकवीत असत; परंतु मराठींत त्याचा कोठेंच उपयोग दिसून येत नाहीं; तसेंच क्ष् व ज्ञ् हीं देखील जोडाक्षरें आहेत. (क् + ष् = क्ष् आणि द् + न् + य् = ज्ञ) म्हणून हे वर्ण, मराठी वर्ण-मालेंतून गाळणेंच इष्ट आहे.]

व्यंजनांत स्वर मिळविल्यानें अक्षर तयार होतें. एकंदर १३ स्वरांपैकीं ऋ, ॠ व ऌ हे स्वर उच्चारास कठीण असल्यामुळें ते सोडले; व अनुस्वार व विसर्ग जोडलेले अं, अः हे वर्ण त्यांच्या जोडीस ज्यास्त घातले; म्हणजे अ, आ, इ, ई, उ, ऊ, ए, ऐ, ओ, औ, व अं, अः हे व्यंजनांत मिळवून बारा अक्षरांची एक ओळ तयार होते, तिला **'बाराक्षरी'** किंवा रूढीप्रमाणें **'बाराखडी'** असें म्हणतात. उदा०—

क् + अ आ इ ई उ ऊ ए ऐ ओ औ अं अः

क का कि की कु कू के कै को कौ कं कः

याप्रमाणें सर्व व्यंजनांच्या व जोडाक्षरांच्याही बाराखड्या होतात.

वर्णांचे भेद

[**अ**] स्वतंत्र उच्चार आणि परतंत्र उच्चार ह्या दृष्टीनें वर्णांचे **स्वर** व **स्वरेतर** असे दोन भेद आहेत. स्वरेतर वर्णांत पुनः **स्वरादि** व **स्वरान्त** किंवा **व्यंजनें** असे दोन भेद आहेत. म्हणजे सामान्यतः वर्णांचे (१) **स्वर** (२) **स्वरादि** व (३) **व्यंजनें** असे तीन भेद मानण्यास हरकत नाहीं.

[**आ**] वर्ण मुखाच्या ज्या भागापासून विशेषतः उच्चारिले जातात, त्या भागांस त्या वर्णांचीं **स्थानें** म्हणतात. स्थानांच्या दृष्टीनें वर्णांचे खालीलप्रमाणें भेद पडतात:—

कण्ठ्य—अ, आ; क-वर्ग; ह् आणि विसर्ग.

तालव्य—इ, ई; च-वर्ग; आणि य्, श्.

मूर्द्धन्य—ऋ, ॠ; ट-वर्ग, आणि र्, ष्, ळ्.

दन्त्य—ऌ; त-वर्ग आणि ल् , स् .

ओष्ठ्य—उ, ऊ, प-वर्ग.

कांहीं वर्णांचे उच्चार अनेक स्थानांपासून होतात. उदा०--**ङ्, ञ्, ण्, न्**, **म्**, यांचे उच्चार वर दिलेल्या स्थानांपासून होत असून, शिवाय नाकांतूनही होतात; म्हणून त्यांचें वर्गीय स्थानाशिवाय आणखी **नासिकास्थान**ही मानितात.

' व् ' ह्याचा उच्चार दांत व ओंठ ह्यांच्या साह्यानें होतो म्हणून त्याचें **दन्तौष्ठस्थान** आहे.

मराठींत च् , ज् , झ् , ह्यांचे उच्चार दोन प्रकारचे होतात. एक संस्कृतमधील उच्चाराप्रमाणें नुसता तालव्य; उदा०--चपळ, चंबू , जितका, झेलणें, इ०. आणि दुसरा चमचा, जावई, झाड, यांतील उच्चाराप्रमाणें (दांत व तालु ह्यांच्या साह्यानें) होतो; म्हणून ह्या दुसऱ्या प्रकारच्या उच्चाराच्या च, ज, झ, ह्यांस **दन्ततालव्य** असें म्हणतात.

ए, **ऐ**, यांचें **कंठतालुस्थान** व **ओ, औ**, यांचें **कंठौष्ठस्थान** आहे; कारण ते वर्ण त्या त्या दोन स्थानांपासून निघतात.

[३] संस्कृतांत **अघोष-वर्ण** व **घोष-वर्ण** असेही दोन भेद मानिले आहेत. पहिल्यांच्या उच्चारांत श्वासाचा उपयोग होतो; व दुसऱ्यांच्या उच्चारांत नादाचा उपयोग होतो. (यांनाच अनुक्रमें **कठोर वर्ण** व **मृदु वर्ण** असें म्हणतात).

सगळे स्वर व प्रत्येक वर्गांतील शेवटचीं तीन व्यंजनें, य् , व् , र् , ल् आणि ह् व ळ् हे **मृदु-वर्ण** होत.

प्रत्येक वर्गांतील पहिलीं दोन व्यंजनें, आणि श् , ष् , स् , हे **कठोर-वर्ण** होत.

[४] वर्ण उच्चारितांना मुखाचें द्वार साफ उघडें रहाणें, तें साफ बंद राहणें, अर्धवट उघडें राहणें किंवा अर्धवट बंद राहणें, ह्यावरून वर्णांचे अनुक्रमें **विवृत, स्पर्श**, **अन्तस्थ** व **ऊष्म** असेही भेद मानिले आहेत. त्यांस अनुसरून क्रमानें पुढीलप्रमाणें वर्गीकरण होतें—

(१) **विवृत वर्ण**— अ, आ, इ० सर्व स्वर

(२) **स्पर्श वर्ण**— क्-पासून म्-पर्यंतचीं व्यंजनें

(३) **अन्तस्थ वर्ण**—य् , व्, र् , ल् , (यांस अर्धस्वर असेंही म्हणतात)

(४) **ऊष्म वर्ण**--श् , ष् , स् , ह् .

[' ळ् ' चा अंतर्भाव स्पर्श वर्णांत करितात. याच भेदांस अनुसरून आपल्या वर्ण-मालेचा क्रम ठरविलेला असावा.]

[**उ**] ज्या वर्णांच्या उच्चारांत ह्-काराचें प्राबल्य ज्यास्त असतें, त्यांस **महाप्राण** व बाकीच्यांस **अल्पप्राण** वर्ण असें म्हणतात. उदा०—

अल्पप्राण	**महाप्राण**
क् ग् च् ज् ट् ड् त् द् प् ब्	ख् घ् छ् झ् ठ् ढ् थ् ध् फ् भ्
य् व् र् ल् ळ्	श् ष् स् ह्

स्वरांचे पोटभेद

[१] स्वरांमध्यें कांहींचे उच्चार इतरांचे मानानें लांबट होतात, यावरून स्वरांचे **ऱ्हस्व** व **दीर्घ** असे दोन भेद पडतात.

अ, इ, उ, ऋ, ऌ हे **ऱ्हस्व** स्वर   आ, ई, ऊ, ॠ, ए, ऐ, ओ, औ } हे **दीर्घ** स्वर

यांपैकीं ए ऐ आणि ओ औ हे निरनिराळ्या स्थानच्या स्वरांपासून झाले असल्यामुळें त्यांना **संयुक्त स्वर** म्हणतात. [अ + अ = आ; इ + इ = ई; उ + उ = ऊ; आणि ऋ + ऋ = ॠ. याप्रमाणें दोन ऱ्हस्व स्वरांच्या मिश्रणानें जरी आ, ई, ऊ, ॠ, हे दीर्घ स्वर बनतात, तरी ते एकाच स्थानचे असल्यामुळें त्यांस संयुक्त स्वर म्हणत नाहींत].

[२] एकाच स्थानचे जे स्वर त्यांस **सजातीय** स्वर म्हणतात. उदा०--अ व आ, इ व ई; उ व ऊ; आणि ऋ व ॠ.

भिन्न स्थानचे जे स्वर त्यांस **विजातीय स्वर** म्हणतात. उदा०—अ व इ; ई व आ; उ व अ, इ०.

व्यंजनांचे पोटभेद

निरनिराळ्या स्थानच्या पहिल्या पंचवीस व्यंजनांचे पांच गट अथवा वर्ग केले आहेत. उदा०-क् ख् ग् घ् ङ् यांचा एक गट; च् छ् ज् झ् ञ् यांचा एक गट, ट् ठ् ड् ढ् ण् यांचा एक गट, त् थ् द् ध् न् यांचा एक गट, प् फ् ब् भ् म् यांचा एक गट. प्रत्येक गटांतील पहिल्या अक्षरावरून त्या त्या गटास अनुक्रमें **क-वर्ग, च-वर्ग, ट-वर्ग, त-वर्ग** आणि **प-वर्ग** असें म्हणतात. ह्या पंचवीस व्यंजनांसच वर्गीय किंवा स्पर्श व्यंजनें म्हणतात. बाकीच्यांस स्थानपरत्वें

जरी वरील गटांत सामील करतां येण्यासारखें आहे, तथापि तशी पद्धति नाहीं. त्यांचीं स्थानें वर दिलींच आहेत.

उच्चार

मराठींत सामान्यतः प्रत्येक वर्णाचा ठराविक एक उच्चार असतो. कांहीं ठिकाणीं जो फरक आहे तो थोडक्यांत येथें दाखविला आहे.

अनुस्वाराचे उच्चार मराठींत निरनिराळ्या प्रकारचे होतात.

[१] केव्हा, असें, मध्यें, जें, तें, यांच्याप्रमाणें नाकांतून.

[२] घंटा, तंटा, निंत, चिंच, यांच्याप्रमाणें खणखणीत.

या खणखणीत उच्चारामध्येंही कांहीं ठराविकपणा आहे, तो असाः—

(अ) अनुस्वाराच्या पुढें जर पांच वर्गांतील कोणतेंही व्यंजन आलें, तर त्या व्यंजनाच्या वर्गांतील शेवटच्या अनुनासिकाचा अनुस्वाराबद्दल उच्चार होतो. उदा०— ङ्-शंकर, पंखा; ञ्—चंची, अंजन; ण्—घंटा, पंडित; न्—पंत, मंद; म्—गुंफणें, शुंभ; इ०.

(आ) अनुस्वारापुढें य्, ल्, हे वर्ण आले असतां अनुस्वाराचा उच्चारही यँ, लँ, याप्रमाणें होतो. उदा०—संयोग, संलग्न, इ०.

(इ) अनुस्वारापुढें बाकीचीं म्हणजे र्, व्, श्, ष्, स्, ह्, हीं व्यंजनें आलीं असतां अनुस्वाराचा उच्चार वँ सारखा होतो. उदा०—संरक्षण, संवाद, संशय, दंष्ट्रा, संसार, संहार, इ०.

[केव्हां केव्हा अनुस्वाराचा उच्चार नाकांतून हवा असतां खणखणीत किंवा खणखणीत हवा असतां नाकांतून असा केल्यानें अर्थांत देखील फरक पडतो.

उदा०—**वेदांत** म्हणजे वेद-ग्रंथांत, आणि **वेदान्त** म्हणजे एका शास्त्राचें नांव; **दांत** म्हणजे अन्न चावण्याचें साधन; आणि **दान्त** म्हणजे इंद्रियांचें दमन करणारा. अशा प्रकारें पडणारा फरक स्पष्ट व्हावा म्हणून अनुस्वाराचा खणखणीत उच्चार होत असेल तेथें अनुनासिक व्यंजनच लिहिणें अधिक सोयीचें होईल.]

विसर्गाचा उच्चार ' ह् 'कारासारखा होतो. उदा०—दुःख, अंतःकरण, प्रायः, छिः, थूः, इत्यादि.

" पुढें अनुस्वार विसर्ग येतो, संयोग ऱ्हस्वास गुरुत्व देतो " हा नियम संस्कृतामध्यें जसा पूर्णत्वानें पाळला जातो, तसा तो मराठींत पाळला जात

नाहीं. कित्येक वेळां तो पाळलेला आढळतो व कित्येक वेळां आढळत नाहीं. उदा०—सुंठ, चिंधी, दुःख, दुःशासन, सत्य, विश्व, इत्यादि मराठी व मराठींत आलेल्या संस्कृत शब्दांत तो पाळलेला आहे; परंतु जंव, तंव, नद्या, उचल्या, इ० मराठी शब्दांत तो पाळलेला आढळत नाहीं. तथापि गद्यापेक्षां पद्यांत मात्र हा नियम बहुशः पाळलेला आढळतो.]

संधि

एकापुढें एक येणारे जवळजवळचे वर्ण एकत्र होण्याच्या प्रकारास **संधि** असें म्हणतात.

[मनुष्याच्या जलद बोलण्याच्या सहज-प्रवृत्तीनें सांधण्यास योग्य असे जवळ जवळचे दोन वर्ण एकमेकांत मिसळले जातात. ह्या मिश्रणाच्या कांहीं ठराविक रीतींवरूनच संधींसंबंधीं कांहीं निश्चित नियम ठरविण्यांत आले असावे. संस्कृतांत भिन्न शब्द असले तरी संधिनियम अबाधितपणें पाळले जातात. मराठींत भिन्न शब्दांचा संधि करण्याची पद्धति नाहीं. उदा०—'राम आईजवळ पेरू मागतो' ह्यांत राम व आई ह्यांचा रामाई असा संधि मराठींत करीत नाहींत. तथापि मराठींत संस्कृत संधियुक्त शब्दांचा भरणा पुष्कळ असल्यामुळें संधींच्या नियमांसंबंधीं मराठीच्या अभ्यासकांस अवश्य माहिती पाहिजे]

संधि तीन प्रकारचे आढळून येतात. (१) **स्वरसंधि**, (२) **व्यंजन-संधि** आणि (३) **विसर्ग-संधि**.

ज्या संधींमध्यें जवळ जवळचे दोन स्वर एकत्र मिळतात, त्यास **स्वरसंधि** म्हणतात.

जेव्हां संधि होणाऱ्या वर्णांतील पहिला वर्ण व्यंजन असतो व दुसरा वर्ण व्यंजन किंवा स्वर असतो, तेव्हां त्या दोहोंमिळून होणाऱ्या संधीस **व्यंजनसंधि** म्हणतात.

जेव्हां संधि होणाऱ्या वर्णांतील पहिला वर्ण विसर्ग असतो व दुसरा व्यंजन किंवा स्वर असतो, तेव्हां त्या दोहोंमिळून होणाऱ्या संधीस **विसर्गसंधि** म्हणतात.

दोन वर्णांचा संधि होतांना (१) केव्हां पहिला वर्णच दोहोंबद्दल कायम राहतो, उ०—खिडकींत; (२) केव्हां त्या दोहोंबद्दल दुसरा वर्ण कायम राहतो,

उ०–घरांत; (३) केव्हां दोहोंबद्दल निराळाच वर्ण येतो, उ०– गणेश; (४) केव्हां दोहोंचाही बदल होतो, उ०–सच्छिष्य; (५) केव्हां दोन्ही शिल्लक राहतात, उ०–सत्कवि आणि (६) केव्हां एखाद्याचाच लोप होतो, उदा०— अतः+एव=अतएव; असे सहा प्रकार आढळतात.

संधीसंबंधाचा विचार करितांना खालील गोष्टींची माहिती असणें जरूर आहे.

(१) इ किंवा ई ह्यांचेबद्दल **ए**; उ किंवा ऊ ह्यांचेबद्दल **ओ**; ऋ किंवा ॠ ह्यांचेबद्दल **अर्** आणि ऌ बद्दल **अल्** येतो, तेव्हां त्यास ' **गुण** ' असें म्हणतात.

(२) अ बद्दल **आ**; इ किंवा ई बद्दल **ऐ**; उ किंवा ऊ बद्दल **औ**; ऋ किंवा ॠ बद्दल **आर्** आणि ऌ बद्दल **आल्** येतो, तेव्हां त्यास '**वृद्धि**' असें म्हणतात.

(३) एका वर्णाचे जागीं दुसरा वर्ण येतो, त्यास ' **आदेश** ' असें म्हणतात. (गुण व वृद्धि हे आदेशच आहेत).

(४) मध्येंच एखाद्या ज्यास्त वर्णाची किंवा अक्षराची भर पडते, त्यास ' **आगम** ' असें म्हणतात.

(५) ऱ्हस्व किंवा दीर्घ इ, उ, ऋ, ऌ, ह्यांबद्दल अनुक्रमें य् , व् , र् , ल्, असे आदेश होतात, त्यांस ' **यणादेश** ' असें म्हणतात.

(६) कधीं कधीं य्, व् , र् , ल् , ह्यांच्याबद्दल अनुक्रमें इ, उ, ऋ, ऌ, येतात, तेव्हां त्यास ' **संप्रसारण** ' असें म्हणतात.

खालील कोष्टकावरून **दीर्घादेश, गुणादेश, वृद्ध्यादेश,** व **यणादेश** ह्यांचा नीट उलगडा होईल.

स्वर	**दीर्घादेश**	**गुणादेश**	**वृध्यादेश**	**यणादेश**
इ ई	ई	ए	ऐ	य्
उ ऊ	ऊ	ओ	औ	व्
ऋ ॠ	ॠ	अर्	आर्	र्
ऌ ॡ		अल्	आल्	ल्

अ ह्याची **आ** ही वृद्धि होय. उदा०–दशरथ याचें दाशरथि, भगीरथ याचें भागीरथी, यांत प्रथमाक्षरांतील अची **आ** ही वृद्धि झालेली आहे.

स्वरसंधि

[१] दोन सजातीय स्वर एकापुढें एक आले असतां त्या दोहोंबद्दल त्यांचाच दीर्घ स्वर होतो, त्यास **दीर्घादेश** संधि म्हणतात.

(**क**) अ किंवा आ + अ किंवा आ = **आ**. सुर + असुर = सुरासुर; देव + आलय = देवालय; विद्या + अर्थी = विद्यार्थी; महिला + आश्रम = महिलाश्रम.

(**ख**) इ किंवा ई + इ किंवा ई = **ई**. कवि + इच्छा = कवीच्छा; ऋषि + ईश्वर = ऋषीश्वर; देवी + इच्छा = देवीच्छा; पार्वती + ईश = पार्वतीश.

(**ग**) उ किंवा ऊ + उ किंवा ऊ = **ऊ**. गुरु + उपदेश = गुरूपदेश; लघु+ ऊर्मि = लघूर्मि; भू + उद्धार = भूद्धार; भू + ऊर्जित = भूर्जित.

(**घ**) ऋ किंवा ॠ + ऋ किंवा ॠ = **ॠ**. मातृ + ऋण = मातॄण; पितृ + ऋण = पितॄण.

[२] अ किंवा आ ह्यांचे पुढें इ, उ, ऋ, ऌ, ऱ्हस्व किंवा दीर्घ आले असतां त्या दोहोंच्याबद्दल दुसऱ्या स्वराचा **गुण** होतो. उदा०—

(**क**) अ किंवा आ + इ किंवा ई = **ए**. ईश्वर + इच्छा = ईश्वरेच्छा; गण + ईश = गणेश; यथा + इष्ट = यथेष्ट; लंका + ईश्वर = लंकेश्वर.

(**ख**) अ किंवा आ + उ किंवा ऊ = **ओ**. सूर्य + उदय = सूर्योदय; एक + ऊन = एकोन; धारा + उष्ण = धारोष्ण; गंगा + ऊर्मि = गंगोर्मि.

(**ग**) अ किंवा आ + ऋ किंवा ॠ = **अर्**. देव + ऋषि = देवर्षि; महा + ऋषि = महर्षि. [ॠ शब्दाचे आरंभीं येत नसल्यानें तो पुढें आल्यानें उदाहरण नाहीं.]

(**घ**) ऌचा अल् झाल्याचेंही मराठींत उदाहरण नाहीं.

[अपवाद—स्व + ईर = स्वैर; अक्ष + ऊहिनी = अक्षौहिणी; प्र + ऊढ= प्रौढ; दश + ऋण = दशार्ण; सुख + ऋत = सुखार्त, हे संधि वरील नियमांस अनुसरून होत नाहींत. मराठींत हे शब्द येतात, म्हणून ते दिले आहेत.]

[३] अ किंवा आ ह्याच्यापुढें ए किंवा ऐ आल्यास त्या दोहोंबद्दल **ऐ** व ओ किंवा औ आल्यास त्या दोहोंबद्दल **औ** असे आदेश होतात. उदा०—

(**क**) एक + एक = एकैक; देव + ऐश्वर्य = देवैश्वर्य; सदा + एव = सदैव; प्रजा + ऐक्य = प्रजैक्य.

(ख) भव + ओषधि = भवौषधि; बाल + औत्सुक्य = बालौत्सुक्य; गंगा + ओघ = गंगौघ; रमा + औदार्य = रमौदार्य.

[अपवाद—अ किंवा आ यांचे पुढें ओष्ठ शब्द आला असतां विकल्पानें ओ किंवा औ होतो. उदा०—अधर + ओष्ठ = अधरोष्ठ किंवा अधरौष्ठ, बिंबोष्ठ किंवा बिंबौष्ठ, इ०. मराठींत ओ होण्याकडे ज्यास्त प्रवृत्ति आढळते.]

[४] इ, उ, ऋ, ऌ, ऱ्हस्व किंवा दीर्घ यांच्यापुढें विजातीय स्वर आला असतां त्यांच्या जागीं अनुक्रमें **य्**, **व्**, र्, **ल्**, होतात. उदा०—

(**क**) प्रीति + अर्थ = प्रीत्यर्थ; अति + आनंद = अत्यानंद; याचप्रमाणें अत्युत्तम, प्रत्येक, देव्यैश्वर्य, मत्योघ, देव्यौदार्य, अत्यन्त, इ०.

(**ख**) मनु + अंतर = मन्वंतर; याचप्रमाणें हेत्वाभास, गुर्विच्छा, गुर्वीश, अन्वेषण, मन्वैश्वर्य, मन्वोघ, गुर्वौत्सुक्य, इ०.

(**ग**) पितृ + अर्थ = पित्रर्थ; याचप्रमाणें मात्रानंद, मात्रिच्छा, मात्रुत्सव, इ०.

(**घ**) ऌ चा ल् झाल्याचें मराठींत उदाहरण नाहीं.

[५] ए, ऐ, ओ, औ, ह्यांच्यापुढें कोणताही स्वर आला असतां त्यांचे जागीं अनुक्रमें **अय्**, **आय्**, **अव्**, **आव्**, असे आदेश होऊन पुढील **स्वर** त्यांत मिळतो. उदा०—

ने + अन = नयन
गै + अन = गायन
गो + ऐश्वर्य = गवैश्वर्य
गो + ईश्वर = गवीश्वर
नौ + इक = नाविक

[६] निव्वळ मराठी शब्दांत केव्हां केव्हां संधियुक्त अक्षरांपैकीं पहिलें अक्षर कायम राहून दुसऱ्याचा लोप होतो; त्यास **पूर्वरूप संधि** म्हणतात. उदा०—खिडकी + आंत = खिडकींत; केलें + असें = केलेंसें, इ०.

[७] निव्वळ मराठी शब्दांत केव्हां केव्हां संधियुक्त अक्षरांपैकीं दुसरें अक्षर कायम राहून पहिल्याचा लोप होतो, त्यास **पररूप संधि** म्हणतात. हात+ऊन= हातून; घर + ईं = घरीं, इ०.

ह्याप्रमाणें मराठींत एकंदर **सात** मुख्य स्वरसंधि आहेत.

[केव्हां केव्हां संधि होणें योग्य असून होत नाहीं; किंवा संधि करणें अयोग्य असून केला जातो; ह्या गोष्टी दोषयुक्त होत, ' कांहीं काव्य-दोष ' या प्रकरणांत त्यांचीं उदाहरणें दिलीं असल्यामुळें येथें पुनरुक्ति केली नाहीं.]

व्यंजनसंधि

[१] पहिल्या पांच वर्गांतील, अनुनासिकाशिवाय कोणत्याही व्यंजनापुढें, **कठोर** व्यंजन आलें असतां, पहिल्याबद्दल त्याच्याच वर्गांतील **पहिलें कठोर** व्यंजन होतें. उदा०– शरद् + काल = शरत्काल; ककुभ् + प्रांत = ककुप्प्रांत, इ०.

[२] पहिल्या पांच वर्गांतील, अनुनासिकाशिवाय कोणत्याही व्यंजनापुढें, **मृदुवर्ण** आला असतां, पहिल्याबद्दल त्याच्याच वर्गांतील तिसरें म्हणजे **पहिलें मृदु** व्यंजन होतें. उदा०—वाक् + विहार = वाग्विहार, अच् + आदि = अजादि, षट् + आनन = षडानन; सत् + आचार = सदाचार; अप् + ज = अब्ज्, इ०.

टीप—हे नियम लावितांना च्, ज् व श् यांबद्दल क् होतो. उदा०— वाच् (क्) + ईश = वागीश; स्रज् (क्) + विन् = स्रग्विन्; दृश् (क्) + गोचर = दृग्गोचर, इ०.

[३] पांच वर्गांतील कोणत्याही व्यंजनापुढें अनुनासिक आल्यास, पहिल्या-बद्दल त्याच्याच वर्गांतील **अनुनासिक** होतें (किंवा मागील नियम २ प्रमाणें **तिसरें व्यंजन** होतें). उदा०–षट् + मास = षण्मास अगर षड्मास; वाक् + मन = वाङ्मन अगर वाग्मन; जगत् + नाथ = जगन्नाथ अगर जगद्नाथ, इ०.

या सामान्य नियमांशिवाय कांहीं विशेष नियम आहेत, ते पुढें दिले आहेत:–

[४] (क) **त्** या व्यंजनापुढें च्, छ् आल्यास त् बद्दल च् होतो; व ज्, झ्, आल्यास ज् होतो. उदा०—सत् + चरित्र = सच्चरित्र, उत् + छेद = उच्छेद; उत् + ज्वल = उज्ज्वल; शरत् + झंझावात = शरज्झंझावात; इ०.

(ख) **त्** या व्यंजनापुढें ट आल्यास त् बद्दल ट्, आणि ड् आल्यास त् बद्दल ड् हें व्यंजन येतें. उदा०—तत् + टीका = तट्टीका; भगवत् + डमरू = भगवड्डमरू, इ०.

(ग) **त्** च्यापुढें ल् आल्यास त् बद्दल ल्च होतो. उदा०–तत् + लीन = तल्लीन; उत् + लंघन = उल्लंघन, विद्युल्लता, भूभृल्ललाम, इ०.

(घ) **त्** पुढें श् आल्यास त् चा च् व श् चा छ् होतो. उदा०—सत् + शिष्य = सच्छिष्य, उत् + शिष्ट = उच्छिष्ट, सच्छास्त्र, मृच्छकटिक, इ०.

[५] संधि होतांना पहिलें व्यंजन ग् ज् ड् द् ब् यांपैकीं एक असून, त्यापुढें ' ह् ' हें व्यंजन आलें असेल, तर ' ह् ' बद्दल विकल्पानें मागील

व्यंजनाच्या वर्गांतील चौथें व्यंजन होतें. उदा०—वाच् + हरि = वाग्हरि किंवा वाग्घरि; उत् + हरण = उद्हरण किंवा उद्धरण, इ०.

[६] न्-कारान्त शब्दापुढें दुसरा शब्द येऊन, सामासिक शब्द होत असेल, तर न्-कारान्त शब्दांतील न् चा लोप होतो. उदा०—राजन् + आज्ञा= राजाज्ञा, हस्तिन् + दन्त = हस्तिदन्त, फणींद्र, राजगृह, प्राणिमात्र, इ०.

[७] एकाच शब्दांत न् चे मागें ऋ, र् किंवा ष् असल्यास न् चा ण् होतो. (मात्र न् आणि ऋ, र् किंवा ष् , या दोहोंच्या मध्यें क व प या वर्गांतील व्यंजन, य, व, र, ह, विसर्ग, किंवा स्वर ह्यांशिवाय अन्य कोणताही वर्ण येतां कामा नये.) उदा०—भाष् + अन् = भाषण; राम + अयन = रामायण; रक्ष् + अनीय = रक्षणीय, इ०. परंतु सम् + आराधना = समाराधना, रचना, (यांत र व न यांच्यामध्यें अनुक्रमें ‘ ध ’ व ‘ च ’ हे वरीलशिवाय अन्य वर्ण आले आहेत म्हणून न् चा ण् झाला नाहीं).

[८] म्-कारापुढें पांच वर्गांतील व्यंजनें आल्यास म्-बद्दल पुढच्या व्यंजनाच्या वर्गांतील अनुनासिक होतें किंवा मागील अक्षरावर अनुस्वार देतात. उदा०—सम् + गति = सङ्गति किंवा संगति; सम् + ताप = संताप किंवा सन्ताप, इ०. (स्वर आल्यास बाराखडींतल्याप्रमाणें तो त्यांत मिळून जातो. सम् + आश्रय = समाश्रय, समाप्ति, इ०.)

[९] प्रति, अधि, अनु, नि, वि, ह्या उपसर्गांपुढें स् आल्यास स् बद्दल ष् होतो, उदा०—प्रति + संग = प्रतिषंग; नि + सिद्ध = निषिद्ध; वि + सम = विषम, अधि + स्थान = अधिष्ठान, अनुष्ठान, इ०.

टीप—संस्कृत स्तृ, स्मृ, सृ, ह्या धातूंपासून निघालेले शब्द वरील उपसर्गांपुढें आल्यास स् चा ष् होत नाहीं. उदा०—वि + स्मरण = विस्मरण; अनु + सरण = अनुसरण; वि + स्तीर्ण, = विस्तीर्ण; इ०.

[१०] ऱ्हस्व स्वरापुढें छ आल्यास तो छ द्वित्त होतो, परंतु दोन महाप्राण वर्ण एकत्र होत नसल्यामुळें पहिल्या छचा च् होतो. उदा०— वृक्ष + छाया = वृक्षच्छाया, समच्छेद, इ०.

टीप—क्वचित् दीर्घ अक्षरापुढें छ आल्यासही त्याबद्दल च्छ होतो. उदा०—आ + छादन = आच्छादन; लक्ष्मी + छाया = लक्ष्मीच्छाया, इ०.

[११] अहन् या शब्दापुढें मृदु व्यंजन आल्यास न्‌चा र् होतो. उदा०— अहन् + गण = अहर्गण; अहन् + निशा = अहर्निश.

टीप—अहन् यापुढें रूप, रात्रि, हे शब्द आले असतां न् बद्दल उ होतो, व तो मागील अ-मध्यें मिळून, त्यांचा ओ होतो. उदा०—अहन् + रूप = अहोरूप, अहन् + रात्रि = अहोरात्र.

विसर्गसंधि

[१] विसर्गाच्या मागें अ व पुढें मृदुवर्ण आल्यास विसर्गाचा उ होतो व तो मागील अ-मध्यें मिळून **ओ** होतो. उदा०—अधः + वदन = अध + उ + वदन = अधोवदन, मनः + राज्य = मनोराज्य, तपः + बल=तपोबल, इ०.

[२] विसर्गाच्या मागें अ आ यांशिवाय स्वर व पुढें मृदुवर्ण आल्यास, विसर्गाचा र् होतो. उदा०—निः + विकार = निर्विकार, दुः + आत्मा = दुरात्मा, बहिः + द्वार =बहिर्द्वार, निर्लोभ, निरंतर, इ०.

१. टीप—'र्' च्या पुढें र आल्यास पहिल्या 'र्'चा लोप होऊन मागें ऱ्हस्व स्वर असल्यास तो दीर्घ होतो. उदा०-निर् + रस = नीरस, निर् + रदन = नीरदन, इ०.

२. टीप—विसर्ग र्—पासून झालेला असून त्याच्या मागें 'अ' व पुढें मृदु वर्ण आल्यास, विसर्गांतील र् तसाच राहतो. उदा० —पुनर् + जन्म = पुनर्जन्म, अन्तर् + आत्मा = अन्तरात्मा, अन्तर् + गत = अन्तर्गत, इ०.

[३] विसर्गापुढें क ख प फ हे कठोर वर्ण आल्यास, विसर्ग कायम राहतो. उदा०—रजः + कण = रजःकण, अधः + पतन = अधःपतन, इ०.

टीप—विसर्गाच्या मागें इ–कार किंवा उ–कार असून, पुढें क ख प फ हे वर्ण आल्यास, विसर्गाचा ष् होतो. उदा०—निः + कारण = निष्कारण, निः + पाप = निष्पाप, दुः + परिणाम = दुष्परिणाम, इ०.

[४] विसर्गापुढें च छ आल्यास विसर्गाचा श् , ट ठ आल्यास विसर्गाचा ष् , व त थ आल्यास विसर्गाचा स् होतो, उदा०—शनैः + चर = शनैश्चर, रामः + टीकते = रामष्टीकते, चक्षुः + तेज = चक्षुस्तेज, निस्तेज, इ०.

[५] विसर्गापुढें श, ष, स, हे आल्यास, विसर्ग कायमच राहतो किंवा त्याबद्दलही अनुक्रमें श् , ष् , स् , होतात. उदा०—दुः + शासन = दुःशासन किंवा दुश्शासन, निः + संदेह = निःसंदेह किंवा निस्संदेह, इ०.

टीप---विसर्गाच्या पुढें 'कृ' धातूचीं रूपें आल्यास, विसर्गाचा स् होतो. उदा०---तिरः + कार = तिरस्कार, यशः + कर = यशस्कर, नमस्कार, इ०.

[६] विसर्गाच्या मागें अ व पुढें अ-शिवाय दुसरा स्वर आल्यास विसर्गाचा लोप होतो. उदा०---अतः + एव = अतएव, इ०.

संधींची प्रवृत्ति संस्कृत भाषेंत फार; ह्यामुळें मराठींत ज्या प्रकारचे संस्कृत शब्द सामान्यतः येतात, तेवढ्याचपुरती माहिती येथें दिली आहे. कांहीं उदाहरणें निव्वळ संस्कृतांतील आहेत.

शब्द-विचार

एक किंवा अनेक वर्णांच्या समुच्चयापासून कांहीं अर्थ कळत असेल तर त्याला **शब्द** असें म्हणतात. उदा०---हा, तो, आ, ऊ, घोडा, कुत्रा, आरसा, चांगला, वाईट, जातो, करील, आणि, हळू, मध्यें, इ०.

[एका वर्णाचा देखील शब्द असतो. ' आ ' ह्या वर्णानें उघडें तोंड हा अर्थ समजतो. ' ऊ ' ह्या वर्णानें डोक्यावरील केसांतील एक प्राणी हा अर्थ आपल्या ध्यानांत येतो; म्हणून ' आ ', ' ऊ ', हे ह्या ठिकाणीं शब्द आहेत.]

शब्द-विचारांत (१) शब्दांचे प्रकार म्हणजे जाति व त्यांचे पोटभेद, (२) शब्दांचे विकार, आणि (३) शब्दांची साधनिका, ह्या गोष्टींचा प्रामुख्यानें समावेश होतो. ह्यांपैकीं शब्दांची साधनिका व्युत्पत्ति-प्रकरणांत मागील पहिल्या विभागांत येऊन गेलीच आहे. त्यांशिवाय बाकीच्या उरलेल्या गोष्टींचा आतां क्रमानें विचार करूं.

[येथें एक गोष्ट ध्यानांत ठेवावयास पाहिजे; ती अशी कीं, मराठींत 'घोडा', गाडी ', ह्या मूळ शब्दांना आणि ' घोड्यास ', ' गाडींत, ' ह्या प्रत्यययुक्त रूपांना **शब्द** असेंच म्हणतात. तसेंच ' खा ' हा शब्द व त्याला प्रत्यय लागून झालेलीं खातो, खाईन, खाऊन, खातांना, इ० हीं रूपेंही शब्दच. इतक्या विस्तृत अर्थानें ह्या शब्दाची येथें योजना आहे].

शब्दांचे भेद

आपल्या भाषेंत कांहीं शब्द निरनिराळ्या रीतींनीं बदललेले आढळतात; व कांहीं शब्द कधींच बदलत नाहींत; ते कोठेंही जसेच्या तसेच उपयोगांत आलेले

आढळतात; यावरून शब्दांचे मुख्यतः दोन भेद पडतात. (१) **विकारी** व (२) **अविकारी**.

(१) जे शब्द वाक्यांत उपयोगांत येतांना त्यांच्या रूपांत बहुधा कोणत्या तरी प्रकारचा बदल होतो, त्यांस **विकारी** शब्द असें म्हणतात. उदा०—मनुष्य, तो, चांगला, जा, इ०.

(२) ज्या शब्दांचा वाक्यांत केव्हांही कोणत्याही प्रकारचा बदल न होतां नेहमीं उपयोग केला जातो, त्यांस **अविकारी** शब्द असें म्हणतात. उदा०—हळू, जर, तर, आणि, छेः, परंतु, इ०.

विकारी शब्दांमध्यें चार पोट-भेद आढळतात. **नाम**, **सर्वनाम**, **विशेषण** व **क्रियापद**; आणि अविकारी शब्दांमध्येंही चार पोट-भेद आढळतात. **क्रियाविशेषण**, **उभयान्वयी**, **शब्दयोगी**, व **केवलप्रयोगी**. अविकारी शब्दांत व्यय म्हणजे बदल होत नाहीं, म्हणून त्यांस **अव्ययें** असेंही म्हणतात.

नामें

खऱ्या अथवा कल्पित सृष्टींतील कोणत्याही वस्तूचें नांव दर्शविणारा जो विकारी शब्द त्यास **नाम** असें म्हणतात. उदा०—पुस्तक, अक्षर, रामा, देव, औदार्य, चांगुलपणा, इ०.

[वरील ठिकाणीं ' वस्तु ' शब्दाचा उपयोग पदार्थ ह्या एकाच अर्थानें केला नसून, प्राणी, पदार्थ किंवा त्यांच्या ठिकाणचा धर्म, या सर्वांस येथें ' वस्तु ' असेंच व्यापक अर्थानें म्हटलें आहे.]

कांहीं नामें पदार्थ किंवा प्राणी ह्यांचीं वाचक असतात; आणि कांहीं त्यांच्या अंगच्या गुणांचीं किंवा धर्मांचीं वाचक असतात; ह्यामुळें नामांचे अशा दृष्टीनें **धर्मिवाचक** व **धर्मवाचक** असे दोन भेद पडतात.

धर्मिवाचक नामांचे पुनः दोन प्रकार आढळतात; **विशेषनामें** आणि **सामान्यनामें**.

ज्या नामानें एकाच धर्मीचा म्हणजे प्राण्याचा, पदार्थाचा, संस्थेचा किंवा स्थलाचा बोध होतो, त्यास **विशेषनाम** म्हणतात. उदा०—गोपाळ, नर्मदा हिंदुस्थान, निर्णयसागर, अनाथबालिकाश्रम, इ०.

ज्या नामानें अनेक धर्मींचा अथवा धर्मिसमुदायांचा म्हणजेच त्यांच्या जातीचा किंवा वर्गाचा बोध होतो, त्यास **सामान्यनाम** म्हणतात. उदा०—मनुष्य, दौत, पेटी, अरण्य, ग्रंथसंग्रह, इ०.

[विशेषनामें हीं **एक-व्यक्तिवाचक** असतात; परंतु सामान्यनामें **हीं अनेक-व्यक्तिवाचक** म्हणजेच त्या त्या सबंध जातीचा बोध करणारीं असतात. उदा०—' गोपाळ ' म्हटलें म्हणजे ज्यास अनुलक्षून आपण हाक मारतों ती **एकच व्यक्ति** होय. ' नर्मदा ' म्हटलें तर ज्या नदीला, मुलीला किंवा गाईला अनुलक्षून आपण तें नांव उच्चारतों ती **एकच व्यक्ति** होय; त्या ठराविक व्यक्तीशिवाय दुसऱ्याला तो शब्द लागू पडत नाहीं. पण ' मनुष्य ' म्हटल्यानें तो तशा प्रकारच्या प्राण्यांच्या सर्व जातीला लागू पडणारा शब्द आहे; केवळ एकाच व्यक्तीला लागू पडणारा नाहीं.]

ज्या नामानें प्राणी अथवा पदार्थ ह्यांच्यामधील धर्माचा, गुणाचा किंवा भावाचा बोध होतो, त्याला **धर्मवाचक** किंवा **भाववाचक** नाम असें म्हणतात. उदा०—चांगलेपणा, शौर्य, वक्तृत्व, विद्वत्ता, गुलामगिरी, पाटिलकी, इ०.

[विशेषनामें किंवा सामान्यनामें ह्यांच्या योगानें साक्षात् प्राणी किंवा वस्तु ह्यांचा बोध होतो. भाववाचक नामानें प्राणी किंवा वस्तु ह्यांचा बोध होत नसून, त्यांच्या अंगच्या धर्माचा किंवा गुणाचा तेवढा बोध होतो.]

ह्यांप्रमाणें **विशेषनाम**, **सामान्यनाम** व **भाववाचकनाम** असे नामांचे एकंदर तीन प्रकार आहेत.

कांहीं विशेषनामांचा केव्हां केव्हां सामान्यनामांप्रमाणें उपयोग होतो. उदा०—यंदांच्या श्रावणांत पांच **मंगळवार** आले आहेत; त्या **कैकेयीच्या** नादीं कोणीं लागावें ? विठ्ठलदास ठाकरसी हे एक **कर्ण**च होऊन गेले, इ०.

कांहीं सामान्यनामांचा विशेषनामांप्रमाणें उपयोग होतो. उदा०—पुरी (जगन्नाथपुरी), नगर (अहंमदनगर), लष्कर (ग्वाल्हेर), इ०. [हिमालय, पंचवटी, मध्यप्रान्त, पंजाब, हे अशा प्रकारचे शब्द आहेत, पण त्यांचा आतां सामान्यनामाप्रमाणें उपयोग होत नसून, ते फक्त विशेषनामें म्हणूनच वापरण्यांत येतात.]

पुष्कळ वेळां विशेषणांचा नामाप्रमाणें उपयोग होतो. उदा०—**शहाण्यास** मार शब्दांचा, **आंधळ्यासी** जन सारेचि आंधळे, **खोट्याच्या** कपाळीं कुऱ्हाडीचा घाव, इ०. अशा वेळीं त्यापुढें पुनः नाम येत नाहीं.

क्वचित् कांहीं अव्ययांचाही नामाप्रमाणें उपयोग होतो. उदा०—त्याची **वाहवा** झाली, त्या मूर्खाची **छीथू** झाली, इ०.

केव्हां केव्हां एकादें अक्षर अगर शब्द नामाप्रमाणें वापरतात. उदा०—तुझ्या '**श्री**'ची वेलांटी नीट काढ; मोरोपंतांनीं ' परन्तु-रामायणांत ' दरेक आर्येंत ' **परन्तु** 'चा उपयोग केला आहे.

सर्वनामें

स्वतःचा असा कांहीं विशेष अर्थ नसून, सर्व नामांच्याबद्दल उपयोगांत येणारा जो विकारी शब्द त्यास **सर्वनाम** असें म्हणतात. उदा०–मी, तूं, तो, हा, जो, कोण, काय, आपण, स्वतः, इ०.

[सर्वनाम हें नामाबद्दल उपयोगांत येतें; तें नामाचें प्रतिनिधि होऊन सर्व प्रकारें नामाचें कार्य करूं शकतें; तें वाटेल त्या नामाबद्दल म्हणजे सर्व नामांबद्दल उपयोगांत येतें; म्हणून तें एक प्रकारचें नामच होय असें समजतात; तथापि घोडा, गाडी, इ० नामांप्रमाणें त्यास स्वतःचा विशिष्ट अर्थ नाहीं, तें ज्या नामाबद्दल येतें, त्याचा अर्थ तें धारण करतें.]

संस्कृतांत ' **सर्व** ' शब्दाप्रमाणें जे शब्द आनियमित रीतीनें चालतात, त्यांस **सर्वनाम** असें म्हणतात.

मराठींत एकंदर सर्वनामें **नऊ**च आहेत. **मी**, **तूं**, **तो**, **हा**, **जो**, **कोण**, **काय**, **आपण** व **स्वतः**.

[अ] (१) बोलणारा किंवा लिहिणारा आपल्याबद्दल '**मी**' ह्या सर्वनामाचा उपयोग करितो. (२) बोलणारा ज्याच्याशीं बोलतो त्याच्याबद्दल तो ' **तूं** ' ह्या सर्वनामाचा उपयोग करितो. (३) बोलणारा ह्या दोहोंशिवाय ज्या निराळ्या गोष्टींविषयीं किंवा प्राण्याविषयीं बोलत असतो, त्याच्याबद्दल **हा**, **तो**, **जो**, **कोण**, **काय**, ह्या सर्वनामांचा उपयोग करितो.

बोलणारा तो **प्रथमपुरुष**, ज्याच्याशीं बोलावयाचें तो **द्वितीयपुरुष** आणि ज्याबद्दल बोलावयाचें तो **तृतीयपुरुष** असें व्याकरणांत समजतात.

आणि त्यांबद्दल जीं सर्वनामें येतात, त्यांस अनुक्रमें **प्रथमपुरुषवाचक**, **द्वितीयपुरुषवाचक**, व **तृतीयपुरुषवाचक** सर्वनामें म्हणतात. तीं येणेंप्रमाणें:—

प्रथमपुरुषवाचक—मी. [केव्हां केव्हां आपण, स्वतः]
द्वितीयपुरुषवाचक—तूं. [केव्हां केव्हां आपण, स्वतः]
तृतीयपुरुषवाचक—तो, हा, जो, कोण, काय. [केव्हां केव्हां आपण, स्वतः]

आपण व स्वतः ह्या सर्वनामांचा तिन्ही पुरुषीं उपयोग होऊं शकतो; म्हणून तीं जेव्हां ज्याचेबद्दल वापरलीं जातील तेव्हां त्यांचा तो पुरुष होऊं शकेल.

याप्रमाणें **पुरुषदृष्ट्या** सर्वनामांचे तीन भेद मानितात. (वरील सर्व ठिकाणीं फक्त पुल्लिंगीं एकवचनीच रूपें दिलीं आहेत.)

[**आ**] बोलणारा व ज्याच्याजवळ बोलावयाचें तो, ह्यांबद्दल येणाऱ्या मी-आम्ही व तूं-तुम्ही, या सर्वनामांना अनुक्रमें प्रथमपुरुषवाचक व द्वितीय-पुरुषवाचक; आणि तो-ती-तें ह्यांनाच तेवढें तृतीय पुरुषवाचक असें म्हणण्याची चाल पडली आहे. तृतीय पुरुषवाचकांपैकीं बाकीच्या सर्वनामांचे त्यांच्या अर्थाच्या दृष्टीनें पांच भाग केले आहेत; आणि मी-आम्ही, तूं-तुम्ही, तो-ती-तें यांचा तेवढाच पुरुषवाचक हाही एक अर्थच समजून एकंदरींत **अर्थदृष्ट्या** सर्वनामांचे खालीलप्रमाणें सहा भाग मानितातः—

	ए० व०	अ० व०	
१. पुरुषवाचक			
प्रथमपुरुषवाचक	मी	आम्ही	[आपण, स्वतः]
द्वितीयपुरुषवाचक	तूं	तुम्ही	[आपण, स्वतः]
तृतीयपुरुषवाचक	तो, ती, तें	ते, त्या, तीं	[आपण, स्वतः]
२. दर्शक	हा, ही, हें	हे, ह्या, हीं	
३. संबंधी	जो, जी, जें	जे, ज्या, जीं	
४. प्रश्नार्थक	कोण, काय	कोण, काय	
५. अनिश्चित	कोण, काय	कोण, काय	
६. आत्मवाचक	आपण, स्वतः	आपण, स्वतः	

आतां ह्या प्रत्येक प्रकारच्या सर्वनामाचा वाक्यांत उपयोग कसा होतो, त्यासंबंधानें विचार करूं.

मी—(प्र० पु०, ए० व०). बोलणारा आपल्या एकट्याच्याच संबंधानें ज्यावेळीं विधान करितो, त्यावेळीं तो **मी** ह्या सर्वनामाचा उपयोग करितो. उदा०—**मी** येथून हलणार नाहीं, **मी** पास झालों, इ०.

आम्ही—(प्र० पु०, अ० व०). बोलणारा आपल्याबरोबर इतरांच्या वतीनेंही बोलत असल्यास तो **आम्ही** ह्या शब्दाचा उपयोग करितो. उदा०—**आम्ही** सिंहगडास जाणार आहों; देवा, **आम्ही** बाळ आहों; इ०.

[बोलणारा एकटा असूनही केव्हां केव्हां स्वतःचा किंवा आपल्या कुळाचा वगैरे मोठेपणा दर्शविण्याकरितां ‘ **आम्ही** ’ ह्या अनेकवचनी शब्दाचा उपयोग करतो. उदा०—तुमचा बेत **आम्ही** (मी) समजलों; रविवारीं **आमच्या** (माझ्या) मुलाची मुंज आहे, इ०.

वर्तमानपत्रकर्ते, ग्रंथकार, वरिष्ठ अधिकारी, राजेमहाराजे, हे एकटे असले तरी स्वतःबद्दल ‘ **आम्ही** ’ असें अनेकवचनी रूप वापरतात. उदा०—लोकजागृतीकरितां **आम्हांस** असें लिहिणें प्राप्त आहे; **आम्हीं** हा ग्रंथ सन १९१४ सालीं प्रसिद्ध केला; महाराज म्हणाले, ‘ **आम्हीं** हुकूम केला तो अमलांत आलाच पाहिजे; ’ इ०].

तूं—(द्वि० पु०, ए० व०). एकाच व्यक्तीशीं बोलावयाचें असल्यास, बोलणारा ह्या सर्वनामाचा उपयोग करितो. (अशा वेळीं ती व्यक्ति सामान्यतः आपल्यापेक्षां कमी वयाची, कमी दर्ज्याची किंवा अतिशय परिचित अगर प्रेमाची असते). उदा०—रामा, **तूं** हें ओझें डोक्यावर घे; आई, थोर **तुझे** उपकार; इ०.

ईश्वराशीं प्रेमानें अगर भक्तीनें बोलतांना अगर त्यास आळवितांना ‘**तूं**’ चाच उपयोग करतात. उदा०—देवा, **तूं** आमचें रक्षण कर.

तुम्ही—(द्वि० पु०, अ० व०). अनेकांशीं बोलावयाचें असतां ह्या सर्वनामाचा उपयोग होतो. उदा०—**तुम्ही** किती मुलें आहां ? **तुम्ही** सर्वजण पास झालां, इ०.

ज्याच्याशीं बोलावयाचें ती व्यक्ति एकच असतांही तिला मोठेपणा देण्याकरितां किंवा तशी रूढि पडली आहे म्हणून ‘**तुम्ही**’ हें सर्वनाम वापरतात. उदा०—गोविंदराव, **तुम्ही** आज आमच्याकडे भोजनास या; इ०.

तो- ती -तें- (तृ० पु०, ए० व०). }
ते त्या-तीं- (तृ० पु०, अ० व०). } जवळ नसलेल्या पण पूर्वी ज्याचा उल्लेख येऊन गेला

आहे अशा प्राण्याबद्दल किंवा पदार्थाबद्दल ह्या सर्वनामाचा उपयोग करितात. उदा०-**तो** (राजा) उदार आहे, **ती** (मुलगी) सुंदर आहे, **तें** (कुत्रें) रोडकें आहे, **ते** (लोक) धूर्त आहेत, **त्या** (मुली) हुषार आहेत, **तीं** (फुलें) सुकलीं आहेत, इ०.

हा-ही-हें- (दर्शक स०, ए० व०). } ह्या सर्वनामांचा उपयोग
हे-ह्या-हीं- (दर्शक स०, अ० व०). } विशेषतः जवळचा पदार्थ

दाखविण्याकडे होतो. उदा०-**हा** राजा आहे, **ही** त्याची राणी आहे व **हें** त्याचें प्रधानमंडळ आहे; **हे** (पुरुष), **ह्या** (स्त्रिया) व **हीं** (मुलें) येथें काय करीत आहेत ? इ०.

जो-जी-जें- (संबंधी स०, ए० व०). } ह्यांचा नेहमीं पुढच्या 'तो'
जे- ज्या-जीं- (संबंधी स०, अ० व०). } ह्या सर्वनामाशीं संबंध

असतो; म्हणून ह्यांस संबंधी सर्वनामें म्हणतात. उदा०-**जो** करील तो भरील, **जी** सुंदर ती हुशार असेंच कांहीं नसतें, **जें** पहावें तें लबाड, **जे** चोरी करितात, ते शिक्षा भोगतात, **ज्या** अर्थदायक त्याच विद्या शिकाव्या. **जीं** नकोत तीं पुस्तकें कशाला आणलींस ? इ०.

कधीं कधीं संबंधी सर्वनाम अध्याहृत असतें. उदा०-बोलेल तो करील काय, गर्जेल तो पडेल काय, (ह्या ठिकाणीं **जो** बोलेल व **जो** गर्जेल असा अर्थ आहे).

सगळ्यांपैकीं विशिष्ट ह्या अर्थी **जो** ह्या संबंधी सर्वनामाची व त्याचा संबंध असलेल्या तो ह्या सर्वनामाची द्विरुक्ति होते. उदा०- **जो जो** उशीरां येईल त्याला त्याला शिक्षा होईल, इ०.

कोण, काय—(प्र० स०). प्रश्न विचारण्याचे कामीं ह्या सर्वनामाचा उपयोग होतो. (**कोण** हा शब्द विशेषेंकरून प्राणिवाचक नामांबद्दल व **काय** हा अप्राणिवाचक नामांबद्दल वापरतात.) उदा०-हें काम **कोण** करील ? हें येथें **काय** पडलें आहे ? इ०.

कोण, काय—(अनिश्चित अथवा सामान्य सर्वनाम). यांचा केव्हां केव्हां सामान्य अर्थानेंही उपयोग होतो. उदा०-**कोणी** निंदा, **कोणी** वंदा; हें काम **कोणाला**ही सांग; तो **काय** पडेल तें काम करतो, इ०. (येथें कोण + ही = कोणी, हा शब्द आला आहे हें ध्यानांत येईलच).

आपण—(प्रथम व द्वितीय पु० स०). ह्या सर्वनामाचा 'आम्ही' ह्या अर्थानें अनेकवचनी उपयोग होतो, तेव्हां तें **प्रथमपुरुषवाचक** असतें; व ' तुम्ही

ह्या अर्थानें अनेकवचनी उपयोग होतो, तेव्हां तें **द्वितीयपुरुषवाचक** असतें. उदा०-**आपण** (आम्हीं) उद्योग केला तर श्रीमंत होऊं; **आपण** (तुम्ही) फार थोर आहां, इ०.

जेव्हां दुसऱ्याविषयीं अधिक आदर किंवा पूज्यभाव दाखवावयाचा असेल तेव्हां बहुधा 'तुम्ही' याबद्दल **आपण** हाच शब्द वापरतात. उदा०—**आपण** मला साह्य कराल तर **आपले** फार उपकार होतील, इ०.

आपण—(आत्मवाचक सर्वनाम, तिन्ही पुरुषीं, दोन्ही वचनीं). आपण ह्याचा जेव्हां स्वतः असा अर्थ असतो, तेव्हां तें आत्मवाचक सर्वनाम असतें. उदा०—मी **आपणाला** (स्वतःला) असें दूषण कां लावून घेईन ? तुम्ही **आपल्या** (स्वतःच्या) घरीं जा कसे ? त्यांनीं **आपले** (स्वतःचें) बिऱ्हाड बदललें आहे, इ०.

स्वतः—(आत्मवाचक, तिन्ही पुरुषीं, दोन्ही वचनीं). उदा०-मी **स्वतः** तुझें काम करीन; तुम्ही **स्वतः** चहा घेत नाहीं; ना ? त्यांनीं **स्वतः** गोविंदाला बोलाविलें; इ०.

[**आपण** ह्या सर्वनामाचा प्रथमपुरुषवाचक व द्वितीयपुरुषवाचक यांप्रमाणें उपयोग व आत्मवाचक याप्रमाणें उपयोग ह्यांत फरक आहे. जेव्हां तें 'आम्ही' किंवा 'तुम्ही' ह्या अर्थानें येतें, तेव्हां अनुक्रमें प्रथम व द्वितीय **पुरुषवाचक** असतें व स्वतः ह्या अर्थी येतें, तेव्हां तें **आत्मवाचक** असतें. पुरुषवाचक व आत्मवाचक आपण या सर्वनामांमधील फरक खालीलप्रमाणें:—

[पुरुषवाचक **आपण**]	[आत्मवाचक **आपण**]
(१) प्रथम व द्वितीयपुरुषींच येतें.	(१) सर्व पुरुषीं येतें.
(२) आदरार्थी अनेकवचनीं येतें.	(२) दोन्हीं वचनीं येतें.
(३) तुम्ही व आम्ही याच अर्थी येतें.	(३) 'स्वतः' याच अर्थी येतें.
(४) कर्ता, कर्म, होऊं शकतें.	(४) कर्ता, कर्म, कधीं होऊं शकत नाहीं.

टीप—भलता, सर्व, अवघा, असा, तसा, इ० शब्दांस सर्वनामें म्हणावें असें कांहींचें मत आहे; पण त्यांच्या योगानें नामांचा गुण दाखविला जात असल्यामुळें, त्यांस सर्वनामें म्हणतां येणार नाहीं. (याचें अधिक विवेचन पुढें विशेषणविचारांत केलें आहे.)

विशेषणें

नामाची व्याप्ति मर्यादित करणारा म्हणजे नामाचा कोणत्या तरी प्रकारचा गुण किंवा वैशिष्टय दाखविणारा जो विकारी शब्द त्याला **विशेषण** असें म्हणतात. उदा०—पांढरा, काळा, बरा, वाईट, एक, दोन, पुष्कळ, इ०.

विशेषणाच्या योगानें नामाची व्याप्ति मर्यादित होते, म्हणजे नुसत्या नामानें जितक्या व्यक्तींची व्याप्ति होते, त्यापेक्षां कमी व्यक्तींची व्याप्ति **विशेषणयुक्त** नामानें होते. 'गाई' ह्या शब्दापेक्षां 'काळ्या गाई' असें म्हटल्यानें इतर गाईंपासून त्यांचा निराळेपणा दिसून येतो. शिवाय 'गाई' ह्या शब्दानें गाईंची जी संख्या सूचित होते, तिच्यापेक्षां 'काळ्या गाई' यांनीं ठरणारी संख्या कमी असते. याचप्रमाणें नुसतें 'माणसें' व 'आंधळीं माणसें' यांतील फरकही लक्षांत येईल. अशा रीतीनें विशेषणांच्या योगानें नामांची व्याप्ति मर्यादित होते, म्हणजे तें नाम पूर्वीपेक्षां कमी व्यक्तींना लागू पडणारें होतें. मात्र जितकीं विशेषणें अधिक तितकी अर्थाच्या दृष्टीनें त्या नामाच्या गुणांची स्पष्टता जास्त होते.

[नामें हीं कशाचीं तरी नांवें असतात, विशेषणें हीं कशाचींहीं नांवें नसतात; नामें एकाकी असूं शकतात, विशेषणें एकाकी कधींच येऊं शकत नाहींत; नामच नसेल तर विशेषण कोणाचें असणार ? विशेषण एकाकी आलें तर तेंच नाम होतें; त्याचें विशेषणत्व उरतच नाहीं. उदा०— '**गरीब** मनुष्यास श्रीमंतीचे चोचले कशास पाहिजेत ? ' येथें **गरीब** हें मनुष्य ह्या नामाचें विशेषण आहे; परंतु ' **गरिबास** श्रीमंतीचे चोचले कशास पाहिजेत ? ' येथें गरीब हा शब्द नामाप्रमाणें उपयोगांत आला असल्यामुळें तें विशेषण नसून नाम आहे.]

विशेषण ज्या नामाची व्याप्ति मर्यादित करतें, त्या नामाला त्याचें **विशेष्य** असें म्हणतात. उदा०— ' गरीब मनुष्य ' ह्या ठिकाणीं गरीब हें विशेषण व **मनुष्य** हें त्याचें **विशेष्य** होय. ' काळी गाय ' यांत काळी हें विशेषण व **गाय** हें त्याचें **विशेष्य** आहे.

विशेषण मराठींत वाक्यामध्यें पुष्कळ वेळां नामाच्या पूर्वी येतें; ह्या पूर्वी येणाऱ्या विशेषणास नुसतें विशेषण म्हणतात; पण नामाचे नंतर विधेयाची पूर्णता करण्यासाठीं येणाऱ्या विशेषणास **विधिविशेषण** असें म्हणतात. उदा०— '**चांगला** मुलगा अभ्यासाकडे दुर्लक्ष करीत नाहीं. ' येथें ' चांगला '

हें विशेषण आहे; पण ' हा मुलगा **चांगला** आहे ' येथें चांगला हें **विधि-विशेषण** आहे.

मराठींत स्वभावतःच नामाचें विशेषण त्याच्या अगोदर येतें; परंतु विशेषणा-वर विशेष जोर द्यावयाची आवश्यकता असल्यास विशेषणें केव्हां केव्हां नामांच्या नंतर येतात. उदा०—' राजेलोकीं सभ्य मनुष्यें प्रामाणिक, भिडेचीं, विचार-सूक्ष्मज्ञ, अशीं पदरीं बाळगावीं ' इ०. (अशीं उदाहरणें जुन्या पेशवेकालीन मराठींत फार आढळतात).

[विधिविशेषण हें नामाचेंच विशेषण असतें हें खरें; परंतु तें नामाची नेहमींच व्याप्ति मर्यादित करितें असें नाहीं; तर तें केव्हां केव्हां फक्त त्याचा गुण दाखवितें. उदा०—'सोनें पिवळें असतें' या वाक्यांत 'पिवळें' या शब्दानें कांहीं सोन्याला मर्यादा घातली नाहीं, फक्त त्याचा गुण सांगितला आहे. याशिवाय विधिविशे-षण हें विधेयाचाच एक भाग आहे; एकंदर विधान पूर्ण होण्यास त्याची आव-श्यकता असते; तशी विशेषणाची नसते. विधिविशेषण व नुसतें विशेषण ह्यांतील हे फरक ध्यानांत ठेवावे].

विशेषणांचे (१) **गुणविशेषणें** व (२) **संख्याविशेषणें** असे दोन प्रकार मानतात.

ज्या विशेषणांच्या योगानें नामाचा कोणत्या तरी प्रकारचा गुण दाखविला जाऊन त्याची व्याप्ति मर्यादित होते, त्यांना **गुणविशेषणें** असें म्हणतात. उदा० —चांगला, वाईट, काळा, गोरा, शहाणा, मूर्ख, इ०.

ज्या विशेषणांच्या योगानें नामाची संख्या दाखविली जाते, त्यांस **संख्या-विशेषणें** असें म्हणतात. उदा०—पांच, दहा, शंभर, हजार, इ०.

संख्याविशेषणें खालील प्रकारचीं आढळून येतातः—

[१] **गणनावाचक** — ह्यांच्या योगानें (संख्येचा क्रम, आवृत्ति, वगैरे दाखविलीं जात नसून) केवळ संख्याच दाखविली जाते.

(१) यांतील कांहीं पूर्ण संख्या दाखवितात. उदा०—दोन, चार, शंभर, इ०.

(२) कांहीं अपूर्ण संख्या दाखवितात. उदा०—पाव, अर्धा, दीड, दशांश, तीन-सप्तमांश, शतांश, इ०.

(३) कांहींच्या योगानें त्या संख्येनें निर्दिष्ट केलेल्या सर्वांचा बोध होतो. उदा०— दोघे, चारी, साती, इ०.

(४) संख्याविशेषणांची द्विरुक्ति झाली असतां केव्हां केव्हां पृथक्त्वाचा बोध होतो. उदा०—**दोन-दोन** मुलांचीं रांग करा; **चार-चार** आंबे घ्या; इ०.

[२] **क्रमवाचक**—ह्यांच्या योगानें वस्तूंच्या क्रमाचा बोध होतो. उदा० — पहिला, दुसरा, पांचवा, प्रथमा, द्वितीया, एकादशी, इ०.

[३] **आवृत्तिवाचक**—यांच्या योगानें संख्येची किती वेळां आवृत्ति झाली तें कळतें. उदा०—दुप्पट, तिप्पट, दुहेरी, तिहेरी, दशगुणित, शतगुणित, इ०.

[४] **अनिश्चित संख्यावाचक**—यांच्या योगानें कोणत्याच निश्चित संख्येचा बोध होत नाहीं. उदा०— थोडीं मुले, फार माणसें, कांहीं स्त्रिया, इ०. (यांपैकीं कांहीं अनिश्चित परिमाणवाचकही होऊं शकतात. उदा०—थोडा भात, सगळा गूळ, सर्व जमीन, इ०).

[सर्व, अमका, अवघा, भलता, इ० यांस **दादोबांनीं** सामान्य सर्वनामें असें म्हटलें आहे; परंतु एक मुलगा, पुष्कळ मुलगे आणि सर्व मुलगे, यांतील एक, पुष्कळ व सर्व ह्या शब्दांमध्यें वस्तुतः नामाचा गुण दाखविणें या दृष्टीनें कांहीं फरक नाहीं. एक याच्या योगानें जशी नक्की संख्या कळतें तशी पुष्कळ व सर्व ह्या शब्दांनीं जरी कळत नसली तरी संख्या-बाहुल्य कळतें. एक व पुष्कळ ह्यांना दादोबाही विशेषणें म्हणतात; मग सर्व ह्याला तेवढें विशेषण न म्हणतां सर्वनाम कां म्हणावयाचें ? ह्याप्रमाणेंच अमका, अवघा, भलता, हे शब्दही नामाचा गुण दाखवितात, नाम कसें आहे तें सांगतात, नामाचें वैशिष्ट्य दाखवितात, म्हणून ते सर्वनामें नसून विशेषणेंच होत. शिवाय मी, तूं, तो, ह्यांना स्वतःचा विशिष्ट अर्थ नाहीं; पण सर्व, अमका, अवघा, भलता, ह्यांना स्वतंत्र असे अर्थ आहेत; आणि नामाची व्याप्ति मर्यादित करणें हें जें विशेषणाचें मुख्य कार्य तेंच वरील शब्दांनीं होतें; म्हणून त्या शब्दांना **विशेषणेंच** म्हणणें प्राप्त आहे.]

सार्वनामिक विशेषणें.

सर्वनामांचाही उपयोग केव्हां केव्हां विशेषणांप्रमाणें होतो, त्याचा आतां विचार करूं.

" एक होता उंदीर, **तो** वई वई धांवे, **त्याला** सांपडलें फडकें, **तो** गेला धोब्याकडे. " ह्या वाक्यांतील तो, त्याला व तो, हे शब्द उंदीर ह्या नामाबद्दल आले असल्यामुळें ते सर्वनामें आहेत, हें उघड आहे. ह्याचप्रमाणें ' आमची मातृभूमि, **जी** आम्हांला प्रिय आहे, **जिला** आम्ही चाहतों, **जिच्या** मांडीवर आम्ही खेळतों, इ०. ह्या वाक्यांत जी, जिला, जिच्या, हे शब्द मातृभूमीबद्दल आले असल्यामुळें तेही सर्वनामें आहेत.

आतां पुढील वाक्यें पहा–' एक उंदीर होता, **तो** उंदीर वई वई धावत असे, **त्या** उंदराला एक फडकें सांपडलें, ' त्याचप्रमाणें "**जी** मातृभूमि आम्हांला प्रिय आहे, **ज्या** मातृभूमीवर आम्ही प्रेम करतों, **ज्या** मातृभूमीच्या मांडीवर आम्ही खेळतों, **त्या** मातृभूमीस आम्ही कसें बरें विसरावें ?"

ह्या वाक्यांत आणि वरच्या परिच्छेदांतील वाक्यांत काय फरक आहे ह्याचा विचार केल्यास असें दिसून येईल कीं, पहिल्या वाक्यांत तो, जी, ह्या सर्वनामांपुढें त्यांचें नाम नाहीं; आणि दुसऱ्या वाक्यांत तो, जी, ह्यांच्यापुढें त्यांचें नाम आलें आहे; तेव्हां ह्या शब्दांचें कार्य एकच आहे कीं काय ?

काळी गाय, **उंच** मनुष्य, **हिरवें** निशाण, **पांच** रुपये, यांतील विशेषणें नामांच्या अगोदर आलीं आहेत. मराठींत विशेषणें हीं नेहमीं नामांच्या अगोदरच येतात; आणि जेव्हां जेव्हां विशेषण वाक्यांत येतें, तेव्हां तेव्हां त्याचें नाम लगेच त्याच्यापुढें आल्यावांचून राहत नाहीं; इतकेंच नव्हे, तर विशेषणापुढें त्याचें नाम नसल्यास विशेषण हेंच नाम होतें, असा सामान्य नियम आहे. पण सर्वनाम मात्र नामाच्या बद्दल येत असल्यामुळें, एकदां नाम येऊन गेल्यानंतर तें त्याचें सर्व काम बजावतें. त्याच्यापुढें वाक्यांत नाम असण्याची कांहीं जरूर लागत नाहीं, हें पहिल्या परिच्छेदांतील उदाहरणांवरून ध्यानांत येईल. परंतु दुसऱ्या उदाहरणांत जेथें सर्वनामांपुढें त्यांचें नाम आलें आहे तेथें त्यांचा उपयोग विशेषणाप्रमाणें नामांचें वैशिष्ट्य दाखविण्याकरितां अगर त्यांची व्याप्ति मर्यादित करण्याकरितां झालेला आहे, असें कळून येईल. ज्याप्रमाणें '**काळा** उंदीर' असें म्हटल्यानें तो उंदीर इतर उंदरांपासून वेगळा दर्शविला जातो, '**संपन्न** मातृभूमि' म्हटल्यानें जसें इतर रूक्ष, दरिद्री वगैरे प्रकारच्या मातृभूमींहून तिचें पृथक्त्व आपल्या ध्यानांत येतें, त्याचप्रमाणें '**तो** उंदीर' म्हटल्यानें, आपल्यास माहीत असलेला, असें त्याचें वैशिष्ट्य समजतें; '**जी** मातृभूमि' म्हटल्यानें, इतर मातृभूमींहून पृथक् अशी विशिष्ट कल्पना होते; म्हणून ज्यांच्यापुढें त्यांचीं नामें लगेच आलेलीं असतात; अशीं सर्वनामें विशेषणेंच होत, असें ठरतें.

(अ) तो, **हा**, इ० दर्शक शब्दांपुढें त्यांचीं नामें आल्यास, त्यांस **दर्शक विशेषणें** असें म्हणतात. उदा०—**तो** बैल चपळ आहे, **हा** बैल मठ्ठ आहे, इ०.

(आ) जो ह्या संबंधी शब्दापुढें, त्याचें नाम आल्यास, त्यास **संबंधी विशेषण** म्हणतात. उदा०—**जीं** मनुष्यें उद्योगी असतात, तीं मनुष्येंच नशीब काढितात, इ०.

(इ) कोण, काय, ह्या प्रश्नार्थक शब्दांपुढें त्यांचीं नामें आल्यास, त्यांस **प्रश्नार्थक विशेषणें** म्हणतात. उदा०—काल तुला **कोण** मनुष्य भेटला ? त्यानें **काय** वस्तु आणिली ? इ०.

१. टीप— ' मला गरीबाला कोण विचारतो ? ' ' तुला कैदाशिणीला अशीच शिक्षा पाहिजे. ' ह्या दोन वाक्यांत ' गरीबाला मला, ' ' कैदाशिणीला तुला ' असे अर्थ आहेत; येथें मला व तुला ह्यांना प्राधान्य आहे; म्हणून ते शब्द जरी नामांच्या अगोदर आले आहेत, तरी ते सर्वनामें आहेत.

२. टीप—' **आम्हां** गरीबांना कोण विचारतो ? ', ' **तुम्हां** संतांवरी आमुचें हें ओझें ', ' **त्या** चांडाळाची सावली नको ' ह्या ठिकाणचे **आम्हां, तुम्हां** आणि **त्या** हे शब्द विशेषणें आहेत; कारण त्या ठिकाणीं ' गरीबांना कोण विचारतो ', ' संतांवर आमचें ओझें आहे ', ' चांडाळाची सावली नको ' अशींच वस्तुतः वाक्यें असून गरीब, संत, चांडाळ, ह्यांचें वैशिष्ट्य दाखविण्याकरितां **आम्हां, तुम्हां** व **त्या**, हे शब्द आले असल्यामुळें ते ह्या ठिकाणीं विशेषणें आहेत.

[एवंच, (१) जेव्हां सर्वनामापुढें त्याचें नाम येतें तेव्हां बहुतेक वेळां त्या सर्वनामांस विशेषणत्व प्राप्त होतें; (२) जेव्हां सर्वनामाचें सामान्यरूप होऊन त्या शब्दानें पुढील नामाचें वैशिष्ट्य दाखविलें जातें, तेव्हांही त्याला विशेषणत्व प्राप्त होतें; परन्तु (३) जेव्हां सर्वनामापुढें नाम आलें तरी सर्वनामालाच प्राधान्य देऊन बोलण्याचा हेतु असतो, तेव्हां मात्र सर्वनाम हें सर्वनामच राहतें; त्यास विशेषणत्व येत नाहीं; हा वरील विवेचवरून निष्कर्ष निघतो].

असा, इतका, एवढा, कसला, कोणता, इ० शब्दांना **दादोबा** सर्वनामें म्हणतात; परन्तु त्यांच्या योगानें नामांचें (परिमाण, प्रकार, इ०) वैशिष्ट्य कळत असल्यामुळें त्यांस सर्वनामें न म्हणतां विशेषणेंच म्हणणें वाजवी होईल; हें वर आलेंच आहे.

आतां विशेषणांसंबंधीं एकच गोष्ट सांगावयाची राहिली. प्रचलित मराठी भाषेंत सामान्यतः विशेषणांस (विशेषण या नात्यानें) विभक्तिप्रत्यय लावण्याची पद्धति

नाहीं; क्वचित् संस्कृत वळणाच्या कवितेंत मात्र विशेष्याचे विभक्तिप्रत्यय विशेषणाला लागतात. उदा०--

[कवितेंत येतें]	[प्रचिलित गद्यांत येत नाहीं]
लोकाभिरा**में** रा**में**	लोकांना आनंद देणाऱ्या**नें** रामानें
भूमिगलिता**सी** रिपु**सी**	भूमीवर पडलेल्या**ला** शत्रूला
सुंद**रीं** कनकपंज**रीं**	सुंद**रांत** सोन्याच्या पिंजऱ्यांत

गद्यामध्यें **शहाण्यास** शब्दांचा मार, **वाइटाची** संगत धरूं नये, **खोट्याच्या** कपाळीं कुऱ्हाडीचा घाव, **आंधळयास** सारेच आंधळे वाटतात, इ०. याप्रमाणें विशेषणांस विभक्तिप्रत्यय लागतात; परंतु अशा वेळीं त्यांचा उपयोग नामांप्रमाणें होतो, हें मागें आलेंच आहे.

क्रियापदें

वाक्यामधील ज्या क्रियावाचक शब्दानें वाक्यार्थास पूर्णता येते आणि वक्त्याचे दृष्टीनें अपेक्षित असणारा त्या क्रियेचा काळ अथवा कांहीं विशेष अर्थ ह्यांचा पूर्ण बोध होतो, त्या विकारी शब्दास **क्रियापद** असें म्हणतात. उदा०—रामा पुस्तक **वाचतो**, तूं पाणी **आण**, ह्यांत 'वाचतो' ह्या शब्दानें बोलण्याच्या वेळेचा बोध होतो व 'आण' ह्या शब्दानें आज्ञेचा विशेष अर्थ कळतो. तसेंच ह्या शब्दांच्या योगानें वाक्यें पुरीं होतात; म्हणून ह्यांस **क्रियापदें** म्हणतात.

ज्या क्रियावाचक मूळ शब्दास कांहीं प्रत्यय लागून क्रियापद बनतें, त्यास **धातु** म्हणतात. वाचतो ह्यांत धातु **वाच**, बसला ह्यांत धातु **बस**, खाईन ह्यांत धातु **खा**, इ०.

[**क्रियापद** हा शब्द जरा घोटाळयाचा आहे. क्रियेनें युक्त असें जें जें पद त्यास 'क्रियापद' असें म्हणावयास पाहिजे. उदा०—'जातो' ह्यांत जाण्याची क्रिया आहे व 'जाऊन' ह्यांतहीं जाण्याची क्रिया आहे; 'खाईन' ह्यांत खाण्याची क्रिया आहे व 'खातांना' ह्यांतही खाण्याची क्रिया आहे. पण जातो, खाईन, ह्या शब्दांसच क्रियापदें म्हणतात; जाऊन व खातांना ह्यांस क्रियापदें

म्हणत नाहींत. म्हणजे ज्या क्रिया-शब्दांवरून वाक्य पूर्ण होतें, त्यांस क्रियापदें म्हणावयाचें; इतर क्रिया-वाचक शब्दांस क्रियापदें म्हणावयाचे नाहीं; असा **रूढ** संकेत दिसतो. (त्यांस धातुसाधितें म्हणतात हें पुढ आलेंच आहे.)

याचप्रमाणें ' क्रियापद ' यांतील ' **क्रिया** ' ह्या शब्दानेंही घोटाळा उत्पन्न होण्याचा संभव आहे. मारितो, खातो, देतो, येथें कर्त्यास कांहींतरी करावें लागतें म्हणून मारणें, खाणें, देणें, ह्या क्रिया आहेत; तसेंच आला, गेला, बसला, इ० क्रियापदांमध्येंही येणें, जाण, बसणें, इ० ह्या क्रिया आहेत; पण नासला, कुजला, वाढला, गोठला, ह्यांत कर्त्यास प्रत्यक्ष कांहीं करावें लागत नाहीं; ह्या गोष्टी आपोआपच होतात. तसेच आहे, नाहीं, होता, ह्यांमध्येंही कर्त्यास प्रत्यक्ष कांहीं करावें लागत नसून त्यांच्या योगानें वस्तूंची स्थिति कळते. तरी पण नासणें, कुजणें, वाढणें, गोठणें, असणें, नसणें, होणें, इ० ह्या सर्व गोष्टींस व्याकरणांत क्रियाच म्हणतात; आणि त्यांच्या योगानें बनलेल्या वाक्याचा अर्थ पूर्ण करणाऱ्या शब्दांस **क्रियापदें** म्हणतात.]

क्रियापदें मुख्यतः दोन प्रकारचीं असतात. (१) **सकर्मक** व (२) **अकर्मक.**

ज्या क्रियापदांस कर्म असतें, तीं **सकर्मक क्रियापदें**. उदा०—रामा काम **करितो**, गाय दूध **देते**, कृष्णानें कंसास **मारिलें**, इ०. यांतील करितो, देतो, मारिलें, हीं **सकर्मक क्रियापदें** आहेत.

ज्या क्रियापदांस कर्म नसतें तीं **अकर्मक क्रियापदें**. उदा०-रामा **जातो,** झाड **पडलें**, वारा **वाहतो**, इ०. यांत जातो, पडले, वाहतो, हीं **अकर्मक क्रियापदें** आहेत.

येथें **कर्ता** व **कर्म** यांबद्दल विचार करणें अवश्य आहे. क्रिया करणारा तो **कर्ता**. ' **रामा** जातो ' ह्यांत जाणारा म्हणजे जाण्याची क्रिया करणारा **रामा** आहे, म्हणून तो त्या क्रियापदाचा **कर्ता** आहे. '**झाड** पडलें' यांत पडणारें झाड आहे म्हणून **झाड** हा शब्द पडले ह्या क्रियापदाचा **कर्ता** आहे.

क्रिया ज्याच्यावर म्हणजे ज्या प्राण्यावर किंवा वस्तूवर घडते, तें दाखविणाऱ्या शब्दास **कर्म** असें म्हणतात. उदा०—' गोविंदा **फळें** खातो ' येथें खाण्याची क्रिया फळांवर घडत आहे; ' राम **रावणास** मारितो ' येथें मारण्याची क्रिया रावणावर घडत आहे; म्हणून येथें **फळें** व **रावणास** हीं त्या त्या क्रियापदांचीं **कर्में** आहेत.

क्रियापद **सकर्मक** किंवा **अकर्मक** आहे हें ओळखतां येण्यास, कर्ता व कर्म हीं निभ्रांतपणें ओळखतां आलीं पाहिजेत. हीं ओळखणें फारसें कठीण नाहीं. क्रियापदावरून आपणास त्यांतील क्रिया समजते. ती क्रिया **करणारा कोण** हें पाहिलें कीं लगेच **कर्ता** सांपडतो. उदा०–' मी काम करतों ' येथें करणारा 'मी' म्हणून **मी** हा कर्ता होय. ' माझ्यानें जाववतें, ' 'माझ्यानें काम करवतें,' ह्या वाक्यांत देखील जाण्याची किंवा करण्याची क्रिया करणारा मीच असल्यानें **माझ्यानें** हाच दोन्ही वाक्यांतील क्रियापदांचा कर्ता आहे. याप्रमाणेंच ' मारितो ' यांत मारणारा कोण ? ' बसावें ' यांत बसणारा कोण ? ' येत नाहीं ' यांत येणारा कोण ? ' हीं झाडें उंच आहेत ' ह्यांत असणारीं कोण ? अशा साध्या प्रश्नानें मराठींत **कर्ता** अचूकपणें कळूं शकतो; ही गोष्ट ह्यावरून ध्यानांत येईल.

तसेंच वाक्यांतील **कर्म** ओळखण्यासाठीं क्रिया **कोणावर घडली** हें पहावें लागतें. उदा०—गोविंदा द्राक्षें खातो, गोविंदा उड्या मारितो, गोविंदा मुलांस शिकवितो, गोविंदा चोरास पकडतो, इ०. ह्या वाक्यांत क्रिया अनुक्रमें **द्राक्षें, उड्या, मुलांस**, आणि **चोरास,** ह्या शब्दांवर घडते म्हणून हे शब्द त्या त्या वाक्यांतील क्रियापदांचीं **कर्में** होत.

सामान्यतः प्राणिवाचक कर्म प्रथमान्त किंवा द्वितीयान्त असतें व अप्राणिवाचक कर्म प्रथमान्त असतें. उदा०—गवळी **गाय** बांधितो किंवा **गाईस** बांधितो; पण गवळी **दूध** विकतो. (येथें दुधास विकतो असें होत नाहीं).

टीप—कवितेंत कधीं कधीं अप्राणिकवाचक कर्माचीही द्वितीया असूं शकते. उदा०–' **सत्यातें** जोडावें सुजें **धर्मासि** पळ न सोडावें ' इ०.

मला तुझें करणें रुचत नाहीं, देवाला भक्ति आवडते, ईश्वरास सर्व दिसतें, मला असें वाटतें, त्याला इंग्रजी येतें, बाबांना पगडी शोभते, इ० वाक्यांतील चतुर्थ्यंत शब्द कर्ते आहेत असें कांहीं लोक इंग्रजी वाक्य-रचनेच्या अनुकरणानें मानतात; परंतु वरील लक्षण लागू केलें तर हें त्यांचें मत बरोबर नाहीं असें आढळून येईल. उदा०—' मला तुझें करणें रुचत नाहीं ' यांत रुचणारें कोण ? मी नव्हे तर **करणें**. याचप्रमाणें इतर वाक्यांत अनुक्रमें **भक्ति, सर्व, असें, इंग्रजी, पगडी,** हे शब्दच **कर्ते** आहेत; असें दिसून येईल].

कांहीं धातु सकर्मकही असतात व अकर्मकही असतात, त्यांस **उभयविध** धातु म्हणतात. तथापि कोणत्याही एका वाक्यांत अशा धातूचा सकर्मक

किंवा अकर्मक असा एकच प्रकारें उपयोग केलेला असतो; व त्या वाक्यापुरतें त्यास सकर्मक अगर अकर्मक (जसा उपयोग असेल तसें) क्रियापद म्हणावें. उदा०—त्याचें घर **मोडलें** (अकर्मक); त्यानें आपलें घर **मोडलें** (सकर्मक) माझी अंगठी **हरवली** (अकर्मक); सदूनें माझी अंगठी **हरवली** (सकर्मक); इ०.

केव्हां केव्हां एकाद्या गोष्टीसंबंधानें जें सांगावयाचें तें नुसत्या क्रियापदानें सांगून पूर्ण होत नाहीं. त्याच्या पूर्ततेकरितां आणखी कांहीं शब्दांची आवश्यकता असते. त्यावांचून बोलण्याचा अर्थ किंवा विधान पूर्ण होऊंच शकत नाहीं. अशा शब्दांस **विधानपूरकें** म्हणतात. उदा०—तो **राजा** झाला; हरीभाऊंची बायको **वेडी** आहे; साहेब **रागावलेले** दिसतात; इ०. ह्या ठिकाणीं ठळक अक्षरांतील शब्द असल्याशिवाय बोलण्याचा अर्थ पूर्ण होत नाहीं; म्हणून हे शब्द येथें **विधानपूरकें** आहेत

सकर्मक वाक्यांत कर्म सांगितल्यांवाचून गत्यंतर नाहीं, म्हणजे त्याच्याशिवाय विधान पूर्ण होत नाहीं, म्हणून **कर्म** हेंही ह्या दृष्टीनें **विधानपूरकच** आहे. उदा०—' गोवाऱ्यानें **गाईस** बांधलें ' ह्यांत ' गाईस ' ह्या शब्दाच्या उल्लेखाशिवाय विधान पूर्ण होत नाहीं, हें उघडच आहे.

म्हणजे वाक्यांत **कर्ता**, **क्रियापद**, सकर्मक क्रियापद असेल तर **कर्म**, आणि जेथें विधान पूर्ण होत नसेल तेथें **विधानपूरक**, हे शब्द अवश्य असले पाहिजेत; हें येथपर्यंतच्या विवेचनावरून दिसून येईल.

केव्हां केव्हां वाक्यांत स्वतंत्र कर्ता नसतोच. तो क्रियापदांतच गुरफटून कर्ता व क्रियापद मिळून एकच क्रियापद बनतें; अशीं कांहीं क्रियापदें आपल्या मराठी भाषेंत आढळतात. अशा क्रियापदांना **अकर्तृक क्रियापदें** म्हणतात. (यांना दादोबांनीं **भावकर्तृक** क्रियापदें म्हटलें आहे). हीं नेहमीं तृतीय पुरुषीं, नपुंसकलिंगीं, एकवचनीं असतात. उदा०—**कळमळतें** (कळमळ + होते), **सांजावलें** (सांज + झाली), **उजाडलें** (उजेड + झाला), इ०. यांत मूळ कर्ता व क्रियापद मिळून एक शब्द होऊन **क्रियापद** बनलें आहे.

केव्हां मुख्य क्रियेच्या अर्थाची पूर्णता करण्यासाठीं तिला जोडून दुसरें क्रियापद येतें, त्यास **सहाय क्रियापद** असें म्हणतात. उदा०—मी लिहीत **आहें**, त्यानें पुस्तक दिलें **नाहीं**, तो बसला **होता**, इ०. यांतील ठळक शब्द त्यांच्या मागील मुख्य धातूंस साह्य करणारे असल्यामुळें तीं **सहाय क्रियापदें** आहेत; दोन्ही मिळून होणाऱ्या क्रियापदास **संयुक्तक्रियापद** म्हणतात.

मुख्य धातूचें रूप अपूर्ण—क्रियादर्शक म्हणजे धातुसाधित असून सहाय धातूचें रूप मात्र पूर्ण—क्रियादर्शक म्हणजे क्रियापद असतें; व ह्या दोहोंमिळून **संयुक्त-क्रियापद** होतें. उदा०—मारितो हें एकेरी क्रियापद; **मारीत आहे** हें **संयुक्त-क्रियापद**. ह्या दुसऱ्या ठिकाणीं मारणें ह्या धातूचा काळाच्या दृष्टीनें अर्थ पूर्ण करण्यासाठीं मदत करण्याकरितां आलेलें म्हणून 'आहे' हें **सहाय** क्रियापद आहे;

कांहीं क्रियापदांमधील मूळ धातु वगैरे कांहीं सांपडत नाहीं; पण त्यांचा उपयोग मात्र क्रियापदांप्रमाणें होऊन वाक्याचा अर्थ पूर्ण होतो; अशा क्रियापदांस **गौण** अथवा **सिद्ध** क्रियापदें म्हणतात. उदा०—मला पुस्तक **पाहिजे**, तूं येऊं **नको**, त्यांना विचारणें **नलगे**, खोटें बोलूं **नये**.

कांहीं धातूंवरून क्रिया स्वाभाविकपणें होत आहे असें कळतें; पण कांहींवरून क्रिया दुसऱ्याकडून होत आहे, असें कळतें. त्यांस **प्रयोजक** धातु म्हणतात. व त्या क्रियापदांस **प्रयोजक क्रियापदें** म्हणतात. उदा०—' झाड पडलें, ' ह्यांत पडण्याची क्रिया स्वाभाविकपणें घडली; पण ' झाड **पाडलें**, ' ह्यांत क्रिया दुसऱ्याकडून झाली; म्हणून '**पाडलें**' हें **प्रयोजक क्रियापद.** याचप्रमाणें करितो, देतो, हीं मूळ क्रियापदें आहेत; पण **करवितो**, **देववितो**, हीं **प्रयोजक** क्रियापदें आहेत.

कांहीं क्रियापदांवरून शक्यता, सामर्थ्य, यांचा बोध होतो; त्यांस **शक्य क्रियापदें** म्हणतात. उदा०—' मला **जाववतें** ' यांत जाण्याची शक्ति किंवा सामर्थ्य कळून येतें म्हणून हें **शक्य क्रियापद.** तसेंच **बसवतें**, **खाववतें**, **देववतें**, इ०. हीं **शक्य क्रियापदें** होत.

याप्रमाणें क्रियापदांचे (१) सकर्मक, (२) अकर्मक, (३) उभयाविध, (४) भावकर्तृक (५) सहाय; आणि (६) शक्य, (७) प्रयोजक व (८) गौण अथवा सिद्ध; असे एकंदर आठ प्रकार दादोबांनीं मानले आहेत. तथापि ह्यांपैकीं कोणतेंही क्रियापद वाक्यांत सकर्मक अगर अकर्मक ह्यांपैकीं एकांत मोडतेंच; म्हणून व्याकरण चालवितांना **सकर्मक** किंवा **अकर्मक** ह्याच मुख्य प्रकारांचा उपयोग करितात.

[करितो, करवितो व करवतें ह्या मूळ, प्रयोजक व शक्य रूपांत धातु कोणत मानावा हा थोडा विचाराचा प्रश्न आहे. ह्यांपैकीं ' करतो ' ह्यांत कर हा धातु आहे यांत शंका नाहींच. आतां रामा काम करवितो व रामाला काम करवतें

ह्या क्रियापदांविषयीं विचार केल्यास पहिल्यांत क्रिया **करवणारा** कोण ? तर रामा; हें उत्तर निघतें. दुसऱ्यांत क्रिया **करवणारा** कोण ? येथें रामा हें उत्तर येत नाहीं. कारण, पहिल्या वाक्यांतल्याप्रमाणें येथें क्रिया दुसऱ्याकडून करवावयाची नाहीं. येथें क्रियेवरून शक्यतेचा किंवा समर्थतेचा अर्थ कळत असल्यामुळें येथें क्रिया '**करवणारा** म्हणजे क्रिया **करण्याची शक्ति असणारा** कोण ?' ह्या अर्थाच्या प्रश्नानेंच अपेक्षित व योग्य उत्तर निघतें. याचप्रमाणें 'तो मुलीला बसवितो' व 'त्याला बसवतें' ह्यांपैकीं पहिल्या वाक्यांत **बसवणारा** कोण ? तो; पण दुसऱ्या वाक्यांत '**बसवणारा**-म्हणजे **बसण्याची शक्ति असणारा**—कोण ?' ह्या अर्थानें प्रश्न विचारला पाहिजे; व त्याचें उत्तर 'तो' हें बरोबर आहे; म्हणून त्या वाक्यांत **त्याला** हा बसवतें ह्या क्रियापदाचा कर्ता. अर्थात् प्रयोजक व शक्य क्रियापदांमध्यें **करव**, **मारव**, हेच मूळ धातु आहेत; मात्र भिन्नार्थानें त्यांचा त्या त्या वाक्यांत उपयोग आहे, हें ध्यानांत ठेवावें. (प्रत्ययापूर्वीचें जें रूप तो धातू असतो.)

मूळ धातूपुढें बहुधा 'व' बद्दल '**वि**' हें अक्षर लागून प्रयोजक धातु होतात आणि '**व**' हें अक्षर लागून शक्य धातु होतात; हें सामान्यतः खरें; तथापि कांहीं धातु अन्य प्रकारेंही साधतात, त्यांचीं कांहीं उदाहरणें पुढें दिलीं आहेत.

(१) '**वि**' हें अक्षर मध्यें येऊन झालेलीं:—

करवितो, बोलवितो, बसवितो, निजवितो, चालवितो, खेळवितो, इ०.

(२) **वृद्धि** व **गुण** होऊन झालेलीं—

गळणें	—	गाळणें,	तुटणें	—	तोडणें
पडणें	—	पाडणें,	फुटणें	—	फोडणें.
तरणें	—	तारणें.	सुटणें	—	सोडणें.

टीप—एकाक्षरी धातूस 'वि' बद्दल '**ववि**' हीं अक्षरें लागतात. उदा०—देवविणें, खावविणें, पिवविणें, इ०.

केव्हां केव्हां 'वि' ह्या अक्षरापूर्वीं विकल्पानें अकाराबद्दल आकार येतो. उदा०—फितविणें—फितावणें, समजविणें—समजाविणें, सरकविणें—सरकाविणें, इ०.

याप्रमाणें प्रयोजक धातूंचीं अनेक प्रकारचीं रूपें होतात. येथें कांहीं फक्त नमुन्याकरितां दिलीं आहेत.

प्रयोजक क्रियापदें नेहमीं सकर्मक असतात; तीं अकर्मक असूंच शकत नाहींत.

———

क्रियाविशेषण अव्ययें

क्रियेचें स्थल, काल, रीति, संख्या, इ० कोणत्याही प्रकारचें वैशिष्ट्य दाखविणारा जो अविकारी शब्द त्याला **क्रियाविशेषण अव्यय** असें म्हणतात.

क्रियाविशेषण अव्ययें अर्थदृष्ट्या सामान्यतः चार प्रकारचीं आढळतात. (१) **स्थलवाचक**, (२) **कालवाचक**, (३) **परिमाणवाचक** आणि (४) **रीतिवाचक**,

[१] स्थलवाचकः—

स्थितिदर्शक—येथें, तेथें, इकडे, तिकडे, सभोंवतीं, आसपास, चोहोंकडे, अन्यत्र. जवळ, दूर, लांब, मागें, पुढें, (हीं कालवाचकही आहेत).

गतिदर्शक— इकडून, तिकडून, दुरून, लांबून, कोठून, पुढून, समोरून, इ०.

[२] कालवाचकः—

कालदर्शक—आज, उद्यां, गुदस्तां, यंदां, जेव्हां, केव्हां, अगोदर, नंतर, इ०.

सातत्यदर्शक—नित्य, सदा, सतत, नेहमीं, हमेश, आजकाल, इ०.

आवृत्तिदर्शक—वारंवार, पुनःपुनः, अनेकदां, वेळोवेळीं, क्षणोक्षणीं, इ०.

[३] परिमाणवाचकः—

प्रकर्षदर्शक—अत्यन्त, अगदीं, बिलकुल, मुळींच, सर्वथा, इ०.

अल्पत्वदर्शक—किंचित्, जरा, कांहीं, क्वचित्, इ०.

आधिक्यदर्शक—फार, अतिशय, बहुत, पुष्कळ, इ०.

मितपरिमाणदर्शक—पुरें, पूर्ण, यथास्थित, बेतवार, वाजवी, इ०.

[४] रीतिवाचकः—

प्रकारदर्शक—असें, तसें, उगीच, व्यर्थ, फुकट, एवीं, तेवीं, केवळ, इ०.

अनुकरणदर्शक—पटकन, चटकर, झटदिशीं, झपदिशीं, गटगट, पटापट, कडकडा, बदाबद, इ०.

निश्चयार्थक—खचित, खरोखर, बेशक, निभ्रान्त, इ०.

अनुक्रमदर्शक—हळूहळू, थेंबेंथेंब, क्रमशः, यथाशास्त्र, इ०.

साधित क्रियाविशेषण अव्ययें.

कांहीं मूळचींच क्रियाविशेषण अव्ययें असतात. उदा०-हळू, लौकर, पुनः, उगीच, खरोखर, इ०. परंतु कांहीं क्रि० वि० अव्ययें दुसऱ्या शब्दांपासून साधलेलीं असतात; त्यांस साधित क्रियाविशेषण अव्ययें असें म्हणतात. तीं खालीलप्रमाणें.

नामसाधित--सकाळला, दिवसास, रात्रीचा, वस्तुतः, व्यक्तिशः, अर्थात्, इ०.
विशेषणसाधित--इतक्यांत, मोठ्यानें, दोनदां, सर्वत्र, द्विधा, इ०.
अव्ययसाधित—आतांपर्यंत, एव्हांपासून, तेथपर्यंत, वरतीं, खालतीं, इ०.
धातुसाधित—(यांचा विशेष विचार साधित-शब्द या प्रकरणांत केला आहे.)
त, तां, तांना—हसत, खेळत; जातां, येतां; करतांना, बोलतांना, इ०.
उ, ऊं, ऊन—चालू, लागू; करूं, देऊं; फिरून, मारून; इ०.
ल्या, ल्यां—उठल्यां बसल्यां, इ०.

सामासिक क्रियाविशेषण अव्ययें.

संस्कृत

दृष्ट्या—शास्त्रदृष्ट्या, लोकदृष्ट्या, अर्थदृष्ट्या, इ०.
पूर्वक—प्रीतिपूर्वक, भक्तिपूर्वक, आदरपूर्वक, इ०.
पुरःसर—बुद्धिपुरःसर, हेतुपुरःसर, इ०.
वशात्—दैववशात्, प्रसंगवशात्, इ०.
प्रति—प्रतिक्षण, प्रतिदिन, प्रत्यक्ष, इ०.
यथा--यथावकाश, यथाक्रम, यथास्थित, इ०.
निः--निःसंशय, निर्धास्त, निर्भ्रान्त, इ०.
यावत्--यावज्जीव, यावत्काल, यावच्छक्य, इ०.
पर--परोक्ष, अपरोक्ष.
आ--आमरण, आजन्म, आजीव, इ०.

निवळ मराठी

गांवोगांव, दारोदार, रानोमाळ, दिवसेंदिवस, रस्तोरस्ती, गल्लोगल्लीं, इ०.

परकीय भाषेंतील

दरमजल, हरघडी, बिनहरकत, बेशक, बरहुकूम, गैरकायदा, गैरहजर, इ०.

आतां क्रियाविशेषण अव्ययांसंबंधानें थोडा ज्यास्त विचार करूं.

(१) जेव्हां, तेव्हां, आज, उद्यां, ह्यांप्रमाणेंच दिवसास, रात्रीचा, आरंभीं, सायंकाळीं, इ० शब्दही कालवाचक आहेत खरे; तथापि त्यांस क्रियाविशेषण अव्ययें म्हणणें योग्य होईल कीं काय हा विचाराचा प्रश्न आहे. तसेंच इतक्यांत, तितक्यांत, मोठ्यानें, हीं देखील क्रियेचा वेळ, प्रकार, इ० वैशिष्ट्य दाखवितात म्हणून त्यांसही क्रियाविशेषण अव्ययें म्हणावें असा दादोबा वगैरेंचा अभिप्राय आहे, त्याचाही विचार करणें जरूर आहे.

वरीलपैकीं दिवसास, रात्रीचा, सायंकाळीं, ह्या शब्दांचा उपयोग क्रियेची वेळ दाखविण्याकरितां होत असतो हें खरें; तथापि 'स्वरूपांत बदल न होणें' हें जें अव्ययाचें मुख्य लक्षण तें त्यांस लागू पडत नाहीं. विचारपूर्वक पाहिलें असतां दिवसास, रात्रीचा, सायंकाळीं, इ० शब्दांचा उपयोग येथें विकारी शब्दांप्रमाणेंच केलेला आहे; त्यांचें सामान्यरूप होऊन त्यांस विभक्ति-प्रत्ययही लागलेले आहेत; म्हणून त्यांस क्रियाविशेषण अव्ययें म्हणणें योग्य होणार नाहीं. केवळ क्रियेची वेळ दाखवितात एवढ्यावरूनच जर तीं क्रिया-विशेषण अव्ययें म्हणावयाचीं तर वर्ष, दिवस, तास, मिनिट, इ० शेंकडों वेळ दाख-विणाऱ्या शब्दांसही क्रियाविशेषण अव्ययें म्हणावें लागेल; परंतु तें कोणासही मान्य होणार नाहीं. यामुळें वरील शब्दांस—म्हणजे विशेषतः **कालवाचक नाम-शब्दांस**—विभक्ति लागली असतां त्यांस क्रियाविशेषण अव्ययें म्हणूं नये, हेंच अखेरीस व्यवस्थेस सोयस्कर होय.

(२) परंतु, इतक्यांत, मोठ्यानें, वगैरे शब्दांचें तसें नाहीं. इतका, मोठा, ह्या विशेषणांना विभक्तिप्रत्यय लागून हीं रूपें बनलीं आहेत हें जरी खरें; तथापि वरील दिवसास, रात्रीचा, इ० विभक्तियुक्त नाम-शब्दांचा विशेष उपयोग जसा क्रियेचा गुण दाखविण्यापेक्षां विकारी शब्दाप्रमाणेंच अधिकांशानें होत आहे, तसा यांचा वरील वाक्यांत नामांप्रमाणें बिलकूल उपयोग होत नसून, क्रियेचा गुण, रीत, इ० सांगण्याकडेच अधिकांशानें होत असल्यामुळें, त्यांस क्रियाविशेषण अव्ययें म्हणणेंच अवश्य आहे; असें दिसून येईल.

(३) मराठी विभक्त्यन्त शब्दांबद्दल वर जो निकाल सांगितला तीच गोष्ट संस्कृत विभक्त्यन्त शब्दांबद्दल मात्र नाहीं. लोकरीत्या, शास्त्रदृष्ट्या, दैववशात्, प्रसंगवशात्, इ० पैकीं पहिले दोन शब्द तृतीयान्त व दुसरे दोन पंचम्यन्त आहेत;

त्यांस मराठींत क्रियाविशेषण अव्ययें म्हणण्यास कांहींच प्रत्यवाय नाहीं; कारण, आतां मराठींत हीं त्यांचीं विभक्त्यन्त रूपें मानलीं जात नसून, ते स्वतंत्र शब्दच समजले जातात; अर्थात् ते क्रियेचा गुणच दाखवीत असल्यामुळें क्रियाविशेषण अव्ययेंच होत, ह्याविषयीं कोणाचा मतभेद नाहीं.

(४) घरोघर, दारोदार, वर्षानुवर्ष, प्रतिवर्ष, हे शब्द क्रियाविशेषण अव्ययें आहेत. त्यांचा अव्ययीभाव समास आहे. पण त्यांच्याप्रमाणेंच उपयोगांत येणारे घरोघरीं, दारोदारीं, प्रतिवर्षी, ह्या शब्दांना विभक्ति-प्रत्यय लागल्यामुळें त्यांस क्रियाविशेषण अव्ययें म्हणावें कीं नाहीं अशी शंका येण्याचा संभव आहे; परंतु ह्या शब्दांचा विशेष उपयोग क्रियेचा गुण दाखविण्याकडेच आहे हें निर्विवाद असल्यामुळें, त्यांस क्रियाविशेषण अव्ययेंच म्हणणें प्राप्त आहे.

(५) वरवर, रोजरोज, बसल्याबसल्या, उभ्याउभ्या, कधींकधीं, जिकडे-तिकडे, येथून-तेथून, इ० पुनरुक्त जोड-शब्दही क्रियाविशेषण अव्ययेंच होत; याबद्दल अधिक लिहिण्यास नकोच.

(६) क्रियाविशेषण अव्ययांचीं विशेषणें हीं क्रियाविशेषण अव्ययेंच होत; कारण, त्यांचा संबंध एकंदरींत मुख्य क्रियाविशेषणाबरोबर क्रियापदाशींच असतो. उदा०-तो **फार** हळू बोलतो, तूं **अति** जलद काम उरकलेंस, इ०.

(७) कांहीं आकारान्त क्रियाविशेषणें बदलतात; तेव्हां त्यांस क्रियाविशेषण अव्ययें असें न म्हणतां नुसतें **क्रियाविशेषण** असें म्हणतात. उदा०—मूल **उभें** राहतें; त्या **आडव्या** चालतात, सुमती **चांगलें** गाते, इ०.

(८) विशेषणांच्या विशेषणांसही क्रियाविशेषणेंच म्हणण्याची चाल पडली आहे. उदा०—तो **अति** शहाणा आहे, आम्हीं **पुष्कळ** क्रूर जनावरें पाहिलीं, कोल्हा **मोठा** धूर्त प्राणी आहे, इ०. (परंतु सूक्ष्म विचारान्तीं हें तितकेंसें योग्य दिसत नाहीं. कारण, वरील उदाहरणांतील अति, पुष्कळ, मोठा, ह्या शब्दांचा साक्षात् क्रियापदाशीं कांहींच संबंध दिसून येत नाहीं; तेव्हां त्यांना क्रियाविशेषणें कसें म्हणावें ? वास्तविक पाहतां विशेषणांचीं विशेषणें हीं खरोखर नामाशींच संबद्ध असतात व नामाचीच व्याप्ति अधिक मर्यादित करीत असतात; त्यामुळें त्यांस नुसतें **विशेषणें** म्हणणेंच अधिक प्रशस्त होय.

म्हणजे क्रियाविशेषणांचीं विशेषणें ह्यांचा संबंध क्रियेशीं पोंचत असल्यामुळें तीं **क्रियाविशेषणें** व विशेषणांचीं विशेषणें ह्यांचा संबंध नामाशीं असल्यामुळें

तीं नुसतीं **विशेषणें** होत, ही गोष्ट मराठी वाक्यरचनेच्या दृष्टीनें ग्राह्य होय असें आम्हांस वाटतें.)

उभयान्वयी अव्ययें

क्रियेचें विशिष्टत्व न दाखवितां एका वाक्याचा दुसऱ्या वाक्याशीं अन्वय म्हणजे संबंध जोडणारा जो अविकारी शब्द त्यास **उभयान्वयी अव्यय** असें म्हणतात.

कांहीं उभयान्वयी अव्ययांच्या योगानें दोन शब्दांचीही सांगड घातलेली आढळून येते. उदा०—रामा **आणि** गोविंदा हे भाऊभाऊ होते; त्यानें आपल्या निष्काळजी **व** आळशी मुलास बराच दोष दिला; इ०.

उभयान्वयी अव्ययांच्या योगानें दोन शब्दांची सांगड जुळविण्यापेक्षां दोन वाक्यांची सांगड जुळविण्याचेंच कार्य मुख्यतः होतें, असें बारकाईनें पाहिल्यास आढळून येईल. ‘वारा आला **आणि** पाऊस गेला’ ह्यांत स्पष्टपणें **आणि** ह्या उभयान्वयी अव्ययानें दोन वाक्यें जोडिलीं आहेत. ‘रामा **आणि** गोविंदा हे घरीं गेले’ येथेंही जरी दोन शब्दांमध्यें **आणि** हें अव्यय आलेलें दिसतें, तरी वस्तुतः तें ‘रामा घरीं गेला’ **आणि** ‘गोविंदा घरीं गेला’ ह्या दोन वाक्यांचाच संबंध जोडतें; अर्थात् दोन वाक्यांचा संबंध जोडणें ह्याच गोष्टीस येथें प्राधान्य आहे, हें उघड आहे.

कांहीं उभयान्वयी अव्ययें वाक्यांचें प्रधानत्व सुचविणारीं असतात व कांहीं गौणत्व सुचविणारीं असतात.

प्रधानत्व सुचविणारीं अव्ययें (१) **समुच्चयबोधक**, (२) **विकल्पबोधक**, (३) **न्यूनत्वबोधक**, व (४) **परिणामबोधक**, अशीं चार प्रकारचीं आहेत; आणि गौणत्व सुचविणारीं अव्ययें (१) **कारणदर्शक**, (२) **उद्देशदर्शक**, (३) **संकेतदर्शक** व (४) **स्वरूपदर्शक**, अशीं चार प्रकारचीं आहेत.

[१] **समुच्चयबोधक**—आणि, व, आणखी. ह्या अव्ययांनीं दोन अथवा अधिक प्रधान वाक्यांचा एकत्र समुच्चय किंवा संग्रह केला जातो. उदा०—राम वनवासास जावयास निघाला **आणि** त्याबरोबर सीताही निघाली;

द्राक्षें, अंजीर **व** मोसंबीं हीं फळें होत; त्यानें एक गोष्ट सांगितली **आणखी** तो निघून गेला; इ०. (यांतील दुसरें वाक्य वस्तुतः तीन प्रधान वाक्यांमिळून झालें आहे, हें सहज कळून येईलच.)

न् , अन्, नी, हे शब्द 'आणि' यांचीं बोलण्यांतील रूपें आहेत. तीं समुच्चयबोधक उभयान्वी अव्ययें च होत. उदा०—मी **न्** तूं जाऊं; ईश्वराला मनुष्य **नी** जनावर सारखेंच; गोपाळ **अन्** हरी दोघे पास झाले; इ०.

[२] **विकल्पबोधक**—वा, किंवा, अगर, कीं. ह्या अव्ययांनीं दोन किंवा अधिक वस्तूंपैकीं एकाचीच अपेक्षा दर्शविली जाते. उदा०—' रामा येईल **किंवा** गोविंदा येईल ' म्हणजे दोघांपैकीं एक कोणी तरी येईल, असा अर्थ आहे. तसेंच नरो **वा** कुंजरो **वा**; तो येतो **कीं** (किंवा) नाहीं कोणास ठाऊक? तुम्ही मोटारनें जा **अगर** आगगाडीनें जा; इ०.

[३] **न्यूनत्वबोधक**--पण, परंतु, परी, किन्तु. ह्या अव्ययांनीं प्रथमच्या वाक्यांतील गोष्टीचा कांहीं कमीपणा दाखविला जातो. उदा०--वैद्यानें औषध दिलें, **परंतु** कांहीं उपयोग झाला नाहीं; माझी पंढरीच्या दर्शनाला जाण्याची इच्छा आहे, **पण** मजजवळ पैसे नाहींत; ' मना चंदनाचेपरी त्वां झिजावें, **परी** अंतरीं सज्जनां नीववावें; ' इ०.

[४] **परिणामबोधक**— म्हणून, अतएव, यास्तव, तेव्हां, तस्मात्, सबब. ह्या अव्ययांनीं मागील वाक्यांतील गोष्टीचा पुढील वाक्यांतील गोष्ट हा परिणाम आहे, असें कळतें. उदा०—माशांस फुप्फुसें नाहींत **म्हणून** त्यांस शब्द नाहीं; येथें माशांस फप्फुसें नाहींत याचा परिणाम त्यांस शब्द नाहीं हा होय. तसेंच तूं अभ्यास करीत नाहींस **म्हणून** नापास होतोस; माझा अपमान होईल **अतएव-यास्तव-तेव्हां-सबब**-मी तेथें जाणें अशक्य आहे; इ०.

[५] **कारणदर्शक**--कारण, कीं, कांकीं, कारण कीं. ह्या अव्ययांनीं उत्तर-वाक्य हें पूर्व-वाक्याचें कारण आहे असें दर्शविलें जातें. उदा०—तो एकाएकीं मेला, **कारण** त्याच्या पोटांत चुकीनें विष गेलें; आम्हांला हेच तांदूळ आवडतात, **कांकीं-कारण कीं**-ते आमच्या शेतांतील आहेत; इ०.

[६] **उद्देशदर्शक**—सबब, म्हणून, यास्तव, कारण, कीं, कांकीं. केव्हां केव्हां या अव्ययांनीं हेतु किंवा उद्देश दर्शविला जातो, तेव्हां त्यांस उद्देशदर्शक उभयान्वयी अव्ययें म्हणतात. उदा०—'मी तुमच्याकडे आलों आहें, **कारण,-**

कीं–कांकीं माझी एवढी अडचण निभावी; ' केव्हां केव्हां पूर्ववाक्यहीं उद्देशदर्शक असतें. उदा०--'माझी एवढी अडचण निभावी **म्हणून–सबब–यास्तव**–मी तुझ्याकडे आलों आहें.' इ०.

'म्हणून' हें परिणामबोधक असतें तेव्हां परिणामबोधक वाक्याच्या आरंभीं येतें व उद्देशदर्शक असतें तेव्हां उद्देशदर्शक वाक्याच्या शेवटीं येतें, हा दोहोंमध्यें ढोबळ फरक आहे. उदा०--उपाय केला, **म्हणून** 'माझे डोळे बरे झाले' (परिणामबोधक); 'डोळ्यांस उपाय करावा' **म्हणून** मी मुंबईस गेलों; (उद्देशदर्शक).

कीं--उद्देशदर्शक. याचा उपयोग केव्हां केव्हां कवितेंत आढळतो. उदाहरण--

शेले, शालू, साड्या, क्षीरोदक लांब रुंद पाटावे ।
झाला अनंत वस्त्रें, **कीं** तीस अनाथसें न वाटावें ॥ मोरोपंत ॥

[७] **संकेतदर्शक**—जर–तर; जरी–तरी, यद्यपि–तथापि; म्हणजे, कीं. यांतील जर–तर, जरी–तरी, यद्यपि–तथापि, हीं जोडीनें येतात.

जर-तर—यांतील पूर्व-वाक्यांत कांहीं अट असते व त्या अटीवर उत्तर-वाक्यांतील गोष्ट अवलंबून असते. उदा०–**जर** अभ्यास करशील, **तर** पास होशील. **जरी–तरी**; **यद्यपि–तथापि** यांतील पहिल्या व दुसऱ्या वाक्यांच्या अर्थामध्यें कांहीं अंशीं परस्पर–विरोध दर्शविला जातो. उदा०— **जरी** मी तावडतोब निघालों, **तरी** आईची भेट झाली नाहींच! **यद्यपि** तूं हुशार आहेस, **तथापि** तुझी तयारी नीट दिसत नाहीं; इ०.

कवितेंत क्वचित् जर–तर बद्दल जरी–तरी असें आलेलें आढळतें—

उदा०—**जरि** (जर) विचारुनि गोंविसि वैखरी ।
तरिच (तरच) होइल जाण अगा खरी ॥ (वामन)

म्हणजे —ह्याचाही उपयोग 'तर' या अर्थानें केव्हां केव्हां आढळतो. उदा०–तूं खरें बोल **म्हणजे** (तर) सुटशील; तूं बरा झालास **म्हणजे** (तर) तुला सर्व कांहीं दाखवीन; इ०.

[८] **स्वरूपदर्शक**—म्हणजे, म्हणून, कीं, जे. यांनीं जोडणाऱ्या शब्दांपैकीं मागील शब्दाचें किंवा वाक्याचें पुढील शब्दानें किंवा वाक्यानें स्पष्ट स्वरूप किंवा खुलासा कळतो. उदा०—

म्हणजे—अश्व **म्हणजे** घोडा; चार पैसे **म्हणजे** एक आणा.

म्हणून-रामा **म्हणून** एक मुलगा होता; ज्ञानेश्वरी **म्हणून** एक ग्रंथ आहे.

कीं—तो म्हणाला **कीं**, मी आज येत नाहीं.

जे—विनंति ऐसी **जे**, मला क्षमा करावी; अर्ज ऐसा **जे**—

वरील उदाहरणांत एकच उभयान्वयी अव्यय निरनिराळ्या अनेक प्रकारांत आलेलें आढळून येतें, त्यासंबंधानें अधिक स्पष्टता करणें जरूर आहे.

[अ] परिणामबोधक व उद्देशदर्शक **म्हणून** या अव्ययासंबंधीं थोडा घोटाळा होण्याचा संभव असतो; म्हणून त्याचें स्पष्टीकरण असें—'अभ्यास केला नाहींस **म्हणून** तूं नापास झालास' येथें म्हणून हें उघड उघड परिणामबोधक आहे; अभ्यास केला नाहींस कारण तूं नापास झालास असा अर्थ येथें नाहीं; यामुळें त्यास कारणबोधकांत ढकलणें योग्य नाहीं. (येथें थोडें असेंही पाहिलें पाहिजे कीं, 'तूं नापास झालास हें प्रधान-वाक्य आहे. अर्थात् 'अभ्यास केला नाहींस' हें जरी नापास होण्याचें कारण असले तरी प्रस्तुत वाक्यांत **म्हणून** याचा संबंध पूर्ववाक्याशीं नसून 'म्हणून तूं नापास झालास' असा परिणाम दाखविणाऱ्या उत्तर-वाक्याशीं आहे; यासाठीं **म्हणून** हें येथें परिणामबोधक उ॰ अव्ययच म्हटलें पाहिजे. 'वारा आला आणि पाऊस गेला' ह्या संयुक्त-वाक्यांत दोन्ही प्रधान वाक्यें असल्यामुळें मधलें आणि हें उभयान्वयी अव्यय स्वतः अलिप्त राहूनही त्या दोन वाक्यांचा संबंध जोडतें; परंतु मिश्रवाक्यांत मधल्या उभयान्वयी अव्ययाचा ज्या वाक्याशीं संबंध असेल त्या वाक्याच्या पोटांत त्याला विधेयविस्तारांत जागा मिळते. त्याप्रमाणेंच'अभ्यास केला नाहींस **म्हणून** तूं नापास झालास' या मिश्र-वाक्यांत 'म्हणून' चा संबंध 'तूं नापास झालास' ह्या पुढील प्रधान-वाक्याशीं आहे, व वाक्यपृथक्करणांत तें वाक्य त्याच्याच पोटांत विधेयविस्ताराच्या सदरांत समाविष्ट होत असल्यामुळें व तें वाक्य परिणाम दाखवीत असल्यामुळें, पूर्ववाक्य कारण दाखविणारें असलें तरी येथील 'म्हणून' ह्यास कारणदर्शक म्हणतां येणार नाहीं; त्यास परिणामबोधकच म्हटलें पाहिजे.)

[आ] आतां उद्देशदर्शक व कारणदर्शक **म्हणून** या अव्ययाविषयीं विचार करूं. 'नोकरी पहावी **म्हणून** मी येथें आलों आहें.' येथेंही नोकरी पहावी ह्या कारणामुळें मी येथें आलों आहें असा अर्थ करून **म्हणून** यास कारणदर्शकांत ढकलणें बरोबर नाहीं; कारण व उद्देश हीं दोन्ही एकच नव्हत. अर्थात् वरील वाक्यांतील

'म्हणून' हें कारणदर्शक नसून उद्देशदर्शकच म्हटलें पाहिजे, हें ध्यानांत ठेवावयास हवें.

टीप—परिणामबोधक व उद्देशदर्शक 'म्हणून' ह्यांत महत्त्वाचा फरक असा आहे कीं, परिणामाचा उल्लेख ज्या वाक्यांत येतो, त्याच्या आरंभीं 'म्हणून' हें उभयान्वयी अव्यय येतें व उद्देशाचा उपयोग ज्या वाक्यांत केलेला असेल त्याचे शेवटीं 'म्हणून' हें उभयान्वयी अव्यय येतें. उदा०—विष प्याला **म्हणून** तो मेला. यांत 'तो मेला' हें परिणामदर्शक वाक्य असून त्याचे आरंभीं 'म्हणून' आलें आहे. तसेंच 'नोकरी पहावी म्हणून मी येथें आलों आहें' यांत 'नोकरी पहावी' हें उद्देशदर्शक वाक्य असल्यामुळें त्याचे शेवटीं 'म्हणून' हा शब्द आला आहे.

शब्दयोगी अव्ययें.

नाम व त्याप्रमाणें योजले जाणारे इतर शब्द ह्यांना जोडून येऊन त्यांचा वाक्यांतील इतर शब्दांशीं संबंध दाखविणारा जो अविकारी शब्द त्यास **शब्दयोगी अव्यय** म्हणतात. उदा०—विद्यार्थ्यांचें अभ्यासा**कडे** लक्ष असावें; मनुष्याची किंमत पैशा**पेक्षां** त्याच्या गुणां**वर** अवलंबून असते; इ०. येथें **कडे, पेक्षां, वर**, हीं शब्दयोगी अव्ययें आहेत.

कांहीं स्थलवाचक व कालवाचक अव्ययें क्रियाविशेषण अव्ययेंही असतात व शब्दयोगी अव्ययेंही असतात. ज्यावेळीं तीं नामांपुढें त्यास जोडून येतात, तेव्हां तीं शब्दयोगी अव्ययें असतात; आणि जेव्हां तीं स्वतंत्र असून कशासही जोडलीं न जातां क्रियेचा गुण दाखवितात, तेव्हां तीं क्रियाविशेषण अव्ययें असतात. उदा०—

शब्दयोगी अव्ययें	**क्रियाविशेषण अव्ययें**
तो माडी**वर** आहे.	त्यानें हात **वर** केले
दिव्या**खालीं** अंधार असतो.	तूं **खालीं** ये.
स्नाना**पूर्वीं** तोंड धुवावें.	**पूर्वीं** वानर फार होते.
जेवणा**नंतर** विडा खातात.	त्यानें **नंतर** श्लोक म्हटला.

शब्दयोगी अव्ययांमध्यें मुख्यतः (१) मागील शब्दाचें सामान्यरूप करणारीं व (२) मागील शब्दाचें सामान्यरूप न करणारीं असे दोन प्रकार आढळतात.

पहिल्यांस नुसतेंच **शब्दयोगी अव्ययें** म्हणतात व दुसऱ्यांस **शुद्ध-शब्दयोगी अव्ययें** म्हणतात.

पहिल्या प्रकारांतील कांहीं विभक्तींकरितां उपयोगांत येतात, त्यांस **विभक्त्यर्थक शब्दयोगी अव्ययें** म्हणतात.

टीप—कांहींना शुद्धशब्दयोगी अव्ययें म्हटल्यानें बाकीचीं अशुद्धशब्दयोगी अव्ययें असा अर्थ नाहीं; ह्या संज्ञा फक्त सोयीकरितां दिलेल्या आहेत.

विभक्तिप्रत्यय किंवा शब्दयोगी अव्यय लागण्यापूर्वी नामाचें एक सर्वसाधारण रूप होत असतें, त्यास **सामान्यरूप** म्हणतात. ह्या सामान्यरूपापुढें विभक्तिप्रत्यय अगर शब्दयोगी अव्यय लागतें. उदा०—घोडा याचें सामान्यरूप **घोड्या** असें होऊन नंतर **घोड्यास**, **घोड्यानें**, **घोड्यावर**, **घोड्याजवळ**, अशीं रूपें होतात.

शब्दयोगी अव्ययांमुळें बहुधा मागील शब्दाचें सामान्यरूप होतें. उदा०—**घरा**वर, **गांवा**मध्यें, **तुझ्या**साठीं, इ०.

स्थलवाचक व कालवाचक अकारांत विशेषनामांचें पासून, पर्यंत, पावेतों, ह्या शब्दयोगी अव्ययामुळें विकल्पानें सामान्यरूप होतें. उदा०—**नागपूरपासून**, किंवा **नागपुरापासून**, **तळेगांवपर्यंत** किंवा **तळेगांवापर्यंत**, **सोमवारपासून शनिवारापर्यंत**, इ०.

मराठींत पूर्णपणें रूढ झालेल्या परकीय भाषेंतील विशेषनामांचेंही विकल्पानें सामान्यरूप होतें. उदा०—मराठ्यांनीं **निजामउल्मुकवर** किंवा **निजामउल्मुकावर** स्वारी केली; **इंग्लंडमध्यें** किंवा **इंग्लंडामध्यें** इंग्रज लोक राहतात; इ०.

शब्दयोगी अव्यय व शुद्धशब्दयोगी अव्यय यांत फरक असा कीं, (१) शब्दयोगी अव्ययामुळें मागील शब्दाचें सामान्यरूप होतें, पण शुद्धशब्दयोगी अव्ययामुळें मागील शब्दाचें कधींच सामान्यरूप होत नाहीं; तसेंच (२) शब्दयोगी अव्ययें मागील नामास किंवा नामाप्रमाणें योजिलेल्या शब्दासच जोडून येतात, परंतु शुद्धशब्दयोगी अव्ययें वाटेल त्या शब्दास जोडून येतात; उदा०—गोविंदाला**च** बोलाव, गोविंदाला बोलाव**च**, त्याला

वरच बसण्यास सांग, विष बाधलें म्हणू**नच** तो मेला, इ०. (३) शुद्धशब्दयोगी अव्ययांमुळें मागील शब्दाच्या अर्थास अधिक जोर येतो.

शुद्धशब्दयोगी अव्ययें पुढील होत-च, ही, ना, मात्र, देखील, सुद्धां, पण, इ०.

विभक्त्यर्थक शब्दयोगी अव्ययें.

द्वितीयेकारितां—प्रत, लागीं; उदा०—तुज**प्रत** किंवा तुला वंदन असो.

तृतीयेकरितां—करून, द्वारें, मुळें, कडून; उदा०—माझ्या**द्वारें**, किंवा माझ्या**मुळें** किंवा माझ्या**कडून** किंवा माझ्यानें हें काम झालें, इ०.

चतुर्थीकरितां—कारणें, करितां, साठीं, स्तव; उदा०—मी हे आंबे देवा**करितां**-देवा**साठीं**-देवा**स्तव**-देवा**कारणें** किंवा देवाला आणले आहेत.

पंचमीकरितां—पेक्षां, पासून; उदा०—रामा**पेक्षां** किंवा रामाहून हरी मोठा आहे.

षष्ठीकरितां—संबंधी, उदा०-हरीनें मला तुझ्या**संबंधीं** किंवा तुझी माहिती सांगितली.

सप्तमीकरितां—मध्यें, ठायीं, विषयीं, आंत; उदा०-चिंतोपंत घरा**मध्यें** किंवा घरांत होते; इत्यादि.

क्रियाविशेषण अव्ययांचा क्रियापदाशीं प्रत्यक्षच संबंध असतो, परंतु शब्दयोगी अव्ययांचा क्रियापदाशीं साक्षात् संबंध येत नसून, त्यांच्या योगानें नामाचा मात्र क्रियापदाशीं संबंध जोडण्याचें कार्य होतें. क्रियाविशेषण अव्ययें स्वतंत्रपणें येऊं शकतात; परंतु शब्दयोगी अव्ययें स्वतंत्रपणें केव्हांच येऊं शकत नाहींत.

शब्दयोगी अव्ययें मागील शब्दास जोडून लिहावयाचीं असा मराठी भाषेचा स्वभाव दिसतो. बोलतांना तीं जोडून बोललीं जातात, तशींच लिहितांनाही तीं जोडून लिहिणेंच प्राप्त झालें असलें पाहिजे. हिंदी वगैरे भाषांत शब्दयोगी अव्ययें जोडून न लिहितां स्वतंत्रच लिहितात. तसें करण्यामुळें त्या भाषेंतील शब्दांच्या अर्थांत कांहीं न्यूनता आलेली दिसून येत नाहीं; पण मराठींत तीं तशीं लिहिल्यास अर्थामध्यें कमीपणा आल्याचें प्रत्ययास येतें. उदा०—**झाडा वर** आंबे आहेत; **दिव्या खालीं** अंधार असतो, हें म्हणणें कानांला चमत्कारिक लागतें आणि वर, खालीं, यांचे मराठींत जे प्रचलित सामान्य अर्थ त्यांपेक्षां झाडावर, दिव्याखालीं, ह्या जोड-शब्दांमुळें एक विशिष्ट प्रकारचा

निराळा अर्थ आपल्यास प्रतीत होतो; म्हणून तो अर्थ व्यक्त करण्यासाठीं आपल्या भाषेच्या बोलण्याच्या स्वभावास अनुसरून, तीं मागील शब्दास जोडून लिहितात; तें योग्यच आहे.

साधित शब्दयोगी अव्ययें.

कित्येक शब्दयोगी अव्ययें मूळ नामांस अगर इतर प्रकारचे शब्द ह्यांना विभक्तिप्रत्यय लागून बनलेलीं आहेत; परंतु तीं आतां इतकीं रूढ होऊन गेलीं आहेत कीं, त्यांचें मूळ पालटून तीं सर्वच शब्दयोगी अव्ययें म्हणून मानलीं जातात. कांहीं अन्यप्रकारेंही साधतात. उदा०—

नामसाधित—पूर्वी, मध्यें, ठायीं, अन्तीं, कारणें. ऐवजीं, प्रमाणें, द्वारें, इ०.

विशेषणसाधित—सम, समान, जोगता, सारखा, इ०.

धातुसाधित—देखत, करितां, लागीं, इ०.

अव्ययसाधित—वरून, खालून, पुढून, मागून, इ०.

केवलप्रयोगी अव्ययें.

मनाला एकाएकीं होणारे हर्ष, शोक, इत्यादि विकार दर्शविण्याकरितां जे शब्द येतात, अशा अविकारी शब्दांना **केवलप्रयोगी** किंवा **उद्गारवाचक** अव्ययें असें म्हणतात. उदा०—

अबब ! केवढी ही रास ! **वाहवा** ! फारच मजेदार देखावा ! इ०. यांत **अबब** या शब्दानें एकाएकीं आश्चर्य झालेलें व्यक्त होत आहे व **वाहवा** या शब्दानें एकदम आनंद झालेला व्यक्त होत आहे; म्हणून हे शब्द **केवलप्रयोगी** किंवा **उद्गारवाचक अव्ययें** होत.

कै० आगरकर यांनीं वाक्य-मीमांसेच्या उपोद्घातांत केवलप्रयोगी अव्ययांचें स्वरूप पुढील प्रकारें उत्कृष्ट रीतीनें दाखविलें आहे. "या वर्गांत, सुखदुःखादि उद्गार प्रकट करणारे जे विसंगत शब्द बोलण्यांत किंवा लिहिण्यांत घालण्याची चाल पडली आहे, त्यांचा समावेश होतो. या शब्दांस व्याकरणांत फारसें महत्त्व देण्याचा प्रघात नाहीं. कारण एक तर ते क्वचित् प्रसंगीं येतात; दुसरें, कांहीं तरी विधान करणें हें जें वाक्याचें मुख्य काम त्यास ह्यांच्या योगानें म्हणण्यासारखी

मदत होत नाहीं. या उद्गारवाची अव्ययांस मुळींच अर्थ नसतो असें नाहीं. त्यांचा बारकाईनें विचार केल्यास त्यांपैकीं प्रत्येकास समग्र वाक्याचा अर्थ असतो, असें दिसून येईल. ' अरेरे ' ! हा शब्द उच्चारला असतां ' ही गोष्ट ऐकल्यानें मला दुःख होतें ' अशा अर्थाचा बोध होतो. ' वाहवा ! शाबास ! खाशी ! ' इ० शब्दांनीं आनंदादि वृत्ति व्यक्त होतात; व याचप्रमाणें इतर केवल-प्रयोगी अव्ययांचा अर्थ करून दाखवितां येईल. तथापि ज्या अर्थी त्यांचा उच्चार आकस्मिक होत असतो, म्हणजे ते उच्चारण्यापूर्वी मनाला विचार करण्यास सवड नसते, त्या अर्थी भय, आश्चर्य, किंवा अशाच प्रकारचा दुसरा एकादा मनोविकार एकाएकीं उत्पन्न करणाऱ्या कारणांनीं शरीरावर जे परिणाम होतात, त्यांसारखेंच ह्या अव्ययांस गणतात. यांच्या योगानें विशेषप्रसंगीं मनाची जी स्थिति झाली असेल, तिचा समजण्यासारखा ध्वनि मात्र होतो; कोणत्याही प्रकारचें स्पष्ट विधान होत नाहीं. ''

खालील प्रकारचीं केवलप्रयोगी अव्ययें विशेषतः आपल्या बोलण्यांत आढळतात--

हर्षद्योतक—वा, वः, वाः, वाहवा, अहाहा, ओहो, आहा, इ०.

शोकद्योतक—हाय, हायहाय, हायरे, अहा, आईआई, अगाई, अरेरे, अगग, आईग, हरहर, शिवशिव, रामराम, देवारे, इ०.

आश्चर्यद्योतक—ओहो, अबब, बबब, अगबाई, हाँ, अरे बापरे, इ०.

अनुमोदनद्योतक—होय, ठीक, अच्छा, हं, इ०.

प्रशंसाद्योतक—वाहवा, शाबास, भले, खाशी, मारू, यंव, ठीक, इ०.

विरोधद्योतक—हट्, छट्, छेः, छीः, छीछी, ऊंः, अहं, उंहूं, इ०.

तिरस्कारद्योतक—धिक्, थूः, इश्श, अहाहा, इ०.

स्वीकारद्योतक—जी, ठीक, हां, हां जी, हं, होय, इ०.

प्रतिबंधद्योतक—चूप, चिप, गप, गपचीप, इ०.

ज्यांचा वाक्यार्थाशीं कांहीं संबंध नसतो, तथापि ज्यांच्यामुळें व्यावहारिक भाषेंत चटकदारपणा, सौंदर्य, ऐट, गोडी, इत्यादि उत्पन्न होतात असे कित्येक शब्द आपल्या बोलण्यांत आढळतात; अशा शब्दांस **व्यर्थ उद्गारवाचक** अव्ययें असें ' शास्त्रीय मराठी व्याकरणकार ' रा० **मोरो केशव दामले** यांनीं म्हटलें आहे. उदा०—तो **आपला** कांहीं तरी बोलतो; पोर **बेटी** भारी खोल; तूं

येईस ना **परता**; आतां **बरांक** कमाल झाली; त्याला अक्षर **म्हणून** येत नाहीं, इ०.

यांतील कांहीं शब्दांचीं रूपें लिंग-वचनादि विकारयुक्त दिसतात खरीं; तथापि त्यांचा त्या दृष्टीनें वाक्यांत उपयोग केलेला नसतो. ते शब्द आगंतुकपणें उद्गारले जातात; त्यांच्यावांचून वाक्यांत कांहीं अडत नाहीं; म्हणून अशा शब्दांना **केवलप्रयोगी अव्ययें** म्हटल्यास सोयीचें होईल असें वाटतें.

केवलप्रयोगी अव्ययांचा वाक्यांत समावेश होऊं शकत नाहीं, त्यांचा वाक्यांतील कोणत्याच शब्दाशीं संबंध नसतो, ते अगदीं स्वतंत्र शब्द असून त्यांचा इतर कोणत्याही जातींत समावेश होत नाहीं, ते अव्यय-शब्द असल्यामुळें व केवळ मनोविकारच प्रकटवीत असल्यामुळें त्यांस **उद्गारवाचक** अथवा **केवलप्रयोगी** अव्ययें म्हणतात.

केव्हां केव्हां सबंध वाक्यानें किंवा वाक्यांशानेंही मनोविकार एकदम प्रगट होतो. 'काय मौज!' 'त्राहि भगवन्!' 'दे माय धरणी ठाय! इ०. यांसही केवलप्रयोगी अव्ययें म्हणण्याचा कांहींचा कल दिसतो, पण तो तितका ग्राह्य नाहीं. ह्या ठिकाणीं, 'काय मौज आहे!' 'भगवन्, मला त्राहि!' अशा रीतीनें अध्याहृत शब्द घालून व पूर्ण वाक्यें करून त्यांची व्यवस्था लावतां येण्यासारखी आहे. (तथापि 'नमः शिवाय,' 'विष्णवे नमः,' इ० ठिकाणीं त्यांचीं पूर्ण वाक्यें बनविणेंही एक प्रकारें विसंगतच असल्यामुळें अशा केवळ उद्गारवाचक शब्द-समुच्चयास 'केवलप्रयोगी अव्ययें' असें म्हणण्यास हरकत नाहीं. सारांश, अर्थदृष्ट्या जेथें सयुक्तिक दिसेल तेथें वरील प्रकारच्या शब्दसमुच्चयास स्वतंत्र वाक्य म्हणावें व जेथें तसें वाक्य मानणें विसंगत वाटेल तेथें त्यास केवलप्रयोगी अव्यय म्हणावें.)

कांहीं मनुष्यांस बोलण्यांत कांहीं महत्त्वाचा मुद्दा आठवत नसल्यामुळें किंवा त्यांची अडखळण्याची प्रवृत्ति असल्यामुळें, पालुपदाप्रमाणें उगीच कांहीं तरी शब्द मध्यें बोलण्याची लकब असते; अशा शब्दांस **पादपूरणार्थक केवलप्रयोगी अव्ययें** म्हणतात. उदा०-आतां, आणखीन्, बरें, जेहेते, इ०.

केवलप्रयोगी अव्ययांचा वाक्यांत कोणाशीं कांहींही संबंध नसल्यामुळें तीं गाळलीं असतां वाक्यार्थास कांहीं बाध येत नाहीं; व म्हणून तीं वाक्य-पृथःकरणांतही येत नाहींत.

कांहीं नामें व विशेषणें ह्यांचाही केव्हां केव्हां उद्गारवाचकांप्रमाणें उपयोग होतो. उदा०–अगबाई, देवा, रामराम, शिवशिव, भलतेंच, इ०.

उद्गारवाचक शब्दांपुढें नेहमीं उद्गारचिन्ह असणें जरूर आहे. संबोधनार्थक शब्दांपुढें वास्तविक स्वल्पविराम द्यावयास पाहिजे; त्यापुढें उद्गारचिन्ह देणें योग्य होणार नाहीं. उदा०–रामराम ! काय हा प्रसंग ! रामा, इकडे ये; इ०.

शब्दांचे विकार

लिंग

नाम, सर्वनाम आणि नामाप्रमाणें उपयोगांत आणिलेलें विशेषण, ह्यांना लिंग, वचन व विभक्ति हे विकार होतात; तसेंच क्रियापदाला लिंग, वचन व आख्यात, हे विकार होतात; ह्यांच्यासंबंधाचा क्रमानें ह्या प्रकरणांत विचार करूं.

मूळ शब्दापुढें लिंग, वचन, विभक्ति, आख्यात, इत्यादिकांकरितां जीं अक्षरें लागतात, त्यांस **प्रत्यय** असें म्हणतात.

प्रत्यय अनेक कारणांकरितां लागतात; त्या सर्वांचा एकदम विचार करणें शक्य नसल्यानें प्रथम लिंग, वचन, विभक्ति, यांच्यासंबंधाचाच क्रमानें विचार करूं.

मराठींत व इतर भाषांतही शब्दांवरच केव्हां सकारण पण केव्हां अकारण —पुरुषत्व, स्त्रीत्व किंवा तद्भिन्नत्व–यांचा आरोप करण्याचा प्रघात पडला आहे. मराठी भाषेचा तर हा एक विशेषच आहे. घोडा हा पुल्लिंगी शब्द, घोडी हा स्त्रीलिंगी शब्द व घोडें हा नपुंसकलिंगी शब्द, हें साहजिकच आहे; परंतु दरवाजा, आंबा, सोटा, तबला, दगड, हे शब्द पुल्लिंगी कां? चिंच, काठी, सतार, वीट, हे शब्द स्त्रीलिंगी कां? घर, गांव, फूल, हे शब्द नपुंसकलिंगी कां? ह्याची कांहींच उपपत्ति सांगतां येत नाहीं. तरी पण त्यासंबंधानें कांहीं कल्पना येण्यापुरती माहिती येथें देणें अवश्य आहे.

शब्दावरून त्याच्या ठिकाणच्या वास्तविक किंवा काल्पनिक पुरुषत्वाचा, स्त्रीत्वाचा किंवा त्यांशिवाय निराळ्या प्रकाराचा जो बोध होतो, त्यास **लिंग** असें म्हणतात. उदा०–**घोडा** ह्या शब्दाचें पुरुषत्व त्याच्या अर्थाच्या दृष्टीनें

वास्तविक आहे; **गाय** ह्या शब्दाचें स्त्रीत्वही त्या शब्दाच्या अर्थाच्या दृष्टीनें वास्तविक आहे; पण **दरवाजा** ह्या शब्दाचें पुंस्त्व त्याच्या अर्थाच्या दृष्टीनें वास्तविक नसून काल्पनिक आहे.

ज्या शब्दांवरून त्यांच्या ठिकाणच्या वास्तविक किंवा काल्पनिक पुरुषत्वाचा बोध होतो, त्यांस **पुल्लिंगी** शब्द म्हणतात. उदा०-घोडा, बैल, सूर्य, डोळा, रामा, गोविंदा, रस्ता, खांब, इ०.

ज्या शब्दांवरून त्यांच्या ठिकाणच्या वास्तविक किंवा काल्पनिक स्त्रीत्वाचा बोध होतो, त्यांस **स्त्रीलिंगी** शब्द म्हणतात. उदा०-घोडी, गाय, चिमणी, यमू, मथू, विमल, काठी, नदी, इ०.

ज्या शब्दांवरून त्यांच्या ठिकाणचें वास्तविक किंवा काल्पनिक पुरुषत्व अथवा स्त्रीत्व ह्यांपेक्षां निराळ्या प्रकारचा बोध होतो, त्या शब्दांस **नपुंसकलिंगी** शब्द म्हणतात. उदा०-घोडें, बकरें, झाड, शहर, मूल, फूल, रान, इ०.

मराठींत पुल्लिंगी शब्दाचें स्त्रीलिंगी रूप कसें होतें यासंबंधाचे निरपवादक नियम नाहींतच म्हटल्यास हरकत नाहीं. कोणीं अर्थावरून ह्यासंबंधाचे नियम बसविण्याचा प्रयत्न केला आहे. वृक्ष व लता, आड व विहीर, रस्ता व सडक, ह्यांचे साधारणपणें अर्थ एकच असले तरी त्यांचीं लिंगें एक नाहींत. तसेंच देह-तनु-शरीर, देव-देवता-दैवत, ग्रंथ-पोथी-पुस्तक, ह्यांचेही अर्थ बहुंशानें एकच असले, तरी त्यांचीं लिंगें भिन्न आहेत. मोठा पदार्थ तो पुल्लिंगी, लहान तो स्त्रीलिंगी (लोटा-लोटी, गोटा-गोटी, इ०) ह्यांप्रमाणें मानिल्यास, दिवा-मशाल, ओढा-नदी, दोरा-दोरी, इ० ठिकाणीं अगदीं विरुद्ध प्रकार दिसून येतो.

त्यांतल्या त्यांत लोकव्यवहाराच्या दृष्टीनें कांहीं नियम सांपडतात, त्यांपैकीं कांहींचें स्वरूपावलोकन येथें करूं.

(१) मराठींत '**आ**'-कारान्त पुल्लिंगी प्राणिवाचक नामांचें स्त्रीलिंगी रूप '**ई**'-कारान्त असतें व नपुंसकलिंगी रूप '**एं**'-कारान्त असतें. उदा०-

पु०	स्त्री०	न०	पु०	स्त्री०	न०
घोडा	घोडी	घोडें	कुत्रा	कुत्री	कुत्रें
बकरा	बकरी	बकरें	लांडगा	लांडगी	लांडगें
मुलगा	मुलगी	मुलगें	कोल्हा	कोल्ही	कोल्हें

यांतील नपुंसकलिंगी शब्द क्षुद्रत्वदर्शक किंवा पुरुष कीं स्त्री हें नक्की माहीत नसल्यामुळें तद्भिन्नतादर्शक अशा अर्थाचे असतात.

टीप–कांहीं **आ**–कारान्त प्राणिवाचक शब्दांचें वरीलप्रमाणें स्त्रीलिंगी रूप होतें, पण नपुंसकलिंगी रूप होतच नाहीं. उदा०– काका–काकी, मामा–मामी, आजा–आजी, चुलता–चुलती, इ०.

(२) कांहीं प्राणिवाचक पुल्लिंगी नामांचें स्त्रीलिंगी रूप ' **ईण** ' हा प्रत्यय लागून होतें. उदा०–

पु०	स्त्री०	पु०	स्त्री०	पु०	स्त्री०
वाघ	वाघीण	सिंह	सिंहीण	शिक्षक	शिक्षकीण
सुतार	सुतारीण	माळी	माळीण	दातार	दातारीण
सोनार	सोनारीण	गवळी	गवळीण	व्याही	विहीण

(३) कांहीं '**अ**–'कारान्त संस्कृत व मराठी प्राणिवाचक पुल्लिंगी नामांचें स्त्रीलिंगी रूप '**ई**–'कारान्त होतें. उदा०—

गोप	गोपी	सिंह	सिंही	हरीण	हरिणी	गाढव	गाढवी
दास	दासी	हंस	हंसी	उंदीर	उंदरी	बेडूक	बेडकी
तरुण	तरुणी	मृग	मृगी	मगर	मगरी	वानर	वानरी

(४) कांहीं ' **आ**–'कारान्त पुल्लिंगी पदार्थवाचक शब्दांचें लघुत्वार्थी ' **ई** ' प्रत्यय लागून स्त्रीलिंगी रूप होतें. उदा०—

आरसा	आरशी	टोपला	टोपली	दांडा	दांडी
खळगा	खळगी	सुपला	सुपली	लोटा	लोटी
गुंडा	गुंडी	भाकरा	भाकरी	पळा	पळी

(५) व्यंजनान्त कांहीं संस्कृत पुल्लिंगी नामांचेंही स्त्रीलिंगी रूप ' **ई** ' प्रत्यय लागून होतें. उदा०—

(भगवान्)भगवत्	भगवती	(राजा)राजन्	राज्ञी	धनिन्	धनिनी
(श्रीमान्)श्रीमत्	श्रीमती	(युवा)युवन्	युवती	विद्वस्	विदुषी

(६) संस्कृत ऋ–कारान्त शब्दांचीं पुल्लिंगी व स्त्रीलिंगी रूपें खालीलप्रमाणें होतात—

कर्तृ—	कर्ता	कर्त्री	ग्रंथकर्ता	ग्रंथकर्त्री
दातृ—	दाता	दात्री	जनयिता	जनयित्री
धातृ—	धाता	धात्री	कवयिता	कवयित्री

(७) कांहीं संस्कृत व मराठी पुल्लिंगी शब्दांचें स्त्रीलिंगी रूप स्वतंत्र प्रकारेंच होतें.

पुरुष	स्त्री	विधुर	विधवा	नवरा	बायको	मोर	लांडोर
वर	वधू	राजा	राणी	दीर	जाऊ	बैल	गाय
पुत्र	कन्या	पिता	माता	बाप	आई	वाघ्या	मुरळी
				बोका	भाटी	उंट	सांड

आतां मराठीच्या लिंगनिबंधासंबंधानें असणाऱ्या कांहीं किरकोळ गोष्टी येथें देतों.

(१) कांहीं शब्दांचीं लिंगें दोन किंवा तीन प्रकारचींही आढळतात. उदा०—

संस्कृत	**मराठी**	
संधि (पु० स्त्री०)	वेळ (पु० स्त्री)	दुकान (स्त्री० न०)
नेत्र (न० पु०)	मूल (पु० स्त्री० न०)	तारा (पु० स्त्री०)
वीणा (पु० स्त्री०)	मध (पु० स्त्री०)	हरिण (पु० न०)
व्याधि (पु० स्त्री०)	पोर (पु० स्त्री० न०)	मजा (पु० स्त्री०)
जन्म (न० पु०)	तंबाखू (पु० स्त्री०)	जिन्नस (पु० स्त्री०)

(२) कांहीं संस्कृत शब्दांचें संस्कृतांत निराळें व मराठींत निराळें लिंग मानितात. उदा०—

	संस्कृत	मराठी		संस्कृत	मराठी		संस्कृत	मराठी
वस्तु–	न०	स्त्री०	खड्ग–	पु०	न०	अश्रु–	न०	पु०
स्वप्न–	पु०	न०	शपथ–	पु०	स्त्री०	जन्म–	न०	पु०
राशि–	पु०	स्त्री०	मध्याह्न–	पु०	स्त्री०	मित्र–	न०	पु०

ह्यांतील कांहीं शब्द शास्त्री, पंडित, यांच्या भाषणांत किंवा संस्कृतप्रचुर काव्यांत मूळ संस्कृतांतील लिंगाप्रमाणेंच योजिलेले आढळतात. उदा०—

१. 'कृष्णासि **वस्तु** संप्रति किमपि न **द्यावें** तुम्हीं अहो तात' ॥

२. 'कोणी म्हणती मूढा **हा स्वप्न** स्पष्ट कां खरा **गमला**' ॥

३. '**माझा शपथ** तुज असे जें सत्य, सत्य तेंचि सांग मला' ॥

४. 'संपन्न **मित्र असतें** तरि **येतें** संकटांत कामातें' ॥

५. 'पात्रे सुखें सुखाहि **तें मित्र** असें म्हणति सर्वही ज्ञानी' ॥

६. '**नेत्रें** असोनि उघडीं तिमिरीं स्व-परांसि वीर नोळखिती' ॥ (मोरोपंत)

७. ‘तद्यश नसे परिशिलें सांग सख्या, तूं तदीय **महिम्यातें**’ ॥ (मोरोपंत)

८. ‘जो न गाय हरिचे **महिमेला**। तो असे जितचि या महिं मेला’॥(वामन)

(३) खालील शब्द मराठींत स्त्रीवाचक असून पुल्लिंगी आहेत – दार, सखीजन, काबिला; ‘**दार**’ हा शब्द संस्कृतांत पुल्लिंगी बहुवचनी आहे. मराठी कवितेंतही क्वचित् तो तसाच आढळतो. उदा०–“आमंत्रुनि सत्येनें सर्व श्रीकृष्ण–**दार** जेवविले”॥(मोरो०). तथापि मराठींत हा शब्द ‘**दारा**’ असा होऊन त्याला मराठीचेंच स्त्रीलिंग प्राप्त झालें आहे. उदा०–“नोवरी हे मज कशी होय **दारा**। करूं लागे नळ भूप या विचारा” ॥ (र० पं०). क्वचित् ‘**दार**’ हा शब्द नपुंसकलिंगीही आढळतो. उदा०–“छळिलें दशाननें परि झालें प्रभु–**दार** काय कातर **तें**?” (मोरो०).

(४) खालील शब्द स्त्रीवाचक असून, मराठींत नपुंसकलिंगी आहेत–कलत्र, कुटुंब, वक्कल, बटकुर, रांडरूं.

वचन.

शब्दावरून वस्तु एक आहे कीं अनेक आहेत, याचा जो बोध होतो, त्यास **वचन** असें म्हणतात.

वचनें दोन आहेत. **एकवचन** व **अनेकवचन**. उदा०–मुलगा, डोळा, गाय, वासरूं, हे **एकवचनी** शब्द; आणि मुलगे, डोळे, गाई, वासरें, हे **अनेकवचनी** शब्द.

पुल्लिंगी शब्द.

(१) मराठींत ‘**आ**’–कारान्त पुल्लिंगी नामांचें अनेकवचन ‘**ए**’–कारान्त होतें. उदा०–

ए० व०	अ० व०	ए० व०	अ० व०	ए० व०	अ० व०
पिता	पिते	कोल्हा	कोल्हे	कुत्रा	कुत्रे
भ्राता	भ्राते	लांडगा	लांडगे	आंबा	आंबे
आत्मा	आत्मे	घोडा	घोडे	रस्ता	रस्ते

काका, मामा, दादा, इ० **आ**–कारान्त पुल्लिंगी शब्द बहुमानार्थी अनेकवचनींही अविकृतच असतात. उदा०–काका गेले, दादा काल आले, इ०.

[तथापि ह्या शब्दांचा उपयोग अधिक अनादर दाखविण्यासाठीं करावयाचा असतां त्यांचें वरीलप्रमाणें '**ए**'कारान्त अनेकवचन होतें. उदा०-तुमचे **बापदादे** कधीं घोड्यावर बसले होते का? हे कोण **काके, मामे,** घरांत हिंडती रिकामे; इ०.]

(२) **आ**-कारान्ताशिवाय सर्व पुल्लिंगी शब्दांचीं एकवचनी व अनेकवचनी रूपें सारखींच असतात. उदा०—

	ए० व०	अ० व०
अ-कारान्त		
(सं०)	देव, मनुष्य, स्तंभ	देव, मनुष्य, स्तंभ
(म०)	खांब, वाघ, सुतार	खांब, वाघ, सुतार
,,	उंदीर, दगड, गज	उंदीर, दगड, गज
इ-कारान्त		
(सं०)	हरि, कवि, अग्नि	हरि, कवि, अग्नि
,,	रवि, शशि, मति	रवि, शशि, मति
ई-कारान्त		
(सं०)	करी, पक्षी, केसरी	करी, पक्षी, केसरी
(म०)	न्हावी, तेली, कोळी	न्हावी, तेली, कोळी
,,	माळी, कोष्टी, धोबी	माळी, कोष्टी, धोबी
उ-कारान्त		
(सं०)	हेतु, भानु, शत्रु	हेतु, भानु शत्रु
,,	गुरु, रिपु,	गुरु, रिपु,
ऊ-कारान्त		
(म०)	पेरू, लाडू, गहूं	पेरू, लाडू, गहूं
,,	गड्डू,	गड्डू
ओ-कारान्त		
(म०)	टाहो लाहो, डोहो	टाहो, लाहो, डोहो
,,	खोखो, पो,	खोखो, पो
(इं०)	फोनो, फोटो	फोनो फोटो

टीप—मराठींत **इ, उ, ए, ऐ** व **औ** या अंतांचे पुल्लिंगी शब्दच नाहींत.

स्त्रीलिंगी शब्द.

(१) **आ**-कारान्त, ऱ्हस्व किंवा दीर्घ **इ**-कारान्त व **उ**-कारान्त संस्कृत तत्सम स्त्रीलिंगी शब्दांचें एकवचन व अनेकवचन हीं सारखींच असतात.

आ-कारान्त

विद्या, आशा, गंगा	विद्या, आशा, गंगा
आज्ञा, निंदा, भाषा	आज्ञा, निंदा, भाषा
कन्या, शाला, शिला	कन्या, शाला, शिला

इ-कारान्त

गति, मति, प्राप्ति	गति, मति, प्राप्ति
नीति, रीति, भीति	नीति, रीति, भीति

ई-कारान्त

नारी, गोपी देवी	नारी, गोपी, देवी
व्याघ्री, सिंही, दासी	व्याघ्री, सिंही, दासी
कुमारी, सुवासिनी	कुमारी, सुवासिनी

उ-कारान्त

धेनु, रज्जु	धेनु, रज्जु

ऊ-कारान्त

वधू, भ्रू, श्वश्रू	वधू, भ्रू, श्वश्रू

(२) **अ**-कारान्त स्त्रीलिंगी नामांचें केव्हां **आ**-कारान्त, केव्हां **ई**-कारान्त व केव्हां ह्या दोन्ही प्रकारांनीं अनेकवचन होतें. उदा०—

आ-कारान्त

आत, वेळ, सून	आता, वेळा, सुना
माळ, शिंप, गार	माळा, शिंपा, गारा
जीभ, वीट, शीळ	जिभा, विटा, शिळा
लवंग, भीड, चूक	लवंगा, भिडा, चुका

ई-कारान्त

भिंत, केळ, बोर,	भिंती, केळी, बोरी
जात, गत, रीत	जाती, गती, रीती
डाळिंब, जास्वंद	डाळिंबी, जास्वंदी
वाघीण, कोळीण	वाघिणी, कोळिणी

आ-कारान्त व ई कारान्त

वागणूक, जाचणूक,	वागणुकी-का, जाचणुकी-का
करमणूक, तरवार,	करमणुकी-का, तरवारी-रा
परात, मशाल	पराती-ता, मशाली-ला

(३) **ई**-कारान्त व **ऊ**-कारान्त मराठी स्त्रीलिंगी नामांचीं अनेकवचनें अनुक्रमें **या**-कारान्त व **वा**-कारान्त होतात. उदा०—

या-कारान्त

नदी, काठी, आजी	नद्या, काठ्या, आज्या
भाकरी, धावळी	भाकऱ्या, धावळ्या
लेखणी, चुलती	लेखण्या, चुलत्या

वा-कारान्त

सासू, पिसू, टाळू	सासवा, पिसवा, टाळवा
जळू, बाजू, वाळू	जळवा बाजवा, वाळवा,

टीप-आते, पै व बायको, एवढेच स्त्रीलिंगी शब्द मराठींत **ए**, **ऐ** व **ओ**-कारान्त आहेत; त्यांचीं अनेकवचनें अनुक्रमें आता, पया व बायका अशीं होतात.

नपुंसकलिंगी शब्द

(१) ऱ्हस्व '**इ**'-कारान्त व '**उ**'-कारान्त जे संस्कृत तत्सम नपुंसकलिंगी शब्द मराठींत येतात, त्यांचें एकवचन व अनेकवचन सारखेंच असतें. उदा०—

अस्थि, वारि	अस्थि, वारि
मधु, वपु	मधु, वपु

(२) '**अ**'-कारान्त व '**ऊं**'-कारान्त नपुंसकलिंगी मराठी शब्दांचें अनेकवचनी रूप '**एं**'-कारान्त होतें. उदा०—

घर, दार	घरें, दारें	गुरूं, वासरूं	गुरें, वासरें
शेत, भात	शेतें, भातें	पांखरूं, लिंबूं	पांखरें, लिंबें
सूप, फूल	सुपें, फुलें	तट्टूं, रेडकूं	तट्टें, रेडकें

कांहीं ठिकाणीं '**ई**'-कारान्त व '**ऊं**'-कारान्त नपुंसकलिंगी शब्दांचें अनेकवचन '**ए**'-कारान्तच होतें, पण '**इ**'-कार व '**उ**'-कार यांस अनुक्रमें विकल्पानें '**य्**'-कार व '**व्**'-कार हे आदेश होतात. उदा०—

मोतीं, केंबरीं, मिरीं	**मोत्यें (तें), केंबऱ्यें (रें), मिऱ्यें (रें)**
तारूं, असूं, गळूं	**तारवें, असवें, गळवें**

(३) 'एं'-कारान्त नपुंसकलिंगी शब्दांचें अनेकवचनी रूप 'ईं'-कारान्त होतें. उदा०—

केळें, तळें, घोसाळें, रताळें	केळीं, तळीं, घोसाळीं, रताळीं
मडकें, कुत्रें, देणें, खाणें	मडकीं, कुत्रीं, देणीं, खाणीं

आ-कारान्त, **ऋ**-कारान्त, **ऐ**-कारान्त व **ओ**-कारान्त नपुंसकलिंगी शब्द मराठींत नाहींत.

पाणी, लोणी, गुळवणी, आंबवणी, ताकवणी, ह्या शब्दांचें मराठींत अनेकवचन होत नाहीं.

वचनासंबंधानें आणखी कांहीं गोष्टी

(१) विशेषनामांचें अनेकवचन होत नाहीं, पण त्यांचा जेव्हां सामान्यनामाप्रमाणें उपयोग होतो, तेव्हां मात्र त्यांचें अनेकवचन होतें. उदा०—यंदां श्रावणांत पांच **सोमवार** आले आहेत, गुरूला चार **चंद्र** आहेत, इ०.

(२) राव, रावजी, पंत, आचार्य, शास्त्री, बुवा, भटजी, शेटजी, भाऊ, आप्पा, दादा, नाना, साहेब, बाई, ताई, अक्का, माई, इ० शब्द मूळ नांवास जोडून त्यांचीं आदरार्थी अनेकवचनी रूपें करितात. उदा०—त्रिंबकराव पेठे, मोरोपंत पिंगळे, शंकराचार्य, वाईकर भटजी, ढोलेबुवा, परशुरामभाऊ पटवर्धन, रामशास्त्री प्रभुणे, चिमणाजी आप्पा, ताराबाई, चिमूताई, वारणाअक्का, इ०.

क्वचित् अतिपरिचयाच्या किंवा वयानें, गुणांनीं, आपल्यापेक्षां कमी दर्ज्याच्या माणसांबद्दल वरील रूपांचा एकवचनीही उपयोग करितात. उदा०—**दामूअणा** आला वाटतें ? **दाजीबा**, हें धोतर धुवून आण बरें, इ०.

(३) पदार्थांचा अतिशयितपणा दाखवावयाचा असतां केव्हां केव्हां एकवचनी शब्दाचाही उपयोग करितात. उदा०—चिक्कणमामांजवळ फार **पैसा** आहे, आज बाजारांत खूप **जनावर** आलें आहे, गांवच्या जत्रेंत यंदां किती **माणूस** लोटलें होतें ! गुदस्तां **तांदूळ** खूप पिकला होता, इ०.

(४) मराठींत कांहीं नामें बहुधा अनेकवचनींच येतात. उदा०—त्याच्या **मुसक्या** बांधा, मधूला **कांजिण्या** आल्या, यांशिवाय आट्यापाट्या, खडावा, मिटक्या, आळेपिळे, हाल, क्लेश, शहारे, रोमांच, डोहाळे, देवी, वन्सें, इ०. (यांपैकीं कांहींचा क्वचित् एकवचनींही उपयोग होतो).

विभक्ति

नामाचा क्रियापदाशीं किंवा वाक्यांतील इतर शब्दांशीं असलेला संबंध दाखविण्यासाठीं त्याचीं जीं निरनिराळीं रूपें होतात, त्यांस **विभक्ति** असें म्हणतात. उदा०—

'शिक्षकानें हा धडा फळ्यावर खडूनें लिहून ठेविला' ह्या वाक्यांत **शिक्षकानें** व **खडूनें** ह्या शब्दांचा लिहून ठेविला ह्या क्रियापदाशीं कर्ता व साधन ह्या नात्यांनीं जो संबंध आहे, तो कळत आहे; म्हणून तीं शिक्षक व खडू ह्या शब्दांचीं विभक्त्यन्त रूपें आहेत. तसेंच 'त्याचा हात दुखत आहे' ह्या वाक्यांत **त्याचा** ह्या शब्दाचा हात ह्या शब्दाशीं जो अवयव-संबंध आहे तो कळत आहे, म्हणून तो ह्या शब्दाचें **त्याचा** हें विभक्त्यन्त रूप आहे. 'जो एका डोळ्यानें आंधळा आहे, त्याला बोलाव' ह्या वाक्यांत **डोळ्यानें** ह्या शब्दाचा आंधळा ह्या शब्दाशीं न्यूनत्व ह्या नात्यानें असलेला संबंध त्या शब्दाच्या रूपावरून कळत आहे म्हणून **डोळ्यानें** हें विभक्त्यन्त रूप आहे. नामाचें मूळ रूप व बदललेलें रूप ह्या दोहोंचाही वाक्यांतील इतर शब्दांशीं संबंध असतो; केव्हां नामाचा क्रियेशीं संबंध असतो, तर केव्हां इतर शब्दांशीं असतो. अशा प्रकारें हे संबंध दाखविण्यासाठीं एकाच नामाचीं वेगवेगळीं **आठ** प्रकारचीं रूपें झालेलीं दिसून येतात. (विभक्ति=वि+भज्+ति=वेगळी केलेली, असा अर्थ आहे.)

नामाचा वाक्यांतील दुसऱ्या शब्दाशीं संबंध दाखविण्यासाठीं एकेकाच प्रकारचा अर्थ दर्शविणारीं अक्षरें त्या नामास जोडून त्यांचा एक गट तयार होतो; ह्या अक्षरांस **विभक्ति-प्रत्यय** असें म्हणतात. हे गट खालीलप्रमाणें आहेत. त्यांस पहिला गट, दुसरा गट, असें न म्हणतां, **प्रथमा, द्वितीया, तृतीया, चतुर्थी, पंचमी, षष्ठी** व **संबोधन** विभक्ति असें म्हणतात.

विभक्ति	एकवचनी प्रत्यय	अनेकवचनी प्रत्यय
प्रथमा	(शब्दाचें मूळ रूप)	(शब्दाचें मूळ रूप)
द्वितीया	स, ला, तें	स, ला, ना, तें
तृतीया	नें, एं, शीं	नीं, ईं, हीं, शीं
चतुर्थी	स, ला, तें	स, ला, ना, तें
पंचमी	ऊन, हून	ऊन, हून

षष्ठी	चा (ची, चें)	चा (ची, चें)
सप्तमी	ई, आं, आंत	ई, आं, आंत
संबोधन	(शब्दाचें ए० व० सामान्यरूप)	नो

[प्रथमा विभक्त्यन्त शब्द जितक्या अन्ताचे असतील, तेवढ्या अन्तांचीं मूळ रूपें होतील; म्हणून प्रथमा विभक्तीचे ठराविक प्रत्यय देतां येत नाहींत.

द्वितीया व चतुर्थी ह्यांचे प्रत्यय एकच आहेत, त्याबद्दल विशेष विवेचन पुढें केलें आहे.

सप्तमीनंतर आठव्या रूपास अष्टमी न म्हणतां संबोधन म्हटलें; याचें कारण, इतर सर्व विभक्तींचा वाक्यांतील दुसऱ्या शब्दाशीं संबंध असतो, तसा ह्या विभक्तीचा नसतो, शिवाय 'हाक मारणे' ह्या एकाच अर्थानें ह्या विभक्तीचा उपयोग होतो, म्हणून तिला **संबोधन** असें इतरांपेक्षां निराळें नांव दिलें आहे.]

आतां एक नाम सर्व विभक्तींत चालवून दाखवितों.

विभक्ति	एकवचन	अनेकवचन
प्रथमा	देव	देव
द्वितीया	देवास, देवाला, (देवातें)	देवांस, देवांला, देवांना, (देवांतें)
तृतीया	देवानें, (देवें), देवाशीं	देवांनीं, (देवीं), (देवांहीं), देवांशीं
चतुर्थी	देवास, देवाला, (देवातें)	देवांस, देवांला, देवांना, (देवांतें)
पंचमी	देवाहून	देवांहून
षष्ठी	देवाचा, देवाची, देवाचें	देवांचा, देवांची, देवांचें
सप्तमी	देवांत, (देवीं)	देवांत (देवीं)
संबोधन	देवा,	देवांनो,

टीप–कंसांत दिलेलीं रूपें विशेषतः पद्यांत येतात.

सामान्यरूप

टीप–प्रथमेशिवाय इतर विभक्तींचे प्रत्यय लागण्यापूर्वी मूळ शब्दाचें बहुतेक वेळां सर्वसामान्य असें एक निराळेंच रूप तयार होतें; आणि मग त्यापुढें विभक्तींचे प्रत्यय लागतात. शब्दाच्या ह्या रूपास **सामान्यरूप** असें म्हणतात.

खांब–खां**बा**स, खां**बा**नें, खां**बा**ला, खां**बा**हून, खां**बा**चा, खां**बां**त, खां**बा**,
गाय–गा**ई**स, गा**ई**नें, गा**ई**ला, गा**ई**हून, गा**ई**चा, गा**ई**त, गा**ई**,
गुरु—गु**रू**स, गु**रू**नें, गु**रू**ला, गु**रू**हून, गु**रू**चा, गु**रूं**त, गु**रू**,

सून— **सुने**स, **सुने**नें, **सुने**ला, **सुने**हून, **सुने**चा, **सुनें**त, **सुने**,

बायको–बाय**को**स, बाय**को**नें, बाय**को**ला, बाय**को**हून, बाय**को**चा, बाय**कों**त, बायको,

घोडा–**घोड्या**स, **घोड्या**नें, **घोड्या**ला, **घोड्या**हून, **घोड्या**चा, **घोड्यां**त, घोड्या,

तारूं–तार**वा**स, तार**वा**नें, तार**वा**ला, तार**वा**हून, तार**वा**चा, तार**वां**त, तार**वा**,

ह्या ठिकाणीं खांब याचें **खांबा**, गाय याचें **गाई**, गुरु याचें **गुरू**, सून याचें **सुने**, बायको याचें **बायको**, घोडा याचें **घोड्या**, व तारूं याचें **तारवा**, अशीं प्रत्येक विभक्तीच्या प्रत्ययापूर्वी मूळ शब्दाचीं जीं साधारण रूपें झालीं आहेत, तीं **सामान्यरूपें होत**.

शब्दांचीं सामान्यरूपें वर दाखविल्याप्रमाणें **आ**–कारान्त, **ई**–कारान्त, **ऊ**–कारान्त, **ए**–कारान्त, **ओ**–कारान्त, **या**–कारान्त व **वा**–कारान्त, इतक्या प्रकारचीं आढळतात.

केव्हां केव्हां एकवचनी सामान्यरूप निराळें व अनेकवचनी सामान्यरूप निराळें होतें. अनेकवचनी सामान्यरूपावर नेहमीं अनुस्वार असतो. (खालीं ह्या सर्व प्रकारांत येणारे आणखी शब्द दिले आहेत.)

आ–कारान्त सामान्यरूप

(पु०) खांब, वाघ, सुतार
काका, मामा, दादा
तट्टू

(न०) घर, दार, शेत
वासरूं, पांखरूं, कोंकरूं

ऊ–कारान्त सामान्यरूप

(पु०) गुरु, यदु, पंडु
मोरू, विठू, सदू

(स्त्री०) काकू, आऊ, माऊ,
भू, भ्रू, वधू

(न०) वस्तु, वपु

ई–कारान्त सामान्यरूप

(पु०) कवि, रवि, अग्नि

(स्त्री०) भिंत, केळ, रीत
भक्ति, युक्ति, बुद्धि
गोपी, नारी, देवी

(न०) अस्थि, वारि

ओ–कारान्त सामान्यरूप

(पु०) टाहो, लाहो, डोहो
कोको, फोनो, फोटो

(स्त्री०) बायको (या शब्दाचें अनेकवचनी सामान्यरूप **आ**–कारान्त होतें)

या-कारान्त सामान्यरूप	**वा-कारान्त** सामान्यरूप
(पु०) घोडा, कुत्रा, लांडगा, माळी, कोळी, तेली	(पु०) भाऊ, लाडू, विंचू
(स्त्री०) बी (बीनें, बियेनें) बियांस	(स्त्री०) सासू (सासूनें, सासवेनें)
स्त्री (स्त्रीस, स्त्रियेला, स्त्रियांस)	जळू (जळूला, जळवेला)
(न०) पाणी, लोणी	टाळू (टाळूस, टाळवेला)
तळें, घोसाळें, रताळें	(न०) तारूं, गळूं, कुंकूं

एकवचनी निराळें व अनेकवचनी निराळें सामान्यरूपः—

		एकवचन	अनेकवचन
आत,	वेळ, सून	आतेस, वेळेस, सुनेस	आतांस, वेळांस, सुनांस.
चिंच,	गुंज, दुरव	चिंचेस, गुंजेस, दुरवेस	चिंचांस, गुंजांस, दुरवांस
वागणूक	जाचणूक	वागणुकीस—केस,	वागणुकीस—कांस
ढाल,	शाल	ढालीस—ढालेस	ढालींस—ढालांस
मजा,	जागा	मजेंत, जागेंत	मजांत, जागांत
बायको		बायकोस	बायकांस
बी, स्त्री		बियेनें, स्त्रियेनें	बियांना, स्त्रियांना
काठी,	नदी, घोडी	काठीस, नदीस, घोडीस	काठ्यांस, नद्यांस, घोड्यांस
सासू,	जाऊ	सासवेस, जावेस	सासवांस, जावांस

सामान्यरूप न होणारे शब्द—(१) **कला** काना दे, **बनें** मला २० रुपये दिले, इ०. तसेंच (२) रूढ न झालेले परभाषेंतील शब्द— **गव्हर्नरला** दहा हजार रुपये पगार मिळतो, **मॅकमिलनचें** भांडवल पुष्कळ आहे, **नेपोलिअननें** इंग्लंडवर स्वारी केली, इ०.

(३) **ई**—कारान्त व **ऊ**—कारान्त शब्द विभक्तिप्रत्यय लागण्यापूर्वी तसेच राहिलेले दिसतात, तेंच त्यांचें सामान्यरूप होय. उदा०—**प्रतिवादीला** नोटीस पोंचली, **नदीला** दोन कांठ असतात, **ऊला** एक इू झाली, **गुरूला** चार चंद्र आहेत, इ०.

विभक्ति-विशेष

[अ] (१) **प्रथमा** विभक्तीला स्वतंत्र प्रत्यय नसतात; शब्दाचें मूळ रूप तीच प्रथमा.

(२) **द्वितीया** व **चतुर्थी** ह्या विभक्तींचे प्रत्यय एकच आहेत. द्वितीया संस्कृत-प्राकृत-द्वारा मराठींत आली नसल्यामुळें ती अजीबात गाळून टाकावी असें कोणी म्हणतात, परंतु तसें करण्याकडे हल्लींची प्रवृत्ति नाहीं. जेव्हां स-ला-तें हे प्रत्यय लागलेला शब्द वाक्यांत कर्म असेल तेव्हां त्याची द्वितीया समजावी; व इतर वेळीं चतुर्थी समजावी; अशी रूढि पडली आहे. उदा०—गोविंद **गाईला-स** बांधितो, सुज्ञें **सत्यातें** जोडावें, (द्वितीया); **मला** जाववतें, **पायाला** कांटे बोचले, मी **लग्नाला** जातों, (चतुर्थी).

(३) **तृतीयेचे 'एं,' 'ई' व 'हीं'** हे प्रत्यय विशेषतः पद्यांत आढळतात. उदा०-भाच्याचा वध इच्छिला कुमतिनें **कंसें प्रयासें** महा, फडफड **निज-पक्षीं** दाविलें कीं उडाया, गर्वोद्धतांसहि **जिहीं** मदहीन केलें, इ०.

(४) 'गोविंदानें **कृष्णाला** बैदूल दिले' या वाक्यांत बैदूल हा शब्द कर्म असून, शिवाय कृष्णाला ह्या शब्दावरही क्रिया घडत आहे; अशा ठिकाणीं अप्राणिवाचक शब्दाप्रमाणें क्रियापद बदलत असल्यामुळें त्या शब्दाला प्रत्यक्ष-कर्म असें म्हणतात, आणि प्राणिवाचक शब्दाची **चतुर्थी** विभक्ति मानितात. आणखी उदा०-शिक्षकांनीं **विद्यार्थ्यांस** धडा शिकविला, मुलांनी **बेडकांस** दगड मारिले, इ०.

(५) **पंचमी**चा '**ऊन**' हा प्रत्यय घरून, हातून, तोंडून, इ० अगदीं थोड्याच शब्दांस लागलेला आढळतो.

(६) **षष्ठी**चा '**चा**' हा प्रत्यय लिंग-वचनाप्रमाणें बदलणारा आहे; इतर कोणत्याही विभक्तींचे प्रत्यय ह्याप्रमाणें बदलत नाहींत. उदा०—**रामाचा** अंगरखा, **रामाची** टोपी, **रामाचें** धोतर; **रामाचे** अंगरखे, **रामाच्या** टोप्या, **रामाचीं** धोतरें; इ०.

'**चा**' हा प्रत्यय विशेष्याप्रमाणें बदलणारा असल्यामुळें तो प्रत्यय लागला असतां षष्ठी विभक्ति न म्हणतां त्याला विशेषण म्हणावें, असें कांहीं लोकांचें मत आहे; परंतु **चा-ची-चें** हे प्रत्यय विभक्तींचे तसेच विशेषणाचेही असल्यामुळें ही समजूत झाली असावी. हें मत सर्वस्वीं बरोबर नाहीं. **दारचीं**

फुलें, **घरची** भाजी, **शेवटचा** मुलगा, यांतील ठळक शब्द पुढील शब्दांचा गुण दाखवीत असल्यामुळें ते विशेषणें आहेत व तेथील प्रत्यय विशेषणाचे आहेत; परंतु **दाराची** कडी, **कोबीची** भाजी, **राजाचा** दरबार, **राणीचें** जवाहीर, येथें ठळक शब्द कांहीं गुण दाखवीत नाहींत; त्या शब्दांचें इतर विभक्तींप्रमाणें सामान्यरूपही झालेलें आहे; म्हणून ह्या शब्दांची येथें षष्ठी विभक्ति आहे. (ह्या प्रत्ययांप्रमाणें ' **ला** ' प्रत्ययही विशेषणाचा आहे. उदा०—**मधला** मुलगा, **आंतली** विजार, इ०. यांतील ठळक शब्द पुढील शब्दांचा गुण दाखवीत असल्यामुळें ते चतुर्थ्यन्त नसून विशेषणें आहेत). यावरून मराठींत षष्ठी विभक्ति अजीबात गाळून चालणार नाहीं, हें ध्यानांत येईलच.

(७) **सप्तमी**चा '**ईं**' हा प्रत्यय घरीं, दारीं, अशा पुष्कळच ठिकाणीं आढळतो. ' **आं** ' हा प्रत्यय गद्यांत व पद्यांत थोडेच वेळां आढळतो. तो माझ्या **पायां** पडला, **गळां** तुळशीहार, **माथां** शोभे जटाभार, इ०. ' ँ**त** ' अशा प्रकारचा प्रत्यय दादोबांनीं दिला आहे, पण तो बरोबर नाहीं. (घर+आंत) = घरांत, (दार+आंत) = दारांत; (खिडकी+आंत) = खिडकींत, (माती+आंत) = मातींत; ह्याप्रमाणें पररूप व पूर्वरूप संधीनें ' आंत ' हें शब्दयोगी अव्यय येथें सप्तमीकरितां लागलेलें आहे, हें उघड आहे. ' आंत ' हें सप्तमीचें शब्दयोगी अव्यय असलें तरी सप्तमीच्या प्रत्ययाकरितां त्याचा बरेच वेळां उपयोग होत असल्यामुळें त्यास सप्तमीचा प्रत्ययच मानण्याची सध्यांची प्रवृत्ति आहे. उत्तरेंत, गंगेंत, धारेंत, दक्षिणेंत, भिंतींत, अशा ठिकाणीं पूर्वरूप किंवा पररूप संधि नसला, तरी अनियमित संधि असें समजावें; पण ' ँ **त**' असा विचित्र प्रत्यय मानण्याचें कांहीं कारण नाहीं.

(८) **संबोधना**चा वाक्यांतील इतर शब्दांशीं संबंध नसतो, म्हणून तिला कारक-विभक्ति मानीत नाहींत. (कारक–विभक्ति म्हणजे क्रियेशीं ज्या विभक्तीचा संबंध असतो ती. क्रियेशिवाय अन्य शब्दांशीं जिचा संबंध असतो तिला उपपद–विभक्ति म्हणतात. विभक्त्यर्थ ह्या प्रकरणांत पुढें दिसून येईल कीं, एका द्वितीयेशिवाय दुसरी कोणतीही विभक्ति निव्वळ कारक-विभक्ति नाहीं. प्रथमा, तृतीया, चतुर्थी, पंचमी, षष्ठी, सप्तमी, ह्यांचा क्रियेशीं तसाच वाक्यांतील इतर शब्दांशींही संबंध असतो; म्हणून प्रत्येक विभक्तीचा ठराविक असा एकच कारक-संबंध नसून, मराठींत प्रथमेपासून सप्तमीपर्यंतच्या विभक्ति कारक-विभक्ति व उपपद–विभक्तिही आहेत.)

[आ] विभक्ति-प्रत्ययांमुळें नामादिकांचें सामान्यरूप होतें हें पूर्वी आलेंच आहे; त्याचप्रमाणें शब्दयोगी अव्ययामुळें व प्रथमेशिवाय अन्य विभक्तींत असलेल्या किंवा शब्दयोगी अव्ययान्त अशा पुढील शब्दामुळेंही त्याच्या मागील शब्दाचें सामान्यरूप होतें. उदा०—(१) विभक्तिप्रत्ययांमुळें—**देवा**-ला, **गाई**-नें, **लाडवां**-त, (२) शब्दयोगीअव्ययांमुळें—**देवा**-पाशीं, **गाई**-करितां, **घोड्या**-मुळें ; (३) पुढील संबंधी शब्दामुळें—**ह्या** मुलास, **एका** शहरांत, **चांगल्या** फुलांचीं; इ०.

विभक्तिप्रत्यय साक्षात् न लागतांही केव्हां केव्हां सामान्यरूप होतें, त्यास प्रत्ययाभावी सामान्यरूप असें म्हणतात. उदा०—'**रामा** (ला) वन **भरता** (ला) सिंहासन देइन जाण तरीन खरी मी, ' इ०.

[इ] विभक्ति म्हणजे काय, विभक्ति प्रत्ययांवरून मानाव्या कीं अर्थांवरून, विभक्ति मराठींत किती मानाव्या, द्वितीया व षष्ठी ह्यांपैकीं एक किंवा दोन्ही विभक्ति गाळाव्या कीं ठेवाव्या, स-प्रत्यय द्वितीया व अ-प्रत्यय द्वितीया मानण्याची जरूरी आहे कीं काय, हे प्रश्न विभक्तींच्या बाबतींत विचारार्ह आहेत. त्यांचें उत्तर वर आलेंच आहे; तथापि थोडी ज्यास्त स्पष्टता करितों.

१. नामाचा क्रियापदाशीं व अन्य शब्दाशीं संबंध दाखविणारीं एकार्थक प्रत्ययांनीं युक्त अशीं जीं निरनिराळीं रूपें त्यांना **विभक्ति** म्हणतात. (विभक्ति फक्त एकाच अर्थानें क्रियेशींच संबद्ध असतात, हें मत मराठींत ग्राह्य होणारें नाहीं, अन्य शब्दांशींही त्यांचा संबंध असतो).

२. मराठींत विभक्ति प्रत्ययांवरूनच मानणें सोयीचें आहे. द्वितीया व चतुर्थी यांचे मराठींत एकच प्रत्यय असले तरी जेथें ते प्रत्यय असलेला शब्द वाक्यांत कर्म असेल, तेथें द्वितीया समजावी; अन्य ठिकाणीं चतुर्थी समजावी.

३. मराठींत नामाचा क्रियापदाशीं व अन्य शब्दाशीं संबंध दाखविणारे किंवा वाक्यांतील कोणत्याच शब्दाशीं संबंध नसणारे, पण एकार्थक प्रत्ययांनीं युक्त असे निरनिराळे संबोधनासह आठ गट दिसून येत असल्यामुळें विभक्ति **आठ** मानाव्या.

४. प्रथमा व एकदम तृतीया विभक्ति मानण्यापेक्षां मधली द्वितीया विभक्ति न गाळणें सोयस्कर आहे; तसेंच चतुर्थीचा कर्म हा अर्थ मानण्यापेक्षां पूर्वापर चालत आलेला द्वितीयेचा अर्थ कर्म म्हणणें हेंच ज्यास्त योग्य होय; म्हणून

रूढ असलेली द्वितीया अवश्य मानावी; गाळण्याचें कांहीं बलवत्तर कारण दिसत नाहीं. व्युत्पत्तीला व्याकरणांत उगीच ज्यास्त महत्त्व देतां येत नाहीं.

५. षष्ठीचा विशेषणाप्रमाणें उपयोग होतो असें नसून, चा-ची-चें हे विशेषणाचे निराळेच प्रत्यय आहेत; म्हणून षष्ठी ही स्वतंत्र विभक्ति मानणें अवश्य आहे,

६. स-प्रत्यय द्वितीया व अ-प्रत्यय द्वितीया असें मानण्याची मराठींत कांहीं जरूर नाहीं. (रामानें गाय बांधिली या वाक्यांत 'गाय' ही प्रथमा व रामा गाय बांधितो या वाक्यांत ' गाय ' ही द्वितीया, असें म्हणणें प्रत्ययांवरून विभक्ति मानल्या म्हणजे विसंगत होतें; म्हणून त्या संज्ञा नकोत. दोन्ही ठिकाणीं त्या **प्रथमा**च आहेत, व दोन्ही ठिकाणीं त्यांचा अर्थ **कर्म** हा आहे.)

सर्वनामांचे विकार

नामांप्रमाणेंच सर्वनामांनाही लिंग, वचन व विभक्ति हे विकार होतात.

(१) मी, तूं, तो, हा, जो, कोण, काय, आपण व स्वतः, ह्या नऊ सर्वनामांपैकीं मी, तूं, कोण, काय, आपण व स्वतः, हीं तिन्ही लिंगीं समान आहेत; आणि तो, हा, जो, यांचीं रूपें मात्र लिंगाप्रमाणें बदलणारीं आहेत. तीं अशीं—तो, ती, तें; हा, ही, हें; जो, जी, जें;

(२) मी, तूं, तो, हा, जो, हीं सर्वनामें वचनांप्रमाणें बदलणारीं असून, कोण, काय, आपण व स्वतः, हीं दोन्ही वचनीं समान आहेत.

ए० व०	अने० व०	ए० व०	अने० व०
मी	आम्ही	कोण	कोण
तूं	तुम्हीं	काय	काय
तो, ती, तें	ते, त्या, तीं	आपण	आपण
हा, ही, हें	हे, ह्या, हीं	स्वतः	स्वतः
जो, जी, जें	जे, ज्या, जीं		

(३) सर्वनामें नामांप्रमाणेंच विभक्तींचे बाबतींत सर्वस्वीं चालत नाहींत, म्हणून त्यांच्या विभक्तींचीं रूपें येथें देतों.

टीप—सर्वनामें हीं कांहीं प्राणी किंवा वस्तु नव्हेत, म्हणून त्यांचें संबोधन-विभक्तीचें रूप तेवढें होत नाहीं; बाकीचीं रूपें होतात.

मी

विभक्ति	ए० व०	अने० व०
प्रथमा	मी	आम्ही
द्वितीया	मला, मजला, मातें	आम्हांस, आम्हांला, आम्हांतें
तृतीया	मीं, म्यां, मशीं, मजशीं	आम्हीं, आम्हांशीं
चतुर्थी	मला, मजला, मातें	आम्हांस, आम्हांला, आम्हांतें
पंचमी	मजहून	आम्हांहून
षष्ठी	माझा, माझी, माझें	आमचा, आमची, आमचें
सप्तमी	———	आम्हांत

तूं

प्रथमा	तूं	तुम्ही
द्वितीया	तुला, तुजला, तूंतें	तुम्हांस, तुम्हांला, तुम्हांतें
तृतीया	तूं, त्वां, तुशीं, तुजशीं	तुम्हीं, तुम्हांशीं
चतुर्थी	तुला, तुजला, तूंतें	तुम्हांस, तुम्हांला, तुम्हांतें
पंचमी	तुजहून	तुम्हांहून
षष्ठी	तुझा, तुझी, तुझें	तुमचा, तुमची, तुमचें
सप्तमी	तूंत	तुम्हांत

मी ह्याचीं माझ्यानें, माझ्याशीं, आमच्यानें, आमच्याशीं, हीं तृतीयेचीं रूपें; माझ्याहून, आमच्यांहून, हीं पंचमीचीं रूपें; आणि माझ्यांत, आमच्यांत, हीं सप्तमीचीं रूपें; केव्हां केव्हां सांगतात. त्याचप्रमाणें तूं ह्याचीं तुझ्यानें, तुझ्याशीं, तुमच्यानें, तुमच्यांशीं, हीं तृतीयेचीं रूपें; तुझ्याहून, तुमच्यांहून, हीं पंचमीचीं रूपें; आणि तुझ्यांत, तुमच्यांत, हीं सप्तमीचीं रूपें; केव्हां केव्हां सांगतात. पण तीं मूळ रूपें नसल्यामुळें वर दिलीं नाहींत. मूळ शब्द व प्रत्यय यांच्यामध्यें येथें आणखी एक अक्षर आलेलें आहे. अशा मध्येंच येणाऱ्या अक्षरास **विकरण** असें म्हणतात. म्हणून वरच्यासारखीं रूपें हीं शुद्ध विभक्त्यन्त रूपें नसून, त्यांस अनुक्रमें सविकरणी तृतीया, सविकरणी पंचमी व सविकरणी सप्तमी, असें म्हणतात.

मी, आम्ही, तुम्ही व कोणी हे शब्द प्रथमान्त असतां त्यांवर अनुस्वार नसतो; तृतीयान्त असतां, त्यांच्या शेवटच्या अक्षरावर अनुस्वार असतो. उदा०— **मी** काम करितों, **मीं** काम केलें; **आम्ही** नमस्कार घालतों, **आम्हीं**

नमस्कार घातले; **तुम्हीं** रात्रीं काय खातां ? **तुम्हीं** काय खाल्लें ? **कोणी** अजून आले नाहींत, **कोणीं** माझ्याकडे येऊं नये.

आपण

हें सर्वनाम (आत्मवाचक नसेल तेव्हां) प्रथम पुरुषीं व द्वितीय पुरुषीं बहुमानार्थी अनेकवचनींच येतें, एकवचनीं येत नाहीं; हें मागें गेलेंच आहे. उदा०— **आपण** आज नाहीं बोवा तुम्हांला शिकविणार, **आपण** सुज्ञ आहां, इ०.

आत्मवाचक आपण हें मात्र तिन्ही पुरुषीं उभयवचनीं येतें. त्याचीं विभक्त्यन्त रूपें-**प्र०**-आपण; **द्वि०**-आपणास, आपणाला; **तृ०**-आपण, आपणाशीं; **च०**-आपणास, आपणाला; **पं०**-आपणाहून; **ष०**-आपला, आपली, आपलें; **स०**-आपणांत; (यांतील अनेकवचनी सामान्यरूपावर अनुस्वार असतो, एवढाच एकवचनी व अनेकवचनी रूपांत फरक आहे).

टीप—**आपण** ह्या शब्दाचीं आपल्यास, आपल्यानें, आपल्याहून, आपल्यांत, अशीं सविकरणी विभक्त्यन्त रूपेंही होतात.

स्वतः

याचीं एकवचनीं व अनेकवचनीं रूपें सारखींच असतात.

प्र०—स्वतः, **द्वि०**-स्वतःस, स्वतःला; **तृ०**—स्वतः, स्वतःशीं; **च०**-स्वतःस, स्वतःला; **पं०**-स्वतःहून; **ष०**-स्वतःचा, स्वतःची, स्वतःचें; **स०**-स्वतांत.

तो, हा, जो

ह्यांपैकीं **तो** ह्या एका सर्वनामाचीं रूपें देता. (**हा** व **जो** यांचीं रूपें **तो** ह्याप्रमाणेंच असल्यामुळें निराळीं देण्याचें कारण नाहीं.)

		ए० व०	अने० व०
प्र०		तो, ती, तें	ते, त्या, तीं
द्वि०—	पु० न०	त्यास-ला-तें	त्यांस-ला-ना-तें
	स्त्री०	तीस, तिला, तीतें	
तृ०—	पु० न०	त्यानें-णें-शीं	त्यांनीं-णीं-हीं-शीं
	स्त्री०	तिनें-णें-शीं	
च०—	पु० न०	त्यास-ला-तें	त्यांस-ला-ना-तें
	स्त्री०	तीस तिला, तीतें	

पं०—पु० न०	त्याहून	}	त्यांहून
स्त्री०	तीहून		
ष०— पु० न०	त्याचा-ची-चें	}	त्यांचा-ची-चें
स्त्री०	तिचा-ची-चें		
स०—पु० न०	त्यांत	}	त्यांत
स्त्री०	तींत		

टीप—त्याजला तिजला; त्याजहून, तिजहून; अशींही द्वितीया, चतुर्थी व पंचमी यांचीं सविकरणी रूपें होतात. त्याचप्रमाणें त्याच्यानें, तिच्यानें, त्याच्याहून, तिच्याहून; त्याच्यांत; तिच्यांत; अशींही तृतीया, पंचमी व सप्तमी यांचीं साविकरणी रूपें होतात.

कोण व **काय** यांच्या अनेकवचनी सामान्यरूपांवर अनुस्वार असतो, एवढाच एकवचनी व अनेकवचनी रूपांत फरक आहे. हा अनुस्वारही सप्तमीच्या रूपांशिवाय बाकीच्या ठिकाणचा रूढींत बहुतेक गळल्यासारखाच आहे.

काय ह्या शब्दाच्या प्रथमेशिवाय अन्य विभक्त्यन्त रूपांबद्दल ' कसा ' ह्या विशेषणाच्या विभक्त्यन्त रूपांचा उपयोग होतो. तें स्वतः एवढ्याच दृष्टीनें लिंग-वचन-विभक्ति या विकारांरहित असलें, तरी ' स्वतःच्या विशिष्ट अर्थाशिवाय नामांबद्दल उपयोगांत येणें' ह्या त्याच्या महत्त्वाच्या धर्मामुळें त्यास सर्वनाम म्हणतात, तें योग्यच आहे.

	कोण		**काय**
प्र०	कोण	**प्र०**	काय
द्वि०	कोणास-ला	**द्वि०**	कशास-ला
तृ०	कोणीं-णें, कवणें, कोणाशीं	**तृ०**	कशानें-शीं
च०	कोणास-ला	**च०**	कशास-ला
पं०	कोणाहून	**पं०**	कशाहून
ष०	कोणाचा-ची-चें	**ष०**	कशाचा-ची-चें
स०	कोणांत	**स०**	कशांत

——

विशेषणांचे विकार.

(१) मराठींत **आ**-कारान्त नामांप्रमाणेंच **आ**-कारान्त विशेषणें लिंग-वचनानुसार बदलतात. उदा०—

चांगला, चांगली, चांगलें	चांगले, चांगल्या, चांगलीं
काळा, काळी, काळें	काळे, काळ्या, काळीं
असा, अशीं, असें	असे, अशा, अशीं

(२) **आ**-कारान्ताशिवाय इतर अन्तांचीं विशेषणें मराठींत बदलत नाहींत. उदा०—

सुंदर मुलगा-गे	सोलापुरी चिवडा-डे	मऊ बिछाना-ने
सुंदर मुलगी-ली	सोलापुरी लुगडें--डीं	मऊ गिरदी-द्या
सुंदर मूल--मुलें	सोलापुरी धोतर--रें	मऊ अंगडें--डीं

(३) मराठींत संस्कृताप्रमाणेंच विशेष्याचीं जीं लिंग-वचन-विभक्ति तींच विशेषणाचींही असतात; परंतु तीं सांगण्याची मात्र वहिवाट नाहीं; त्यासंबंधानें खालील दोन ठळक गोष्टी आढळतात.

[अ] मराठींत गद्यांत विशेष्याचे विभक्तिप्रत्यय विशेषणास साक्षात् लागलेले आढळत नाहींत; मात्र प्रथमेशिवाय इतर विभक्तींत विशेष्य असलें, तर फक्त **आ**--कारान्त प्रत्ययाभावी विशेषणाचें सामान्यरूप होतें; अ--कारान्त, ई--कारान्त व ऊ--कारान्त विशेषणें अविकृतच राहतात. उदा०—चतुर पुरुषास, हट्टी स्त्रीस, लाजाळू मुलानें, (चतुरास पुरुषास, हट्टीस स्त्रीस, लाजाळूनें मुलानें, असें होत नाहीं); तसेंच **काळ्या** गाईस, **काळ्या** बैलाला, **काळ्या** वासरानें, इ०. (येथेंही काळीस गाईस, काळ्याला बैलाला, काळ्यानें वासरानें, असें होत नाहीं).

[आ] कवितेंत मात्र केव्हां केव्हां विशेष्याचे विभक्तिप्रत्यय विशेषणाला लागलेले आढळतात. उदा०—

द्वि०–'तो भीम भीमकर्मा गांठी त्या **रिपुसि भूमिगलितासी**'

तृ०—'भाच्याचा वध इच्छिला **कुमतिनें कंसें** प्रयासें महा'

ष०—'लज्जावती फार तथापि **त्याची** शंका न सीता धरि हो **पित्याची**'

स०—'हिरेजडित **सुंदरीं कनक-पंजरीं**ही वसे' इ०.

(४) एकादा शब्द जेव्हां विशेषण असतो, तेव्हां त्याच्यापुढें लगेच त्याचें विशेष्य असतें. विशेषण हें बोलण्याच्या भाषेंत विशेषण ह्या नात्यानें विशेष्याशिवाय कधींच येत नाहीं; आणि जेव्हां तें विशेष्याशिवाय विशेष्याचें कार्य करण्यासाठीं विभक्त्यन्त रूपानें येतें, तेव्हां त्या विशेषणाचा उपयोग नामाप्रमाणें असतो; मग त्याचे ठिकाणीं विशेषणत्व उरतच नाहीं; हें ध्यानांत ठेवावयास हवें. उदा०— ' **निःस्पृह** मनुष्याला जगाची पर्वा नसते व ' **निःस्पृहाला** जगाची पर्वा नसते ' ह्यांपैकीं पहिल्या वाक्यांत ' निःस्पृह ' हा शब्द विशेषण व दुसऱ्या वाक्यांत ' निःस्पृहाला ' हा शब्द विशेषणात्मक नाम आहे.

(५) सर्वनामांचे सामान्यरूप होऊन, लगेच त्यांपुढें मूळ नामें आलीं असतां, त्या सर्वनामांचाही उपयोग विशेषणांप्रमाणेंच होतो; हें मागें आलेंच आहे. अशा विशेषण बनलेल्या सर्वनामांचीं सामान्यरूपें खालीलप्रमाणें—

मी-**मज** गरिबाला,	**आम्हां** गरिबांना	जो--**ज्या** माणसांना
तूं--**तुज** श्रीमंताला,	**तुम्हां** श्रीमंतांना	कोण-**कोणा** मनुष्याजवळ
तो-**त्या** लुबऱ्याला,	**त्या** लंगडीनें	काय-**कशा** वस्तु
हा-**ह्या** मुलास		

टीप—सामान्यरूप नेहमीं दीर्घ असावयाचें; परंतु ही, जी, ती, ह्यांचीं **हि**ला, **जि**ला, **ति**ला, हीं सामान्यरूपें मात्र ऱ्हस्व असतात.

(६) कवितेंत विशेषणाला विशेष्याचे विभक्तिप्रत्यय लागतात व पुढें लगेच त्याचें नाम येतें, तरीही ते शब्द विशेषणेंच असतात; गद्यांतल्याप्रमाणें ते शब्द नामें होत नाहींत. कारण ह्या ठिकाणीं ह्या शब्दांचा उपयोग नामांप्रमाणें नसून विशेषणांप्रमाणेंच असतो. वरील [आ] कलमांत अशीं उदाहरणें आहेत. आणखी उदा०—

१. **लोकाभिरामें**, **मदनशतसमें**, **पूर्णकल्याणधामें**, रामें धनुष्य मोडिलें;

२. **समन्यूनें** मृगेश्वरें गज पळविले; इ०.

(७) केव्हां केव्हां कवितेंत अ-कारान्त विशेषणें असूनही तीं विशेष्य स्त्री-लिंगी असतां संस्कृत धर्तीवर आ-कारान्त झालेलीं आढळतात. उदा०-१. **सुंदरा** विलोकितांहि कोसळे रडे; २. बा, मूर्च्छा पावले **अदभ्रा** ते; ३. कोपानें वदली न ती कटु-वचें **शान्ता** सदा राहिली; इ०.

टीप—क्वचित् गद्यांतही बोलण्याच्या भाषेंत विशेषणाला विभक्तिप्रत्यय लागले असतां ते शब्दही विशेषणेंच असतात. उदा०—तिला **म्हातारीला** कां उगीच त्रास देतो ? (म्हातारीला हें तिला ह्या शब्दाचें विशेषण); त्याला **बिचाऱ्याला** चालतां येत नाहीं, (बिचाऱ्याला हें त्याला ह्या शब्दाचें विशेषण); '**त्या** बिचाऱ्याला ' व त्याला **बिचाऱ्याला**' ह्यांतील फरक ध्यानांत ठेवावा. त्यांतील ठळक शब्द कां विशेषणें आहेत, हें ध्यानांत घ्यावें.

धातूला होणारे विकार

धातूला काळ व अर्थ दर्शविणारे प्रत्यय लागून एकंदर सात प्रकारचीं क्रियापदाचीं रूपें होतात; त्यांना **आख्यातें** असें म्हणतात. **प्रथमाख्यात, द्वितीयाख्यात, तृतीयाख्यात, चतुर्थाख्यात, पंचमाख्यात, षष्ठाख्यात** व **सप्तमाख्यात,** अशीं आख्यातांचीं नांवें आहेत. ह्यांपैकीं पहिल्या तीन आख्यातांवरून मुख्यतः वर्तमान, भूत व भविष्य या काळांचा बोध होतो; त्यांपुढील तीन आख्यातांवरून मुख्यतः आज्ञार्थ, विध्यर्थ व संकेतार्थ या अर्थांचा बोध होतो; आणि शेवटच्या आख्यातावरून क्रियापदाचीं पद्यांत येणारीं रूपें कळून येतात.

आख्यात ह्या शब्दांऐवजीं **काळ** व **अर्थ** हे शब्द रूढ झालेले आहेत, त्यांचा विचार प्रथम करूं; आणि नंतर प्रत्येक आख्याताचे प्रत्यय व रूपें कशीं होतात, त्याकडे वळूं.

काळ

क्रियापदावरून क्रिया कोणत्या वेळीं घडत आहे याचा जो बोध होतो, त्यास **काळ** असें म्हणतात.

हे काळ तीन आहेत. **वर्तमानकाळ, भूतकाळ** व **भविष्यकाळ.**

क्रियापदावरून क्रिया चालू आहे असें समजतें, तेव्हां त्यास **वर्तमानकाळीं** क्रियापद असें म्हणतात. उदा०—रामा **जातो**, गोविंदा **बसतो**, मुलें **खेळतात,** इ०. (यांतील ठळक क्रियापदें **वर्तमानकाळीं** आहेत).

क्रियापदावरून क्रिया पूर्वी झाली असें कळतें, तेव्हां त्यास **भूतकाळीं** क्रियापद असें म्हणतात. उदा०—पक्षी **उडाला,** चिमणी **बसली**, पांखरें **पळालीं**, इ०. (यांतील ठळक क्रियापदें **भूतकाळीं** आहेत).

क्रियापदावरून क्रिया पुढें व्हावयाची आहे असें समजतें, तेव्हां त्यास **भविष्यकाळीं** क्रियापद असें म्हणतात. उदा०—बाबा **येतील**, मी **बसेन**, आई मला दूध **देईल**, इ०. (यांतील ठळक क्रियापदें **भविष्यकाळीं** आहेत).

अर्थ

क्रियापदावरून विशेषतः आज्ञा, कर्तव्य, संकेत, इ० गोष्टींचा बोध होतो, त्यास क्रियापदाचा **अर्थ** असें म्हणतात.

हे अर्थ तीन आहेत. **आज्ञार्थ, विध्यर्थ** व **संकेतार्थ.**

क्रियापदावरून जेव्हां प्रत्यक्ष आज्ञा करणें, आज्ञा मागणें, विनंति करणें, प्रार्थना करणें, उपदेश करणें, ह्या गोष्टींचा बोध होतो, तेव्हां त्यास **आज्ञार्थी** क्रियापद असें म्हणतात. उदा०—गोविंदा, पाणी **आण** (आज्ञा); बाबा, मी प्रदर्शन पहायला **जाऊं**? (आज्ञा मागणें); देवा, माझी परीक्षा पास **होऊं दे** (प्रार्थना); मुलांनो, खोटें **बोलूं नका** (उपदेश); यांतील ठळक क्रियापदें **आज्ञार्थी** आहेत.

क्रियापदावरून जेव्हां विधि म्हणजे कर्तव्य, शक्यता, योग्यता, इच्छा, ह्या गोष्टींचा बोध होतो, तेव्हां त्यास **विध्यर्थी** क्रियापद म्हणतात. उदा०—आपण ईश्वरास स्मरून **वागावें** (कर्तव्य); मास्टर कृष्णानेंच हें पद **गावें** (योग्यता); सुसंगति सदा घडावी (इच्छा); ह्यांतील ठळक क्रियापदें **विध्यर्थी** आहेत.

क्रियापदावरून एक गोष्ट दुसरीवर अवलंबून आहे, अशा प्रकारचा बोध होतो, तेव्हां त्यास **संकेतार्थी** क्रियापद असें म्हणतात. उदा०—जर आणखी एक पाऊस **पडता**, तर सोळा आणे पीक आलें **असतें**; जर वेळेवर औषध **पोंचतें**, तर तो खास **जगता**; मला आतां जर गार पाणी **मिळतें**, तर किती मौज होती; इ०. यांतील ठळक क्रियापदें **संकेतार्थी** आहेत.

[वरतीं वर्तमानकाळ, भूतकाळ व भविष्यकाळ यांचीं रूपें दिलीं आहेत, त्यांवरून काळ समजतो; परंतु आज्ञा, विधि, संकेत, असा कांहीं विशेष **अर्थ** कळत नाहीं, त्यांचा जो स्वतःचा अर्थ तेवढाच त्यांवरून कळतो, म्हणून त्यांस **स्वार्थी** क्रियापदें असें म्हणण्याची चाल पडली आहे.]

पद्यरूपें.

तीन काळ व तीन अर्थ ह्यांशिवाय कवितेंतच येणारीं क्रियापदाचीं कांहीं रूप आढळतात, त्यांस **पद्यरूपें** असें म्हणतात. उदा०—

१. ' तुका **म्हणे** (म्हणतो) माझ्या जिवा, कधीं **भेटसी** (भेटशील) केशवा ॥

२. ' **पावे** (पावतें) सुखें सुखहि तें मित्र असें **म्हणति** सर्वही ज्ञानी ' ॥

३. ' **उतरे** (उतरतो), **चढेहि** (चढतो), **वर्षे** (वर्षतो),
गर्जे (गर्जतो), **पाडी** (पाडितो), घनांधकारातें ॥
प्राप्त नव–श्री–पुरुषापरि मेघ **धरी** (धरितो) अनेक रूपांतें ' ॥

४. ' नांवावरीच **भुलती** (भुलतात) जनरीति ऐशी '

५. ' माता तशी स्वभाषा सेवाया **होय** (आहे) आपणां उचित ।
किंबहुना मातेहुनि अधिक हिची योग्यता **असे** (आहे) खचित ' ॥

६. ' भोजन **दे** (देत असे) चोराला–
आदर आग्रह **करी** (करीत असे) स्वयें मोठा ॥
साधु प्रसन्न–चित्तें बांधुनि **लागे** (लागत असे) वहावया मोटा ' ॥

७. ' बहु सांत्वन धर्म **करी** (करिता झाला), न **शमे** (शमला नाहीं),
न **वळे** (वळला नाहीं), परंतु तो चैद्य ' ॥

८. ' देव **करी** (करील) तरी काय एक **नोहे** (होणार नाहीं) ' ॥

९. ' न **धरीं** (धरणार नाहीं) शस्त्र करीं मी–
गोष्टी सांगेन युक्तिच्या चार ' ॥

हीं रूपें निरनिराळ्या काळीं येतात हें वरील उदाहरणांवरून दिसून येईलच. विशेषतः हीं रूपें पद्यांत येतात, म्हणून त्यांचा निराळा गट करणें सोयस्कर आहे.

ह्याप्रमाणें मराठींत एकेका धातूचीं, त्यांस त्या त्या **काळांचे** व त्या त्या **अर्थांचे** व **पद्यरूपांचे** ठराविक प्रत्यय लागून एकंदर सात क्रियापदरूपें होतात; त्यांनाच **आख्यातें** म्हणतात, हें पूर्वीं गेलेंच आहे. त्या आख्यातांचीं नांवेंही मागें दिलीं आहेत. आतां ह्या आख्यातांचे प्रत्यय येथें स्वतंत्रपणें देतों.

प्रथमाख्यात [वर्तमानकाळ]			**द्वितीयाख्यात** [भूतकाळ]		
प्र०	तों–तें (त्यें)–तें	तों	प्र०	लों–लें (ल्यें)–लें	लों
द्वि०	तोस–तेस (त्येस, तीस) –तेंस	तां	द्वि०	लास–लीस–लेंस	लां–लांत / लेत–ल्यात–लींत
तृ०	तो–ते (त्ये)–तें	तात	तृ०	ला–ली–लें	ले–ल्या–लीं

तृतीयाख्यात [भविष्यकाळ]

प्र०	ईन (सक०), एन (अक०)	ऊं
द्वि०	शील	आल
तृ०	ईल, एल	तील

चतुर्थाख्यात [आज्ञार्थ]

प्र०	ऊं	ऊं
द्वि०	(धातूचें मूळ रूप) ईं, एं	आ
तृ०	ऊ-ओ	ऊत-ओत

पंचमाख्यात [विध्यर्थ]

प्र०	वा-वी-वें	वे-व्या-वीं
द्वि०	वा-वी-वें (स)	वे-व्या-वीं (त)
तृ०	वा-वी-वें	वे-व्या-वीं (त)

षष्ठाख्यात [संकेतार्थ]

प्र०	तों-तें (त्यें)-तें	तों
द्वि०	तास-तीस-तेंस	तां, तेत- त्यात-तींत
तृ०	ता-ती-तें	ते-त्या-तीं

सप्तमाख्यात [पद्यरूपें]

प्र०	ईं, एं	ऊं
द्वि०	स	आं-आ
तृ०	ई, ए	त-ती

वर दर्शविल्याप्रमाणें **काळ**, **अर्थ**, **पुरुष**, **लिंग**, व **वचन** ह्या गोष्टीं-करितां कोणत्याही धातूला विकार म्हणजे बदल होऊन क्रियापदें बनतात; म्हणून क्रियापद चालवितांना हे सर्व विकार सांगणें अवश्य आहे.

आतां वरील प्रत्येक आख्यातांत एकेक क्रियापद चालवून दाखवितों.

अकर्मक बस धातु, वर्तमानकाळ [प्रथमाख्यात]

प्र०	पु०	मी बसतों-तें (त्यें)-तें	आम्ही बसतों
द्वि०	पु०	तूं बसतोस-तेस (त्येस, तीस)-तेंस	तुम्ही बसतां
तृ०	पु०	तो बसतो	ते बसतात
		ती बसते-बसती-बसत्ये	त्या बसतात
		तें बसतें	तीं बसतात

भूतकाळ [द्वितीयाख्यात]

प्र०	पु०	मी बसलों-लें (ल्यें)-लें	आम्ही बसलों
द्वि०	पु०	तूं बसलास-लीस-लेंस	तुम्ही बसलां-लांत ,, बसलेत-ल्यात-लींत
तृ०	पु०	तो बसला	ते बसले
		ती बसली	त्या बसल्या
		तें बसलें	तीं बसलीं

भविष्यकाळ [तृतीयाख्यात]

प्र० पु०	मी बसेन	आम्ही बसूं
द्वि० पु०	तूं बसशील	तुम्ही बसाल
तृ० पु०	तो–ती–तें बसेल	ते–त्या–तीं बसतील

आज्ञार्थ [चतुर्थाख्यात]

प्र० पु०	मी बसूं ?	आम्ही बसूं ?
द्वि० पु०	तूं बस	तुम्ही बसा
तृ० पु०	तो–ती–तें बसो	ते–त्या–तीं बसोत

विध्यर्थ [पंचमाख्यात]

प्र० पु०	मी बसावा–वी–वें	आम्ही बसावे–व्या–वीं
द्वि० पु०	बसावा(स)-वी(स)-वें(स)	तुम्ही बसावे(त)–व्या(त)–वीं(त)
तृ० पु०	तो बसावा	ते बसावे (त)
	ती बसावी	त्या बसाव्या (त)
	तें बसावें	तीं बसावीं (त)

संकेतार्थ [षष्ठाख्यात]

प्र० पु०	जर मी बसतों–तें (त्यें)–तें	जर आम्ही बसतों
द्वि० पु०	,, तूं बसतास–तीस–तेंस	,, तुम्ही बसतां, तेत–त्यात–तींत
तृ० पु०	,, तो बसता	,, ते बसते
	,, ती बसती	,, त्या बसत्या
	,, तें बसतें	,, तीं बसतीं

पद्यरूपें [सप्तमाख्यात]

प्र० पु०	मी बसें	आम्ही बसूं
द्वि० पु०	तूं बसस	तुम्ही बसा
तृ० पु०	तो–ती–तें बसे	ते–त्या–तीं बसत, बसती

सकर्मक मार धातु, वर्तमानकाळ [प्रथमाख्यात]

प्र० पु०	मी मारितों–तें (त्यें)–तें	आम्ही मारितों
द्वि० पु०	तूं मारितोस-तेस(त्येस)-तेंस	तुम्ही मारितां
तृ० पु०	तो मारितो	ते मारितात
	ती मारिते (त्ये)	त्या मारितात
	तें मारितें	तीं मारितात

भूतकाळ [द्वितीयाख्यात]

प्र० पु०	मी मारिलों–ल्यें–लें	आम्ही मारिलों
द्वि० पु०	तूं मारिलास–लीस–लेंस	तुम्ही मारिलां-लांत, तुम्ही मारिलेत ल्यात-लींत
तृ० पु०	तो मारिला ती मारिली तें मारिलें	ते मारिले त्या मारिल्या तीं मारिलीं

टीप—यांतील प्रथमपुरुषी व द्वितीयपुरुषी रूपें कर्मणिप्रयोग असतां पद्यांतच येतात; चालू मराठींत येत नाहींत. (चालू मराठींत तृतीयपुरुषींच कर्मणि प्रयोग होतो). पद्यांतील उदा०—

१. ' प्रद्युम्न म्हणे **केलों** पूर्वी ऐसाचि **मी हरें** काय ? ' (हरें **मी** केलों).

२. ' प्रेमें रक्षितिल सदा म्हणुनि **दिलें मी** जयांसि **मत्तातें** ' (मत्तातें **मी** दिलें)

३. ' त्यातें प्रद्युम्न म्हणे मायेसि **तुम्हीं दिलां** उपायनसे ' (...कडून **तुम्ही** दिलां).

४. ' हांसुनि तो दूत म्हणे कृष्णे, द्यू तं त **तूं** स्वयें **धर्में**— **हारविलीस**; सुयोधन–सदनाप्रति ये करावया कर्मे ' (धर्में **तूं** हारविलीस)

भविष्यकाळ [तृतीयाख्यात]

प्र० पु०	मी मारीन	आम्ही मारूं
द्वि० पु०	तूं मारशील	तुम्ही माराल
तृ० पु०	तो–ती–तें मारील	ते–त्या-तीं मारतील

आज्ञार्थ [चतुर्थाख्यात]

प्र० पु०	मी मारूं ?	आम्हां मारूं
द्वि० पु०	तूं मार	तुम्ही मारा
तृ० पु०	तो-ती-तें मारो	ते-त्या तीं मारोत

विध्यर्थ [पंचमाख्यात]

प्र० पु०	मी मारावा-वी-वें	आम्हीं मारावे–व्या–वीं
द्वि० पु०	तूं मारावा (स)-वी (स) वें (स)	तुम्हीं मारावे(त)–व्या(त)-वीं (त)

तृ० पु०	तो मारावा ती मारावी तें मारावें	ते मारावे(त) त्या माराव्या(त) तीं मारावीं(त)

संकेतार्थ [षष्ठाख्यात]

प्र० पु०	जर मी मारितों-तें(त्यें)-तें	जर आम्ही मारितों
द्वि० पु०	,, तूं मारितास-तीस-तेंस	,, तुम्ही मारितां ,, तुम्ही मारितेत-त्यांत-तींत
तृ० पु०	,, तो मारिता ,, ती मारिती ,, तें मारितें	,, ते मारिते ,, त्या मारित्या ,, तीं मारितीं

पद्यरूपें [सप्तमाख्यात]

प्र० पु०	मी मारीं	आम्ही मारूं
द्वि० पु०	तूं मारीस	तुम्ही मारां
तृ० पु०	तो-ती-तें मारी	ते-त्या-तीं मारीत, मारिती

येथें एक अकर्मक व एक सकर्मक असे दोन धातु सर्व आख्यातांत चालवून दाखविले आहेत; ह्यांप्रमाणेंच इतर धातु चालतात. **प्रयोजक** व **शक्य** धातूही अशाच प्रकारें चालत असल्यामुळें त्यांचीं निराळीं रूपें दिलीं नाहींत.

धातूंच्यासंबंधानें खालील कांहीं गोष्टी ध्यानांत ठेवाव्या.

(१) आख्यात-प्रत्यय स्वरादि असल्यास ते पररूप-संधीनें लागतात. उदा० कर + ईं = करीं, मार + ईन = मारीन, इ०.

(२) आख्यात-प्रत्यय व्यंजनादि असल्यास कोणताही अकर्मक धातु व अकारान्ताशिवाय इतर सकर्मक धातु यांस कांहीं एक विकार होत नाहीं. उदा०- पड-तो, जा-तो, ने-ला, इ०.

(३) व्यंजनादि आख्यात-प्रत्ययांपूर्वी सर्व अ-कारान्त सकर्मक धातूंच्या अन्त्य **अ**-चे जागीं ' **इ** ' आदेश होतो. उदा०—धरितो, मारितो, पाडिलें, काढिलें, इ०.

(४) आचर, आठव, जेव, जिंक, पांघर, इ० धातु **आचरगणांतले** (म्हणजे ज्या सकर्मक धातूंचा **कर्तरि** व **कर्मणि** असा दोन्ही प्रकारचा प्रयोग होतो त्यांत मोडणारे) आहेत; त्यांस व्यंजनादि आख्यातप्रत्ययांपूर्वी '**इ**' हा आदेश विकल्पानें होतो. उदा०—आचरतो किंवा आचरितो, जिंकलें किंवा जिंकिलें, इ०.

(५) उमज, ओक, खेळ, चढ, पाव, पोंच, पोह, बोल, भूल, विसर, विसंब, शीक, शीव, समज, स्मर, इ० धातु **उमज-गणांतले** (म्हणजे ज्या सकर्मक धातूंचा **फक्त कर्तरिच** प्रयोग होतो अशा प्रकारचे) आहेत; त्यांस व्यंजनादि आख्यातप्रत्ययांपूर्वी ' **इ** ' हा आदेश होत नाहीं. उदा०—उमजतो, उमजला, खेळला, ओकतो, इ०.

(६) ह-कारान्त धातूचीं निरनिराळ्या प्रकारचीं रूपें आढळतात. उदा०—पाहतो, पहातो पाहातो, राहतो, रहातो, राहातो; इ०.

(७) भूतकाळाचीं रूपें बऱ्याच निरनिराळ्या प्रकारांनीं होतात, त्यांपैकीं कांहींचें स्वरूप खालीलप्रमाणें—

१. कांहीं अ-कारान्त धातूंस भूतकाळाच्या प्रत्ययांपूर्वी विकल्पानें अ-बद्दल ' आ ' असा आदेश होतो. उदा०—जिरला-जिराला, मळला-मळाला, निभला-निभाला, उडला-उडाला, दबला-दबाला, मिळला-मिळाला, इ०.

२. भूतकाळीं कांहीं धातूंचीं रूपें अगदींच निराळीं होतात. उदा०-जा-गेला, ये-आला, हो-झाला, इ०.

३. कांहीं धातूंत भूतकाळीं मूळ धातु व प्रत्यय ह्यांत आणखी कांहीं अक्षरें येऊन फारच फरक होतो. उदा०—घे-घेतला, धू-धुतलें, म्हण-म्हटलें, बघ-बघितलें, माग-मागितलें, कर-केले, मर-मेलें, खा-खाल्लें, इ०.

४. भूतकाळीं ' ई '-कारान्त धातूच्या अन्त्य ई-स ' **या** ' असा आदेश होतो. उदा०— पी-प्यालों, भी-भ्याला, वी-व्याली, इ०.

५. ह्यांशिवाय भूतकाळीं गद्यांतील व पद्यांतील रूपें बरींच भिन्न आढळतात. उदा०—पावला-पातला, धावला-धाविन्नला, गर्जला-गर्जिन्नला, म्हटलें-म्हणितलें, दिला-दिधला, खाल्ला-खादला, ठेला, उदेला, इ०.

अनियमित चालणारे धातु

आतां सर्व आख्यातांचे ठराविक प्रत्यय न लागणारे व थोड्या निराळ्या फरकानें चालणारे असे कांहीं धातु मराठींत आहेत, त्यांस **अनियमित धातु** असें म्हणतात. या धातूंपैकीं **अस**, **नस** व **हो** यांचीं सर्व आख्यातांतील रूपें आढळतात; पण **आहे**, **नाहीं**, **नव्हे**, **पाहिजे**, **नको**, **नये** व **नलगे** यांचीं रूपें फक्त कांहीं आख्यातींच आहेत; शिवाय त्यांत इतर धातूंप्रमाणें स्वतंत्र असा धातु काढतां येत नाहीं. त्यांचीं रूपें देणें अवश्य असल्यामुळें तीं येथें देतों.

अकर्मक अस धातु, वर्तमानकाळ [प्रथमाख्यात]

प्र० पु०	मी असतों-त्यें-तें	आम्ही असतों
द्वि० पु०	तूं असतोस-तेस(त्येस)-तेंस	तुम्ही असतां
तृ० पु०	तो असतो, ती असते,(त्ये),तें असतें	ते-त्या-तीं असतात.

भूतकाळ [द्वितीयाख्यात]

प्र० पु०	मी असलों-ले(ल्यें)-लें	आम्ही असलों
द्वि० पु०	तूं असलास-लीस-लेंस	तुम्ही असलां-लांत
तृ० पु०	तो असला, ती असली, तें असलें	ते असले, त्या असल्या, तीं असलीं

भविष्यकाळ [तृतीयाख्यात]

प्र० पु०	मी असेन	आम्ही असूं
द्वि० पु०	तूं असशील	तुम्ही असाल
तृ० पु०	तो-ती-तें असेल	ते-त्या-तीं असतील

आज्ञार्थ [चतुर्थाख्यात]

प्र० पु०	मी असूं ?	आम्ही असूं ?
द्वि० पु०	तू अस	तुम्ही असा
तृ० पु०	तो-ती-तें असो	ते-त्या- तीं-असोत

विध्यर्थ [पंचमाख्यात]

प्र० पु०	मी असावा-वी-वें	आम्ही असावे-व्या-वीं
द्वि० पु०	तूं असावा (स), असावी (स), असावें (स)	तुम्ही असावे (त), असा- व्या (त), असावीं (त)
तृ० पु०	तो असावा, ती असावी, ते असाव	ते असावे(त), त्या असाव्या(त), तीं असावीं(त),

संकेतार्थ [षष्ठाख्यात]

प्र० पु०	जर मी असतों-तें(त्यें)-तें	जर आम्ही असतों
द्वि० पु०	" तूं असतास-तीस-तेंस	" तुम्ही असतां "तुम्ही असतेत-त्यात-तींत

तृ० पु०	" तो असता, " ती असती, " तें असतें	" ते असते, " त्या असत्या, " तीं असतीं

पद्यरूपें [सप्तमाख्यात]

प्र० पु०	मी असें	आम्ही असूं, असों
द्वि० पु०	तूं असस	तुम्ही असां, असा
तृ० पु०	तो-ती-तें असे	ते-त्या-तीं असत, असती

अकर्मक नस धातु

वरील ' **अस** ' धातूप्रमाणेंच सर्वस्वीं ह्या धातूचीं रूपें आहेत, म्हणून तो येथें चालवून दाखविला नाहीं.

अकर्मक हो धातु, वर्तमानकाळ [प्रथमाख्यात]

प्र० पु०	मी होतों-तें(त्यें)-तें	आम्ही होतों
द्वि० पु०	तूं होतोस-ते(त्यें)स-तेंस	तुम्ही होतां
तृ० पु०	तो होतो, ती होते (त्ये), तें होतें	ते-त्या-तीं होतात

टीप-' मी घोडा **होतों**, तूं हाकणारा हो ' येथें पहिल्या ठिकाणीं ह्या आख्यातीं रूप आहे; अशींच सर्व रूपें आढळतात. (होणें म्हणजे बनणें हा अर्थ).

भूतकाळ [द्वितीयाख्यात]

प्र० पु०	मी झालों-लें(ल्यें)-लें	आम्ही झालों
द्वि० पु०	तूं झालास-लीस-लेंस	तुम्ही झालां, झालांत तुम्ही झालेत-ल्यात-लींत
तृ० पु०	तो झाला, ती झाली, तें झालें	ते झाले, त्या झाल्या, तीं झालीं

भविष्यकाळ [तृतीयाख्यात]

प्र० पु०	मी होईन	आम्ही होऊं
द्वि० पु०	तूं होशील	तुम्ही व्हाल
तृ० पु०	तो-ती-तें होईल	ते-त्या-तीं होतील

आज्ञार्थ [चतुर्थाख्यात]

प्र० पु०	मी होऊं ?	आम्ही होऊं ?
द्वि० पु०	तूं हो	तुम्ही व्हा
तृ० पु०	तो-ती-तें होवो	ते-त्या-तीं होवोत

विध्यर्थ [पंचमाख्यात]

प्र० पु०	मी व्हावा-वी-वें हवा—वी—वें	आम्ही व्हावे-व्या-वीं आम्ही हवे—व्या—वीं
द्वि० पु०	तूं व्हावास-वीस-वेंस हवास-वीस-वेंस	तुम्ही व्हावेत-व्यात-वींत तुम्ही हवेत-व्यात-हवींत
तृ० पु०	तो व्हावा, हवा ती व्हावी, हवी तें व्हावें, हवें	ते व्हावे(त), हवे (त) त्या व्हाव्या(त),हव्या(त) तीं व्हावीं(त), हवीं(त)

संकेतार्थ [षष्ठाख्यात]

प्र० पु०	जर मी होतो-तें(त्ये)-तें	जर आम्ही होतों
द्वि० पु०	,, तूं होतास-तीस--तेस	,, तुम्ही-होतां, होतांत ,, तुम्ही होतेत-त्यात-तींत
तृ० पु०	,, तो होता, ,, ती होती, ,, तें होतें	,, ते होते, ,, त्या होत्या, ,, तीं होतीं

पद्यरूपें [सप्तमाख्यात]

प्र० पु०	मी होय, होई	आम्ही होऊं
द्वि० पु०	तूं होस	तुम्ही व्हा, व्हां
तृ० पु०	तो-ती—तें होय, होई	ते—त्या—तीं होत, होती

[होणें=बनणें, उत्पन्न होणें, असणें व अपेक्षा असणें; इतक्या अर्थांनीं ह्या धातूचा उपयोग होतो.

१. वरील रूपांपैकीं होणें=बनणें या अर्थानें सर्वच आख्यातीं त्याचा उपयोग होतो. उदा०—' या नाटकांत तूं राजा **हो**, मी प्रधान **होतों**, गणू प्रतापराव **झाला**, चिंतू त्राटिका **होईल**; इ०.

२. होणें=उत्पन्न होणें या अर्थानें हो धातूचीं फक्त द्वितीयाख्यातीं रूपें उपयोगांत येतात. उदा०—त्याला मुलगा **झाला**; सीताबाईंना मुलगी **झाली**; इ०.

३. होणें = इच्छा असणें ह्या अर्थी 'व्ह' किंवा विकल्पानें 'ह' असें रूप होऊन हो धातूच्या पंचमाख्यातीं रूपांचा उपयोग होतो. उदा०—त्याला मुलगा **व्हावा** किंवा **हवा** असें वाटतें, मुलगी **व्हावी** किंवा **हवी**, असें वाटत नाहीं; इ०.

४. होणें=असणें या अर्थी हो धातूच्या षष्ठाख्यातीं रूपांचा अस धातूच्या भूतकाळाच्या अर्थाप्रमाणें उपयोग होतो. उदा०—मी गेल्या वर्षी कारकून **होतों**, आतां हेडक्लार्क आहें, काल तेल महाग **होतें**, आज स्वस्त आहे; इ०.]

अकर्मक आह धातु [सप्तमाख्यात]

प्र० पु०	मी आहें	आम्ही आहों
द्वि० पु०	तूं आहेस	तुम्ही आहां, आहांत
तृ० पु०	तो-ती-तें आहे	ते-त्या-तीं आहेत

अकर्मक नाह धातु [सप्तमाख्यात]

प्र० पु०	मी नाहीं	आम्ही नाहीं
द्वि० पु०	तूं नाहींस	तुम्ही नाहीं
तृ० पु०	तो-ती-तें नाहीं	ते-त्या-तीं नाहींत

आह व **नाह** ह्या धातूंचीं इतर आख्यातीं रूपें होत नाहींत. तसेंच **आहे, नाहीं,** यांत अनुक्रमें अस, नस, हे धातु नाहींत.

अकर्मक नहो धातु [षष्ठाख्यात]

प्र० पु०	जर मी नव्हतों-तें (त्यें)-तें	जर आम्ही नव्हतों
द्वि० पु०	,, तूं नव्हतास-तीस-तेंस	,, तुम्ही नव्हतां जर तुम्ही नव्हतेत-त्यात-तींत
तृ० पु०	,, तो नव्हता, ,, ती नव्हती, ,, तें नव्हतें	,, ते नव्हते, ,, त्या नव्हत्या, ,, तीं नव्हतीं

सप्तमाख्यात

प्र० पु०	मी नव्हें	आम्ही नव्हों
द्वि० पु०	तूं नव्हेस, नव्हस	तुम्ही नव्हां
तृ० पु०	तो-ती-तें नव्हे	ते-त्या-तीं नव्हत, नव्हेत

टीप—कवितेंत नाहीं व नव्हे यांबद्दल केव्हां केव्हां **नोहे** हें रूप आढळतें. उदा०—' **नोहे** हा पवन जवन वारु भासतो; नातरी इक्षुदंडू घाणीं गाळी तया कडू **नोहे**चि जेंवि; इ०

अकर्मक पाहिजे (इच्छार्थक) **धातु**, [सप्तमाख्यात]

प्र० पु०	मी पाहिजे	आम्ही पाहिजे
द्वि० पु०	तूं पाहिजे, पाहिजेस	तुम्ही पाहिजे, पाहिजेत
तृ० पु०	तो-ती-तें पाहिजे	ते-त्या-तीं पाहिजे, पाहिजेत

अकर्मक नको धातु, [सप्तमाख्यात]

प्र० पु०	मी नको	आम्ही नको
द्वि० पु०	तूं नको, नकोस	तुम्हां नको, नका
तृ० पु०	तो–ती–तें नको	ते–त्या–तीं नकोत

अकर्मक नये धातु, [सप्तमाख्यात]

प्र० पु०	मी नये	आम्ही नये
द्वि० पु०	तूं नये, नयेस	तुम्हा नये
तृ० पु०	तो–ती–तें नये	ते–त्या–तीं नयेत

अकर्मक नलगे धातु, [सप्तमाख्यात]

ह्या क्रियापदाचें '**नलगे**' ह्याशिवाय निराळ्या प्रकारचें इतर कोणत्याच आख्यातांतील रूप आढळत नाहीं. (नलगों, नलगस, इ० रूपें फारशीं रूढ नाहींत)

पाहिजे, नको, नलगे व **नये** हीं गौण अथवा सिद्ध क्रियापदें आहेत; त्यांत निराळा असा धातु सांपडत नाहीं.

ह्याप्रमाणें धातूंना कोणते प्रत्यय लागून त्यांचीं क्रियापदें बनतात, ह्यासंबंधाचें विवेचन येथें संपलें. धातूचीं प्रयोजक व शक्य रूपें **मारवितो–मारविलें–मारवीन** व **मारवतें–मारवलें–मारवेल**, अशा प्रकारेंच साधतात; आणि तीं सहज कळण्यासारखींच आहेत; म्हणून तीं येथें लिहून दाखवून आणखी जागा अडविली नाहीं.

———

कांहीं अव्ययें

अव्ययें बदलत नाहींत म्हणूनच तीं अव्ययें. पण चालू व जिवंत भाषेंत नाना प्रकार आढळतात; तिला कोणीच प्रतिबंध करूं शकत नाहीं; ह्यामुळें कांहीं अपवादक गोष्टी असल्यास त्या नमूद करून ठेवणें भाग आहे.

(१) **आ**-कारान्त विशेषणें बदलतात, त्याप्रमाणें **आ**-कारान्त क्रिया-विशेषणेंही बदलतात. उदा०—ते **उभे** राहतात, ह्या खणांत त्या पोथ्या **आडव्या** ठेव, तूं **चांगला** बस कसा, ती **उपडी** निजते, ते आपलीं **घरें पांढरीं** रंगवितात, त्यांनीं शिकवितांना तास तास **उभें** रहावें, सरकारनें त्याला **मोकळें** सोडिलें, त्याच्यानें **उताणें** पोहवतें, इ०.

टीप—जे शब्द केव्हांही नामविशेषणें होत नसून, मूळचेच क्रियाविशेषणें आहेत, ते **आ**-कारान्त असले तरी बदलत नाहींत. उदा०—सर्वथा, जरा, पुन्हां, उद्यां, एव्हां, तेव्हां, इ०.

(२) सारखा, जोगा, इ० **आ**-कारान्त मूळ विशेषणांचा शब्दयोगी अव्ययांप्रमाणें उपयोग केला असतां, ते शब्द पुढील संबंधी शब्दाप्रमाणें बदलतात. उदा०—त्याला मना**जोगती** नोकरी मिळाली, त्यानें आपल्या इच्छे**जोगतें** घर बांधलें, माझ्या अंगठी**सारखी** अंगठी त्याजवळ आहे, इ०.

(३) मूळचीं अव्ययें असून, त्यांस विशेषणाचे **चा-ची-चें** व **ला-ली-लें** हे प्रत्यय लागून विशेषणें होतात; व तेव्हां त्यांत अर्थातच बदल होणें साहजिकच आहे. उदा०—**येथली** खुर्ची, **पुढला** दरवाजा, **उद्यांचा** दिवस, इ०.

सामासिक शब्द

शब्दविचारांत **शब्दांच्या जाति, शब्दांचे विकार** व **शब्दांची घटना** ह्या तीन गोष्टींचा समावेश होतो. पैकीं पहिल्या दोन गोष्टींबद्दल येथ-पर्यंत विचार झाला. शब्द-घटनेचें प्रकरण स्वतंत्र करणेंच सोयीचें असल्यानें, तें पहिल्या **साहित्य-विभागांत** आलेंच आहे. त्यांपैकीं उरलेल्या फक्त **सामासिक शब्दां**चाच येथें विचार केला आहे.

[मनुष्याच्या भाषेच्या द्वारें विचार प्रकट करण्याच्या अनेक प्रवृत्ति आहेत. (१) पुष्कळ अर्थ थोड्या शब्दांत सांगणें, (२) थोडें (सूत्रात्मक गोष्ट) पुष्कळ शब्दांनीं विस्तृत करून सांगणें, (३) जलद बोलतांना कांहीं वर्णांचें एकीकरण करणें, (४) त्याच त्याच शब्दांची पुनरुक्ति करून विषयाचें महत्त्व ठसविणें, (५) कांहीं शब्द अध्याहृत ठेवणें, (६) कांहीं उगीच ज्यास्त घालणें, (७) साक्षात् न बोलतां लक्षणेनें बोलणें, (८) अलंकारिक रीतीनें बोलणें, (९) जोडाक्षरें कमी करणें, (१०) कांहीं कमी केल्यास त्याबद्दल दुसरीकडे वाढविणें, (११) कांहीं वाढविल्यास अन्य ठिकाणीं कमी करणें, (१२) वर्णविपर्यय होणें, इ० गोष्टी मनुष्याच्या बोलण्यांतील सहज-प्रवृत्ति होत. **समास** हे ह्यापैकीं इच्छित अर्थ कायम ठेवून पुष्कळ मजकूर थोडक्यांत आणण्याच्या प्रवृत्तीचें फळ होत. उदाहरणार्थ, ' साखर घालून केलेला भात ' एवढें म्हणण्याऐवजीं तोच अर्थ ' **साखरभात** ' एवढ्यानें व्यक्त करणें मनुष्याला सोयीचें वाटतें; त्यामुळें भाषेंत अनेक शब्द जोडून त्यांमिळून एक शब्द बनविण्याची -**समास** करण्याची- पद्धति रूढ झाली असावी.]

दोन शब्दांचा परस्परसंबंध दाखविणारे शब्द किंवा प्रत्यय लोप पावून, त्या दोन शब्दांचा जो एकत्र संयोग होतो, त्यास **समास** असें म्हणतात.

समासांतील शब्दांचा संबंध स्पष्ट करून सांगण्याच्या पद्धतीस समासाचा **विग्रह** असें म्हणतात. **गणेश** ह्या शब्दाची ' गणांचा जो ईश तो ' अशी फोड करणें हा **विग्रह** होय. **गजानन** ह्या शब्दाची ' गजासारखें आहे आनन ज्याचें तो ' अशी फोड करणें हा **विग्रह** होय.

समासांतील दोन शब्दांपैकीं कोणता शब्द अर्थाच्या दृष्टीनें प्रधान आहे किंवा त्यांपैकीं कोणताही प्रधान नसून निराळ्याच एकाद्या शब्दाची प्रधानत्वानें अपेक्षा दिसत आहे, ह्या गोष्टीवरून समासाचे एकंदर **चार** मुख्य भेद करितात.

[**देवघर** ह्या ठिकाणीं देवासंबंधानें कांहीं सांगावयाचें नसून, घर कोणतें हेंच मुख्यतः सांगावयाचें आहे. तसेंच **राजपुत्र** ह्यांत राजाबद्दल बोलावयाचें नसून, पुत्र कोणता तें मुख्यतः सांगावयाचें आहे; म्हणून हे द्वितीयपदप्रधान(तत्पुरुष) समास होत. **कृष्णार्जुन**, **सत्यासत्य**, ह्या शब्दांत एकटा कृष्ण किंवा एकटा अर्जुन, तसेंच नुसतें सत्य किंवा नुसतें असत्य, ह्याबद्दल बोलावयाचें नसून दोन्हींबद्दल प्रामुख्यानें बोलावयाचें आहे; म्हणून हे उभयपदप्रधान (द्वंद्व) समास होत.

नीलकंठ, **मृगनयना**, ह्यांतील पहिल्या शब्दांत निळें किंवा कंठ ह्यांबद्दल कांहीं सांगावयाचें नसून, शंकराबद्दलच मुख्यतः सांगावयाचें आहे; तसेंच दुसऱ्या शब्दांत मृगाबद्दल किंवा नयनांबद्दल कांहीं बोलावयाचें नसून, तशा प्रकारच्या सीता, दमयंती, इ० कोणत्या तरी स्त्रीबद्दल मुख्यतः बोलावयाचें आहे, म्हणून हे अन्यपदप्रधान (बहुव्रीहि) समास आहेत. तूं **दररोज** मला त्रास देतोस, अलीकडे **प्रतिवर्षी** दुष्काळ पडतो, ह्यांतील दररोज ह्या शब्दांत, '**दर**' व प्रतिवर्षी ह्यांतील '**प्रति**' ह्या पहिल्या शब्दांवर जोर आहे; म्हणून ते प्रथमपदप्रधान (अव्ययीभाव) समास आहेत.]

१. प्रथमपदप्रधान किंवा अव्ययीभाव

ज्या समासांत विशेषतः पहिलें पद मुख्य असतें, किंवा पहिला शब्द अव्यय असतो, आणि सर्व मिळून तो सामासिक शब्द क्रियाविशेषण अव्यय होतो, त्या समासास प्रथमपदप्रधान किंवा **अव्ययीभाव** समास असें म्हणतात. उदा०—

प्रतिदिन	यथाविधि	यथाशास्त्र	आजन्म	यावज्जीव
प्रतिवर्ष	यथाशक्ति	यथाक्रम	आमरण	आसमंतात्
प्रतिक्षण	यथान्याय	यथायुक्त	आचंद्रार्क	व्यर्थ

'भीष्म हे पित्याकरितां **आजन्म** ब्रह्मचारी राहिले' ह्यांतील आजन्म ह्या शब्दांत 'आ' हा उपसर्ग आहे; उपसर्गांस संस्कृतांत अव्ययांप्रमाणेंच मानितात; तेव्हां येथें प्रथम शब्द अव्यय असून, जन्म ह्या शब्दापेक्षां 'आ' ह्या उपसर्गानें होणाऱ्या 'पर्यंत' ह्या अर्थावर येथें अधिक जोर आहे; त्याचप्रमाणें येथें आजन्म हा शब्द क्रियेची वेळ दाखवीत असल्यामुळें तो क्रियाविशेषण अव्ययही आहे; म्हणून ह्या सर्व लक्षणांवरून हा अव्ययीभाव समास आहे. '**प्रतिवर्षी** चांगला पाऊस पडल्यास पीक येतें,' '**प्रतिक्षणीं** त्याचें कोणाशीं तरी भांडण होतेंच,' 'हा राजा **यथान्याय** प्रजेचें पालन करितो,' ह्यांतील ठळक शब्दांतही प्रथम शब्द अव्यय असून ते प्रधान आहेत; आणि वरील शब्द क्रियाविशेषण अव्ययें आहेत; म्हणून हे सर्व अव्ययीभाव समास होत.

अक्षि हा शब्द अव्ययीभाव समासाच्या शेवटीं आल्यास, त्याचें **अक्ष** असें रूप होतें. उदा०—प्रत्यक्ष (डोळ्यांसमोर), समक्ष (डोळ्यांपुढें), परोक्ष

(डोळ्यांआड), अपरोक्ष (डोळ्यांसमोर); परंतु मराठींत परोक्ष म्हणजे डोळ्यांसमोर व अपरोक्ष म्हणजे डोळ्यांआड ह्या अर्थानें हे शब्द रूढ झाले आहेत.

मराठी अव्ययीभाव समास

घरोघर	गांवोगांव	दारोदार	जागोजाग
घडोघडीं	गल्लोगल्लीं	जागोजागीं	रस्तोरस्तीं
दिवसेंदिवस	दिवसानदिवस	घरानघर	रात्रंदिवस

ह्या शब्दांत संस्कृत अव्ययीभाव समासांप्रमाणें पहिला शब्द अव्यय नाहीं; कांहीं शब्दांतील पहिल्या शब्दाचे अंतीं 'ओ'कार आलेला आहे, कांहीं शब्दांना शेवटीं विभक्तिप्रत्यय लागलेले दिसत आहेत, तरी हे सर्व शब्द एकंदरींत क्रियाविशेषण अव्ययें होत असल्यामुळें ते मराठींतील **अव्ययीभाव** समासच होत. यांत शंका नाहीं. कारण गल्लोगल्लीं, रस्तोरस्तीं, इ० शब्दांत कांहीं गल्लोगल्ल, रस्तोरस्त, असे मूळ शब्द निघूं शकत नाहींत; त्यांस इतर विभक्तींचे प्रत्ययही लागत नाहींत; व त्यांचा क्रियाविशेषण अव्यय ह्या नात्यानेंच उपयोग होत आहे; म्हणून ते **अव्ययीभाव** समास होत.

परकीय अव्ययीभाव समासाचीं उदाहरणें

दरमजल, दररोज, दरकूच, हरवख्त, हररोज, हरहंमेश, बिनधोक, बिनहरकत, बिनतकरार, बिनशर्त, बेलाशक, बेमालूम, बेशक, बेअकल, बेवकूब, बेवार, बरहुकूम, बजिन्नस, गैरकायदा, गैरशिस्त, इ०.

टीप—दरदिवस, दरवर्ष, बिनअपराध, बिनतोड, हरदिन, हरघडी, शाळामास्तर, हे शब्द यवनी व मराठी शब्दांच्या जुळणीनें झालेले सामासिक शब्द होत; अशा प्रकारचे समास करणें शिष्टसंमत नाहीं.

२. **द्वितीयपदप्रधान** किंवा **तत्पुरुष**

ज्या समासांत दुसरें पद मुख्य असतें आणि अर्थदृष्ट्या गाळलेला विभक्तिप्रत्यय किंवा शब्द विग्रहामध्यें घालावे लागतात, त्या समासास द्वितीयपदप्रधान किंवा **तत्पुरुष** समास असें म्हणतात. उदा०-गायरान, तोंडपाठ, राजवाडा, देवघर, वनगाय, साखरभात, इ०.

[तत्पुरुष समासांतील दोन्ही शब्द केव्हां केव्हां एकाच विभक्तींत असतात आणि केव्हां केव्हां भिन्न विभक्तींत असतात; त्यावरून त्याचे **समानाधिकरण** तत्पुरुष व

व्यधिकरण तत्पुरुष असे दोन भाग मानितात. म्हणजे '**कमलमुख**' ह्या शब्दांत कमलाचें मुख किंवा कमलाला मुख असा कांहींतरी मध्यें विभक्तिप्रत्यय घालून त्या शब्दाची फोड करावी लागत नाहीं; तेथें कमल व मुख ह्या शब्दांची एकच प्रथमा विभक्ति आहे; परंतु '**राजवाडा**' ह्यांत पहिला शब्द 'राजाचा' असा षष्ठी विभक्तींत व दुसरा 'वाडा' हा शब्द प्रथमा विभक्तींत, ह्याप्रमाणें हे दोन्ही शब्द भिन्न विभक्तींत आहेत; म्हणून पहिला **कमलमुख** हा शब्द **समानाधिकरण** तत्पुरुषाचें व दुसरा **राजवाडा** हा शब्द **व्यधिकरण** तत्पुरुषाचें उदाहरण होय. त्याचप्रमाणें काळमांजर, तांबडमाती, चरणकमल, ह्या शब्दांतील-ही दोन्ही शब्दांची एकच म्हणजे प्रथमा विभक्ति आहे, म्हणून हे **समानाधिकरण** तत्पुरुष समास होत; आणि तोंडपाठ, गायरान, केळफूल, वनगाय, ह्या शब्दांतील पहिल्या शब्दांच्या अनुक्रमें तृतीया, चतुर्थी, षष्ठी, सप्तमी, ह्या विभक्ति असून, त्यांच्या प्रत्ययांचा लोप झाला आहे व दुसऱ्या शब्दांची मात्र प्रथमा विभक्ति आहे; ह्याप्रमाणें ह्या उदाहरणांत दोन्ही शब्दांची भिन्न विभक्ति असल्यामुळें हे शब्द **व्यधिकरण** तत्पुरुषाचीं उदाहरणें होत.]

रूढीमध्यें समानाधिकरण किंवा प्रथमा तत्पुरुषालाच **कर्मधारय** हें नांव आहे; व व्यधिकरण तत्पुरुषाला मात्र **तत्पुरुष** असें म्हणतात. (प्रथमा व संबोधन ह्यांशिवाय) समासांतील प्रथम शब्दाला लागणाऱ्या विभक्तींवरून ह्या **विभक्तितत्पुरुषाचे** खालील भेद मानितात.

द्वितीया तत्पुरुष—(सं०) कृष्णाश्रित (कृष्णास किंवा कृष्णाप्रत आश्रित), दुःखप्राप्त (दुःखाला प्राप्त), देशगत (देशास गत), इ०.

तृतीया तत्पुरुष—(सं०) ईश्वरनिर्मित (ईश्वरानें निर्मित), दयार्द्र, भक्तिवश, द्रव्यसाध्य, कष्टसाध्य, ईश्वरदत्त, मनःकल्पित, कृपावलोकन, मातृसदृश (मातेशीं सदृश), तत्सम (त्याशीं सम), एकोन, गुणहीन, इ०.

(म०) तोंडपाठ, गजमोजणी, घोडेमात, प्यादेमात, बुद्धिजड, कपाळकरंटा, तोंडजबानी, दुप्पट (दोहोंनीं पट), चौपट (चोहोंनीं पट), इ०.

चतुर्थी तत्पुरुष—(सं०) काकबलि (काकाकरितां बलि), पूजाद्रव्य, विद्यागृह, क्रीडाभुवन, ब्राह्मणभोजन, परपीडा, द्विजदंड, इ०.

(म०) गायरान, बाइलवेडा, पोळपाट, व्याहीजेवण, वाटखर्च, मढवाडा, कमरबंद, कंबरपट्टा, गांवसमाराधना, व्यवहारोपयोगी, इ०.

पंचमी तत्पुरुष—(सं०) चोरभय (चोरापासून भय), ऋणमुक्त, स्वर्गपतित, स्वर्गभ्रष्ट, जातिभ्रष्ट, रोगमुक्त, पापविमोचन, भवतारण, पदच्युत, इ०.
(म०) वडिलार्जित, गर्भगळित, गर्भश्रीमंत, जन्मखोड, लंगोटीमित्र, इ०.

षष्ठी तत्पुरुष—(सं०) देवपूजा (देवाची पूजा), भूपति, नृपति, राजमंदिर, सूर्यप्रकाश, विद्याभ्यास, देवभक्ति, मदुद्धरण, त्वल्लीला, लक्ष्मीकांत, गणपति, राधारमण, पद्मपत्र, भ्रातृजाया, इ०.

(म०) केळफूल, राजवाडा, घरधनी, पिंपळपान, हातचाळा, राजदरबार, आपमतलब, घोडदौड, समुद्रकांठ, गायमुख, धर्मवेड, वाघनख, आंबराई, इ०.

सप्तमी तत्पुरुष—(सं०) शास्त्रपंडित (शास्त्रांत पंडित), कूपमंडूक, कलाकुशल, स्वर्गवास, युद्धचातुर्य, कुलोत्पन्न, दानशूर, पोटशूळ, इ०.

(म०) रानडुक्कर, घरकोंबडा, घरजावई, अवसानघातकी, गांवदेवी, घरधंदा, घरकलह, पाणकोंबडा, वनगाय, इ०.

विग्रहास अनुसरून तत्पुरुष समासाचे बाबतींत केव्हां केव्हां भिन्न नांवें दिलीं जाण्याचा संभव आहे; तरी कांहीं बिघडत नाहीं. **हातघाई** (हातांनीं घाई) **तृ० त०**; (हातांची घाई) **ष० त०;** असें म्हटलें तरी चालेल. तसेंच कृष्णाश्रित (कृष्णाप्रत आश्रित) **द्वि० त०**; व (कृष्णाचा आश्रित) **ष० त०**; असें अर्थास अनुसरून म्हटल्यास हरकत नाहीं.

केव्हां केव्हां तत्पुरुष समासांतील पहिल्या शब्दाचा विभक्तिप्रत्यय न गळतां कायमच राहतो; त्यास **अलुक् तत्पुरुष** समास असें म्हणतात. उदा०—अग्रेसर, युधिष्ठिर, कर्तरिप्रयोग, कर्मणिप्रयोग, पंकेरुह, (येथें पहिल्या शब्दांचीं संस्कृतमधील सप्तमीचीं रूपें कायम राहिलीं आहेत. अ+लुक् = लोप नसणें.)

जेव्हां तत्पुरुष समासांतील दुसरें पद,-ज्याचा वाक्यांत स्वतंत्रपणें उपयोग होत नाहीं, अशा प्रकारचें-कृदन्त म्हणजे धातुसाधित असतें, तेव्हां त्यास **उपपद तत्पुरुष** समास असें म्हणतात. उदा०—कुंभकार (कुंभ करणारा), ग्रंथकार (ग्रंथ करणारा), गृहस्थ (गृहांत राहणारा), शेषशायी (शेषावर निजणारा), द्विज (दोनदां जन्मणारा), ह्या उदाहरणांत कार, स्थ, शायी, ज, हीं दुसरीं पदें कृ, स्था, शी, जन्, ह्या धातूंपासून झालेलीं असून, त्यांचा असल्या सामासिक शब्दांशिवाय दुसऱ्या कोठेंही स्वतंत्रपणें उपयोग होत नसल्यामुळें हे **उपपद तत्पुरुष** समास आहेत.

आणखी उदा०-(सं०)-चर्मकार, सुवर्णकार, देशस्थ, पांथस्थ, कोंकणस्थ, स्वस्थ, पालखीपदस्थ, सुखदायी, मनुज, पंकज, अनुज, खनिज, उद्भिज्ज, द्विप, भूप, नृप, पयोधर, मनोहर, यशोधर, सुखद, दुःखद, पयोद, अंबुद, जलद, खग, अग, नग, उरग, सुज्ञ, प्राज्ञ, कृतघ्न, शत्रुघ्न, इ०.

(म०)-शेतकरी, कामकरी, रिणकरी, आगलाव्या, लाकुडतोड्या, भाजीविक्या, लांचखाऊ, वाघमाऱ्या, नवाशिका, नाकतोड्या, कानफाट्या, इ०.

केव्हां केव्हां तत्पुरुष समासांत प्रथम शब्दाची विभक्ति कायम राहून, दुसरा शब्द अस्वतंत्र धातुसाधित असतो, त्यास **अलुक्-उपपद-तत्पुरुष** समास म्हणण्यास हरकत नाहीं. उदा०—(सं०)-मनसिज, पंकेरुह, सरसिज, खेचर, वनेचर, इ०.

(म०)-मळेकरी, वाटेकरी, पहारेकरी, मारेकरी, पांखरेंविक्या, गळेकापू, खिसेकातरू, कडेलोट, यात्रेकरू, इ०. येथें पहिले शब्द प्रथमान्त अनेकवचनीं आहेत. (कथेकरी, यात्रेकरी, सेवेकरी, दीनानाथ, यांत पहिले शब्द प्रथमान्त अनेकवचनी नसून सामान्यरूपात्मक आहेत.)

अभाव किंवा निषेध ह्या अर्थी व्यंजनादि शब्दांच्या पूर्वी ' अ ' व स्वरादि शब्दांच्या पूर्वी ' **अन्** ' किंवा क्वचित् ' **न** ' हीं अव्ययें येऊन जे तत्पुरुष समास होतात, त्यांस **नञ् तत्पुरुष** समास असें म्हणतात. उदा०-

(सं०)-अब्राह्मण (नव्हे ब्राह्मण तो), अन्याय, अयोग्य, अनादर, अनिष्ट, अनृत; नास्तिक, नपुंसक, इ०.

(म०)-असमंजस, असडींक, अपुरा, अनोळखी, इ०.

(यवनी)-नाइलाज, नाउमेद, नापसंत, इ०.

[ज्या तत्पुरुष समासांत प्रथम स्थानीं उपसर्ग येतो, त्यास संस्कृतांत **प्रादि समास** असें म्हणतात. उदा०-प्रवात (प्र म्हणजे अधिक जोराचा वात तो). प्रगति, अतिमात्र, उत्क्रान्त, अवगुण, इ०. मराठींत हे अशा प्रकारचे समास सांगण्याची आवश्यकता नाहीं.]

कर्मधारय

ज्या तत्पुरुष समासांत दोन्ही पदांची एकच प्रथमा विभक्ति असते, त्याला **कर्मधारय** समास असें म्हणतात. उदा०-कमलमुख, तांबडमाती, सुवासना, इ०.

कर्मधारय समासांत विशेष्य-विशेषण-संबंध किंवा उपमान-उपमेय-संबंध ह्यांपैकीं एक असतो.

[अ] **विशेष्य-विशेषण-संबंध-दर्शक कर्मधारयाचीं** उदा०-

१. विशेषणपूर्वपद-(सं०)-रक्तचंदन, महाराज, पूर्वरात्र, उत्तररात्र, पीतांबर, नीलोत्पल, महादेव, इ०.

(म०)—काळमांजर, सावळाराम, भोळानाथ, उपजतस्वभाव, रडतराऊत, खडीसाखर, शेंडेनक्षत्र, साडेतीन, इ०.

टीप—सुवासना, कुसंगति, कुयोग, कुपुत्र, दुर्गति, दुर्वासना, यांतील पूर्वशब्दांचा मराठींत विशेषणाप्रमाणें अर्थ रूढ झाला असल्यामुळें, ह्या शब्दांचा विशेषणपूर्वपद कर्मधारयांतच अन्तर्भाव करण्यास हरकत नाहीं.

२. विशेषणोत्तरपद— (सं०) भाषान्तर, रूपान्तर, देशान्तर (अन्य देश- देशान्तर, याप्रमाणें ह्या शब्दांचा विग्रह करितात), पुरुषोत्तम (उत्तम असा पुरुष), छात्रवंचक (वंचक असा छात्र), इ०.

(म०)-रामदयाळ (दयाळ असा राम), दालचिनी (चिनी दाल), इ०.

३. विशेषणोभयपद—(सं०) शुक्लकृष्ण, कृताकृत, दृष्टादृष्ट, श्यामसुन्दर, स्नातानुलिप्त, इ०.

(म०)-लाललाल, काळा-सावळा, उपजतवेडा, इ०

४. विषयपूर्वपद—(सं०)-देवबुद्धि (देव आहे अशी बुद्धि), धर्मबुद्धि, अहंमति, अहंबुद्धि, इ०.

(म०)-पुरुषमाणूस, बायकोमनुष्य, गडीमाणूस, इ०.

द्विगु

५. संख्यापूर्वपद—ज्या कर्मधारय समासांत पहिलें पद संख्यावाचक विशेषण असून, त्या शब्दाच्या योगानें समाहाराचा म्हणजे समुदायाचा अर्थ उत्पन्न होतो, त्यास **द्विगु** समास म्हणतात. उदा०—(सं०)-त्रिभुवन (तीन भुवनांचा समुदाय), त्रैलोक्य, पंचपदी, अष्टाध्यायी, पंचारती, त्रिदल, पंचवटी, नवरात्र, पंचक्रोशी, इ०.

(म०)—पंचपाळें, बारभाई, चाळीसगांव छटाक, पंचपात्री, चौघडी, चातुर्मास, चवाठा, सप्ताह, इ०.

मध्यमपदलोपी

६. लुप्तपद—ज्या कर्मधारय समासांत पहिल्या पदाचा दुसऱ्या पदाशीं संबंध दाखविणारा एक शब्द किंवा असे अनेक शब्द अध्याहृत किंवा लुप्त असतात व विग्रहाचे वेळीं त्यांची स्पष्टता करावी लागते, त्यास **मध्यमपदलोपी** समास असें म्हणतात. उदा०—साखरभात (साखरेनें युक्त भात), वांगीपोहे, बटाटेभात, डाळवांगें, पुरणपोळी, गुळांबा, घोडेस्वार, बाळमित्र, भोजनभाऊ, जन्मदरिद्री, पंक्ति-पठाण, कातराविडा, गुळधानी (गूळ घातलेलें धान्य, धानी हें धान्य याचें रूप), इ०. [चुलतभाऊ (चुलत्याचा मुलगा या नात्यानें भाऊ), मामेभाऊ, नातसून, नातजावई, चुलत-सासरा, हेही याच प्रकारचे शब्द होत.]

[आ] **उपमान-उपमेय-संबंध-दर्शक कर्मधारया**चीं उदा०-

१. उपमानपूर्वपद—(सं०) कमलमुख (कमलाप्रमाणें मुख), मेघश्याम. चंद्रमुख, वज्रदेह, कमलनेत्र, इ०. (म०) घोडनवरी, साखरलिंबू, इ०.

२. उपमानोत्तरपद—मुखकमल (मुख हेंच कमल), नरसिंह, पुरुषव्याघ्र, नर-शार्दूल, मुखेंदु, इ०.

३. अवधारणापूर्वपद—ह्यांत प्रथम पदाचे अर्थावर द्वितीय पदाच्या अर्थाचा आरोप केला जातो. उदा०—विद्याधन (विद्या हेंच धन, किंवा विद्यारूपीं धन) भवसागर, विद्युल्लता, काव्यामृत, संसाराटवी, पदपद्म, चरणकमल, इ०.

(म०)—उंबरघाट, इ०.

४. अवधारणोत्तरपद—ह्यांत द्वितीय पदाच्या अर्थावर प्रथम-पदाच्या अर्थाचा आरोप केलेला असतो. उदा०—कृतान्तकटकामलध्वज-जरा, (ह्यांत जरेवर कृतान्त-कटकामलध्वजाचा आरोप केला आहे).

३. उभयपदप्रधान किंवा द्वंद्व

ज्या समासांतील दोन्ही पदें प्रधान असतात, त्यास **द्वंद्व** समास असें म्हणतात. उदा०—रामकृष्ण, भीमार्जुन, सुखदुःख, शत्रुमित्र, खरेंखोटें, इ०.

ह्या समासाचे **इतरेतर द्वंद्व**, **वैकल्पिक द्वंद्व** व **समाहार द्वंद्व** असे तीन प्रकार आहेत.

१. **इतरेतर द्वंद्व**—ह्या समासांतील पदांमध्यें **आणि**, **व**, हीं समुच्चय-बोधक उभयान्वयी अव्ययें विग्रहाचे वेळीं घालावीं लागतात; आणि दोन्ही पदांचे

अर्थाच्या दृष्टीनें प्रमुखत्वानें अपेक्षा असते. उदा०— (सं०) हरि-हर, राम-लक्ष्मण, कर्ण-शल्य, पितृ–मातुल, ब्रह्मा-विष्णु-महेश, द्रोण-द्रौणि-कृप, इ०.

(म०)–बहीण–भाऊ, बाप-लेक, विटीदांडू, नाक-डोळे, पळी-पंचपात्री, तांब्या-भांडें, कुलूप-किल्ली, सहाण-खोड, सुंठ-साखर, दौत-लेखणी, इ०. [आई बापें, दादला-बायलें, स्त्री- पुरुषें, माता–पितरें, बहीण–भावंडें, माय–लेकरें, अशा प्रकारेंही नपुंसकलिंगी अनेकवचनयुक्त कांहीं द्वंद्व समासाचीं उदाहरणें आढळतात.]

२. **वैकल्पिक द्वंद्व**—ह्या समासांतील पदांमध्यें विग्रहाच्या वेळीं **अथवा, किंवा,** ह्यांपैकीं विकल्पबोधक उभयान्वयी अव्यय घालावें लागतें आणि अर्थाच्या दृष्टीनें समासांतील दोन्ही प्रधान पदांपैकीं एकाचीच मात्र अपेक्षा असते. उदा०—(सं०) पापपुण्य, धर्माधर्म, न्यायान्याय, सत्यासत्य, सुरूप-कुरूप, भक्ष्याभक्ष्य, इ०. (म०)–खरें-खोटें, बरें–वाईट, तीन–चार, दहा-पांच, दहा-वीस, पहिला-दुसरा, इ०.

३. **समाहार द्वंद्व**—ह्यांत समासयुक्त पदांच्या अर्थाशिवाय आणखी तशाच प्रकारच्या अधिक गोष्टींचाही अन्तर्भाव होतो. उदा०— [अ] मीठ-भाकर (मीठ, भाकर व असेच दुसरे पदार्थ), भाजीपाला, पानपत्रावळ, घरदार, देव-ब्राह्मण, कोळी-माळी, शेट-सावकार, फंद-फितूर, शेला-पागोटें, चुक-भूल, अंथरूण–पांघरूण, टिळा-टोपी, वेणी-फणी, ने-आण, चढ–उतर, जा–ये, दे–घे, इ०.

[आ] खाणाखुणा, दाणा–दुणा, सोयरा–धायरा, खिडूक–मिडूक, इडा–पिडा, चट्टी-पट्टी, वाकडा–तिकडा, इ०. (यांत दुसरा शब्द अनुप्रासात्मक आहे).

[इ] घोडा–बिडा, दगड-बिगड, तंटा-बिंटा, भांडण—बिंडण, लहान–सहान, वाईट-साईट, पोर–सोर, लुंगा–पुंगा, इ०.

४. अन्यपदप्रधान किंवा बहुव्रीहि

ज्या समासांतील कोणतेंही पद प्रधान नसून, त्या सर्व सामासिक शब्दापासून त्यांत असणाऱ्या पदांच्या शिवाय निराळ्याच गोष्टीचा प्रामुख्यानें बोध होतो, व तो सामासिक शब्द त्या निराळ्या पदाचें विशेषण असतो, त्या समासाला **बहुव्रीहि** समास असें म्हणतात. उदा०— दशानन (दश आहेत आननें ज्याला तो म्हणजे रावण), लंबोदर (लंब म्हणजे मोठें आहे उदर ज्याचें तो, गणपति), वक्रतुंड, महाकाय, इ०.

ह्या समासाचा विग्रह करितांना शेवटीं संबंधी सर्वनाम येतें व त्याची जी विभक्ति असते, तिचें नांव त्या समासास देतात.

विभक्तींवरून बहुव्रीहींचे भेद

द्वितीया बहुव्रीहि—प्राप्तोदक (प्राप्त आहे उदक ज्यास तो गांव), प्राप्तधन (प्राप्त आहे धन ज्यास तो पुरुष), इ०. हे समास संस्कृतांतच आढळतात.

तृतीया बहुव्रीहि—जितकाम (जित आहे काम ज्यानें), जितेंद्रिय, त्यक्तायुध, कृतकृत्य, जितकोप, दत्तधन, पूरित-लोककाम, इ०.

चतुर्थी बहुव्रीहि—पंचमुख (पांच आहेत मुखें ज्याला), चतुर्मुख, (म०) चौकोन, दुतोंडें. इ०.

पंचमी बहुव्रीहि— निर्धन (गेलें आहे धन ज्यापासून), निर्बल, गलितपर्ण, इ०.

षष्ठी बहुव्रीहि—(सं०) तपोबल (तप हेंच आहे बल ज्याचें), मानधन, शूलपाणि, तीर्थपाद, शशिशेखर, चंद्रशेखर, इ०.
(म०)–घारडोळ्या, गायमुख्या, पांढरपेश्या इ०.

सप्तमी बहुव्रीहि–भीमादि (भीम आहे आदि ज्यांमध्यें), द्रोण–द्रौणि–कृपादि, नाक (नाहीं अक म्हणजे दुःख ज्यामध्यें), इ०.

कर्मधारयाप्रमाणेंच बहुव्रीहि समासांतही विशेष्य–विशेषण-संबंध किंवा उपमान–उपमेय–संबंध असलेलीं पदें असतात.

१. विशेषणपूर्वपद–नीलकंठ, रक्तवस्त्रा, सुग्रीव, इ०.
(म०)-आखुडशिंगी, बहुदुधी, अल्पमोली, इ०.

२. विशेषणोत्तरपद—मोदकप्रिय (प्रिय आहे मोदक ज्याला), पायाशुद्ध, (शुद्ध आहे पाया ज्याचा), इ०.

३. उपमानपूर्वपद—कमलनेत्रा, चंद्रमुखी, शशिवदना, चंद्रानना, इ०.

४. अवधारणापूर्वपद–यशोधन (यश हेंच आहे धन ज्याचें), मानधन, तपोबल, इ०.

५. लुप्तपद—यांत मध्यमपदलोपीप्रमाणें कांहीं पदें गाळलीं जातात. उदा०—मृगनयना (मृगाप्रमाणें आहेत नयन जिचे), हरिणाक्षी, सिंहकटि, गजगति, (यांत

प्रमाणें हा शब्द लुप्त आहे.) अभिज्ञानशाकुंतल (अभिज्ञान आहे शकुंतलेचें ज्यांत तें नाटक), मुद्राराक्षस (मुद्रेनें वश केला आहे राक्षस ज्यांत तें नाटक), इ०.

(म०)–गायमुख्या, उंटमान्या, घोडमुख्या, इ०.

६. संख्यापूर्वपद–एकदन्त, त्रिनयन, त्र्यंबक, चतुर्भुज, पंचतुंड, इ०.

(म०) एकडोळ्या, दुतोंडें, तिकोनी, अष्टपैलू, इ०.

नञ् बहुव्रीहि—अनादि (आदि नाहीं ज्याला तो), अनंत, अव्यय, अज्ञान, अनाथ, अकर्मक, इ०.

सहार्थी बहुव्रीहि—' स ' किंवा ' सह ' हें अव्यय आरंभीं येऊन हा समास होतो. उदा०–सदार (दारेनें सह), सपुत्र, सरूप, सवर्ण, सादर, सफल, सनाथ, समूल, सहकुटुंब, सहपरिवार, (म०)-सढळ इ०.

[दंडादंडी, लठ्ठालठ्ठी, मारामारी, बुक्काबुक्की, झोंबाझोंबी, गुद्दागुद्दी, खेटराखेटरी, हे शब्दही बहुव्रीहि समासयुक्त आहेत. (कारण दंड, दंड, यांच्या योगानें केलेलें कृत्य तें;) अशा प्रकारच्या अन्यपदप्रधानाचा अर्थ येथें उत्पन्न होतो.]

कांहीं समासविशेष

(१) समासांसंबंधाच्या बऱ्याच गोष्टी संस्कृतावरूनच आल्या असल्यामुळें होतां होईतों, संस्कृत पद्धतीस अनुसरूनच समास ठरवावे.

(२) अर्थानुरोधानें एकाच शब्दाचे भिन्न समास होऊं शकतील, **सत्यव्रत** (सत्य हेंच व्रत–क० धा०, सत्य आहे व्रत ज्याचें–बहु०); **लक्ष्मीकान्त** (लक्ष्मीचा कान्त–ष० त०, लक्ष्मी आहे कांता ज्याची–बहु०); इ०.

(३) भिन्न भाषांतील शब्दांचा समास करणें योग्य नाहीं. उदा०–शाळामास्तर, आग-बोट, मन-मुराद, दिवा-बत्ती, तार-मास्तर, डाक-घर, इलाखाधिपति, पैसा-फंड, इ०. (तथापि असे शब्द रूढ झाल्यावर त्यास इलाज नसतो).

(४) समासामधील संस्कृत संधियोग्य शब्दांचा संधि अवश्य करावा. परंतु क्वचित् ह्या बाबतींत दुर्लक्षही होतें. उदा०–' स्वपदाब्जीं मानसभृंग रमो उगउं दे **कृपा–अरुणा** ' (मराठीची प्रवृत्ति संधि न करण्याची आहे. उदा०–तोंड-ओळख, पैसा–अडका, अधिक–उणा, ना–उमेद, बे–अक्कल, इ०.)

(५) सामासिक शब्दाच्या शेवटीं विभक्तिप्रत्यय लागतात; व शेवटच्या शब्दाप्रमाणें सर्व शब्दाचें लिंग, वचन, हीं असतात. ' विद्याभ्यास ' ह्यांत विद्या

हा शब्द स्त्रीलिंगी असला तरी सर्व शब्द पुल्लिंगी आहे; 'आई-बापांना' यांत प्रत्येक शब्द भिन्नलिंगी असला, तरी सर्व शब्द पुल्लिंगी अनेकवचनींच आहे; इ०.

(६) खालील ठिकाणीं षष्ठीचा '**चा**' प्रत्यय अध्याहृत आहे; म्हणून ते शब्द सामासिक नाहींत. 'भिल्ली बोलुनि बोल सुंदर असे **रामा**(च्या) **करींचीं** फळें;' हरिश्चंद्र '**डोंबा**(च्या) **घरीं** पाणी भरी' '**पिशाच्चा**(च्या) **हातीं** कोलीत; इ०. ['मुलांमध्यभागीं बसे कृष्ण तेवीं' यांत ज्याप्रमाणें मुलांमध्यभाग असा शब्द होऊं शकत नाहीं, तेथें मुलां 'च्या' मध्यभागीं असें आहे, त्याप्रमाणेंच वरील ठिकाणीं षष्ठीचें प्रत्ययाभावी सामान्यरूप आहे.]

(७) ग्रंथकार व ग्रंथकर्ता, सुखकर व सुखकर्ता, दुःख-हर व दुःखहर्ता, गृह व गृहस्थित, ह्यांतील पहिले शब्द **उपपद तत्पुरुष** व दुसरे शब्द **षष्ठी तत्पुरुष** समास होत; कारण पहिल्या ठिकाणचे शेवटचे शब्द अस्वतंत्र आहेत व दुसऱ्या ठिकाणचे शेवटचे शब्द वाक्यांत स्वतंत्रपणें येणारे आहेत.

(८) अव्ययीभाव समासान्त शब्द क्रियाविशेषण अव्ययें असलीं पाहिजेत. बहुव्रीहि समासान्त शब्द विशेषणें असतात. तत्पुरुष व द्वंद्व समास असलेले शब्द बहुशः नामें किंवा विशेषणें असतात.

वाक्य-विचार

व्याकरणाची आवश्यकता विशेषेंकरून वाक्याच्या स्पष्टीकरणासाठीं आहे. वाक्यांतील घटक जे शब्द व शब्दांतील घटक जे वर्ण त्यांचा येथवर विचार झाला. वाक्य-विचाराकडे आतां वळूं.

एक विचार पूर्णपणें व्यक्त करणाऱ्या शब्दसमुच्चयाला **वाक्य** असें म्हणतात. ह्या वाक्याचा अर्थ स्पष्ट कळण्यासाठीं त्यांतील पदांचा परस्परांशीं संबंध काय, हें कळणें आवश्यक आहे. वाक्यांत मुख्य शब्द दोन, **कर्ता** व **क्रियापद**. क्रियापद सकर्मक असल्यास **कर्म** हा आणखी एक प्रमुख शब्द वाक्यांत असलाच पाहिजे. कर्ता व कर्म हे शब्द नामें (किंवा नामाप्रमाणें योजलेले इतर शब्द) असतात. त्यांचे क्रियापदाशीं किंवा अन्य शब्दांशीं जे संबंध असतात, ते

विभक्त्यन्त रूपांवरून कळतात; हे संबंध म्हणजेच **विभक्तींचे अर्थ** होत. त्याचप्रमाणें क्रियापदांचेही अर्थ दर्शविणारीं एकेका धातूचीं निरनिराळीं सात प्रकारचीं रूपें असतात, त्यांना **आख्यातें** असें म्हणतात; हें पूर्वी गेलेंच आहे. हे **विभक्त्यर्थ**, **आख्यातार्थ**, व वाक्यरचना किंवा **प्रयोग**, ह्यांविषयीं ह्या प्रकरणांत विवेचन करणें ओघानेंच प्राप्त होतें. तथापि अलीकडे आणखी एका महत्त्वाच्या विषयाची वाक्य-विचारांत भर घालण्याचा संप्रदाय पडला आहे. त्यानें वाक्यस्पष्टीकरणास मदतच होत असल्यामुळें, त्याचा वाक्यविचारांत समावेश करणें जरूरच आहे. त्याला '**वाक्यपृथक्करण**' असें म्हणतात. व्याकरणांत शब्दांचे परस्परसंबंध त्यांच्या स्वरूपावरून विशेषतः पाहण्यांत येतात; परंतु वाक्यपृथक्करणांत ते अर्थाच्या दृष्टीनें पाहण्यांत येतात. ह्या गोष्टींचा क्रमानें आतां विचार करूं.

विभक्त्यर्थ

विभक्तींच्या योगानें नामाचा क्रियापदाशीं किंवा इतर शब्दांशीं संबंध जोडिला जातो. तो ज्या प्रकारचा संबंध असतो, त्यास त्या **विभक्तीचा अर्थ** असें म्हणतात. नामाचा क्रियापदाशीं संबंध असल्यास त्यास **कारकार्थ** व इतर शब्दांशीं संबंध असल्यास त्यास **उपपदार्थ** असें म्हणतात. प्रत्येक. विभक्तीचे यांपैकीं जे प्रमुख अर्थ आढळतात, ते येथें दिले आहेत.

प्रथमा

कारकार्थ—(१) **कर्ता**—**तो** गेला, **रामा** रस्त्यानें चालला, **मुलें** पत्ते खेळतात, गोविंदाला **ठेच** लागली, (यांतील ठळक शब्दांची विभक्ति प्रथमा आहे व त्या त्या वाक्यांत ते शब्द कर्ते आहेत, म्हणून त्यांच्या प्रथमा विभक्तीचा अर्थ **कर्ता**).

(२) **कर्म**—मुलें **अभ्यास** करितात, त्यानें **काम** केलें, मधू **चित्रें** पाहत आहे, (यांतील ठळक शब्द प्रथमान्त असून, त्या त्या वाक्यांतील कर्मे आहेत, म्हणून त्यांच्या प्रथमेचा अर्थ **कर्म**).

(३) **अधिकरण**—तो दहा **गांवें** हिंडला, मी तीन **कोस** चाललों, बाबांनीं पंचवीस **वर्षें** चाकरी केली, (यांतील प्रथमान्त ठळक शब्दांवरून क्रिया घडण्याचें स्थल व काळ दर्शविलीं जातात, म्हणून त्यांच्या प्रथमा विभक्तीचा अर्थ **अधिकरण**).

टीप—स्थल व काल या दोहोंनाही व्याकरणांत **अधिकरणच** म्हणतात.

उपपदार्थ—(१) **उद्देश-नाना फडनवीस** हा मुत्सद्दी होता, **लक्ष्मीबाई** ही शूर होती, **रामा** आणि **गोविंदा** हे शाळेंत गेले, (या वाक्यांत अनुक्रमें हा, ही, हे, हे शब्द कर्ते आहेत; आणि त्यांच्या स्पष्टीकरणाच्या उद्देशानें नाना फडनवीस, लक्ष्मीबाई व रामा, गोविंदा, हे शब्द आले आहेत; त्यांचा क्रियापदाशीं साक्षात् कांहीं संबंध नाहीं; त्यांची विभक्ति प्रथमा आहे; ह्या प्रथमा विभक्तीचा अर्थ **उद्देश**).

(२) **विधान**—नाना फडनवीस हा **मुत्सद्दी** होता, कालच्या नाटकांत गोंद्या बचंभटाची **मुलगी** झाला होता, म्हाताऱ्याला द्यायला आमचे बाबा कांहीं **कसाई** नाहींत, (या वाक्यांत अनुक्रमें हा, गोंद्या व बाबा हे शब्द कर्ते आहेत, आणि त्यांच्यासंबंधीं विधान पूर्ण करण्यासाठीं मुत्सद्दी, मुलगी व कसाई हे प्रथमान्त शब्द आले आहेत; ह्या शब्दांच्या प्रथमा विभक्तीचा अर्थ **विधान**).

(३) **परिमाण**—दोन **खंडी** गहूं, चार **शेर** तूप, सहा **हात** लांब धोतर, पांच **तोळे** सोनें, इ०. (यांतील ठळक शब्दांच्या प्रथमा विभक्तीचा अर्थ **परिमाण**).

(४) **मूल्य**—हपूसचे आंबे सहा **रुपये** शेंकडा मिळतात, हें कापड चार **आणे** वार आहे, माणशीं पांच **रुपये** भाडें पडतें, मणीं दोन **पैसे** हमाली घेतात, इ०. (यांतील ठळक शब्दांच्या प्रथमा विभक्तीचा अर्थ **मूल्य**).

(५) **अंतर, अवधि**—मुंबईहून पुणें १२० **मैल** किंवा ६० **कोस** आहे, कोणत्याही विद्येचा एक **तप** तरी अभ्यास पाहिजे, इ०.

द्वितीया

कारकार्थ—(१) **कर्म**-मी **त्याला** ओळखितों, आईनें **मुलीस** मारिलें, इंग्रजांनीं **पेशव्यांस** जिंकिलें, (ह्या वाक्यांतील ठळक शब्दांची विभक्ति द्वितीया असून, कर्म ह्या नात्यानें त्यांचा क्रियापदाशीं संबंध आहे; म्हणून येथें त्या द्वितीयेचा अर्थ **कर्म**). द्वितीयेचा **कर्म** हा एकच अर्थ असतो.

तृतीया

कारकार्थ—(१) **कर्ता-रामानें** काम केलें, **मुलींनीं** गाणीं म्हटलीं, **त्याच्यानें** जाववतें, **माझ्यानें** हें काम करवेल, इ०.

(२) **करण**—**चाकूनें** लेखणी करितात, त्यानें **तरवारीनें** शीर धडापासून वेगळें केलें, मीं **हातानें** हें सूत काढिलें, कोणासही **पायानें** ढकलूं नये, इ०.

(३) **अधिकरण**—त्या **वाटेनें** फार कांटे आहेत, **आडमार्गानें** जाऊं नये, तो **रस्त्यानें** बसत बसत गेला, इ०.

उपपदार्थ—(१) **हेतु, कारण**—आपल्याच **आशीर्वादानें** मी पास झालों, ह्या **बातमीनें** बाबांस मोठा धक्का बसला, स्त्रियांनीं अति **भिडेनें** किंवा **मर्यादेनें** वागण्याचे दिवस आतां संपले, **दांडगाईनें** तुझा निभाव कसा लागेल? इ०.

(२) **साहित्य**—तो एका **वस्त्रानें** घरांतून बाहेर पडला, **सर्वांशीं** गोड बोलावें, हजार **स्वारांनिशीं** क्लाइव्हनें अर्काटवर स्वारी केली, इ०.

(३) **न्यूनत्व**—**डोळ्यांनीं** आंधळा, **कानांनीं** बहिरा, **पायानें** लंगडा, **बुद्धीनें** मंद, इ०.

(४) **परिमाण, प्रमाण**—तांदूळ **पल्ल्यानें** विकतात, वखारींत **खंडींनीं** किंवा **मणांनीं** भुईमूग मिळतो, **शेरांनीं** मिळत नाहीं; चार **बोटांनीं** उंच, पांच **वर्षांनीं** वडील, एका **वितीनें** कमी, **थेंबें थेंबें** तळें साचे, इ०.

(५) **मूल्य**—चार **पैशांनीं** शेर बोरें, अडीच **रुपयांनीं** मण कोळसे, **पैशानें** पासरी करवंदें, इ०.

(६) **सान्निध्य, तुलना**—तो **बापाशीं** भांडला, **लोडाशीं** बसा, गोकल्यांच्या **घराशींच** माझें घर आहे; तांबडा रंग **हिरव्याशीं** जमत नाहीं, हें चित्र त्या **चित्राशीं** ताडून पहा, तुम्हां **कुबेरांशीं** आमचा काय पाड? इ०.

(७) **रीति**—तो **ऐटीनें** चालतो, माईसाहेब **कुऱ्यानें** बोलतात, सासू तिला **ममतेनें** वागविते, इ०.

(८) **अवधि**—तो चार **वर्षांनीं** मला भेटला, मी आफ्रिकेंतून बारा **वर्षांनीं** आलों, तीस **दिवसांनीं** कोंबडीचें अंडें फुटतें, इ०.

ह्याप्रमाणें एकेका विभक्तीचे अनेक अर्थ संभवतील; तारतम्यानें हे अर्थ ओळखावे. इतर विभक्तींविषयींही असेंच समजावें.

चतुर्थी

कारकार्थ—(१) **कर्ता**-**त्याला** काम करवतें, **त्याला** बोलतां येतें, **मला** हरभरे चावतात, इ०.

(२) **करण**—त्यानें त्या कोहळ्याचे एका **घावास** दोन तुकडे केले, लाठीच्या एकेका **तडाक्यास** त्यानें एकेक इसम लोळविला, इ०.

(३) **संप्रदान**—तो **ब्राह्मणाला** दक्षिणा देतो, मीं **त्याला** असें सांगितलें, त्यानें **भावाला** दगड मारिला, शिक्षकानें **विद्यार्थ्यास** धडा शिकविला, इ०. (दे, विचार, सांग, बोल, म्हण, इ० धातूंना एक प्राणिवाचक चतुर्थ्यन्त कर्म व दुसरें अप्राणिवाचक प्रथमान्त कर्म, अशीं दोन कर्में असतात; त्यांपैकीं प्रथमान्त कर्मास प्रत्यक्ष कर्म व चतुर्थ्यन्त कर्मास अप्रत्यक्ष कर्म असें म्हणतात; आणि त्या चतुर्थी विभक्तीचा अर्थ **संप्रदान** असें म्हणतात).

(४) **अपादान**—त्याच्या **डोळ्यांना** पाण्याची गळती लागली आहे, व **नाकाला**ही धार लागली आहे, इ०. (अपादान म्हणजे एका गोष्टीपासून दुसरी दूर जाणें किंवा तिचा वियोग होणें).

(५) **अधिकरण**—ह्या **भांड्याला** भोंक आहे, त्याच्या **डोक्याला** रुमाल होता, **दाराला** कडी घाल, **मुंबईस** प्लेग नाहीं, माझ्या **पायाला** ठेंच लागली, **डोकीस** पागोटें घाल, इ०.

दिवसास निजतो, **रात्रीस** जागतो, **दिवाळीला** तुम्ही याल ना ? **दसऱ्याला** सोनें लुटतात, **एकादशीस** तुळशीबागेंत बाजार भरतो, इ०. (कालालाही अधिकरणच म्हणतात, हे पूर्वीं गेलेंच आहे; म्हणून ह्या ठिकाणच्या चतुर्थीचा अर्थही **अधिकरणच**).

उपपदार्थ—(१) **उद्देश**, **हेतु**-तो **कीर्तीला** जपतो, बाळू **कामाला** निघाला, त्यानें मला **जेवावयास** बोलाविलें आहे, आई **मुंजीला** गेली आहे, **लग्नाला** जातों आम्ही द्वारकापुरा, इ०.

(२) **परिमाण**, **प्रमाण**—**मणाला** दोन रुपये, **शेराला** चार आणे, **डझनाला** रुपया, पैशाला **दोन** म्हणून चार पैशांला **आठ**, इ०.

(३) **मूल्य**, **विनिमय**—**पैशाला** पांच आंबे, पन्नास **रुपयांला** मला ही शाल मिळाली, दर **मोहरेस** एक मत, हल्लीं पुस्तकी शहाणे **पैशास**

पासरी आहेत; **ठोशास** ठोसा, **बुक्कीस** बुक्की, **शेरास** शेर, **जशास** तसें, **शब्दास** शब्द, इ०.

(४) **विषय**—हा आंबा **रसाला** बरा नाहीं, **खायला** ठीक आहे, तो बैल **दिसायला** उत्तम पण **कामाला** नरम, इ०.

पंचमी

कारकार्थ–(१) **अपादान**–तो **गांवाहून** आला, परसू **नागपुराहून** मुंबईस येईल व **मुंबईहून** पुण्यास येईल, इ०.

(२) **करण**–त्याच्या **हातून** हें काम होणार नाहीं, माझ्या **तोंडून** त्यानें वदविलें, इ०.

उपपदार्थ—(१) **अंतर**–**मुंबईहून** काशी सातशें मैल आहे, तुमच्या **घराहून** कचेरी किती लांब आहे ? इ०.

(२) **तुलना, भेद**—हा मुलगा आमच्या **मोरूहून** मोठा आहे, दादा **माझ्याहून** दोन वर्षांनीं वडील व माई **दादाच्याहून** दोन वर्षांनीं वडील आहे, **गुळाहून** साखर जास्त गोड असते, **लोण्याहून** मऊ, **कोळशाहून** काळा, **सांबाहून** विष्णु वस्तुतः निराळा नाहीं, **जांबाहून** पेरू वेगळा असतो, इ०.

षष्ठी

कारकार्थ—(१) **अपादान**–**शिक्याचें** सुटलें व बोक्याचें पिकलें, तिला त्याच्या **पोटचें** एक मूल आहे, मी येथें केवळ्या **वेळचा** बसलों आहें, इ०. (या ठिकाणीं ' पोटचें ' व ' वेळचा ' हे शब्द कांहींच्या मताप्रमाणें विशेषण मानिल्यास त्यांचा अपादान हा अर्थ होणार नाहीं).

(२) **अधिकरण**–तो **दिवसाचा** निजतो, **रात्रीचा** जागतो, **उन्हाळयाचा** मी महाबळेश्वरास जातों, **पावसाळयाचें** मला नेहमींच पडसें असतें, इ०.

उपपदार्थ—(१) **हेतु**–**स्नानाची** खोली, **निजावयाची** जागा, **मोटेचा** बैल, **संध्येची** पळी, इ०.

(२) **स्थित्यन्तर**—**गरीबाचा** श्रीमंत झाला, **मूर्खाचा** शहाणा, परिसानें **लोखंडाचें** सोनें होतें, **पांढऱ्याचें** काळें, **रंकाचा** राव, इ०.

(३) **मूल्य, विनिमय**—**रुपायाचें** तूप, **पैशाच्या** मिरच्या, **पावलीचें** गोप्रदान, पात्री **रुपयाचें** सहस्रभोजन; **तुपाचा** रुपया, **मिरचीचा** पैसा, **गोप्रदानाची** पावली, **पात्राची** दक्षिणा, इ०.

(४) **योग्यता, प्रकार**—**लग्नाची** मुलगी, **मुंजीचा** मुलगा, **देण्याचे** खण, **ठेवणीचीं** लुगडीं, **खादीचें** कापड, **आंब्याचें** झाड, **स्लेटीचा** दगड, **भोपळ्याची** भाजी, इ०.

(५) **विषय, अविकार**—**मनाचा** मोकळा, **हाडाचा** मऊ, **तोंडाचा** फटकळ, **जातीचा** शूर, '**ढ**' **च्या** ढ, **वेडाच्या** वेडा, **कोराच्या** कोरा, इ०.

(६) **संबंध**—षष्ठीचा हा नेहमीं येणारा प्रमुख अर्थ असून, त्याचे अनेक प्रकार होऊं शकतील, पण येथें केवळ कांहींचें दिग्दर्शन केलें आहे.

[क] **दागिन्याचें** सोनें, **सोन्याचा** दागिना; **दगडाची** मूर्ति, **मूर्तीचा** दगड, **खुर्चीचें** लांकूड, **लाकडांची** खुर्ची, इ०. (कार्यकारण संबंध).

[ख] **मुलाचा** बाप, **बापाचा** मुलगा; **मुलाची** आई, **आईचें** मूल; **काव्याचा** कर्ता, **जगाचा** चालक, **मोरोपंतांचें** काव्य, **मुलीचा** अपराध, **बाजिरावाचा** जय, इ०. (जन्य-जनकसंबंध).

[ग] **नानाचा** वाडा, **माझें** घर, **घराचा** धनी, **खुर्चीचा** मालक, इ०. (स्वामित्व-संबंध).

[घ] **खुर्चीचा** पाय, **पायांची** खुर्ची; **मेजाचा** खण, दोन **खणांचें** मेज, **मनुष्याचें** तोंड, **हाताचीं** बोटें, सहा **बोटांचा** हात, इ०. (अंग-अंगि-संबंध).

[ङ] **आगबोटीचे** उतारू, **उतारूंची** आगबोट, **पेंवाचे** गहूं, **गव्हाचें** पेंव, **विहिरीचें** पाणी, **पाण्याची** विहीर; इ०. (आधार-आधेय-संबंध).

[च] **योग्यतेचा** माणूस, **माणसाची** योग्यता, **नीतीचा** मनुष्य, **मनुष्याची** नीति; **डोक्याचा** मनुष्य, **मनुष्याचें** डोकें, इ०. (धर्म-धर्मि-संबंध).

सप्तमी

कारकार्थ- (१) **अधिकरण**-तो **संध्याकाळीं घरींच** असतो, मी

पुढच्या **महिन्यांत गांवीं** जाणार आहे, मकरकुंडलें तळपत **श्रवणीं**, **कंठीं** कौस्तुभमणी विराजत, इ०.

उपपदार्थ—हेतु, **कारण**-मी तुझ्या **पायीं** बुडालों, ह्या **कामीं** माझें नुकसान झालें, इ०.

संबोधन

ह्या विभक्तीचा '**संबोधन**' म्हणजे हाक मारणें हा एकच अर्थ आहे. दुसऱ्याचें लक्ष वेधून घेण्यासाठीं हाक मारितात, व त्यावेळीं ह्या विभक्तीचा उपयोग होतो. उदा०—**गोविंदा**, इकडे ये; **मुलांनो**, दांडगाई करूं नका; 'तुका म्हणे माझ्या जीवा । कधीं भेटसी ? **केशवा**,' इ०.

[क्रियापदाला ज्याप्रमाणें कर्ता, कर्म, हीं असतात त्याचप्रमाणें धातुसाधितालाही असतात; परंतु धातुसाधिताचा कर्ता, कर्म, हीं सांगण्याची प्रचलित पद्धति नाहीं, मात्र विभक्तींचे अर्थ सांगतेवेळीं ज्या नामांचा किंवा सर्वनामांचा धातुसाधिताशीं संबंध असेल, त्यांचा कोणत्या अर्थानें त्याशीं संबंध आहे, हें कळणे अवश्य आहे. कर्ता, कर्म, करण, संप्रदान, अपादान, अधिकरण, ह्या सर्व प्रकारांनीं नामांचा व सर्वनामांचा धातुसाधिताशीं संबंध आढळतो. उदा०—

कर्ता—दगड मर्मीं लागून, त्या मांजराचा प्राण गेला; **गोविंदराव** आंगरखा-पागोटें घालून, कचेरीस गेले; अंगावर **वीज** पडून, त्याला मृत्यु आला; **तो** चालत, वैद्याच्या घरापर्यंत गेला; इ०.

कर्म—तुमच्या **ह्या** बोलण्यामुळें, रावसाहेब बिथरले; त्यानें **हात** वर करून, चेंडू उडाविला; अर्जुनानें भीष्मांना **बाण** मारून, घायाळ केलें; होयांत प्रथम **उडी** घेणारा मनुष्य भ्याड कसा ? इ०.

करण—चाकूनें लेखणी केल्यामुळें, मला लिहावयास सांपडलें; त्यानें गोविंदाला **काठीनें** ढकलून खालीं पाडिलें; **सोंगट्यांनीं** खेळणारा मनुष्य राजकारण काय खेळणार ? इ०.

संप्रदान—गोविंदाला असें सांगून, बाबा मुंबईस गेले; **घोड्याला** चाबूक मारितांना त्या सईसाला फार मजा वाटत असे; **दुसऱ्याला** शिव्या देण्यांत शहाणपणा काय ? इ०.

अपादान—मीं त्याला **मुंबईहून** पुण्यास जातांना लोणावळ्याच्या **स्टेशनवर** पाहिलें, इ०.

अधिकरण—मी **घरीं** जाऊन, तुला एक मच्छरदाणी पाठवून देतों; ह्या **गांवीं** येऊन, मी फार पेंचांत सांपडलों; इ०.

ह्यांशिवाय निरनिराळ्या उपपदार्थांनींही धातुसाधिताशीं संबंध असलेले शब्द येतात; वरील विवेचनावरून त्यासंबंधींही कल्पना येऊं शकेल. त्या त्या विभक्तींचे ते ते अर्थ होत.

आख्यातार्थ

मागें विकरण-प्रकरणांत एकाच धातूचीं **काळ**, **अर्थ** व **पद्यरूपें**, मिळून एकंदर **सात** प्रकारचीं निरनिराळीं रूपें होतात; व तीं त्यांच्या त्यांच्या स्वतंत्र प्रत्ययांवरून आपल्यास कळतात, हें गेलेंच आहे. त्यांचे प्रत्येकाचे प्रत्ययही पूर्वीं दिलेच आहेत. एकाच धातूच्या ह्या निरनिराळ्या क्रियापद-रूपांस **आख्यातें** असें म्हणतात. त्या आख्यातांचीं नांवें व मुख्य कार्य खालीलप्रमाणें—

प्रथमाख्यात — वर्तमानकाळ.
द्वितीयाख्यात — भूतकाळ.
तृतीयाख्यात — भविष्यकाळ.
चतुर्थाख्यात — आज्ञार्थ.
पंचमाख्यात — विध्यर्थ.
षष्ठाख्यात — संकेतार्थ.
सप्तमाख्यात — पद्यरूपें.

ज्याप्रमाणें एकेका विभक्तीचा मराठींत एकेकच व ठराविकच अर्थ होत नाहीं, त्याचप्रमाणें आख्यातांचेंही आहे. वर प्रथमाख्यात—वर्तमानकाळ, इ०. रूढीस अनुसरून जें लिहिलें आहे तें सामान्यतः बरोबर आहे; सर्वांशीं बरोबर नाहीं. म्हणून प्रत्येक आख्याताचे त्याच्या मुख्य उपयोगाशिवाय आणखीही निराळ्या अर्थांनीं जे उपयोग होतात, ते येथें दिले आहेत.

काळ

काळ म्हणजे **वेळ**. वेळ ही कांहीं वस्तु नव्हे, तेव्हां तिचे भाग कसे होऊं शकणार ? परंतु वक्त्याच्या किंवा लेखकाच्या दृष्टीनें काळाचे तीन भाग मानितात. वक्ता किंवा लेखक ज्या वेळीं बोलत किंवा लिहीत असतो, त्यावेळीं क्रिया चालू आहे असें विधान त्यानें केल्यास तो **वर्तमानकाळ**; त्याचे पूर्वीचा तो **भूतकाळ** आणि त्याच्या नंतरचा तो **भविष्यकाळ**. वर्तमानकाळ

द्वितीयाख्यात

(१) **भूतकाळ**—हा या आख्याताचा मुख्य उपयोग. उदा०—मोरोबांनीं चांगला लौकिक **संपादिला**, मघांशीं पाऊस फार **पडला**, तो दहा वाजतां **निजला**, इ०.

(२) तुम्ही पुढें व्हा, हा मी **आलोंच**; हें पहा माझें जेवण **झालेंच** म्हणून समजा; (ह्या ठिकाणीं क्रियापदाचीं रूपें भूतकाळीं आहेत, पण अर्थ मात्र भविष्यकालाचा आहे).

(३) माझ्या म्हणण्याप्रमाणें वागल्यास तम्हांस यश **आलेंच** म्हणून समजा; तुम्ही हो म्हणण्याचा अवकाश, कीं मी **निघालोंच**; (येथें क्रियापदें भूतकाळाच्या रूपांचीं असून, संकेताचा व भविष्यकाळाचाही अर्थ दिग्दर्शित होत आहे).

(४) जर तूं मुंबईस **आलास**, तर मला भेटल्यावांचून राहूं नको; यंदां पाऊस **पडला**, तर बरें होईल; (येथेंही संकेतार्थ असून, भूतकाळाच्या रूपांचा भविष्यकालीन क्रिया दर्शविण्यासाठीं उपयोग केलेला आहे).

(५) ही पहा गाडी **आली**, (येथें क्रियापदाचें रूप भूतकाळीं आहे, पण वस्तुतः क्रिया चालू असल्याचाच अर्थ उत्पन्न होत आहे).

तृतीयाख्यात

(१) **भविष्यकाळ**—आज पाऊस **पडेल**, परवां दत्तूची परीक्षा **संपेल**, काका पहिल्या तारखेस नोकरीवर रुजू **होतील**, (हा या आख्याताचा मुख्य उपयोग आहे).

(२) तो तेथें कसा **जाईल** ? मी कां म्हणून **पळेन** ? तो असल्या फंदांत कशास **पडेल** ? (येथें क्रियापदरूपें भविष्यकाळीं असून, शिवाय प्रश्नाचाही अर्थ आहे).

(३) ते ह्या रस्त्यानें **जातील** तर **जातील**; तूं **रागावशील** तर **रागावशील**; (ह्या ठिकाणीं क्रियापदाचीं रूपें भविष्यकाळीं असून, शिवाय औदासीन्याचाही अर्थ उत्पन्न होत आहे).

चतुर्थाख्यात

आज्ञार्थ—(१) मी **जाऊं** ? आम्ही **खेळूं** ? आम्ही तुमच्याबरोबर **येऊं** ? (ह्याप्रमाणें ह्या आख्याताचा प्रथमपुरुषीं प्रश्नपूर्वक अनुज्ञा म्हणजे आज्ञा मागणें किंवा संमति मिळविणें, ह्या अर्थीं उपयोग होतो).

(२) **पाहूं** बरें तुझें अक्षर कसें आहे तें ? आपण आतां फिरावयास **जाऊं**; (ह्या ठिकाणीं एका प्रकारें संमतिपूर्वक दुसऱ्याला केलेल्या सौम्य आज्ञेचाच अर्थ उत्पन्न होत आहे).

(३) द्वितीय पुरुषीं मात्र साक्षात् आज्ञा किंवा उपदेशाच्या स्वरूपांत आज्ञा असते. उदा०—पुढें **वाच**; मुलांनो, पुस्त्या लिहावयास **बसा**; वेळेवर शाळेंत **जा**; इ०.

(४) देवा, माझें संकट निवारण **कर**; महाराज, मजवर दया **करा**; 'हेंचि दान **दे** गा देवा, तुझा विसर न व्हावा;' 'तुका म्हणे व्हाल ऐकत करुणा, तरी नारायणा उडी **घाला**;' (ह्या ठिकाणीं ह्या रूपांचा प्रार्थना करण्याकरितां उपयोग केलेला आहे).

(५) **चला**, **उठा**, उद्योगास **लागा**; "आधीं मन **मुंडा**, मन **मुंडा**;" (ह्या ठिकाणीं ह्या रूपांचा आग्रहपूर्वक विनंति असा अर्थ आहे).

(६) तो **जावो**, ते **खेळोत**, ते गेले तर **जावोत**, (ह्याप्रमाणें कांहीं अंशीं औदासीन्याचाही अर्थ ह्या रूपांवरून केव्हां केव्हां उत्पन्न होतो).

[तो जावो व त्यानें जावें; ते खेळोत व त्यांनीं खेळावें; देव तुमचें भलें करो व देवानें तुमचें भलें करावें; सुसंगति सदा घडो व सुसंगति सदा घडावी; ह्या जोडी-जोडीच्या वाक्यांचे अर्थ जरी जवळजवळ सारखेच असले, तरी पहिलीं रूपें चतुर्थाख्यातीं म्हणजे **आज्ञार्थी** आहेत; व दुसऱ्या रूपांवरून विधि म्हणजे कर्तव्य हा अर्थ कळत असल्यामुळें तीं **विध्यर्थी** आहेत; हें ध्यानांत ठेवावयास हवें.]

(७) "**वसो** नृपतिच्या मनीं सदयता क्षमा बुद्धि ती। प्रजाजनहि सूद्यमें **करुत** आत्म-देशोन्नती;" "नृपति म्हणे तरि सुंदरि, सुदति, मुदतिशय तुला मलाहि **घडो**। सत्कृतिची रसिकांची तुजशीं माझी तशीच गांठि **पडो**" "त्यांचा संग नको मजलागीं। त्यांच्या तोंडा **लागो** आगी;" (ह्याप्रमाणें ह्या रूपांवरून आशीर्वाद, शाप, हेही अर्थ कळतात).

(८) तुम्ही भक्तीनें ईश्वरास **आळवा**, म्हणजे तो तुमचें गाऱ्हाणें ऐकेल; तुम्ही फिरून यत्न **करा**, म्हणजे पास व्हाल; (येथें ह्या रूपांनीं संकेताचा व भविष्यकाळाचाही अर्थ उत्पन्न होत आहे).

पंचमाख्यात

विध्यर्थ-(१) **कर्तव्य**-प्रत्येकानें ईश्वरास स्मरून **वागावें**, "सत्यातें **जोडावें** मुखें धर्मासि पळ न **सोडावें**। पाशांतें **तोडावें** धीरें न कदापि पाप **जोडावें**;" (ह्या ठिकाणीं ह्या आख्यातांतील क्रियापदांचा कर्तव्य हा अर्थ असून तोच ह्या आख्याताचा मुख्य अर्थ आहे).

(२) हें पद त्यानेंच **म्हणावें**, व्यापार असा इंग्रजांनींच **करावा**, पुरणाची पोळी वारणाताईंनींच **करावी**; (ह्या ठिकाणीं ह्या आख्यातावरून शक्यता, योग्यता, सामर्थ्य, हे अर्थ कळत आहेत)

(३) तुला काय **म्हणावें** ? ह्या प्रसंगाचें शब्दांनीं काय वर्णन **करावें** ? अशा प्रसंगीं तिनें तरी काय **करावें** ? (ह्या ठिकाणीं ह्या रूपांवरून विशेषतः प्रश्नपूर्वक आश्चर्याचा अर्थ उत्पन्न होत आहे).

(४) त्याला गुण **पडावा** म्हणून येथें आणिलें आहे; मनुष्याची उन्नति **व्हावी** म्हणून ईश्वरानें त्यास बुद्धि दिली आहे; (येथें ह्या रूपांनीं उद्देश किंवा हेतु हा अर्थ दर्शविला आहे).

(५) त्यानें तिला एकसारखें मारीत **सुटावें** व शिव्या **द्याव्या**, तूं लहानपणीं नेहमीं **रडावेंस**; (ह्या ठिकाणीं ह्या रूपांवरून भूतकालीन रीतीचाही अर्थ कळत आहे.)

(६) आज बहुधा पाऊस **पडावा**; उद्यां त्याचें पत्र **यावें**; आपल्या देशांत लौकरच तीव्र जागृति **व्हावी**, असें दिसतें; (ह्या ठिकाणीं भविष्यकालीन संभवाचा अर्थ कळत आहे).

(७) खूप पैसा **मिळावा**, एक मोटार **असावी**, नोकर-चाकर **असावेत**, चैन करायला **सांपडावी**; (ह्या ठिकाणीं ह्या रूपांवरून इच्छेचा अर्थ कळत आहे).

(८) पत्राचें उत्तर जरूर **पाठवावें**, आपण आज आमच्याकडे भोजनास **यावें**, (ह्या ठिकाणीं ह्या रूपांनीं विनंतीचा अर्थ कळत आहे.)

(९) आतां आपण **चलावें**; आपण तिकडे **जावें**, आम्ही मागून येतोंच; (या ठिकाणीं ह्या रूपांवरून सौम्य आज्ञेचा अर्थ कळत आहे.)

(१०) तुमच्या हातून ही गोष्ट कशी **व्हावी** (झाली), हें मला समजत नाहीं; त्यानें तुम्हांस शिव्या **द्याव्या** (दिल्या), हें मोठें आश्चर्यच आहे;

(ह्या ठिकाणीं ह्या आख्यातावरून भूतकालीन क्रिया व आश्चर्य हे अर्थ व्यक्त होत आहेत).

(११) आतां मीं काय **करावें**? त्याला आतां काय जबाब **द्यावा**? (येथें ह्या रूपांनीं केवळ संशयात्मक प्रश्नाचा अर्थ दर्शविला आहे.)

(१२) तो ह्या वेळीं कचेरींत **असावा**; तो कालच्या सभेस हजर **असावा**; पुढें पश्चात्ताप न **व्हावा** म्हणून अगोदरच जपणें बरें; (ह्याप्रमाणें ह्या रूपांवरून वर्तमान, भूत व भविष्यकालीन संभवाचाही अर्थ कळतो).

(१३) जर त्यानें **जावें** तर मींही कां जाऊं नये? जर हांसत कर्म **करावें**, तर तें रडत **भोगावें**; (येथें ह्या रूपांचा संकेतार्थीही उपयोग आहे.)

षष्ठाख्यात

(१) **संकेतार्थ**–जर त्यास वेळेवर औषध **पोंचतें**, तर तो खास **जगता**; जर एक हस्ताचा तेवढा पाऊस **पडता**, तर सतरा आणे पीक **येतें**; (ह्या ठिकाणीं भूतकालांतील संकेताचा अर्थ ह्या रूपांवरून कळत आहे.)

(२) जर हिंवाळ्याप्रमाणें उन्हाळ्यांतही गार पाणी **मिळतें**, तर किती मौज **होती**? (ह्या रूपांवरून भविष्यकालीन संकेताचा अर्थ कळत आहे.)

टीप—संकेतार्थी क्रियापदें वर्तमानकाळीं, भूतकाळीं व भविष्यकाळींही असतात. त्या त्या आख्यातांत त्यांचीं रूपें दिलेलींच आहेत.

सप्तमाख्यात

पद्यरूपें–क्रियापद–प्रकरणांत एकदां ह्या आख्याताचीं रूपें दिलींच आहेत; हीं रूपें पद्यांतच येत असल्यामुळें त्यांस **पद्यरूपें** असें म्हणतात. ह्यांचाही निरनिराळ्या काळांत उपयोग होतो; त्याचीं आणखी उदाहरणें—

(१) वर्तमानकाळीं

“ **दे** (देतो) दान गुप्त उपकार **करी** (करितो) न **बोले** (बोलत नाहीं)।
मानी (मानितो) प्रमोद जरि मान्य घरासि आले” ॥

“ करूं **ये** (येतें) समाधान जो मूर्ख त्याचें।
धरूं **ये** (येतें) सुखें चित्त पै जाणत्याचें ॥
न **जाणे** (जाणत नाहीं) न **नेणे** (उमजत नाहीं) अशा पामराला।
बुझावूं **शके** ना (शकत नाहीं) विधाता तयाला ” ॥ (वामन)

“ पार्थ **म्हणे** (म्हणतो) तो कोण ब्रह्मर्षि **असे** (आहे) मनोरमहि म्यां तें ॥
तद्यश **नसे** (नाहीं) परिशिलें सांग; सख्या, तूं तदीय महिम्यातें ” ॥ (मोरो०)

(२) भूतकाळीं

" शब्दभाव बाळिलाहि ना **कळे** (कळला नाहीं)।
शुक्र संज्ञिध तयासाचि तो **कळे** (कळला ") ॥ (वामन)

" बहु सांत्वन धर्म **करी** न **शमे**, न **वळे**, परंतु तो चैद्य "॥
" भेटोनि तितिक्षेचे गुण **सांगे** साधु बाप तनयेतें " ॥
" **पाहे** तीस नृप **म्हणे**, मग मुनिला गाय मागतों द्या; हे " ॥ (मोरो०)
" भोजन **दे** चोराला आदर आग्रह **करी** स्वयें मोठा ॥
साधु प्रसन्न-चित्तें बांधुनि **लागे** वहावया मोठा " ॥

(३) रीतिभूतकाळीं

" त्या वैश्य-कुमारांचें **भक्षी** (भक्षीत असे) उच्छिष्ट एक काक सदा " ॥
" मधु घृत पायस वायस **खाय** (खात असे) सदा पक्षियांसवें **भांडे**"
(भांडत असे) ॥ (मोरो०)

(४) भविष्यकाळीं

" देव **करी** (करील) तरी काय एक नोहे ? "
" सत्य धरितां निर्धार । काय न **करी** (करील) विश्वंभर " (तुका०)

" न **धरीं** शस्त्र करीं मी गोष्टी सांगेन युक्तिच्या चार " ॥ (मोरो०)
" कसा त्या नादातें क्षणभरिहि तो पामर **करी** (करील ? ") (कृ०चि०)

ह्याप्रमाणें प्रत्येक आख्याताचे आपल्या भाषेत आढळणारे उपयोग सांगितले.

प्रयोग

वाक्यांतील क्रियापदाचा त्याच्या कर्त्याशीं किंवा कर्माशीं पुरुष, लिंग, वचन, ह्या बाबतींत जो अन्वय (एकसारखा समान संबंध) किंवा अनन्वय (असमान संबंध) त्यास **प्रयोग** असें म्हणतात.

प्रयोग ओळखतां येण्यासाठीं कर्ता, कर्म, क्रियापद, हीं बरोबर ओळखतां आलीं पाहिजेत. वाक्यांत कधीं कधीं कर्ता, कर्म किंवा क्रियापद ह्यांपैकीं एखादी किंवा क्वचित् दोन गोष्टी लुप्त किंवा अध्याहृत असतात; त्या उघड किंवा स्पष्ट केल्यावांचून प्रयोग ओळखणें कठीण पडतें. " असें म्हणतात कीं, प्राचीन काळीं एका गुरूजवळ शेंकडों विद्यार्थी पढत असत; " " सोन्याचे दागिने करितात " ह्या दोन वाक्यांत 'म्हणतात' व 'करितात' ह्या क्रियापदांचा 'लोक' हा कर्ता अध्याहृत आहे. " गर्जेल तो पडेल काय " यांत 'गर्जेल' या क्रियापदाचा 'जो' हा कर्ता अध्याहृत आहे. त्याचप्रमाणें " करील तो भरील " यांत

'करील' या क्रियापदाचा 'जो' हा कर्ता, व 'जें' हें कर्म, ह्या दोन्ही गोष्टी अध्याहृत आहेत; व 'भरील' या क्रियापदाचें 'तें' हें कर्मच फक्त अध्याहृत आहे. "त्याच्यासारखा विद्वान् तोच" (होय); "भिक्षापति तो लक्षापति" (असतो); "पिंडीं तें ब्रह्मांडीं" (आहे); "तो उद्यां जायचा" (आहे), ह्या ठिकाणीं कंसांत दिलेलीं क्रियापदें अध्याहृत आहेत.

एकंदर प्रयोग **तीन** आहेत. **कर्तरि, कर्मणि व भावे.**

कर्तरि-प्रयोग

जेव्हां कर्त्याच्या पुरुष-लिंग-वचनाप्रमाणें क्रियापदाचें रूप असतें, तेव्हां त्या वाक्यरचनेस **कर्तरिप्रयोग** असें म्हणतात. उदा०-मी जातों, ती बसते, ते-त्या-तीं येतात, मुलें पुस्तक वाचितात, इ०.

टीप—क्रियापद नेहमीं (कर्त्याच्या किंवा कर्माच्या) पुरुष-लिंग-वचन ह्या सर्वांप्रमाणेंच बदलतें असें नाहीं; केव्हां केव्हां कांहीं आख्यातांत तिन्ही लिंगी रूप एकसारखेंच असतें. अशा वेळीं पुरुष व वचन ह्यांवरून क्रियापद बदलतें कीं नाहीं तें पाहिलें पाहिजे.

सकर्मक आणि अकर्मक असे दोन प्रकारचे धातु असतात, ह्यामुळें कर्तरि-प्रयोगही **सकर्मक कर्तरि** व **अकर्मक कर्तरि** असा दोन प्रकारचा होतो.

कर्तरिप्रयोगांत कर्ता हा नेहमीं प्रथमान्त असतो; आणि कर्म हें प्रथमान्त किंवा द्वितीयान्त असतें. उदा०-**रामा** जातो, **मी** बेळगांवाहून आलों, **तो** 'पत्र' लिहितो, **अण्णासाहेब** 'मला' ओळखितात; ह्या सर्व वाक्यांतील कर्ते प्रथमान्तच असून, तिसऱ्या वाक्यांतील 'पत्र' हें कर्म प्रथमान्त व शेवटच्या वाक्यांतील 'मला' हें कर्म द्वितीयान्त आहे.

ह्या मुख्य गोष्टींशिवाय **कर्तरि-प्रयोगां**त खालील आणखी कांहीं गोष्टी आढळून येतात.

(१) प्राणिवाचक कर्म बहुधा द्वितीयान्त असतें; व अप्राणिवाचक कर्म बहुधा प्रथमान्त असतें. उदा०—

[अ] शिक्षक **मुलांस** शिकवितात, आई **मुलीस** रागावते, मालक **चाकरांस** बोलावितो, तुम्ही **त्याला** घरीं आणवा, इ०.

[आ] तो **काम** करितो, मी मंडईतून **आंबे** आणीन, ती **पुस्तक** वाचील, धोबी **कपडे** धुतात, इ०.

अपवाद—पद्यांत किंवा मनुष्येतर प्राण्यांच्या संबधानें थोड्या कमीपणानें बोलावयाचें असल्यास वरच्या नियमांत फरकही आढळतो. उदा०—

[अ] " धनिक वेची **धनातें**। दरिद्री नाचरे **तपातें**; " " सीता म्हणे अहाहा धावा हो मारितात **हांकेला**; " " यापरि वदोनि हित मित वर्णा कर्णामृता खऱ्या **वचना**; " इ०. (यांत अप्राणिवाचक कर्म असूनही तें द्वितीयान्त आलें आहे).

[आ] तो **गाय** बांधितो किंवा गाईस बांधितो; तो **घोडा** इकडे बांध किंवा त्या घोड्याला इकडे बांध; तो **गुरें** राखितो; किंवा गुरांना राखितो; मांजर **उंदीर** पकडतें किंवा उंदराला पकडतें; (येथें मनुष्येतर प्राणिवाचक कर्में प्रथमान्तही आहेत).

[इ] जेव्हां वाक्यांत संप्रदानार्थी चतुर्थी असते, तेव्हां प्राणिवाचक किंवा अप्राणिवाचक कोणतेंही कर्म असलें, तरी तें प्रथमान्तच असतें. उदा०—नानासाहेब ब्राह्मणांस **दक्षिणा** वाटितात, मी तुला हजार **गाई** देतों, अखेरीस कांचनभटजी म्हाताऱ्यालाच **मुलगी** देणार आहेत, इ०.

(२) सर्वनामांपैकीं मी–आम्ही व तूं–तुम्ही हीं सर्वनामें गद्यांत कधींही प्रथमान्त येत नाहींत; तृतीयपुरुषवाचक सर्वनामें मात्र कर्मस्थानीं प्राण्यांबद्दल आल्यास द्वितीयान्त व पदार्थांबद्दल आल्यास प्रथमान्त असा साधारण नियम आढळतो. उदा०—तूं **तिला** इकडे आण; **त्याला** बोलाव; (प्राणिवाचक). मी **तें** (भाडें) देऊन टाकीन; मधूला **ही** (छत्री) आवडत नाहीं; (अप्राणिवाचक). इ०.

(३) **कर्तरिप्रयोगां**त खालील प्रकारचीं क्रियापदें आढळून येतात—

वर्तमानकाळीं–	मी काम करितों	गोपाळा घरीं जातो
भविष्यकाळीं–	मी काम करीन	गोपाळा घरीं जाईल
आज्ञार्थी—	मी काम करूं ?	गोपाळा घरीं जाओ, जाऊं दे
संकेतार्थी—	जर मी करितों	जर गोपाळा घरीं जाता,
सप्तमाख्यातीं–	मी काम करीं	गोपाळ वनीं जाई

टीप—ह्यावरून असें दिसून येईल कीं, **भूतकाळीं** व **विध्यर्थी** कर्तरिप्रयोग होत नसावा; परंतु ह्यास खालील अपवाद आहेत—

क. सर्व **अकर्मक** धातूंचा **भूतकाळीं** कर्तरिप्रयोग होतो, उदा०—रामा गेला, विमल बसली, तूं पळालास, पांखरें उडालीं, इ०.

ख. उमजगणांतील धातूंचा **भूतकाळीं** कर्तरिच प्रयोग होतो. उदा०— शिवराम माझें बोलणें उमजला, ती मुलगी धडा विसरली, गाय गोऱ्हा व्याली, इ०.

ग. आचरगणांतील धातूंचा **भूतकाळीं** कर्तरि व कर्मणि दोन्ही प्रकारचा प्रयोग होतो. उदा०—तो हें व्रत आचरला किंवा त्यानें हें व्रत आचरिलें; तो तें शास्त्र पढला किंवा त्यानें शास्त्र पढलें; तो विष ओकला किंवा त्यानें विष ओकलें; तो तोंड धुतला किंवा त्यानें तोंड धुतलें; इत्यादि.

घ. पुढीलसारख्या वाक्यांतही **भूतकाळीं** कर्तरिप्रयोग होतो. उदा०— तो काम करिता झाला, सूत शौनकास सांगते झाले, इ०.

ङ. अकर्मक धातु असतां **विध्यर्थी** कर्तरि-प्रयोग विकल्पानें होतो. उदा०—तूं आज सभेस यावास किंवा तूं आज सभेस यावेंस; तो येथून निघून जावा किंवा त्यानें निघून जावें; ह्या दुखण्यांत ही म्हातारी आतां मरावी किंवा ह्या म्हातारीनें मरावें; इ०. (यांत पहिलीं वाक्यें कर्तरि आहेत, हें ध्यानांत येईलच).

च. उमजगण व **आचरगण** ह्यांतील सकर्मक धातूंचाही **विध्यर्थी** विकल्पानें कर्तरि व कर्मणि असा दोन्ही प्रकारचा प्रयोग होतो. उदा०— तो ही वाट चुकावा किंवा त्यानें ही वाट चुकावी; तो हें उमजावा किंवा त्यानें हें उमजावें; तो हें औषध ओकावा किंवा त्यानें हें औषध ओकावें; इ०.

कर्मणि-प्रयोग

जेव्हां कर्माच्या पुरुष-लिंग-वचनाप्रमाणें क्रियापदाचें रूप असतें, तेव्हां त्या वाक्यरचनेस **कर्मणि-प्रयोग** असें म्हणतात. उदा०—रामानें काम केलें, मीं पुस्तकें वाचिलीं, हल्लीं माझ्यानें लांकडें फोडवत नाहींत, इ०.

(१) अकर्मक धातूंचा कर्मणि-प्रयोग होणें शक्य नाहीं, हें उघडच आहे.

(२) **कर्मणि-प्रयोगांत** कर्ता प्रथमान्त कधींही नसतो; कर्म मात्र **प्रथमान्तच** असतें. कर्ता तृतीयान्त, सविकरणी तृतीयान्त, शब्दयोगी अव्ययान्त किंवा चतुर्थ्यन्त असतो. उदा०—

तृतीयान्त कर्ते—इंदिरेनें भाजी चिरली, **मुलानें** गाय बांधिली, **शिक्षकांनीं** छड्या मारिल्या, **विद्यार्थ्यानें** अभ्यास करावा, **त्यानें** दूध सांडलें, **तिनें** वेणी घातली, इ०.

सविकरणी तृ०-रामाच्यानें काम करवतें, **त्याच्यानें** हें पुस्तक वाचवत नाहीं, **माझ्यानें** हरभरे चावतात, इ०

शब्दयोगी अ० तृ०—शिपायाकडून चोर धरिला गेला, **माझ्या-कडून** काम केलें गेलें, **कारकुनाकडून** पैसे वाटले गेले, इ०.

चतुर्थ्यन्त—रामाला काम करवतें, **त्याला** हें पुस्तक वाचवतें, **मला** हरभरे चावतात, **चिक्कणमामांना** पैसा सोडवत नाहीं, इ०.

(३) **कर्मणि-प्रयोगांत** विशेषेंकरून भूतकाळीं व विध्यर्थी क्रियापदें आढळतात. उदा०—कृष्णानें गाई **बांधिल्या,** भीमानें जरासंध **मारिला;** कृष्णानें रोज दहीं दूध **चोरावें**, आम्हीं जित्रापाड कामें **करावीं,** पोटानें रिकामें बसून **खावें**, त्यांनीं रोज सोंगट्या **खेळाव्या;** इ०.

टीप—शक्य क्रियापद असतां वर्तमानकाळीं, भविष्यकाळीं व संकेतार्थीही कर्मणि-प्रयोग होतो. उदा०—

वर्त० का०—त्याला काम **करवतें**, त्याच्यानें ही भाजी **खाववते,** इ०.

भवि० का०—त्याला काम **करवेल**, त्याच्यानें ही भाजी **खाववेल,** इ०.

संकेतार्थी—जर आम्हांला धान्य **दळवतें,** तर दळलें असतें; जर त्याला फुटाणे **चावते**, तर त्यानें भराभर खाल्ले असते; इ०.

(४) यांशिवाय **कर्मणि-प्रयोगा**संबंधानें पद्यांत येणाऱ्या खालील गोष्टी ध्यानांत ठेवावयास पाहिजेत.

अ. देइजे, ध्याइजे, बोलिजे, अशा प्रकारचीं क्रियापदाचीं रूपें पद्यांत येऊन कर्मणि-प्रयोग होतो. उदा०—नळें इंद्रामी असें **बोलिजेलें**, त्वां काय कर्म **करिजे** लघु लेंकरानें, जो जो **कीजे** परमार्थ-लाहो तो तो **पावे** सिद्धीतें, द्विजीं निषधापासाव (असें) **म्हणीजेलें**, इ०.

आ. मी, आम्ही, व तूं, तुम्ही, हे प्रथम पुरुषीं व द्वितीय पुरुषीं शब्द केवळ पद्यांतच प्रथमा विभक्तींत येऊन कर्मणि-प्रयोग होतो. (गद्यांत हे शब्द कर्मस्थानीं प्रथमा विभक्तींत येऊन कर्मणि-प्रयोग कधींच होत नाहीं). उदा०—

"प्रेमें रक्षितिल सदा म्हणुनि दिलें **मी** जयांसि मत्तातें"
"त्यातें प्रद्युम्न म्हणे, मायेसि दिलां **तुम्ही** उपायनसे"
"जाउनि तो दूत म्हणे, कृष्णे, द्यूतांत **तू** स्वयें धर्में—
हारविलीस; सुयोधन-सदनाप्रति ये करावया कर्में" (मोरोपंत)

"इंद्रियांचीं दीनें, **आम्ही** केलों नारायणें" (तुकाराम)

भावे-प्रयोग

जेव्हां कर्त्याच्या किंवा कर्माच्या पुरुष-लिंग-वचनाप्रमाणें क्रियापद बदलत नसून, तें नेहमीं तृतीय पुरुषीं, नपुंसकलिंगीं, एकवचनीं, असें स्वतंत्र असतें; अशा प्रकारच्या वाक्य-रचनेस **भावे-प्रयोग** असें म्हणतात. उदा०—त्यानें जावें, गोविंदानें गोपाळास बोलाविलें, शिक्षकांनीं मुलांस शिकवावें, त्याच्यानें बसवतें, इ०.

क्रियापद सकर्मक असल्यास **सकर्मक भावे** व अकर्मक असल्यास **अकर्मक भावे** असे दोन प्रकारचे भावेप्रयोग मानितात.

(१) **भावे-प्रयोगांत** कर्मणि-प्रयोगांतल्याप्रमाणेंच कर्ते तृतीयान्त, सविकरणी तृतीयान्त, शब्दयोगी अव्ययान्त व चतुर्थ्यन्त असतात; प्रथमान्त कधींही नसतात. त्याचप्रमाणें कर्म द्वितीयान्त असतें; प्रथमान्त कधींही नसतें. उदा०—

	अकर्मक	**सकर्मक**
तृतीया—	विष्णूनें जावें	विष्णूनें हिरण्यकश्यपूस मारावें
सवि० तृ०—	विष्णूच्यानें जाववतें	विष्णूच्यानें हिरण्यकश्यपूस मारवतें
श० अ० तृ०—	(होत नाहीं)	विष्णूकडून हिरण्यकश्यपूस मारलें जातें
चतुर्थी—	विष्णूला जाववतें	विष्णूला हिरण्यकश्यपूस मारवतें.

(२) देइजे, घ्याइजे, अशा प्रकारच्या मूळ कर्मणि रूपांपासून कवितेंत भावेप्रयोगही झालेले आढळतात. उदा०—"स्वर्गा पुण्यात्मकें पापें **येइजे** पापात्मकें पापें नरका **जाइजे**" (मनुष्यानें पुण्यात्मक अशा प्रकारचें पाप जरी केलें, तरी त्यायोगें त्यानें स्वर्गाला **यावें** व पापात्मक पाप केलें, तर त्यानें नरकाला **जावें**; असा याचा अर्थ आहे). हे **अकर्मक भावे** प्रयोग आहेत.

(३) मला **कळमळतें**, त्यास लकडीपुलावरच **सांजावलें**, पर्वतीवर चढतांच आम्हांस **उजाडलें**, इ०. अशा ठिकाणीं कळमळणारा कांहीं मी नव्हे. सांजावणारा कांहीं तो नव्हे, उजाडणारे कांहीं आम्ही नाहीं, अर्थात् ह्या ठिकाणीं मला, त्यास, आम्हांस, ह्या शब्दांना कर्ते म्हणणें कांहीं योग्य नाहीं. काय मळमळतें, काय सांजावतें किंवा काय उजाडतें, हें सांगणारे शब्द म्हणजे कर्मेंही ह्या ठिकाणीं नाहींत; मात्र भावे-प्रयोगांतल्याप्रमाणेंच येथें क्रियापद तृतीयपुरुषीं, नपुंसकलिंगीं, एकवचनीं आहे; अर्थात् ह्यास भावेप्रयोग म्हणणेंच योग्य आहे; पण ह्यांत नेहमीं असणारा कर्तादेखील नसल्यामुळे ह्यांस **अकर्तृक भावे** प्रयोग म्हणण्यास हरकत नाहीं. **दादोबांनीं** ह्यांस **भावकर्तरि** प्रयोग असें म्हटलें आहे.

[अशा **अकर्तृक** भावे प्रयोगांतील 'मला कळमळतें, तिला तेथेंच सांजावलें,' यांतील मला, तिला, हे शब्द चतुर्थ्यन्त असून, त्या चतुर्थीचा अर्थ अनुक्रमें अधिकरण, संबंध, हा आहे.]

विशिष्ट प्रयोग.

(१) मराठींत केव्हां केव्हां खालील प्रकारचीं म्हणजे अंशतः कर्तृगामी व अंशतः कर्मगामी वाक्यरचना आढळते. उदा०—

तूं मला पुस्तक दिलेंस, तुम्ही किती पुस्तकें वाचलींत ?

पद्यांतील—

"वत्से, लिहिलेस उत्तम श्लोक;" "दैन्यवेष कासयासि घेतलाति सांगिजे"

ह्या ठिकाणीं पहिल्या दोन उदाहरणांत तूं व तुम्ही ह्या द्वितीयपुरुषी कर्त्यास अनुसरून क्रियापदांस एकवचनीं 'स' व अनेकवचनीं 'त' हे द्वितीय पुरुषाचे प्रत्यय लागलेले आहेत; परंतु पुस्तक व पुस्तकें ह्या कर्माप्रमाणेंही त्यांचें लिंग-वचन हीं आहेत. तिसऱ्या उदाहरणांत तूं ह्या द्वितीयपुरुषी एकवचनी कर्त्याप्रमाणें क्रियापदाला 'स' हा प्रत्यय लागला असून, श्लोक ह्या कर्माप्रमाणेंही पुल्लिंगी अनेकवचनीं क्रियापद आहे. चौथ्या उदाहरणात तुम्ही ह्या द्वितियपुरुषी अनेक-वचनी क्रियापदाप्रमाणें क्रियापदास 'ति' हा प्रत्यय लागला आहे, तर दैन्य-वेष ह्या पुल्लिंगी एकवचनी कर्माप्रमाणेंही क्रियापद आहे. ह्या प्रकारच्या विशिष्ट वाक्य-रचनेस **कर्तृ-कर्म-संकर** प्रयोग असें म्हणतात.

(२) मराठींत केव्हां केव्हां खालील प्रकारचीही रचना आढळते.

तूं घरीं जायचें होतेंस तुम्हीं त्याला मारायचें नव्हतेंत

तूं त्याला न्यायचें होतेंस तुम्हीं त्यालाही न्यायचें होतेंत

तूं त्या ठिकाणीं बसायचें होतेंस तुम्हीं खुशाल निजायचें होतेंत

ह्या ठिकाणीं क्रियापदें सर्वत्र तृतीयपुरुषीं, नपुंसकलिंगीं, एकवचनीं असून, शिवाय द्वितीयपुरुषी कर्त्याप्रमाणेंही त्यांना 'स' व 'त' हे प्रत्यय लागलेले आहेत; म्हणजे मूलतः हे भावेप्रयोग असून, शिवाय ते अंशतः कर्तृगामीही आहेत; अशा वाक्यरचनेस **कर्तृ-भाव-संकर** प्रयोग असें म्हणतात.

(३) ह्यांशिवाय आणखी एक प्रकारची रचना आढळते. आईनें मुलीला निजविली, बापानें मुलाला शाळेंत घातला, गोविंदरावांनीं तिला माहेरीं पाठविली, गोविंदरावांनीं त्याला विलायतेस पाठविला.

ह्या वाक्यांत तृतीयान्त कर्ता, द्वितीयान्त कर्म, असल्यामुळें क्रियापद भावे प्रयोगांतल्याप्रमाणें तृतीयपुरुषीं, नपुंसकलिंगीं, एकवचनीं असावयास पाहिजे; परंतु तें कर्मगामी आहे; अशा प्रकारच्या वाक्य-रचनेस **कर्म-भाव-संकर** प्रयोग असें म्हणतात.

कांहीं वाक्यांचे प्रयोग

१. '**देवाला जग दिसतें**'-यांत दिसणारें जग म्हणून जग हा कर्ता, दिसतें हें क्रियापद; **अकर्मक कर्तरि** प्रयोग. (दिसणें व पाहणें हे दोन धातु भिन्न अर्थांचे आहेत. दिसणें याप्रमाणेंच रुचणें, आवडणें, शोभणें, हे धातु अकर्मक आहेत).

२. '**मला मुंबईस जावयाचें आहे**'—यांत मला हा कर्ता, जावयाचें आहे हें संयुक्त क्रियापद; **अकर्मक भावे** प्रयोग.

३. '**त्याला गुजराथी वाचावयास येतें**'—यांत (अर्थातच त्याला गुजराथी येतें किंवा येत नाहीं हें सांगावयाचें नसल्यामुळें, वाचणें हा धातु मुख्य आहे,) वाचणारा तो म्हणून त्याला हा कर्ता, इंग्रजी हें कर्म, वाचावयास येतें हें संयुक्त क्रियापद; हा **कर्मणि** प्रयोग.

४. '**बाजिरावास इंग्रजांना पुणें द्यावें लागलें**'—यांत बाजिरावास हा कर्ता, पुणें हें कर्म, द्यावें लागलें हें संयुक्तक्रियापद; **कर्मणि** प्रयोग.

५. '**मी उद्यां जाणार**'—येथें 'आहें' हें क्रियापद अध्याहृत घ्यावयास हवें. मी हा कर्ता, जाणार आहें हें संयुक्तक्रियापद; **अकर्मक कर्तरि** प्रयोग.

६. '**आईनें मुलीला जेवूं घातलें**'—**सकर्मक भावे** प्रयोग.

७. '**त्यानें मला वाचूं दिलें**'—यांत त्यानें हा कर्ता, मला हें कर्म, वाचूं दिलें हें संयुक्तक्रियापद; **सकर्मक भावे** प्रयोग.

८. '**कोलंबसास गलबतें नैर्ऋत्येकडे हाकारावीं लागलीं**'-**कर्मणि** प्रयोग.

९. '**तिची अंगठी हरवली**'—यांत अंगठी हा कर्ता, हरवली हें क्रियापद; **अकर्मक कर्तरि** प्रयोग.

१०. '**चिंतूनें तिची अंगठी हरवली**'—यांत चिंतूनें हा कर्ता, अंगठी हें कर्म, हरवली हें क्रियापद; **कर्मणि** प्रयोग.

११. '**अर्ध्या घटकेंत उजाडेल**'—**अकर्तृक भावे** प्रयोग किंवा **भावकर्तरि** प्रयोग.

कृदन्तांचे उपयोग

धातूला आख्यातांचे प्रत्यय लागून क्रियापदें होतात; त्याचप्रमाणें नामें, विशेषणें व अव्ययें यांचे प्रत्यय लागून धातुसाधित शब्द किंवा **कृदन्तें** होतात; **णें-कृदन्त, त-कृदन्त,** अशीं प्रत्ययांवरून त्यांचीं नांवें पडलीं आहेत. त्यांचे उपयोग खालीलप्रमाणें.

णें-कृदन्त

नाम—त्यानें तेथें **जाणें** योग्य नाहीं, आपल्या **येण्यानें** समारंभास शोभा येईल त्याच्या **वागण्याचा** असा परिणाम झाला, **उपजणें मरणें** न चुके नरा, इ०.

सं० क्रि०—मला तिकडे **जाणें** आहे, मला त्याचे पांच रुपये **देणें** आहेत. इ०.

[वरचेवर पत्र **पाठविणें** (पाठवावें), त्याला चार उपदेशाच्या गोष्टी **सांगणें** (सांगाव्या), आयुष्याच्या साधनें सच्चिदानंद पदवी **घेणें** (घ्यावी), येथें हे शब्द क्रियापदें आहेत.]

त-कृदन्त

क्रि० वि० अ०—**हांसत** कर्म करावें भोगावें **रडत** तोंचि परिणामीं, त्यानें **देखत** कोट पळविला, तो **पळत पळत** किंवा **रखडत** चालतो, इ०.

सं० क्रि०—तो **बसत** आहे, मी आतां **वाचीत** नाहीं, इ०.

[मकर-कुंडलें **तळपत** (तळपतात) श्रवणीं, कंठीं कौस्तुभमणी **विराजत** (विराजतो), येथें हे शब्द क्रियापदें आहेत.]

ता-कृदन्त

नाम—**बुडत्यास** हात द्यावा, **मारत्याचा** हात धरवतो, पण **बोलत्याचें** तोंड धरवत नाहीं, **नावडतीचें** मीठ अळणी, इ०.

विशेषण—**रांगतें** मूल, **लाभता** काळ, **जागता** कुणबी, **मारता** हात, **पाळता** हात, **बोलविता** धणी, इ०.

विधिविशेषण—तूं असा **बोलता** (बोलणारा) हो, म्हणून मी येथें **विहरता** (विहरणारा) झालों, इ०.

सं० क्रि०—तो **जाता** झाला, धौम्य पांडवांस **सांगते** झाले, इ०.

[जर दुर्योधन धर्माला राज्य **देता,** तर धर्म त्याला **वाचविता;** येथें हे शब्द संकेतार्थी क्रियापदें आहेत.]

तां-कृदन्त

काल० क्रि० अ०—उद्यां नऊ **वाजतां** ये, अहो **येतां जातां** भगवच्चिंतन करा, तो न **बोलतां** काम साधतो, इ०.

सं० क्रि०—मोतियांचें पाणी **भरितां** न ये रांजणीं, त्यास **बोलतां** येतें, पण **चालतां** येत नाहीं, (यांतील भरितां, बोलतां, चालतां, हे शब्द नामें नाहींत. बोलतां = बोलणें असा अर्थ करणें चुकीचें आहे). इ०.

[तुम्ही कोठें **राहतां ?** काय **करितां ?** येथे हे शब्द क्रियापदें आहेत.]

तांना-कृदन्त

काल० क्रि० अ०—तो **बोलतांना** अडखळतो, त्यानें **पोहतांना** गटंगळ्या खाल्ल्या, **वाचतांना** फार वाकूं नये, इ०.

ला-कृदन्त

भू० का० वि०—रामभाऊ केवळ **पिकलें** पान झाले आहेत, **गेला** माणूस पुनः कसा भेटेल ? **झांकली** मूठ सव्वा लाखांची, इ०.

नाम—तो **जेवल्यानें** तुझें पोट कसें भरेल ? देशाटन **केल्यानें** चातुर्य येतें, हें घर **बांधल्याला** चार वर्षें झालीं, इ०.

सं० क्रि०—मीं रामायण **वाचिलें** आहे, त्यास कोणीं पैही **दिली** नाहीं, चोर शिपायांकडून **पकडला** गेला, मीं तुला हाका **मारिल्या** होत्या, इ०.

[रामा **गेला,** मनी **बसली,** मूल **पडलें,** येथें हे शब्द क्रियापदे आहेत]

वें-कृदन्त

नाम—मला घरीं **जावयास** आतां वेळ नाहीं, हीं पुस्तकें मीं त्याला **पहावयास** दिलीं आहेत, मीं तुम्हांस हे आंबे **द्यावयास** आणिले आहेत, त्याची माझ्यावर हात **उगारावयाची** काय छाती आहे ? इ०.

विशेषण—**रडवा** मुलगा, **नटवी** मुलगी; (**जागावयाचे** पहारेकरी, **अंथरावयाचें** धोतर, **बसावयाचा** घोडा, हातांत **धरावयाची** काठी, इ० मधील ठळक शब्दही कांहींच्या मताप्रमाणें विशेषणें होतील).

विधि विशे०—त्याचा एक मुलगा मुंज **व्हावयाचा** व एक मुलगी लग्न **व्हावयाची** आहे, हीं चूल पाणी **तापवायची** आहे व ही दुसरी जेवण **करावयाची** आहे, इ०.

सं० क्रि०—बाळूला पुढें **शिकावयाचें** नाहीं, मला हें काम **करावें** लागतें, त्याला रोज मंडईंत **जावें** लागतें, त्यांनीं आम्हांकडे **यावयाचें** नव्हतें, इ०.

[काल तो घोड्यावरून **पडायचाच**, हा मुलगा खोटें **बोलायचाच**, आमची सुंदर पास **व्हावयाचीच**, इ० ठिकाणीं क्रियेची निश्चित संभवता दर्शविणारे हे शब्द क्रियापदें आहेत.]

ऊन-कृदन्त

क्रि० वि० अ०—मीं झाडावर **चढून**, हे आंबे काढिले; तो **निजून**, आपला अभ्यास करितो; ती पहाटेस **उठून**, भूपाळया म्हणते; तो सर्व परवाचा **म्हणून**, जेवावयास गेला; इ०.

सं० क्रि०—आम्हीं ते पेढे **खाऊन** टाकिले, रामभाऊंनीं त्याचें देणें **देऊन** टाकिलें, इ०.

ऊं-कृदन्त

नाम—त्याला प्रथम **हसूं** आलें व मग **रडूं** कोसळलें, इ०.

सं० क्रि०—आई विमलला **मारूं** लागली, आपण कोणाचें वर्म **पाहूं** नये, गोड फार **खाऊं** नये, ती शिव्या **देऊं** लागली, इ०.

[आपण घरीं **जाऊं**, **खाऊं**, **पिऊं** व पत्ते **खेळूं**; यांतील शब्द क्रियापदें आहेत.]

पदक्रम व पदान्वय

१. मराठींत प्रथम कर्ता, नंतर कर्म व नंतर क्रियापद, असा क्रम बहुधा असतो. उदा०—गोविंदा जातो, गोविंदा पुस्तक वाचितो, इ०.

२. कर्त्याचीं विशेषणें व त्याशीं संबंध असणारे शब्द कर्त्याच्या मागें, कर्माचीं विशेषणें व त्याशीं संबंध असणारे शब्द कर्माचे अगोदर आणि क्रियापदाचीं विशेषणें किंवा तत्संबंधी शब्द क्रियापदाचे अगोदर बहुधा असतात. उदा०—

(अ) **रामाचे वडील** गोविंदराव निवर्तले; **गोविंदा, कृष्णा, चिमणी व मनी** हीं मुलें खेळत होतीं; **तें कुजलेलें** झाड पडलें, इ०.

(आ) गोविंदानें **कामाचे** कागद फाडिले, विष्णु **चांगलीं** चित्रें काढितो, विष्णु **चेहऱ्यावरील भावना उत्कृष्ट दाखविणारीं** चित्रें काढितो, इ०.

(इ) दाजीबा **हळू** चालतात; दाजीबा **डेक्कन क्वीननें, काल सकाळीं, आठ वाजतां, मुंबईस,** गेले; इ०.

३. विधिविशेषणें कर्त्याचे नंतर व क्रियापदाचे पूर्वीं बहुधा येतात. उदा०— मुलगी **हुशार** आहे, त्याचें हस्ताक्षर **चांगलें** आहे, तो **श्रीमंत** आहे, इ०.

४. विधानपूरकें हींही क्रियापदांपूर्वींच येतात. उदा०–माझी आई **बरी** झाली, नाटकांत तो **राजा** झाला होता, गणू **वेडा** दिसतो, इ०

५. संप्रदानार्थी अप्रत्यक्ष कर्म अगोदर व प्रथमान्त प्रत्यक्ष कर्म त्यामागून असा क्रम आढळतो. उदा०—न्यायाधीश **अपराध्यास** दंड करितात, रामानें **गणूस** रुपया दिला, इ०.

६. सर्वनामांचा उपयोग विशेषणाप्रमाणें होतो, तेव्हां तीं नामापूर्वींच येतात. उदा०—**हा** मुलगा द्वाड आहे, **ते** चोरटे पळून गेले, **ज्या** मुलांनीं हे कागद फाडिले **त्या** मुलांना बोलाव, इ०.

७. सर्वनामांचीं विशेषणें बहुधा त्या सर्वनामांच्या पुढें येतात. उदा०—मला **गरीबाला** ही उठाठेव नको, तिला **लुबरीला** मध्यें बोलू देऊं नका, इ०.

८. जुन्या भाषेंत विधानांस जोर येण्यासाठीं केव्हां केव्हां विशेषणें विशेष्यानंतर येतात. उदा०—शहाणीं मनुष्यें **विचारसूक्ष्मज्ञ, भिडेचीं,** पदरीं बाळगावीं; इ०.

९. जसें–तसें, जरी–तरी, जेव्हां–तेव्हां, ज्यामुळें–त्यामुळें, इत्यादि संबंधी व अनुसंबंधी शब्दांच्या जोड्यांतील संबंधी शब्द पाहिल्या वाक्यापूर्वीं व अनुसंबंधी शब्द उत्तर–वाक्यापूर्वीं येतात. उदा०—**जसें** करावें, **तसें** भरावें; **जरी** व्हावा तुज देव, **तरी** सुलभ उपाव; **जिकडे** जावें **तिकडे** मातीच्याच चुली; **ज्यापेक्षां** विचारतोस, **त्यापेक्षां** मी तुला सांगतों; इ०.

१०. समुच्चयबोधक व विकल्पबोधक उभयान्वयी अव्ययें जुन्या भाषेंत निगडित करावयाच्या दोन शब्दांत प्रत्येक वेळीं येतात; पण चालू भाषेंत निगडित करावयाच्या अनेक शब्दांपैकीं शेवटच्या दोहोंत मात्र येतात. उदा०—

(अ) खेरीज बंदुका **व** तरवारा **व** पेषकबज **व** बिचवे हीं हत्यारें सांपडलीं;

(आ) रामा **आणि** गोविंदा हे भाऊभाऊ होते; संजय **किंवा** विदुर यांपैकीं एकाची माहिती सांग; मीं ठाण्याच्या ग्रंथसंग्रहालयांतील व्युत्पत्तीचीं, व्याकरणाचीं, काव्याचीं **आणि** इतिहासाचीं सर्व पुस्तकें वाचून टाकिलीं, इ०.

११. व्यावहारिक भाषणांत पदक्रमासंबंधानें बरेंच स्वातंत्र्य आढळतें. उदा०—आतां या पोराला करावें तरी काय ? करावें तरी काय या पोराला ? काय तरी करावें आतां या पोराला ? इ०.

१२. संबोधनान्त शब्द व केवलप्रयोगी अव्ययें आरंभींच येतात. उदा०—**गोविंदा**, इकडे ये; **छेः**, मी नाहीं तो चहा पिणार; इ०.

पदान्वयासंबंधानें म्हणजे वाक्यांतील शब्दांच्या परस्पर जुळणीसंबंधानें खालील गोष्टी आढळून येतात.

(१) कर्तरिप्रयोगांत समानलिंगीं व समानपुरुषीं अनेक कर्ते असल्यास, क्रियापद त्याच लिंगीं व त्याच पुरुषीं पण अनेकवचनीं असतें. उदा०—विष्णु, परसू व दत्तू शाळेंत गेले; राम व लक्ष्मण वनवासास गेले; इ०.

(२) कर्तरिप्रयोगांत भिन्न पुरुषीं अनेक कर्ते असतां क्रियापद प्रथम पुरुषीं अनेक वचनीं असतें. प्रथमपुरुषीं सर्वनाम वाक्यांत नसेल तर द्वितीय पुरुषीं अनेकवचनीं असतें. उदा०—मी, तूं व ते उद्यां जाऊं; तूं आणि तो आतांच निघा कसे; इ०

(३) भिन्न लिंगांचे कर्ते असल्यास क्रियापद नपुंसकलिंगीं अनेकवचनीं असतें. उदा०—राजा व राणी आलीं; मी, माझी बायको व मुलगा उद्यां गांवीं जावयाचीं आहों; रामा, गोविंदा व आई काल मुंबईस गेलीं; इ०.

[अनेक कर्ते असल्यास त्या सर्वांबद्दल **हा** किंवा **असा** ह्या शब्दांचा अनेकवचनीं उपयोग करणें अधिक प्रशस्त समजतात. उदा०—रामा, गोविंदा व आई **हीं** काल मुंबईस गेलीं; घोडे, बंदुका, तोफा व शिपाई **हीं** लढाईंत फार उपयोगाचीं आहेत; रस्त्यानें एक म्हातारा, एक मुलगी व दोन मुलगे **हीं** किंवा **अशीं** (माणसें) चाललीं होतीं; इ०.]

(४) भिन्न लिंगीं कर्त्यांचा क्रियापदाशीं पृथक् संबंध दाखवावयाचा असेल तर क्रियापद अखेरच्या कर्त्याप्रमाणें असतें. उदा०—या जमिनींत ज्वारी व कापूस पिकतो; त्याच्या घरीं दोन बैल, एक म्हैस व एक तट्टू आहे; इ०.

कर्तरिप्रयोगांतील कर्ता व क्रियापद यांच्या अन्वयासंबंधानें वर जे नियम दिले आहेत, तेच कर्मणि-प्रयोगांत कर्म व क्रियापद ह्यांच्या अन्वयासंबंधानें लागू पडणारे आहेत.

(१) एक लिंगीं अनेक कर्में असल्यास क्रियापद त्याच लिंगीं अनेकवचनीं असतें. उदा०—त्यानें जोंधळे, गहूं व तांदूळ आणिले; इ०.

(२) कर्मणि-प्रयोगांत गद्यांत प्रथम व द्वितीय पुरुषीं कर्में येतच नाहींत, म्हणून भिन्नपुरुषीं कर्में संभवतच नाहींत. गद्यांत कर्में तृतीय पुरुषींच असतात.

(३) भिन्न लिंगीं अनेक कर्में असल्यास क्रियापद नपुंसकलिंगीं अनेकवचनीं असतें. उदा०—त्यानें बाजारांतून द्रोण व पत्रावळी आणिलीं; (परंतु अशा वेळीं त्या अनेक कर्मांच्याबद्दल शेवटीं **हा** किंवा **असा** ह्या शब्दांचा उपयोग केलेलाच अधिक प्रशस्त मानिला जातो. उ०—त्यानें बाजारांतून द्रोण व पत्रावळी **हीं** आणिलीं; मीं एक गाय, दोन म्हशी व एक बैल **हीं** विकत घेतलीं; इ०.)

(४) भिन्न लिंगीं कर्मांचा क्रियापदाशीं पृथक् संबंध दाखवावयाचा असतां, क्रियापद शेवटच्या कर्माप्रमाणें असतें. उदा०—त्यानें एक घोडा व एक म्हैस विकत घेतली, मीं दोन हरिणें व एक वाघ मारिला, इ०.

(५) कर्मणि-प्रयोगांत अनेक कर्ते असतां त्या प्रत्येकाची तृतीया किंवा चतुर्थी यापैकीं कोणती तरी एकच विभक्ति असते; अथवा ते कर्ते प्रथमान्त ठेवून, त्यांच्या दर्शक सर्वनामाची तृतीया किंवा चतुर्थी योजितात. उदा०—रामानें, गोविंदानें व कृष्णानें हें काम केलें; किंवा रामा, गोविंदा व कृष्णा **ह्यांनीं** हें काम केलें; रामाला व गोविंदाला हें ओझें उचलतें किंवा रामा गोविंदा **ह्यांना** हें ओझें उचलतें; इ०

भावे प्रयोगांत अनेक कर्ते व कर्में ह्यांना विभक्ति लावण्याची पद्धति वरीलप्रमाणेंच आहे. उदा०-रामानें व गोविंदानें चोरास धरिलें किंवा रामा व गोविंदा **ह्यांनीं** चोरास धरिलें; तसेंच रामानें उंदरास व घुशीस पकडलें किंवा रामानें उंदीर व घूस **यांस** पकडिलें; इ०.

कर्ता व कर्म ह्यांशिवाय अनेक नामांस एकच विभक्ति लावण्याचा प्रसंग आल्यास, त्या ठिकाणीं त्याच विभक्तीचे पण भिन्न प्रत्यय योजीत नाहींत.

उदा०—'धाके अशनीं शयनीं, ध्यानीं, स्वप्नीं, जनीं, वनीं, नयनीं,'॥ (मोरो०)
'नेत्रांत, प्राणांत, श्रवणांत, मुखांत, सर्व कटकाच्या' ॥ (मोरो०)

पद्यविशेष

आतांपर्यंत गद्यभाषेंतील शब्दांच्या स्वरूपासंबंधानें विचार केला. आतां पद्यामध्यें गद्यांतल्यापेक्षां निराळ्या प्रकारचीं शब्दांचीं रूपें केव्हां केव्हां आढळतात; त्यांपैकीं प्रमुख गोष्टींचा येथें निर्देश करितों.

१. कवि केव्हां केव्हां वृत्ताच्या जुळणीसाठीं ऱ्हस्वाचीं दीर्घ किंवा दीर्घ अक्षरांचीं ऱ्हस्व अक्षरें करितात. उदा०—१. त**नू** त्यागितां कीर्ति मागें उरावी। मना सज्जना, हेचि **क्री**या धरावी; २. जगीं सर्व**सू**खी असा कोण आहे; ३. कोठें भयाचा ज**रि** लेश वाटे। द्विरेफ मोदें मजला**गि** भेटे; ४. जाते घडि ही **अ**पुली साधा। करा काय तें **अ**तां करा; ५. नेदी चित्ता शांती ऐशी विद्या **का**शाला; इ०.

२. कवितेंत केव्हां केव्हां **ऊ**–कारान्त व **ओ**–कारान्त प्रथमेचीं रूपें आढळतात. उदा०–१. नको रे मना **मत्सरू दंभभारू**; २. भूगोल हा उलथितां मज नाहिं **वेळू**; ३. देहे बुद्धिचा **निश्चयो** तो ढळेना; ४. तिसरा जो कां **आजानुबाहो**। जो द्रौपदीचा तिसरा **नाहो**। जेणें करूनी खांडव–**दाहो**। तोषविलें त्रिपादातें; इ०.

३. द्वितीया व चतुर्थी यांकरितां ' **तें** ' व ' **सी** ' हे प्रत्यय केव्हां केव्हां पद्यांत येतात. उदा०— १. **उत्तमातें** धरिजे। **अधमातें** अव्हेरिजे; २. **सत्यातें** जोडावें सुज्ञें **धर्मासि** पळ न सोडावें (द्वितीया). १. ज्याशीं समग्र जगतींत **तुलावयातें**। नाहींच अन्य गिरि योग्य म्हणून **ज्यातें**; २. खाणींत सांपडति यास्तव **संपदेतें**। न्यूनत्व ह्या जनपदीं न कधींहि येतें (चतुर्थी).

४. तृतीयेचे **ए, ईं** व **हीं** हे प्रत्यय पद्यांत आढळतात. उदा०–१. भाच्याचा वध इच्छिला कुमतिनें **कंसें प्रयासें** महा; २. भंगिलें शिवधनुष्य **रामें** वरिलें मला; ३. फडफड **निजपक्षीं** दाविलें कीं उडाया; ४. **द्विजीं** निषधापासाव म्हणीजेलें; ५. गर्वोद्धतांसहि **जिहीं** मदहीन केलें; ६. **यांहीं** धेनु वळाव्या शिव शिव गोपाळ रामकृष्ण हरे! इ०.

५. पद्यांत केव्हां केव्हां पंचमीच्या '**हून**' प्रत्ययाबद्दल ' **हूनि** ' असें रूप येतें. उदा०–किंबहुना **मातेहुनि** अधिक हिची योग्यता असे खचित; इ०.

६. षष्ठीच्या '**च्या**' (**ल्या** किंवा **झ्या**) प्रत्ययाबद्दल केव्हां केव्हां पुढील रूपें आढळतात. उदा०—१. **निंबाचिया** झाडा साखरेचें आळें; २. **आपुलिया बळें** नाहीं बोलवत; ३. नृपा लागियलों **तूझिया** लगामीं; इ०.

७. सप्तमीचा '**आं**' प्रत्यय विशेषतः कवितेंत आढळतो. उदा०—१. **गळां** तुळशीहार कासे पीतांबर; २. अंतरीं निर्मळ, वाचेचा रसाळ, त्याचे **गळां** माळ, असो नसो; ३. नाठाळाचे काठी हाणूं **माथां**; इ०. (गद्यांतील उदा०—मी त्याच्या **पायां** पडलों).

८. विभक्तीकरितां पद्यांत केव्हां केव्हां शब्दांच्या मूळ रूपांचाच उपयोग आढळतो. उदा०—(तृ०)–स्वकरें चंदन घाशी गंगेचें पाणि **कावडी**(नें) भरितो; उद्धवें विनविल्यावरी **कृपा**(नें) कळवळला श्रीहरी; (च०)–तेवीं नमी सीता। आनंदित चित्ता। मग हो बोलता। राम **मुनी**(ला); सत्कर्म **सिद्धी**(स) गेलें। तरी फुगेना म्यां हें केलें; (ष०)–तुझिये **माया** (चीं) विचित्र उपाधी। शरीरीं केली आत्मबुद्धी; (स०)–मज नांदतां ये **सृष्टी**(त), कळी उघडूं न शके दृष्टी; इ०.

९. केव्हां केव्हां पद्यांत विभक्तीकरितां शब्दाचें नुसतेंच सामान्यरूप येतें. उदा०—(द्वि०)-साष्टांग वंदीं रघुराज**पायां**(ना); गरुड जसा गगनांतुनि वेगें उतरोनि **पन्नगा**(ला) झडपी; (तृ०)–स्वयें सर्वदा **नम्रवाचे**(नें) वदावें; गुण गाईन **आवडी**(नें)। हेचि माझी सर्व जोडी; (च०)–**युद्धा** (स) निघाला पार्थकुमार; **रामा**(ला) वन **भरता**(ला) सिंहासन देइन जाण तरीच खरी मी; (ष०)–पारधीमाजी **खगां**(चा) **मृगां**(ची) राजे। करिति हिंसा जी तीच बरी साजे; आम्रा त्या पिक सेवितां **समसमां**(चा) संयोग कीं जाहला; (स०) आननपंक्ति **घरे**(वर) रचली; इ०.

१० पद्यांत केव्हां केव्हां विशेषणालाही विशेष्याच्या विभक्तीचे प्रत्यय लागलेले आढळतात, त्याचीं उदाहरणें मागें गेलींच आहेत. आणखी उदा०— (द्वि०)-तो भीम भीमकर्मा गांठी त्या रिपुसि **भूमिगलितासी**; (तृ०)-**कृतघ्नें** शत्रुन्नें प्रबळ रिपु पाहोनि नयनीं; (षष्ठी)–लज्जावती फार तथापि **त्याची**। शंका न सीता धरि हो पित्याची; (स०)–**अत्युच्चीं** पदिं थोरही बिघडतो हा बोल आहे खरा; हिरेजडित **सुंदरीं** कनक-पंजरींही वसे; इ०.

११. ही, जी, ती, ह्या स्त्रीलिंगी रूपांबद्दल कवितेंत केव्हां केव्हां **हे, जे, ते**, अशीं रूपें येतात. उदा०—वधुनि माझी **हे** (ही) कनकरूप **काया**; श्रीवामनैकपद सर्व वसुंधरा **हे** (ही); विद्या भोग-सुकीर्ति-दायक **पहा ते** (ती) मान्य मान्यांसही; इ०.

१२. केव्हां केव्हां संस्कृतांतल्याप्रमाणें पद्यांत **आ**-कारांत स्त्रीलिंगी विशेषणें आढळतात. उदा०—कोपानें वदली न तीं कटुवचें **शांता** सदा राहिली; बा मूर्च्छा पावले **अदभ्रा** ते; सत्संगति बहु **मान्या** थोराहुनि बहु दया करि लहानीं; इ०.

१३. प्रथम व द्वितिय पुरुषीं कर्मणिप्रयोग पद्यांतच आढळतात; त्यांचीं उदाहरणें मागें गेलींच आहेत. १. इंद्रियांचीं दीनें **आम्हीं केलों नारायणें**; २. प्रेमें रक्षितिल सदा म्हणुनि **दिलें मी** जयांसि **मत्तातें**; ३. जाउनि तो दूत म्हणे कृष्णें द्यूतांत **तूं** स्वयें **धर्मे, हारविलीस** सुयोधन-सदनाप्रति ये करावया कर्मे; इ०.

पदपरिस्फोट

विकट पदपरिस्फोटाची विद्यार्थ्यांच्या दृष्टीनें फारशी अपेक्षा नसल्यामुळें आतां विषयपूर्तीसाठीं नमुन्यादाखल एका सोप्याच वाक्यांतील प्रत्येक शब्दाचें व्याकरण लिहून दाखवितों. तसें करितांना शब्दासंबंधानें खालील गोष्टी सांगावयाच्या असतात.

नाम / सर्वनाम} मूळ शब्द, जात व पोटजात, लिंग, वचन, विभक्ति व विभक्तीचा अर्थ.

विशेषण—कोणाचें तें.

क्रियापद} मूळ धातु, सकर्मक कीं अकर्मक, अर्थ, काळ, पुरुष, लिंग, वचन व प्रयोग.

अव्यय—कोणत्या प्रकारचें तें.

१. “ **मराठ्यांसंबंधीं दूषित वातावरण थोडें तरी निवळण्यास मदत करणारे गृहस्थ म्हणजे प्रसिद्ध इतिहासकार सर जदुनाथ सरकार हे होत.** ”

मराठ्यांसंबंधीं—मराठे, सामान्यनाम, पुल्लिंगी, संबंधीं ह्या शब्दयोगी अव्ययामुळें अनेकवचनीं सामान्यरूप.

संबंधीं—हें शब्दयोगी अव्यय.

दूषित—हें वातावरण ह्या शब्दाचें विशेषण.

वातावरण—हें सामान्यनाम, नपुंसकलिंगीं, प्रथमेचें एकवचन; प्रथमेचा अर्थ कर्ता, निवळण्यास ह्या धातुसाधिताचा.

थोडेंतरी—हें क्रियाविशेषण अव्यय.

निवळण्यास—निवळणें हें धातुसाधित नाम, नपुंसकलिंगी, चतुर्थीचें एकवचन; चतुर्थीचा अर्थ हेतु.

मदत—हें सामान्यनाम, स्त्रीलिंगी, प्रथमेचें एकवचन; प्रथमेचा अर्थ कर्म, करणारे ह्या धातुसाधिताचें.

करणारे—हें गृहस्थ या शब्दाचें विशेषण.

गृहस्थ—हें सामान्यनाम, पुल्लिंगीं, प्रथमेचें बहुमानार्थी अनेकवचन; प्रथमेचा अर्थ उद्देश.

म्हणजे—हें स्वरूपबोधक उभयान्वयी अव्यय.

प्रसिद्ध—हें इतिहासकार ह्या शब्दाचें विशेषण.

इतिहासकार—हें जदुनाथ सरकार ह्या शब्दाचें विशेषण.

सर—हें जदुनाथ सरकार ह्या शब्दाचें विशेषण.

जदुनाथ सरकार—हें विशेषनाम, पुल्लिंगी, प्रथमेचें बहुमानार्थी अनेकवचन, प्रथमेचा अर्थ उद्देश.

हे—दर्शक सर्वनाम, पुल्लिंगी, प्रथमेचें बहुमानार्थी अनेकवचन; प्रथमेचा अर्थ कर्ता, होत या क्रियापदाचा.

होत—हें हो या अकर्मक धातूचें, वर्तमानकाळीं, पुल्लिंगीं, तृतीय पुरुषाचें, बहुमानार्थी अनेकवचन.

ह्या वाक्यांत हे हा कर्ता, होत हें क्रियापद, हा अकर्मक कर्तरि प्रयोग.

वाक्य-पृथक्करण

व्याकरणाची फलश्रुति म्हणजे **वाक्य-पृथक्करण** बरोबर रीतीनें करितां येणें हीं होय. व्याकरणांत विशेष प्राधान्य शब्दाच्या स्वरूपाला असतें. वाक्य-पृथक्करणांत मुख्य प्राधान्य शब्दाच्या बाह्य स्वरूपापेक्षां बोलणाराचा उद्दिष्ट अर्थ समजून घेण्याकडे असतें. व्याकरणाला ह्या गोष्टीची जोड देण्याची पद्धति अलीकडेच पडली आहे, तीस अनुसरून खालील विंचार केला आहे.

वाक्य व त्याचे मुख्य भाग

एक पूर्ण विचार व्यक्त करणाऱ्या शब्दसमुच्चयास **वाक्य** असें म्हणतात, हें पूर्वीं गेलेंच आहे.

'वारा आला' एवढया शब्दसमुच्चयानें केव्हां केव्हां एक पूर्ण विचार व्यक्त केला जातो; 'वारा आला आणि पाऊस गेला' असे दोन शब्दसमुच्चय एकत्र जोडून केव्हां केव्हां एक पूर्ण विचार व्यक्त केला जातो; आणि 'जर वारा सुटेल तर पाऊस जाईल' अशा प्रकारच्या एका शब्दसमुच्चयावर अवलंबून असलेल्या दुसऱ्या शब्दसमुच्चयासहित अशा वाक्यानें एकादा पूर्ण विचार व्यक्त केला जातो; म्हणून येथें वर अवतरणांत दिलें आहे तें एकेक वाक्य आहे.

वाक्य म्हटलें कीं, त्यांत कोणाविषयीं तरी बोलणें असतें; आणि ज्याविषयीं बोलावयाचें त्याबद्दल कांहीं तरी सांगितलेलें म्हणजे विधान केलेलें असतें. ह्यामुळें **वाक्याचे दोन भाग** पडतात. (१) ज्याच्याविषयीं किंवा ज्याच्या उद्देशानें बोलावयाचें असतें, त्याला "**उद्देश्य**" असें म्हणतात; व (२) उद्देश्याविषयीं वाक्यांत जें कांहीं सांगितलेलें असतें, म्हणजेच विधान केलें असतें, त्यास "**विधेय**" असें म्हणतात, उदा०---मनुष्य बुद्धिमान् प्राणी आहे, गोविंदा घरीं जातो, आम्हांस मुंबईस जावयाचें आहे, कृष्णानें कंसाला मारिलें, ह्या वाक्यांत अनुक्रमें मनुष्य, गोविंदा, आम्ही व कृष्ण यांच्यासंबंधानें बोलावयाचें असल्यामुळें त्या त्या वाक्यांतील ते शब्द **उद्देश्यें** होत; आणि त्यांच्याबद्दल अनुक्रमें 'बुद्धिमान् प्राणी आहे' 'घरीं जातो,' 'मुंबईस जावयाचें आहे' व 'कंसाला मारिलें' हें जें सांगितलें आहे, तें दर्शविणारे शब्दसमुच्चय हीं **विधेयें** आहेत.

वाक्याचे प्रकार

वाक्य **तीन** प्रकारचें आढळतें. **शुद्ध, मिश्र** व **संयुक्त**.

ज्या वाक्यांत एकच उद्देश्य असून, एकच क्रियापद असतें, त्यास **शुद्ध-वाक्य** असें म्हणतात. उदा०— तो तेथेंच राहिला, ईश्वराचें स्वरूप निर्विकार व निर्मल आहे, मी त्याला वंदन करितों, त्यानें माझें कल्याण केलें, इ०.

एक मुख्य वाक्य असून त्यावर अवलंबून असलेलीं एक किंवा अनेक वाक्यें ज्यांत असतात, त्यास **मिश्र-वाक्य** असें म्हणतात. उदा०— 'जो मनुष्य चोरी करितो, त्यास शिक्षा होते;' (यांत 'त्यास शिक्षा होते' हें मुख्य वाक्य असून, 'जो मनुष्य चोरी करितो' हें त्यावर अवलंबून असलेलें वाक्य आहे). 'मी आतां येणार नाहीं, असें गोविंदराव म्हणाले;' (यांत 'गोविंदराव असें म्हणाले' हें मुख्य वाक्य असून 'मी आज येणार नाहीं' हें त्यावर अवलंबून असलेलें वाक्य आहे).

मिश्रवाक्यांतील मुख्य उद्देश्य व मुख्य विधेय ह्यांनीं होणाऱ्या वाक्यास **मुख्य वाक्य** किंवा **प्रधान वाक्य** असें म्हणतात; आणि त्यावर अवलंबून असलेल्या एक किंवा अनेक वाक्यांस **पोट-वाक्य, गौण-वाक्य** किंवा **अवलंबी वाक्य**, असें म्हणतात.

ज्या वाक्यामध्यें दोन अथवा अधिक प्रमुख वाक्यें असतात, त्यास **संयुक्त-वाक्य** असें म्हणतात. उदा०— 'तो आला आणि लगेच गेला' (यांत दोन प्रमुख वाक्यें आहेत); 'मामांनीं मला जत्रेंतून एक पतंग आणिला, ताईला एक बाहुली आणिली, आणि मधूला एक चेंडू आणिला' (यांत तीन प्रमुख वाक्यें आहेत).

[संयुक्तवाक्यांत (१) 'वारा आला आणि पाऊस गेला' याप्रमाणें केव्हां प्रत्येकच प्रमुख वाक्य असतें; (२) 'जो श्रीमंत असतो, त्याला विद्येची गोडी नसते, आणि ज्याला विद्येची गोडी असते, त्याला अनुकूलता नसते' याप्रमाणें दोन्ही प्रमुख वाक्यांच्या पोटांत गौणवाक्यें येऊन त्या वाक्यांचा संयोग असतो; किंवा (३) 'श्रीमंताला विद्या नको आणि ज्याला विद्या हवी असते, त्याला शिकण्यापुरता पैसा मिळत नाहीं' याप्रमाणें एक नुसतेंच प्रमुख वाक्य व दुसरें प्रमुख वाक्याच्या पोटांत गौणवाक्य, अशांचा संयोग झालेला असतो; असे प्रकार आढळतात].

कांहीं वाक्यांत धातुसाधितानें युक्त असे एक किंवा अनेक तुकडे असतात, त्यांस "**वाक्यांश**" असें म्हणतात. ह्यांच्या योगानेंच शुद्धवाक्याचें मिश्र-वाक्य किंवा संयुक्तवाक्य बनवितां येतें; आणि मिश्र किंवा संयुक्त वाक्याचें शुद्ध-वाक्य बनवितां येतें. उदा०—

(१) **असें करणें** तुला शोभत नाहीं (यांत 'असें करणें' हा वाक्यांश असून, यांतील करणें हें धातुसाधित काढून टाकून 'तूं जें करितोस, तें तुला शोभत नाहीं' असें प्रथमच्या शुद्धवाक्याचें मिश्रवाक्य बनवितां येते).

(२) **माझ्याजवळ पैसे असून,** ते खर्च करण्याची स्वतंत्रता मला नाहीं. (यांत 'माझ्याजवळ पैसे असून' हा वाक्यांश असून 'माझ्याजवळ पैसे आहेत, पण ते खर्च करण्याची मला स्वतंत्रता नाहीं' असें शुद्धवाक्याचें संयुक्तवाक्य, 'असून' या धातुसाधिताबद्दल क्रियापद घालून बनवितां येतें).

शुद्ध-वाक्य

उद्देश्य व विधेय हे वाक्याचे मुख्य दोन भाग. केव्हां केव्हां उद्देश्य व विधेय हीं एकेक शब्दात्मकच असतात, तर केव्हां केव्हां यांपैकीं एक एकशब्दात्मक व दुसरें अनेकशब्दात्मक असें असतें; आणि केव्हां केव्हां तीं दोन्ही कमीजास्त अनेकशब्दात्मक असूं शकतात.

उद्देश्याचा दर्शक एक मुख्य शब्द (मूल-उद्देश्य) व विधेयाचा दर्शक एक मुख्य शब्द (मूल विधेय) असे दोन शब्द, कोणत्याही वाक्यांत असलेच पाहिजेत.

उद्देश्याविषयीं अधिक खुलासा करणारे शब्द, मूल-उद्देश्याला वाढवितात. आणि विधेयाविषयीं ज्यास्त खुलासा करणारे शब्द मूल-विधेयाला वाढवितात. ह्यांना अनुक्रमें **उद्देश्य-विस्तारक** व **विधेय-विस्तारक** असें म्हणतात.

(**अ**) 'रामा खातो,' 'सुतारानें केला,' ह्या वाक्यांत काय खातो व काय केला हें सांगितल्यावांचून विधान पूर्ण होत नाहीं. म्हणजे 'पेरू' 'पाळणा' हे किंवा असेच त्या वाक्यांत लागू पडणारे शब्द तेथें आवश्यक आहेत. अर्थात् हे शब्द म्हणजे **कर्में** हीं **विधान पूर्ण करणारीं** असतात, असें झालें. यांस **विधेय-पूरक** असें म्हणतात.

(**आ**) देणें, म्हणणें, सांगणें, बोलणें, इ० केव्हां केव्हां अप्रत्यक्ष कर्म असलेल्या वाक्यांतील कर्मेंही तीं—विधान पूर्ण करणारींच असल्यामुळें—विधेयपूरकेंच होत. उदा०—'गोविंदानें कृष्णाला बैदूल दिले' यांत कृष्णाला हें अप्रत्यक्ष कर्म **विधेय-पूरक** आहे.

(इ) रोगी **बरा** झाला, ही मुलगी **शहाणी** आहे, नाटकांत तो **हरिश्चंद्र** झाला होता, त्या भांड्यांतील दूध **नासलेलें** दिसलें, यांतील ठळक शब्द विधेयाची पूर्णता करणारे आहेत हें मागें गेलेलेंच आहे; यांसही **विधेय-पूरक** म्हणतात.

वाक्याचे हे वर दिलेले मुख्य भाग व पोटभाग नीट ओळखून ते सांगणें किंवा व्यवस्थितपणें लिहून दाखविणें याला **वाक्यपृथक्करण** असें म्हणतात, ते मुख्य भाग व पोटभाग खालील कोष्टकांत दाखविले आहेत.

उद्देश्य		विधेय			
उद्देश्यविस्तारक	मूल-उद्देश्य	विधेयविस्तारक	विधेय-पूरक		मूल-विधेय
			कर्म	पूरक	

वक्त्याला कोणाविषयीं, किंवा कोणत्या गोष्टीला उद्देशून बोलावयाचें आहे हें खरोखर त्याच्या बोलण्यांतील ज्या शब्दावर त्यानें जोर दिला असेल त्यावरूनच कळावयाचें; परंतु प्रत्येक वेळीं वक्ता आपल्या पुढें हजर असतोच असें नाहीं; पुष्कळ वेळां व्यक्त करावयाचा अभिप्रेत अर्थ लेखनावरूनच ओळखावा लागतो. उदा०—' सोन्याचे दागिने करितात ' अशामारख्या वाक्यांत ' लोक ' सोन्याचे दागिने करितात, असें **लोकांविषयीं** बोलण्याचा उद्देश आहे, कीं ' सोन्याचे ' करितात असें सांगण्याचा म्हणजे **सोन्याविषयीं** बोलण्याचा उद्देश आहे, कीं ' दागिने ' करितात, भांडीं करीत नाहींत, असें **दागिन्याविषयीं** बोलण्याचा त्याचा हेतु आहे, हें निखालस सांगतां येणें वक्ता पुढें असल्याशिवाय अशक्य आहे. यासाठीं अनेक वाक्यें पाहून त्यांवरून कांहीं सामान्य नियम बसविले आहेत, त्यांसच अनुसरणें आपल्यास भाग आहे.

शुद्ध-वाक्यांत खालील प्रकारचीं **उद्देश्यें** आढळतात.

(१) कर्तरि-प्रयोगांतील वाक्यांत नेहमीं कर्ता हाच उद्देश्य असून, तो प्रथमान्त असतो. उदा०—**गोविंदा** जातो, **तो** काम करितो, **वामनराव** येतील, मला **पैसा** मिळावा, **ईश्वर** तुमचें कल्याण करो, इ०.

(२) कर्मणि-प्रयोगांतील वाक्यांत शुद्ध तृतीयान्त किंवा शुद्ध चतुर्थ्यन्त कर्ता असेल तर तोच उद्देश्य असतो; आणि तसा तो नसेल तर कर्म हेंच उद्देश्य असतें. उदा०—

शु० तृ० कर्ता—**रामानें** काम केलें, **तुम्हीं** हें पुस्तक वाचावें, इ०.
शु० च० कर्ता—**त्याला** पेरू खातां येतो, **मला** हा धंदा करावा लागतो, इ०.
प्रथमान्त कर्म—शिपायाकडून **चोर** धरला गेला, **चोर** धरण्यांत आला, इ०.

(३) भावे-प्रयोगांतील वाक्यांतही शुद्ध तृतीयान्त किंवा शुद्ध चतुर्थ्यन्त कर्ता असल्यास तोच उद्देश्य असतो; तसें नसल्यास उद्देश्य क्रियापदान्तर्गतच असतें. उदा०—

शु० तृ० कर्ता— **त्यानें** जावें, **रामानें** रावणास मारलें, इ०.
शु० च० कर्ता— **त्याला** गेलें पाहिजे, **मला** बसतां येतें, इ०.
क्रियापदान्तर्गत— मला **जाववतें**, त्याला **बसवलें**, आतां नुकतेंच **उजाडलें**, इ०.

[शुद्ध तृतीया किंवा शुद्ध चतुर्थी म्हणजे जिच्याबद्दल सविकरणी तृतीयान्त शब्द वाक्यांत योजिला असतां चालूं शकत नाहीं, अशी तृतीया किंवा चतुर्थी. उदा०—' त्याला गेलें पाहिजे ' येथें ' त्याच्यानें गेलें पाहिजे ' असें वाक्य जमत नाहीं, म्हणून ' त्याला ' ही या ठिकाणीं शुद्ध चतुर्थी; परंतु त्याला जाववतें याबद्दल ' त्याच्यानें जाववतें ' हें वाक्य चालूं शकतें, म्हणून येथें ' त्याला ' ही शुद्ध चतुर्थी नव्हे. तसेंच ' त्यानें जावें ' येथें ' त्याच्यानें जावें ' असें वाक्य जमत नाहीं, म्हणून या ठिकाणीं 'त्यानें' ही शुद्ध तृतीया.]

वाक्यांतील उद्देश्यें ओळखण्याच्या दृष्टीनें वरील गोष्टी ध्यानांत ठेवणें अवश्य आहे.

आतां मूल-उद्देश्य, उद्देश्य-विस्तारक आणि मूल-विधेय, विधेय-विस्तारक व विधेय-पूरक यांचे जागीं कोणत्या प्रकारचे शब्द येतात, तें पाहूं.

मुख्य उद्देश्याचे ठिकाणीं खालील शब्द आढळतात.

नाम—आकाशांत **धूमकेतु** आहे.

सर्वनाम—**तो** गोळी लागल्यामुळें मेला.

विशेषणात्मक नाम—**गरीबानें** भलत्या गोष्टींत पडूं नये.

कृदन्त-नामात्मक वाक्यांश—**मुलांचे लाड करणें** योग्य नाहीं.

[केव्हां केव्हां नामवाक्यही मुख्य वाक्याच्या उद्देश्यस्थानीं येतें; परंतु तेव्हां तें सर्व मिश्रवाक्य असतें. उदा०– 'त्यानें तुला त्रास द्यावा' हें योग्य नाहीं; ' मोठ्या मनुष्यांनीं खोटें बोलावें ' हें त्यांस शोभत नाहीं; येथें अवतरणांतील वाक्यें उद्देश्यस्थानीं आलेलीं आहेत].

शुद्धवाक्यांत कर्माच्या ठिकाणींही कोणत्या तरी प्रकारचें नाम येतें, म्हणून कर्त्याच्या ठिकाणीं ज्या ज्या प्रकारचे नामदर्शक शब्द येऊं शकतात, त्याच प्रकारचे नामदर्शक शब्द कर्माच्या ठिकाणींही येतात. उदा०—

नाम—मीं एक **धूमकेतु** पाहिला.

सर्वनाम—गोविंदरावांनीं **त्याला** खूप चोपलें.

विशेषणात्मक नाम—तो **गरिबाला** भेवडावतो.

कृदन्त-नामात्मक वाक्यांश—आतां मी **तुझें म्हणणें** ऐकणार नाहीं.

[केव्हां केव्हां नामवाक्यही मुख्य वाक्याच्या कर्मस्थानीं येतें; पण त्यावेळीं तें सर्व मिश्रवाक्य असतें. उदा०—मी त्याला 'गांठ कशी मारावी' हें शिकवितों, 'तूं आतां बोललास' हें मी पुनः ऐकणार नाहीं, येथें अवतरणांतील वाक्यें कर्मस्थानीं आलेलीं आहेत.]

मूल-उद्देश्य व कर्म ह्यांचे ठिकाणीं नामाप्रमाणें योजलेले अन्य प्रकारचे शब्दही येतात. उदा०—या प्रत्येक आर्येंत 'परंतु' आलें आहे, त्याला 'आंत-बाहेर' माहीत नाहीं, तसेंच तो 'मागें-पुढें' करीत आहे, इ०.

मूल-उद्देश्याचा विस्तार खालील प्रकारच्या शब्दांनीं होतो.

अधिविशेषण—**उंच** मनुष्य जलद चालतो; पानिपतच्या लढाईंत **पुष्कळ लहानमोठे शूर** योद्धे पडले, इ०.

कृदन्त विशेषण—आम्हांला **गाणारा** पोपट आवडतो, **ओरडणारा** आवडत नाहीं, इ०.

कृदन्त-विशेषणात्मक वाक्यांश—मला **मुंबईस जाणारा** मनुष्य आढळला नाहीं, **लोकांनीं पूज्य मानिलेला** तो सरदार मरण पावला, इ०.

षष्ठयन्त संबंधी शब्द—**गोविंदरावांच्या** मुलानें झटून अभ्यास केला **माझी रोजची लिहावयाची** लेखणी कोठें आहे? इ०.

समानाधिकरण शब्द—**शिवाजीचा भाऊ** व्यंकोजी तंजावरास गेला, **हिंदुस्थानची अधिस्वामिनी** व **इंग्लंडची राणी** व्हिक्टोरिया भाग्यशाली होती, इ०.

कर्माचा विस्तारही वरीलसारख्याच शब्दांनीं होतो.

अधिविशेषणें—तो **तांबडा** कोट वापरतो, त्यानें **लाल** शाई अंगास फासली, इ०.

कृदन्त विशेषणें—तो **गाणाऱ्या** मुलास चाहतो.

कृदन्त-विशेषणयुक्त वाक्यांश—परवांच्या लग्नांत बंडूनानांनीं **आमच्याकडे आलेल्या** आचाऱ्यास बोलाविलें, इ०.

षष्ठयन्त संबंधी शब्द—बाबासाहेबांनीं **आपल्या स्नेह्याचा** घोडा विकत घेतला, काल **आगगाडींत पाहिलेल्या मनुष्याचें** नांव सांगाल का? इ०.

समानाधिकरण शब्द—त्या प्रसंगीं धर्मानें **पांडवांचा साहाय्यक श्रीकृष्ण** यास बोलाविलें.

[मूल विधेयाला पूर्ण करणारे शब्द म्हणजे प्रत्यक्ष व अप्रत्यक्ष कर्म आणि विधान-पूरकें हे होत. ह्यांपैकीं कर्माचा विस्तार कोणत्या शब्दांनीं होतो, हें वर आलेंच आहे.]

विधान-पूरक शब्द नामें व विशेषणें असतात.

नामें—तो **राजा** झाला, तो एक **ऋषिच** होय, सरकारनें त्याला **जज** नेमिलें, दुर्योधनानें कर्णाला **राजा** केलें, इ०.

विशेषणें—रामा **वेडा** दिसतो, तो आंबा **चांगला** निघाला, तो मनुष्य **रागावलेला** आहे, तिनें बाहुल्या **उभ्या** ठेविल्या, इ०.

मूल-विधेय हें क्रियापद असतें.

मूल-विधेयाचा विस्तार अर्थात् क्रियाविशेषणांनीं व क्रियाविशेषण-सदृश क्रियेविषयीं ज्यास्त माहिती देणाऱ्या शब्दांनीं होणार हें साहजिकच आहे. हे शब्द पुढील प्रकारचे असतात.

(१) मुख्य उद्देश्याशीं संबंध न ठेवणारीं करण, संप्रदान, अपादान, अधिकरण, इ० अर्थांचीं संबंधी शब्दांसहित नामें व सर्वनामें; (२) शब्दयोगी अव्ययान्त नामें, सर्वनामें किंवा नामांप्रमाणें उपयोग केलेलीं विशेषणें; त्याचप्रमाणें (३) क्रिया-

विशेषणाप्रमाणें योजिलेलीं विशेषणें; (४) निव्वळ क्रियाविशेषण अव्ययें; (५) संकेत, कारण, इ० दर्शक उभयान्वयी अव्ययें; (६) कृदन्तें किंवा कृदन्त वाक्यांश; आणि मिश्रवाक्य असल्यास (७) क्रियाविशेणषवाक्य. उदा०--

नामें—इंग्रजी अभ्यास **बारा वर्षें** करावा लागतो, तो **मर्यादेनें** वागतो, **त्याला** चार भाऊ आहेत, तो **दिवसाचा** निजतो, आम्ही **घरीं** गेलों, मीं **चाकूनें** ही लेखणी केली, इ०.

क्रियाविशेषणें—तो **चांगलें** वाचतो, ती **तिरपें** लिहिते, इ०.

क्रि० वि० अव्ययें--तो **हळू** चालतो, केळीं **लौकर** घेऊन ये, मी **आज** येणार नाहीं, **उद्यां** येईन, इ०.

कृदन्तें व कृदन्त-वाक्यांश—तो **पळत** गेला, विमल **चालतांना** अडखळली, **मुलांस बक्षिसें वाटण्यासाठीं** रावसाहेब येणार आहेत, इ०.

शब्दयोगी अव्ययान्त शब्द—**गेल्या वर्षापासून** तो आजारी आहे, तुम्ही **माझ्याबरोबर** चला, तो एका **धोतरासह** बाहेर पडला, इ०.

[‘चणे खावे लोखंडाचे, तंव ब्रह्मपदीं नाचे’ येथें विधेयविस्तारासाठीं पहिलें क्रियाविशेषण-वाक्य आलें आहे; पण त्यामुळें हें सर्वच मिश्रवाक्य झालें आहे.]

आतां दोन-चार शुद्ध वाक्यांचें पृथक्करण लिहून दाखवितों.

१. “आम्हीं त्या दिवशीं सकाळीं दहा वाजतां सातार्‍यास जाण्याची खटपट केली.”

उद्देश्य		विधेय			
उद्देश्यविस्तारक	मूल-उद्देश्य	विधेयविस्तारक	विधेय-पूरक: कर्म	विधेय-पूरक: पूरक	मूल-विधेय
...	आम्हीं	त्या दिवशीं, सकाळीं, दहा वाजतां,	सातार्‍यास जाण्याची खटपट	...	केली

२. " आमचे एक ग्रामस्थ तेथें कलेक्टर कचेरींत कारकून असल्यामुळें त्यांजकडे आम्हीं बिऱ्हाड ठेविलें. "

उद्देश्य		विधेय			
उद्देश्यविस्तारक	मूल-उद्देश्य	विधेयविस्तारक	विधेय-पूरक		मूल-विधेय
			कर्म	पूरक	
...	आम्हीं	आमचे एक ग्रामस्थ, तेथें, कलेक्टर कचेरींत, कारकून असल्यामुळें, त्यांजकडे,	बिऱ्हाड	...	ठेविलें

३. " दुसऱ्या दिवशीं दहा वाजतां आम्हांला परीक्षेच्या ठिकाणीं जावयाचें होतें ".

उद्देश्य		विधेय			
उद्देश्यविस्तारक	मूल-उद्देश्य	विधेयविस्तारक	विधेय-पूरक		मूल-विधेय
			कर्म	पूरक	
...	आम्हांला	दुसऱ्या दिवशीं दहा वाजतां, परीक्षेच्या ठिकाणीं,	...	...	जावयाचें होतें

४. " पूर्वी घडून आलेला आणखी एक प्रसंग सांगण्या-सारखा आहे "

उद्देश्य		विधेय			
उद्देश्यविस्तारक	मूल-उद्देश्य	विधेयविस्तारक	विधेय-पूरक		मूल-विधेय
			कर्म	पूरक	
पूर्वी घडून आलेला आणखी एक	प्रसंग	...	...	सांगण्या-सारखा	आहे

मिश्र-वाक्य

मिश्र-वाक्यांत एक मुख्य उद्देश्य व एक मुख्य विधेय असून बाकीचीं एक किंवा अनेक पोट-वाक्यांतील उद्देश्यें व विधेयें असतात. पोट-वाक्यें किंवा गौण-वाक्यें तीन प्रकारचीं आढळतात. **नाम-वाक्य, विशेषण-वाक्य व क्रियाविशेषण-वाक्य.**

शुद्ध-वाक्यांत ज्या ठिकाणीं नाम येतें, त्या ठिकाणीं मिश्र-वाक्यांत येणाऱ्या वाक्यास **नामवाक्य** असें म्हणतात. उदा०--' तो इशाऱ्यापूर्वीच आला ' हें वाईट झालें, यांत अवतरणांतलि वाक्य **नामवाक्य** आहे. 'त्याचें इशाऱ्यापूर्वीच येणें वाईट झालें' किंवा 'त्याचें ईशाऱ्यापूर्वीच आगमन वाईट झालें' हे शुद्धवाक्य आहे; आणि त्यांतील येणें किंवा आगमन ह्या नामाच्या जागीं 'तो ईशाऱ्यापूर्वीच आला ' हें वाक्य आलें आहे; म्हणून तें **नाम-गौणवाक्य** आहे. आणखी उदा०--' तूं बोललास ' (तुझें बोलणें) हें बरोबर नाहीं, ' तूं काल येथें नव्हतास ' (तुझें नसणें) ही चांगली गोष्ट झाली; 'तुम्हीं नुकतेच मुंबईहून आलांत ' (तुमचें आगमन) असें गोविंदरावांकडून मला समजलें; इ०.

शुद्ध-वाक्यांत ज्या ठिकाणीं विशेषण येऊं शकतें, त्या ठिकाणीं मिश्रवाक्यांत येणाऱ्या पोटवाक्यास **विशेषण-वाक्य** असें म्हणतात. उदा०-' त्यांपैकीं जो-

मनुष्य उंच होता ' तो पुढें आला; याचें 'उंच असणारा मनुष्य पुढें आला' असें शुद्धवाक्य होईल. 'येथें उंच असणाऱ्या' ह्या विशेषणाबद्दल 'जो उंच होता' असें पोटवाक्य वरच्या मिश्रवाक्यांत आलें आहे; म्हणून हें **विशेषण-गौणवाक्य** आहे. आणखी उदा०--' जे विद्यार्थी चांगला अभ्यास करितात ' (चांगला अभ्यास करणारे) ते पास होतात; ' आज जी संपत्ति त्याच्याजवळ आहे ' (त्याच्या जवळ असणारी) ती त्यानें पराक्रमानें मिळविलेली आहे; इ०.

शुद्ध-वाक्यांत ज्या ठिकाणीं क्रियाविशेषण अव्यय येऊं शकतें, त्या ठिकाणीं मिश्रवाक्यांत येणाऱ्या पोटवाक्यास **क्रियाविशेषण अव्यय-वाक्य** किंवा **क्रियाविशेषणवाक्य** असें म्हणतात. उदा०--' आज सूर्य मावळला' तेव्हां मी घरींच होतों; येथें 'मावळतांना' ह्या कृदन्त अव्ययाबद्दल आज 'सूर्य मावळला' हें वाक्य आलें आहे, म्हणून तें **क्रियाविशेषण-गौणवाक्य** आहे. आणखी उदा०—' आज दुपारपर्यंत मला तें पुस्तक मिळालें ' (मिळालें असतां) तर माझें काम होईल, ' तुम्ही जिकडे गेलां होतां ' तिकडे तोही गेला आहे; इ०.

मिश्रवाक्यांत अनेक गौणवाक्यें असल्यास, केव्हां केव्हां तीं समान दर्ज्याचीं असतात, आणि केव्हां केव्हां भिन्न दर्जाचीं असतात. उदा०--(१) ' त्यानें जें वाचलें ' आणि ' तो जें बोलला ' तें ऐकून मला फार आश्चर्य वाटलें; ह्या ठिकाणीं पहिलीं दोन समान दर्ज्याचीं नाम-गौणवाक्यें आहेत. त्यांस **समानाधिकरण** गौणवाक्यें असें म्हणतात. (२) ' द्रोणाचार्य जरी युद्धकलेंत निपुण व शूर होते, ' तरी ' अश्वत्थामा रणांत पडला ' ही बातमी ऐकून, त्यांना क्षणभर मूर्च्छा आली; ह्या ठिकाणीं पहिलें व दुसरें हीं वाक्यें समान योग्यतेचीं नाहींत. पहिलें ' द्रोणाचार्य ......होते ' हें क्रियाविशेषण-गौणवाक्य असून, दुसरें ' अश्वत्थामा......पडला ' हें नाम-गौणवाक्य आहे. ह्या दोन वाक्यांना **व्यधिकरण** गौणवाक्यें असें म्हणतात.

नामवाक्य

शुद्ध-वाक्यांत उद्देश्य, कर्म, समानाधिकरण शब्द व पूरक इतक्या ठिकाणीं नाम येत असल्यामुळें, मिश्रवाक्यांत इतक्या ठिकाणी नामवाक्यें येऊं शकतात. उदा०--

उद्देश्य—' तुम्ही आलांत ' (तुमचें येणें) हें फार चांगलें झालें.

कर्म—' मी उद्यां येईन ' असें तो म्हणाला, (त्यानें माझें उद्यांचें आगमन सांगितलें).

समानाधिकरण शब्द—' शास्त्रीबोवा एकाएकीं मृत्यु पावले ' ही बातमी ऐकून सर्वांस फार दुःख झालें; (शास्त्रीबोवांचें मृत्यु पावणें ही बातमी).

पूरक—आज लोकांसमोरील प्रश्न हा आहे कीं, ' आपल्या मुलांस योग्य शिक्षण कसें द्यावें. ' ('हा' या पूरकाचे ठिकाणीं पुढील वाक्य आहे.)

[शुद्ध-वाक्यांत जेथें जेथें नाम येतें, तेथें तेथें मिश्र-वाक्यांत नामवाक्य येऊं शकतें; एवढें ठरल्यावर, अर्थात् एकाद्या वाक्यांशांत मध्यन्तरींच जर कोठें नाम येत असेल, तर त्याच्या ठिकाणींही मिश्र-वाक्यांत नामवाक्य येऊं शकतें, हें साहजिकच आहे. उदा०—" तें उदाहरण कसें करावें हें समजावून देत असतां, मी तेथें पोंचलों." ह्या ठिकाणीं, ' हें समजावून देत असतां ' ह्या वाक्यांशांतील कर्माच्या ठिकाणीं ' तें उदाहरण कसें करावें ' हें नामवाक्य आलें आहे].

(१) नामवाक्य अगोदर असतां **हें** किंवा **असें** किंवा **म्हणून**, **हें जें** किंवा **असें जें** व **हें**च्या ऐवजीं **तें**, यांपैकीं कोणते तरी शब्द त्याचे पुढें येऊन नंतर प्रधान वाक्य येतें. उदा०—

हें किंवा **असें**—' तो काल गेला ' **हें** फार चांगलें झालें; प्रत्येक मनुष्यानें खरें बोलावें ' **हें** त्याचें कर्तव्य आहे; ' तूं काल तेथें नव्हतास ' **ही** गोष्ट चांगली झाली नाहीं; ' तूं काल आलास ' **हें** किंवा **असें** मला गोविंदाकडून समजलें; ' त्यास फाशी देणार ' **असें** म्हणतात; इ०.

म्हणून—' मी उद्यां येईन ' **म्हणून** (असें) तो बोलला; ' त्याला घरांत घेऊं नको ' **म्हणून** (अशी) बाबांनीं मला ताकीद केली आहे; इ०.

हें जें किंवा **असें जें**—' ह्या झाडाचीं फळें आपल्या हयातींत खावयास मिळावीं ' **हा जो** आपला हेतु तो सिद्धीस जात नाहीं; ' या जागेचे पांचशें रुपये येतील ' **असा जो** अंदाज तो चुकीचा ठरला; इ०.

हें किंवा **तें**—' तो कधीं येणार ' **हें** किंवा **तें** मला माहीत नाहीं; ' तो कोठें गेला ' **हें** किंवा **तें** मला सांग; इ०.

(२) प्रधानवाक्य अगोदर असतां, **कीं, जे** किंवा **ऐसाजे**, हीं स्वरूप दर्शक उभयान्वयी अव्ययें प्रधान वाक्यानंतर येऊन, त्यापुढें नामवाक्य येतें. उदा०—नाना म्हणाले **कीं**, ' यंदा कोंकणांत पाऊस चांगला पडला; ' परसूनें खबर आणिली आहे **कीं**, ' दादा फर्स्टक्लासमध्यें पास झाला; ' करारनामा लिहून देतों **ऐसाजे** ......; विनंति **जे**...; इ०.

नामवाक्य ओळखण्यासंबंधाच्या ह्या खुणा बऱ्याच उपयोगी पडतील.

विशेषण-वाक्य

शुद्धवाक्यांत उद्देश्य, कर्म, पूरक, इ०च्या विस्ताराकरितां विशेषणें येऊं शकतात; अर्थात् मिश्रवाक्यांत त्या त्या ठिकाणीं विशेषणवाक्य येऊं शकतें. उदा०—

उद्देश्यविस्तारक-'जे विद्यार्थी चांगला अभ्यास करितात ' ते पास होतात (चांगला अभ्यास **करणारे** विद्यार्थी); इ०.

कर्मविस्तारक-'आज जी संपत्ति त्यानें मिळविली आहे,' ती स्वतःच्या पराक्रमावर मिळविली आहे (त्यानें **मिळविलेली** संपत्ति); इ०.

विभक्त्यन्त शब्दाचें विस्तारक-' ज्या दसऱ्याला आतां मराठे लोक फक्त शमीपूजनासाठीं सीमोल्लंघन करितात,' त्या दसऱ्याला पेशवाईंत मराठे सरदार मोहीम करण्यास बाहेर पडत (सीमोल्लंघन करीत **असलेल्या** दसऱ्याला); इ०.

पूरकाचें विस्तारक-' ज्यानें बापाच्या कीर्तीस काळोखी आणिली,' असा कुलकलंक हा मुलगा निघाला (काळोखी **आणणारा** कुलकलंक); इ०.

[केव्हां केव्हां मूळ वाक्यांतील एकाद्या कोनाकोपऱ्यांतील नामाच्या विशेषणाच्या जागींही विशेषण-गौणवाक्य आढळतें. उदा०— ' जेथें आमच्या मुलीचा नवरा राहतो' त्या गांवांत राहणाऱ्या श्रीनिवासराव नांवाच्या गृहस्थानें दळण्याचें एक नवीन यंत्र काढिलें आहे (' जेथें...राहतो ' तो गांव); इ०].

(१) विशेषण-गौणवाक्यांत आरंभीं **जो, जी, जें**, हीं संबंधी सर्वनामें आणि **जितका, जेवढा**, इ० संबंधी विशेषणें येतात; आणि तो, ती, तें, हीं सर्वनामें व **तितका, तेवढा**, इ० विशेषणें हीं प्रधानवाक्याचे आरंभीं येतात. उदा०–' **जो** चोरी करितो ' **तो** शिक्षा भोगतो; इ०.

(केव्हां केव्हां ' **जो** ' ह्या संबंधार्थक शब्दाऐवजीं **कोण, काय**, हे शब्दही गौणवाक्यारंभीं येतात. उदा०– ' येथें **कसा काय (जो)** प्रकार घडला, '

तो मला माहीत नाहीं; ' तो **कोणत्या** (**ज्या**) गांवास गेला, ' तें मला आठवत नाहीं; इ०.

[केव्हां केव्हां इंग्रजी वाक्य-रचनेच्या धर्तीवर नामाच्या पुढें विशेषणवाक्य आलेलें आढळतें. उदा०–त्याचा मुलगा, ' जो विलायतेस गेला होता, ' तो हाच होय; इ०. हा प्रकार नवीनच पडत चालला आहे].

क्रियाविशेषण-वाक्य

शुद्धवाक्यांत क्रियाविशेषणें जेथें जेथें येतात, तेथें तेथें क्रियाविशेषणवाक्य येऊं शकतें; परंतु तें क्रियापदाशीं किंवा क्रियाविशेषणाशींच संबद्ध असेल तर त्याचा विधेयविस्तारांत समावेश होतो; आणि विशेषणाशीं किंवा कृदन्त नामाशीं संबद्ध असेल तर तें विशेषण किंवा तें कृदन्त ज्या सदरांत समाविष्ट होत असेल, त्याच सदरांत त्याचें विस्तारक म्हणून क्रियाविशेषण-वाक्य पडतें. उदा०—

क्रियापदाशीं संबद्ध–'आज दुपारपर्यंत तें पुस्तक मिळालें, ' तर माझें काम होईल (' होईल' ह्याशीं संबद्ध).

क्रियाविशेषणाशीं संबद्ध- 'तुम्ही जिकडे गेलां होतां,' तिकडेच तोही गेला आहे (' तिकडे' ह्याशीं संबद्ध).

कृदन्ताशीं संबद्ध—'चांगला अभ्यास केलास' तर यश येणें कांहीं कठीण नाहीं ('येणें' ह्याशीं संबद्ध).

विशेषणाशीं संबद्ध–'चार पांच जणांची दमचक्की करील,' इतकी ताकद त्याला आहे ('इतकी' ह्याशीं संबद्ध).

(१) गौण क्रियाविशेषण-वाक्याचे आरंभीं संबंधी क्रियाविशेषण अव्ययें व वाक्यपृथक्करणदृष्ट्या क्रियाविशेषणसदृश संबंधी शब्दयोगी अव्ययान्त शब्द येतात; व प्रधान वाक्याचे पूर्वी त्यांचेच अनुसंबंधी शब्द येतात. उदा०–' **जेथें** जावें, ' **तेथें** तूं माझा सांगातीं; ' **जेव्हां** मेहनत करावी, ' **तेव्हां** पोट भरतें; ' **ज्याप्रमाणें** मोठे लोक वागतात, ' **त्याप्रमाणेंच** इतर लोक वागतात; ' **ज्याअर्थी** तूं माझी गट्टी फू केली आहेस, ' **त्याअर्थी** मी तुझ्याशीं बोलत नाहीं; इ०.

(२) संकेतदर्शक, कारणदर्शक, उद्देशदर्शक व स्वरूपदर्शक, उभयान्वयी अव्ययें मध्यें येऊनही गौण–क्रियाविशेषणवाक्यें होतात. उदा०—तो लगेच मेला, **कारण** 'धोतऱ्याचें विष प्याला;' तो इतका संतापला **कीं**, 'त्याचा सगळा चेहरा लाल होऊन गेला;' 'कोळसे तयार झाले' **म्हणजे** त्यापासून तापण्याचें काम होतें; 'आपण इमानानें वागलों,' **तर** आपल्यावर कोणीही विश्वास ठेवील; इ०.

मिश्र–वाक्याचें पृथक्करण करितांना प्रथम तें सर्व **वाक्य**; नंतर त्या वाक्याचें स्पष्टीकरण म्हणजे तें कोणत्या प्रकारचें मिश्रवाक्य आहे व त्यांतील प्रधान व गौण–वाक्यांचा संबंध कोणत्या प्रकारचा आहे तें; आणि नंतर त्याचें आराखड्यांत **पृथक्करण**; हा क्रम अवलंबिण्याची पद्धति आहे. त्याप्रमाणें या प्रकरणाचे शेवटीं कांहीं वाक्यांचें पृथक्करण लिहून दाखविलें आहे.

संयुक्त–वाक्य

केवल-संयुक्त, मिश्र–संयुक्त व केवलमिश्र–संयुक्त अशीं तीन प्रकारचीं संयुक्त–वाक्यें आढळतात, हें पूर्वीच येऊन गेलें आहे.

संयुक्तवाक्यें हीं विशेषेंकरून समुच्चयबोधक, विकल्पबोधक, न्यूनत्वबोधक व परिणामबोधक उभयान्वयी अव्ययें मध्यें येऊन होतात. (अशा प्रकारें झालेल्या केवल–संयुक्त–वाक्यांत जेवढीं वाक्यें असतील, तेवढीं प्रमुख किंवा प्रधान वाक्यें असतात; आणि मिश्र–संयुक्त–वाक्यामधील मिश्रवाक्यांत एक मुख्य वाक्य व एक किंवा अनेक गौण–वाक्यें असतात.)

समुच्चयबोधक—वारा आला **आणि** पाऊस गेला; प्रत्येक काव्यग्रंथाचा कांहीं विशिष्ट हेतु असतो **व** तो उद्देश सिद्ध झाल्यावर त्याची परिसमाप्ति होते; इ०.

विकल्पबोधक—तुम्ही स्वतः या **किंवा** गड्याला पाठवा; आम्हांला प्यायला पाणी द्या **अगर** विहिरींतून पाणी काढण्यासाठीं पोहरा द्या; इ०.

न्यूनत्वबोधक—यंदा पुष्कळ पाऊस पडला, **परंतु** तो अवेळीं पडल्यानें पिकांस फायदा झाला नाहीं; सगळें कांहीं त्याला माहीत आहे, **पण** लक्षांत कोण घेतो ? इ०.

परिणामबोधक—यत्नाशिवाय दैव पंगु आहे, **म्हणून** प्रयत्नालाच प्राधान्य दिलें पाहिजे; वेळेवर डॉक्टरला आणिलें, **म्हणून** त्यांचा भाऊ वाचला; इ०.

संकुचित वाक्यें

शब्दांची पुनरुक्ति टाळण्यासाठीं कर्ता, कर्म, पूरक किंवा त्यांचीं विस्तारकें किंवा विधेयविस्तारकें ह्यांपैकीं समान दर्ज्याच्या कांहींचा एकत्र समुच्चय करून, त्या प्रत्येकाकरितां निरनिराळें क्रियापद घालून संयुक्तवाक्य बनविण्याऐवजीं एकच क्रियापद घालून शुद्धवाक्य बनवितात. अशा प्रकारें अनेक वाक्यें होणें शक्य असतां, त्यांचा संकोच करून एकच वाक्य बनवितात, त्यास **संकुचित वाक्य** असें म्हणतात. उदा०—रामा, गोविंदा व विष्णु हे मुंबईस गेले (येथें रामा गेला, गोविंदा गेला व विष्णु गेला, या तीन वाक्यांचा एकच क्रियापद योजून संकोच केला आहे); घोडा हा फार चपळ, उपयोगी व उमदा प्राणी आहे; तो रोज संध्या, पूजा, जप, वैश्वदेव व वेदाध्ययन करितो; दुसऱ्याला त्रास दिल्यानें, त्याचें नुकसान केल्यानें किंवा त्याचा हेवा केल्यानेंही स्वतःचें नुकसान होतें; (यांत प्रत्येक ठिकाणीं क्रियापदें घालून निरनिराळीं स्वतंत्र वाक्यें करून त्या सर्वांचें संयुक्तवाक्य न बनवितां एकच शुद्धवाक्य केलें आहे.

[अशा प्रकारच्या वाक्यांना फोडून त्यांचीं अनेक वाक्यें बनवून पृथक्करण भानगडीचें करण्यापेक्षां अशा वाक्यांत एकच क्रियापद असतें म्हणून तें शुद्ध-वाक्यच समजून पृथक्करण करणें अधिक सोयीचें आहे. मात्र अनेक क्रियापदें असल्यास तें संकुचित वाक्य राहणार नाहीं, त्या सर्वांमिळून संयुक्त-वाक्य होईल हें ध्यानांत ठेवावयास हवें.

संयुक्त-वाक्यांत जेव्हां सर्वच केवल-वाक्यें असतील, तेव्हां अनुक्रमानें त्या वाक्यांचें पृथक्करण शुद्धवाक्यात दर्शविल्याप्रमाणें करावें; केवल-मिश्र असें संयुक्त वाक्य असेल, तर मुख्य वाक्याचें अगोदर पृथक्करण करून, गौणवाक्य ज्या मुख्य वाक्यांतर्गत असेल त्या मुख्य वाक्याच्या पृथक्करणानंतर लगेच त्याच्या एक किंवा अनेक गौण-वाक्यांचें पृथक्करण करावें; तसेंच मिश्र-मिश्र असें संयुक्त वाक्य असेल तर पहिल्या मिश्र-वाक्यांतील प्रधान-वाक्याचें अगोदर व गौण-वाक्याचें मागून, नंतर दुसऱ्या मिश्र-वाक्यांतील प्रधान वाक्याचें अगोदर व गौण-वाक्याचें मागून, याप्रमाणें पृथक्करण करावें.]

संक्षिप्त वाक्यें

केव्हां केव्हां वाक्यांतील सहज ज्ञात होणारे शब्द गाळून बोलतात किंवा लिहितात; अशा तऱ्हेच्या वाक्यांस **संक्षिप्त वाक्यें** असें म्हणतात. उदा०—'ते जसे रागीट तसा तोही हट्टी होता' हें मिश्रवाक्य असून, यांतील पहिल्या वाक्यांतील 'होते' हें क्रियापद गाळलें आहे; तरी वाक्य—पृथक्करणाच्या वेळीं तें घेऊनच स्पष्टीकरण किंवा पृथक्करण केलें पाहिजे. 'ते जसे रागीट होते, तसाच तो हट्टी होता' अशा प्रकारचें हें वाक्य आहे. त्याचप्रमाणें 'माझ्यापेक्षां तो हुशार आहे,' 'तो माझ्याइतका उंच आहे,' 'तो तुमच्यासारखा चपळ नाहीं,' 'दोष देण्याजोगा अपराध त्याजकडून घडला नाहीं,' इ० वाक्यें होत.

[संक्षिप्त वाक्यांच्या पृथक्करणासंबंधानें सामान्यतः असें ठरवितां येईल कीं, त्यांत जर क्रियापदांचा अध्याहार असेल, तर तीं क्रियापदें घालून, मिश्रवाक्य बनवून त्याचें पृथक्करण करावें; आणि क्रियापदांशिवाय विशेषणें, क्रियाविशेषणें, इ० चा अध्याहार असेल, तर तें शुद्धवाक्य समजून त्याचें पृथक्करण करावें.

हीच गोष्ट संकुचित वाक्यांसंबंधानेंही आहे. संकुचित वाक्यांत अनेक क्रियापदें असून, इतर गोष्टींचा संकोच केला असेल, तरच तेथें अनेक वाक्यें आहेत असें समजावें; परंतु अनेक कर्ते, कर्में, एकाच क्रियापदाशीं निगडीत असतील, तर त्यांचीं अनेक निरनिराळीं वाक्यें करण्याचें कारण नाहीं.]

प्रश्नार्थक, आज्ञार्थक, उद्गारार्थक वाक्यें

ह्या प्रकारच्या वाक्यांचें पृथक्करण इतर वाक्यांप्रमाणेंच करितां येतें. [१] प्रश्नार्थक वाक्यांत शेवटीं काय (किंवा का) हें प्रश्नार्थक क्रियाविशेषण आलें असतां तें वाक्याच्या शेवटीं येतें; व इतर प्रश्नार्थक शब्द वाक्याच्या मध्यें येतात. उदा०—तुझ्याजवळ पैसे आहेत काय? तेथें कोण बसला आहे? इ०. प्रश्नार्थक वाक्यें शुद्ध, मिश्र किंवा संयुक्त अशीं तिन्ही प्रकारचीं असूं शकतात. उदा०—तो कोठें गेला असेल? (शुद्ध). तो आला नसेल असें होईल काय?।(मिश्र). तुम्ही केव्हां आलांत आणि केव्हां गेलांत? (संयुक्त). [२] आज्ञार्थक वाक्येंही शुद्ध, मिश्र किंवा संयुक्त असूं शकतात. उदा०—तुम्ही आतां घरीं जा (शुद्ध); तुम्ही जाल कीं नाहीं, तें सांगा; (मिश्र); घरांत जा व पाणी आण, (संयुक्त). [३] उद्गारार्थक वाक्यांचें पृथक्करण शुद्ध वाक्याप्रमाणेंच.

आतां मिश्र, संयुक्त, संकुचित, प्रश्नार्थक, इ० पैकीं कांहीं वाक्यांचें पृथक्करण करून दाखवितों. पृथक्करणाची पद्धति पूर्व-परिचित असल्यामुळें आतां त्यासंबंधानें येथें पुनरुक्ति नको. (पृथक्करणाचा आराखडा मे० डायरेक्टरसाहेब यांनीं ठरविल्या-प्रमाणेंच येथें घेतला आहे).

१. **वाक्य**—" या मालेंतील सर्व व्याख्यानें मराठींतून व्हावयाचीं असतां, तिचा आरंभ मला इंग्रजींतून करावा लागत आहे, ही दिलगिरीची गोष्ट आहे ".

स्पष्टीकरण—हें सर्व मिश्रवाक्य असून, यांत दुसरें प्रधानवाक्य आहे, आणि पहिलें वाक्य ' ही गोष्ट ' या नामाच्या विस्तारासाठीं आलें असल्यामुळें नामगौण वाक्य आहे, त्याचें पृथक्करण खालीलप्रमाणें—

उद्देश्य		विधेय			
उद्देश्यविस्तारक	मूल-उद्देश्य	विधेयविस्तारक	विधेय-पूरक		मूल-विधेय
			कर्म	पूरक	
...	ही	...	...	(पहिलें गौणवाक्य) दिलगिरी-ची गोष्ट	आहे
...	मला	या मालेंतील सर्व व्याख्यानें मराठींत व्हाव-याचीं असतां, इंग्रजींत,	तिचा आरंभ	...	करावा लागत आहे

२. **वाक्य**—" आज जी संपत्ति त्याजपाशीं आहे, ती त्यानें स्वतःच्या पराक्रमावर आपल्या हयातींतच मिळविली आहे. "

स्पष्टीकरण—हें सर्व मिश्रवाक्य असून, यांत दुसरें प्रधानवाक्य आहे; आणि पहिलें ' ती ' ह्या कर्माचें विशेषण असल्यामुळें विशेषण गौणवाक्य आहे. याचें स्पष्टीकरण खालीलप्रमाणें—

उद्देश्य		विधेय			
उद्देश्यविस्तारक	मूल-उद्देश्य	विधेयविस्तारक	विधेय-पूरक: कर्म	विधेय-पूरक: पूरक	मूल-विधेय
...	त्यानें	स्वतःच्या पराक्रमावर, आपल्या हयातींतच	(आज जी संपत्ति त्याजपाशीं आहे) ती	...	मिळविली आहे
जी	संपत्ति	आज, त्याजपाशीं,	...	...	आहे

३. वाक्य—"हवा कोंदट असल्यास मनुष्यांच्या प्रकृति बिघडतात; फुप्फुसांचा व्यापार नीट चालत नाहीं आणि अनेक प्रकारचे रोग उत्पन्न होतात."

स्पष्टीकरण—हें सर्व केवल-संयुक्त वाक्य आहे व म्हणून यांतील प्रत्येक प्रधानवाक्य आहे. या वाक्याचें पृथक्करण खालीलप्रमाणें—

उद्देश्य		विधेय			
उद्देश्यविस्तारक	मूल-उद्देश्य	विधेयविस्तारक	विधेय-पूरक: कर्म	विधेय-पूरक: पूरक	मूल-विधेय
मनुष्यांच्या	प्रकृति	हवा कोंदट असल्यास,	...	...	बिघडतात
फुप्फुसांचा	व्यापार	नीट	...	...	चालत नाहीं
अनेक प्रकारचे	रोग	...	...	उत्पन्न	होतात

४. वाक्य—"पक्ष्यांना जशा हवा राहण्याच्या पिशव्या असतात, तशा माशांनाही असतात; आणि पक्ष्यांना जशा त्या हवेंत तरण्यासाठीं उपयोगी पडतात, तशा त्याही माशांना पाण्यांत तरण्यासाठीं उपयोगी पडतात."

स्पष्टीकरण—हें सर्व मिश्र-संयुक्त वाक्य असून, ह्यांत पहिल्या दोन वाक्यांचें एक मिश्रवाक्य आहे व पुढच्या दोन वाक्यांचें दुसरें मिश्रवाक्य आहे; आणि हीं दोन वाक्यें मिळून संयुक्तवाक्य झालें आहे. प्रथमच्या मिश्रवाक्यांत दुसरें वाक्य प्रमुख असून, पहिलें त्याचें गौण-क्रियाविशेषण-वाक्य आहे; त्याचप्रमाणें दुसऱ्या मिश्रवाक्यांतही शेवटचें वाक्य प्रमुख असून, पहिलें त्याचें गौण क्रियाविशेषणवाक्य आहे. याचें स्पष्टीकरण खालीलप्रमाणें—

उद्देश्य		विधेय			
उद्देश्यविस्तारक	मूल-उद्देश्य	विधेयविस्तारक	विधेय-पूरक		मूल-विधेय
			कर्म	पूरक	
(२) ...	(पिशव्या)	माशांनाही	...	(१ लें गौ० वा०) तशा	असतात
(१) हवा राहण्याच्या	पिशव्या	पक्ष्यांना	...	जशा	असतात
(४) ...	त्याही	माशांना, पाण्यांत तरण्यासाठीं	...	(१ लें गौ० वा०) तशा उपयोगी	पडतात
(३) ...	त्या	हवेंत तरण्यासाठीं, पक्ष्यांना	...	जशा, उपयोगी,	पडतात

५. “ नाना व आम्ही सर्व मुलें नाटकास गेलों. ”

येथें एकाच क्रियापदाचे कर्ते मात्र दोन आहेत, म्हणून हें **संकुचित वाक्य** आहे; पण क्रियापद एकच असल्यामुळें हें सर्व शुद्धवाक्यच समजून त्याप्रमाणेंच त्याचें पृथक्करण करावयाचें.

६. “ते जसे रागीट, तसा तो हट्टी आहे.”

येथें रागीट यापुढें ‘ आहेत ’ हें क्रियापद घालणें अवश्य आहे; तें घालून मिश्रवाक्याप्रमाणें याचें पृथक्करण करावयाचें.

७, "पोहण्यांत माझ्याहून तो अधिक चपळाई दाखवितो".

येथें एका क्रियापदानें कार्यभाग साधत असल्यामुळें दोन वाक्यें करण्याचें जरूर नाहीं. शुद्धवाक्याप्रमाणें याचें पृथक्करण करावयाचें.

टीप–संबोधनान्त शब्द, केवलप्रयोगी अव्ययें व प्रधानवाक्यें ज्यांच्या योगानें होतात अशीं उभयान्वयी अव्ययें, हे शब्द–त्यांचा वाक्यांत कोणाशींच संबंध नसल्यामुळें–वाक्यपृथक्करणांत येत नाहींत.

विरामचिन्हें व अर्थदर्शक चिन्हें.

बोलण्यांत अभिप्रेत अर्थ कळण्यासाठीं मनुष्य अनेक युक्ति अमलांत आणीत असतो. लेखनावरून त्याचा तो अर्थ कळण्यासाठीं अनेक प्रकारचीं चिन्हें योजिलीं आहेत. त्यांपैकीं कांहींना **विरामचिन्हें** व कांहींना **अर्थबोधक चिन्हें** म्हणतात. ह्यांपैकीं प्रमुखांचा येथें निर्देश करितों.

विराम-चिन्हें

१. **स्वल्पविराम**—समान योग्यतेचे अनेक शब्द-नामें, सर्वनामें, विशेषणें, क्रियापदें, वाक्यांश, किंवा लहान लहान वाक्यें, इ०-जवळ जवळ आलीं असतां, त्यामधील पृथक्पणा व्यक्त करण्यासाठीं, त्या प्रत्येक शब्दाच्या, वाक्यांशाच्या किंवा वाक्याच्या, उच्चारानंतर थोडेंसें थांबतात; तें अल्पसें थांबणें लेखनांत व्यक्त करण्याकरितां (,) ही खूण करितात. तिला **स्वल्पविराम** असें म्हणतात. [**आणि, व**, हीं समुच्चयबोधक व **अथवा, किंवा,** हीं विकल्पबोधक उभयान्वयी अव्ययें, ज्या दोहोंच्या मध्यें येतील, त्यांमध्यें मात्र स्वल्पविराम देण्याची पद्धति नाहीं]. उदा०—

नामें—बाबांनीं बाजारांतून केळीं, द्राक्षे, अंजीर, अननस व कलिंगड हीं फळें आणिलीं. **सर्वनाम**–मी, तूं व तो आज नाटकास जाऊं. **विशेषणें**–तेथें हिरवे, पिवळे, तांबडे व पांढऱ्या रंगाचेही राघू होते. **क्रियापदें**–तो मुंबईहून आला, जेवला व लगेच गेला. **वाक्यांश**–अभिमन्यु गर्जना करीत, गरगर, गदा फिरवीत, धावला. **वाक्यें**—मी त्याच्याकडे थांबलों नाहीं, त्याच्याकडे जेवलों नाहीं, त्याचे पैसेही घेतले नाहींत व त्यास नमस्कारही केला नाहीं, इ०.

[संबोधनान्त शब्दांच्या शेवटींही स्वल्पविराम येतो. उदा०—गोविंदा, इकडे ये; दैवा, तुला माझा छळ करण्यास कसें फावलें ? इ०].

२. अर्धविराम—ज्या ठिकाणीं स्वल्पविरामापेक्षां थोडें ज्यास्त थांबावें लागतें, परंतु बोलणें तर पूर्ण होत नाहीं, अशा ठिकाणीं (;) ही खूण करितात; तिला **अर्धविराम** असें म्हणतात. [स्वल्पविरामात्मक शब्दांचे किंवा शब्द-समूहांचे कांहीं गट एकापुढें एक आल्यास, त्या प्रत्येक गटापुढें अर्धविराम येतो. तसेंच, समान योग्यतेचीं मोठालीं वाक्यें लागोपाठ आल्यास, त्यांपैकीं शेवटच्या-शिवाय बाकीच्या वाक्यांपुढें अर्धविराम येतो. **आणि, व, अथवा, किंवा,** हे शब्द ज्या दोहोंच्या मध्यें येतात, त्यांमध्यें मात्र अर्धविराम येत नाहीं]. उदा०—

(**अ**) मुंबईस पंजाबी, बंगाली, सिंधी, गुजराती, तेलंगी, मद्रासी व महाराष्ट्रीय हे हिंदी लोक; इंग्रज, फ्रेंच, डच, पोर्तुगेज, इ० युरोपियन लोक; कॅनडा व ऑस्ट्रिया या खंडांतील लोक आणि जपान, चीन, तिबेट, या पौरस्त्य देशां-तीलही लोक राहतात. (**आ**) इतक्यांत आकाशांत जिकडे तिकडे ढग दिसू लागले; थोड्याच वेळानें गारांचा वर्षाव होऊं लागला; त्या गारांच्या माऱ्यानें डोक्यांस टेंगळें आलीं; लगेच मुसळधार पाऊसही पडूं लागला; अशा कचाट्यांत आमचा सोमदत्त सांपडला. इ०.

३. पूर्णविराम—जेथें एकादा विचार पूर्ण प्रगट झालेला असतो व बोलतांना तसें दर्शविण्यासाठीं आपण तेथें पूर्ण थांबतों आणि नंतर तो पूर्ण अवधि संपल्या-वर दुसरा विचार बोलण्यास आरंभ करितों; अशा प्रकारें जेथें जेथें एक विचार पूर्ण होतो, तेथें तसें थांबण्यासाठीं (.) ही खूण करितात, तिला **पूर्णविराम** असें म्हणतात. [स्वतंत्र लहान लहान वाक्यें असूनही तीं एक एक विचार पूर्ण-पणें दर्शवीत असलीं, तर तेथें हें चिन्ह येतें; व मोठमोठीं मिश्र, संयुक्त, अशीं वाक्यें असल्यास त्यांच्या शेवटींही हें चिन्ह येतें]. उदा०—

(**अ**) एक होता उंदीर. तो वई वई धावे. त्याला सांपडलें फडकें. तो गेला शिंप्याकडे. इ०. (**आ**) वाळूचे कण रगडले तर तेलसुद्धां कदाचित् निघेल; मृग-जळानें कदाचित् तहान भागूं शकेल; अरण्य धुंडलें तर कदाचित् सशाला शिंग आढळेल; पण मूर्खाचें मन मात्र कांहीं केल्या वळणार नाहीं.

अर्थदर्शक चिन्हें

४. प्रश्नचिन्ह—प्रश्न विचारण्यासाठीं प्रश्नार्थक वाक्याच्या शेवटीं (?) हें चिन्ह करितात, त्यास **प्रश्नचिन्ह** असें म्हणतात. उदा०—तुमच्या हातांत काय आहे ? तुम्ही कोणास विचारलें ? त्याला पैसे हवे आहेत काय ? मला कां इतक्यांत घराबाहेर घालतां ? इ०.

[प्रश्नार्थक वाक्य नसतां चुकीनें खालील ठिकाणीं प्रश्नचिन्ह करितात, तें बरोबर नाहीं. उदा०—'मुंबई इलाख्याच्या पश्चिम-किनाऱ्यावर बंदरें कोणतीं आहेत, तीं सांगा.' 'इंद्रधनुष्य म्हणजे काय, त्याचा खुलासा करा.' यांतील पहिल्या वाक्यात 'आहेत' येथें व दुसऱ्या वाक्यांत 'काय' यापुढें प्रश्नचिन्ह नको; कारण हीं प्रश्नार्थक वाक्यें नसून आज्ञार्थक वाक्यें आहेत].

५. उद्गारचिन्ह—एकादा मनोविकार एकदम प्रगट झालेला आहे असें दर्शित करावयाचें असल्यास त्या वाक्याच्या शेवटीं (!) हें चिन्ह करितात, त्यास **उद्गारचिन्ह** असें म्हणतात. उद्गारार्थक केवलप्रयोगीं अव्ययें व उद्गारार्थक वाक्यें यांच्यापुढें हें चिन्ह येतें. उदा०—अबब ! किती तरी हीं माणसें ! आहोहो ! किती उंच पतंग उडाला हा ! छेः ! मला नाहीं असलें बोलणें खपायचें ! इ०.

[संबोधनार्थक शब्दापुढें वस्तुतः स्वल्पविरामच हवा, पण पूर्वीच्या कांहीं लोकांच्या लेखनांत व पद्यांत त्याऐवजीं उद्गारचिन्ह घालीत, हें बरोबर नाहीं. आतां मात्र हा प्रचार मागें पडत चालला आहे. उदा०—"प्रभो ! प्रणतवत्सला ! बहुत पातकी दीन मी" येथें उद्गारचिन्ह असण्याचें कांहीं योग्य कारण दिसत नाहीं.]

६. अवतरणचिन्ह—महत्त्वाचे शब्द किंवा शब्दसमूह किंवा दुसऱ्याचें म्हणणें ह्या गोष्टी (' ') ह्या किंवा (" ") ह्या चिन्हानें दर्शवीत असतात, त्यास **अवतरणचिन्ह** असें म्हणतात. पहिलें एकेरी अवतरण चिन्ह व दुसरें दुहेरी अवतरणचिन्ह आहे. [एकाद दुसराच महत्त्वाचा शब्द किंवा महत्त्वाचा लहानसा शब्दसमूह किंवा लहानसेंच दुसऱ्याच्या तोंडचें किंवा लेखांतील वाक्य असल्यास तें एकेरी अवतरणांत लिहितात; आणि वाक्यें किंवा उतारा मोठा असल्यास तो दुहेरी अवतरणांत लिहितात]. उदा०—

(अ) झाला ' अनंत ' वस्त्रें कीं तीस अनाथसें न वाटावें ॥ (मोरो०). येथें अनंत (श्रीकृष्ण), अनंत (वस्त्रें याचें विशेषण), असा श्लेषात्मक महत्त्वाचा तो शब्द असल्यानें तेथें एकेरी अवतरण आहे. तसेंच, एका गृहस्थाच्या घरीं त्याच्या 'उपवधू' भावाबद्दल गळ घालण्याकरितां, मी व तिंबूनाना गेलों होतों (गडकरी). यांतील उपवर याच्याशीं तुल्य दुसरा बनविलेला शब्द ' उपवधू ' ह्याकडे लक्ष वेधावें म्हणून तो एकेरी अवतरणांत घातला आहे. ' बोले तैसा चाले त्याचीं वंदावीं पाउलें ' असें रामदासांनीं म्हटलें आहे. यांत रामदासांचे शब्द अवतरणांत घातले आहेत.

(आ) गडकरी म्हणतात—" कवि व सत्कवि यांच्या कृति जरी सकृत्-दर्शनीं एकसारख्या भासल्या, तरी त्यांत सूज—बाळशाइतकें अंतर असतें; " भर्तृहरि म्हणतो,—" ज्ञानलवदुर्विदग्धं ब्रह्मापि नरं न रंजयति "; इ०.

७. **संयोगचिन्ह**—सामासिक शब्दांमधील प्रत्येक दोन पदांमध्यें (-) ही खूण करितात; तिला **संयोगचिन्ह** म्हणतात. उदा०—

राम-कृष्ण, हरि-हर, द्रोण-द्रौणि-कृप, पितृ-मातुल-सम-शुद्धकीर्ति-धौत-मही, इ०.

८. **स्पष्टीकरणचिन्ह**—एकाद्या गोष्टीचा अधिक खुलासा करावयाचे वेळीं (—) या चिन्हाचा उपयोग करितात, त्यास **स्पष्टीकरणचिन्ह** असें म्हणतात. [उदाहरणें, दाखले, देतेवेळीं ह्यांचा फार उपयोग होतो. हें संयोगचिन्हाच्या दुप्पटीइतकें लांब असतें]. उदा०—

अर्ज ऐसाजे— ; त्यानें बोलक्या ढलप्याची गोष्ट सांगितली ती अशी— ; क्रियापदाचीं उदाहरणें—करितो, बोलतो, इ०.

[स्पष्टीकरणाचा मजकूर ज्यास्त असल्यास, त्याच्या आरंभीं व शेवटीं असें दोनदां हें चिन्ह केव्हां केव्हां करितात. उदा०— वाईकर भटजी —जे इतका वेळ दुरूनच स्तब्ध बसून ऐकत होते— ते आतां एकदम पुढें आले. इ०].

९. **कंस**—अध्याहृत किंवा गौण गोष्टी व्यक्त करावयाच्या असतां ( ) ह्या चिन्हाचा उपयोग करितात; त्यास **कंस** असें म्हणतात. उदा०— सोन्याचे दागिने करितात (लोक), रांगोळ्या घातल्या (मुलींनीं), आम्ही (हिंदुस्थानचे लोक) कांहीं मेल्या आईचें दूध प्यालों नाहीं, इ०.

———

लेखन-शुद्धि

'मराठीमध्यें कोणतें लेखन शुद्ध व कोणतें अशुद्ध ह्याचा कांहीं धरबंध नाहीं' असें कांहीं लोक त्रासून म्हणतांना ऐकण्यांत येतें; परंतु वस्तुतः तें बिलकुल खरें नाहीं. केवळ इंग्रजी आदिकरून भाषांचा, आवश्यकतेमुळें जसा आपण अभ्यास करितों तसा मातृभाषेचा करीत नाहीं, हेंच खरोखर ह्या गोष्टीचें कारण आहे.

लेखन-शुद्धीचे बाबतींत (१) **मराठी ऱ्हस्व-दीर्घ**, (२) **संस्कृत ऱ्हस्व-दीर्घ**, (३) **अनुस्वार** व (४) इतर **कांहीं किरकोळ गोष्टी** यांविषयीं विचार करावा लागतो. त्यांसंबंधीं सामान्य रूपरेषा खालीं दिली आहे.

(१) मराठी ऱ्हस्व-दीर्घ

कर्ण–कान, सर्प-साप, हस्त-हात, द्वार-दार, स्तंभ–खांब, यांतील संस्कृत व मराठी शब्द आपल्यास ओळखतां येतात; याचप्रमाणें मराठींत येणारे बहुतेक संस्कृत शब्द व निव्वळ मराठी शब्द–त्यांचा उच्चारादिकांमुळें कठीणपणा व सोपेपणा यामुळें—आपल्यास ओळखण्यास फारशी अडचण पडत नाहीं.

१. निव्वळ मराठी शब्दांतील अन्त्य **इ**-कार व **उ**–कार हे दीर्घच असावयाचे. उदा०–आई, **माई**, का**ठी**, लो**टी**; **मी**, **तूं**; का**ळी**, गो**री**; आ**ली**, गे**ली**; ह**ळू**, खा**लीं**, वर**तीं**, ज**री**, त**री**; इ०. **अपवाद**–आणि.

२. निव्वळ मराठी अकारान्त शब्दांतील उपान्त्य **इ**-कार व **उ**–कार दीर्घच असतात. उदा०-**खीळ**, **बीळ**, **रीत**, **वीत**, मा**री**ल, खा**ई**ल, जा**ऊ**न, ये**ऊ**न, इ०.

३. निव्वळ मराठींत अकारान्तेतर शब्दांमधील उपान्त्य **इ**-कार व **उ**-कार ऱ्हस्व असतात. उदा०—**वि**टा, **खि**ळा, **जि**ना, **बि**ळें, **फु**लें, **मु**लें, मा**रि**तो, इ०.

४. निव्वळ मराठी शब्दांतील अन्त्य व उपान्त्य यांमागील **इ**-कार व **उ**-कार ऱ्हस्व असतात. उदा०—**चि**मटा, **चि**मणी, **हि**रवा, **पि**कला, **चु**लता, **भि**जलें, **चि**मुकला, **सु**रकुती, **कि**रकोळ, इ०.

५. सामान्यरूप नेहमीं दीर्घ असतें. उदा०—कवीस, बुद्धीनें, युक्तीमुळें, गुरूपासून, गाईचा, इ०. (पद्याच्या जुळणीकरितां कवितेंत केव्हां केव्हां सामान्य-रूप ऱ्हस्व येऊं शकतें. उदा०—अतरिचा ज्ञानदिवा मालवूं नको रे, भिल्लिच्या वन-फळें मन धालें, इ०.)

६. जोडाक्षर व खणखणीत अनुस्वार यांपूर्वीचीं अक्षरें ऱ्हस्व असतात. उदा०—भिंत, चिंच, सुंठ, भिल्ल, शिस्त, कुस्ती, इ०. परंतु कींव, शींव, इ०.

[एका शब्दाला दुसरा शब्द, शब्दयोगी अव्यय किंवा विभक्तिप्रत्यय हीं जोडून आल्यास, तीं निरनिराळीं स्वतंत्रच शब्द आहेत असें समजून, त्यांस ऱ्हस्व-दीर्घासंबंधाचे वरील नियम लागतात. उदा०—बाई-साहेब, राणी-साहेब, गंगू-ताई, मोरू-मामा, सदू-भटजी, इ०. (येथें राणिसाहेब, गंगुताई, असें लिहिणें बरोबर नाहीं). त्याचप्रमाणें गुरू-नें, कवी-स, विहिरी-तून, घरीं-चिया, काठी-वरील, शिडी-खालून, यमी-करितां, इ०. येथें वरचे नियम कसे लागले आहेत, तें स्पष्ट समजून येईल].

(२) संस्कृत ऱ्हस्व-दीर्घ

संस्कृत शब्दांमधील ऱ्हस्व-दीर्घत्व माहीतच पाहिजे. खालील माहिती केवळ ढोबळ स्वरूपाची दिली आहे.

१. कवि, रवि, शशि, गुरु, धेनु, युक्ति, मति, बुद्धि, आसक्ति, संपत्ति, इ० शब्दांमधील अन्त्य इ-कार, उ-कार ऱ्हस्व असतात.

२. भीति, नीति, रीति, प्रीति, अप्रीति, अनुभूति, सहानुभूति, गीति, कीर्ति, स्फूर्ति, मूर्ति, यांतील अन्त्याक्षर ऱ्हस्व व उपान्त्याक्षर दीर्घ असतें.

३. रेफापूर्वीचें अक्षर दीर्घ असतें. उदा०—पूर्व, धूर्त, सूर्य, जीर्ण, कीर्ण, वीर्य, अवतीर्ण, मूर्त, पूर्ण, चूर्ण, उत्तीर्ण, विदीर्ण, मुहूर्त, अपूर्व, इ०.

अपवाद—निर् व दुर् या उपसर्गांतील रेफापूर्वीचें व खालील र-कारान्त विशेषणांपासून बनलेल्या भाववाचक नामांमधील रेफापूर्वीचें अक्षर ऱ्हस्व असतें. उदा०—दुर्गम, दुर्गति, निर्लोभ, निर्विकार; चातुर्य, माधुर्य, प्राचुर्य; इ०.

४. जोडाक्षरापूर्वीचें अक्षर बहुधा ऱ्हस्वच असतें, उदा०—विद्या, चिन्ता, सुज्ञ, प्रतिज्ञा, प्रफुल्ल, चिन्ह, छिन्न, भिन्न, इ०.

५. हस्तिन्-हत्ती, याप्रमाणें वादी, प्रतिवादी, गुणी, मानी, मंत्री, संन्यासी, वनमाली, इ० इन्नन्त शब्दांपासून बनलेल्या शब्दांमधील पुल्लिंगी शब्दांचें अन्त्या-क्षर दीर्घ असतें.

६. पुढील प्रकारच्या स्त्रीलिंगी शब्दांमधील अन्त्याक्षर दीर्घ असतें. उदा०—गौरी, पार्वती, लक्ष्मी, सरस्वती, नदी, भागीरथी, कावेरी, वल्लरी, सुंदरी, नगरी, पुरी, वल्ली, व्याघ्री, कुमारी, श्री, स्त्री, भू, भ्रू, श्वश्रू, इ०.

७. विभक्तिप्रत्यय व शब्दयोगी अव्यय यांमुळें होणारें संस्कृत शब्दांचें सामान्यरूप दीर्घच असतें. उदा०—गुरूनें, कवीला, रवीचा, इ०.

८. जे संस्कृत शब्द मराठींत आत्मसात् झाले असतील, त्यांचेंच अन्त्य व उपान्त्य यांमागील अक्षर मराठीच्या मागील नियमांप्रमाणें ऱ्हस्व होतें; एऱ्हवीं तत्सम शब्दांच्या स्वरूपांत कांहीं फरक होत नाहीं. उदा०—जिवास, शरिरांत, इ०. (परंतु गीतेंत, सूत्रांत, नीतीनें, ह्यांऐवजीं गितेंत, सुत्रांत, नितीनें, असें चालणार नाहीं).

(३) अनुस्वार

१. अ–कारान्त व आ–कारान्त यांशिवाय **नपुंसकलिंगीं अन्त्याक्षरावर** अनुस्वार असतो. उदा०–मोतीं, मोत्यें, वासरूं, वासरें, पांखरूं, पांखरें, जाणें, येणें, बोलणीं, केळें, केळीं, घरें, मुलें, फुलें, हें, जें, तें, हीं, जीं, तीं, बरें, काळें, चांगलें, असें, तसें, काळीं, गोरीं, अशीं, तशीं, माणसें आलीं, मुलें गेलीं, इ०.

अपवाद—पाणी, लोणी, ताकवणी, गुळवणी, यांसारखे शब्द.

२. तें, नें, ए, शीं, नीं, हीं, ईं, आं, ह्या विभक्ति-प्रत्ययांवर अनुस्वार असतो.

३. अनेकवचनीं सामान्यरूपावर अवश्य अनुस्वार असतो; एकवचनीं सामान्यरूपावर नसतो. उदा०—मुलाला बोलाव, मुलांना बोलाव; गाईनें लाथ मारिली, गाईंनीं दूध दिलें नाहीं; शेजारच्या नान्याची आणि गोपाळराव गोखल्यांची तुलना तरी कोणत्या गोष्टींत तुम्ही करणार ? इ०.

४. मी, आम्ही, तुम्ही व कोणी हे शब्द तृतीयान्त असल्यास त्यांवर अनुस्वार असतो; प्रथमान्त असल्यास नसतो. उदा०—मी काम करितों, मीं काम केलें; आम्ही श्लोक म्हणतों, आम्हीं श्लोक म्हटले; तुम्हीं त्याचे पैसे दिले का ? तुम्ही त्याचे पैसे देणार नाहींसें दिसतें; हें काम कोणी केलें? कोणीं करणार नाहीं; इ०.

५. प्रथमपुरुषीं क्रियापदान्तावर अनुस्वार असतो; तृतीय पुरुषीं पुल्लिंगी व स्त्रीलिंगी क्रियापदान्तावर अनुस्वार नसतो. उदा०—मी जातों, आम्ही येतों, आम्ही आलों, आम्ही गेलों, आम्ही जाऊं, मी भजें, मी स्तवन करीं, इ०. परंतु तो जाई, तो करी, ती येई, तो जातो, ती जाते, इ०. येथें क्रियापदान्तावर अनुस्वार नाहीं.

६. तूं, कांहीं, नाहीं, गहूं, यांतील अन्त्याक्षरावर नेहमींच अनुस्वार असतो.

७. करूं लागला, जाऊं इच्छितो, इ०; तसेंच करितां, देतां, घेतां, इ०; संस्कृतावरून आलेल्या तुबन्त व वर्तमानकालवाचक धातुसाधित अव्ययांवर अनुस्वार असतो.

८. येथें, तेथें, जेथें, कोठें, आतां, उद्यां, मघां, मागें, पुढें, जेव्हां, तेव्हां, इ० स्थलवाचक व कालवाचक क्रियाविशेषणांवर अनुस्वार असतो. (परंतु इकडे, तिकडे, जरा, हळू, इ० क्रियाविशेषणांच्या अन्त्याक्षरावर अनुस्वार देत नाहींत.)

९. कारणदर्शक ' का ' यावर अनुस्वार असतो; संमत्यर्थक 'का' वर नसतो. उदा०--तूं रामाकडे कां गेलास ? तूं बाबांना विचारलेंस का ? इ०.

[केस, रेस, कोपर, ढोपर, इ० पुष्कळच शब्दांत विशेषतः कोकणस्थ लोकांच्या भाषेंत व लेखनांत निष्कारण दिले जाणारे; आणि व्युत्पत्तीचा आधार नसलेले; अनुस्वार गाळून टाकण्याची हल्लीं प्रवृत्ति आहे.]

(४) कांहीं किरकोळ गोष्टी

१. अर्थानुरोधानें कांहीं शब्दांतील इ-कार व उ-कार यांच्या ऱ्हस्व-दीर्घ लेखनांत फरक होतो. उदा०--सुत (मुलगा), सूत (सारथि), द्विप (हत्ती), द्वीप (बेट), वर्ण (रंग, जात, मूळाक्षरें), वरण (जेवणांतील एक पदार्थ), दिन (दिवस), दीन (गरीब), नांव (मनुष्यादिकाचें), नाव (नौका), इ०.

२. कांहीं जोडाक्षरें लिहिण्यांत पुढील सारख्या चुका होतात. उदा०--सत्पात्र, द्वंद्व, सप्तमी, सद्बुद्धि, तत्पुरुष, सर्व, इ०. (यांबद्दल सप्पात्र, व्दंव्द, सत्पमी, सब्दुद्धि, तप्तुरुष, सव्र, इ०).

३. ' व 'कारान्त धातूस ऊन हा प्रत्यय लागल्यास जेवून, ठेवून मारवून, अशीं रूपें होतात; (जेऊन, ठेऊन, मारऊन, असें होत नाहीं). एकाक्षरी धातूचीं मात्र खाऊन, पिऊन, देऊन, अशीं रूपें होतात.

४. संस्कृत शब्दांत ब्राह्मण, ह्रस्व, आह्लाद, चिह्न, विह्वल, यांतील जोडाक्षरें म्ह, ल्ह, न्ह, व्ह, ऱ्ह, अशीं लिहूं नयेत.

५. राजास याबद्दल राज्यास, अशा प्रकारच्याही अर्थभेदात्मक चुका होतात. वेदांत (सप्तमी), वेदान्त (वेदांचा निष्कर्ष), देहांत (सप्तमी), देहान्त (देहाचा शेवट), इ०.

.६ पुढील शब्दांत कंसांतल्याप्रमाणें अशुद्ध लेखन नसावें. महादेव (माहदेव), महाराज (माहराज), सिंह (सिंव्ह), अरण्य (अरंण्य), शाप (श्राप), चार (च्यार), विचार (विच्यार), ध्रुवपद (धृवपद), दुष्ट (दुष्ट), पूर्ण, पूर्व, धूर्त, सूर्य (पुर्व इ० नव्हे), स्त्री (स्त्री), प्रावीण्य, नावीन्य (प्राविण्य नव्हे), सीता (सिता), सुशीला (सुशिला), शत्रु, रिपु (शत्रू नव्हे), इ०.

उपसंहार

येथपर्यंत सध्यांच्या मराठी भाषेच्या व्याकरणासंबंधाचा प्रौढ विद्यार्थ्यांच्या दृष्टीनें उपयुक्त तेवढा विचार केला. येथें सांगोपांग ऊहापोह किंवा चर्चा केली नाहीं; त्याचप्रमाणें प्राचीन मराठी पद्य व अर्वाचीन मराठी पद्य यांविषयींहि येथें व्याकरणदृष्ट्या सविस्तर विवरण केलें नाहीं; प्राचीन गद्य व निरनिराळ्या प्रांतांतील निरनिराळ्या प्रचलित महाराष्ट्र बोली यांचाही येथें विचार केला नाहीं; केवळ महाराष्ट्राचें केंद्र जे पुणें तेथील विद्वान् लोकांची बोलण्यांतील आणि ग्रंथांतील मराठी भाषा, हिचेंच स्वरूप येथें प्रामुख्यानें वर्णिलें आहे; आणि 'मराठी'-चा स्थूल दृष्टीनें अभ्यास करणाऱ्या प्रौढ विद्यार्थ्यांस तेवढें पुरें आहे.

शेवटीं मध्यप्रांत व वऱ्हाड, बडोदें, कोल्हापूर, गोमांतक, ग्वाल्हेर, इंदूर, इ० ठिकाणचे 'मराठी'चे अभिजात लेखक व कवि यांच्यासंबंधानें या लेखकास अत्यन्त आदर असूनही या चिमुकल्या पुस्तकांत त्यांविषयीं व तत्प्रांतीय भाषावैशिष्ट्याविषयीं कांहीं दिग्दर्शन देखील करितां आलें नाहीं, याची लेखकास जाणीव आहे हें सुचवून, 'मराठी व्याकरण' ह्या दुसऱ्या विभागाची समाप्ति करितों.

समाप्त.